

ERDÉLYI MÚZEUM

LVII. KÖTET

1995. 1–2. FÜZET

Zilahi Sámuel és a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára

*

A megelevenedő költő. Eredmény és titok a Barcsay-kutatásban

*

A Szentszék és Románia konkordátuma 1927-ben

*

Egy ideológiai-politikai fikció csapdájában:
„államnemzet” – „nemzetállam”

*

Lakatos István (1895–1989)

*

Műhely

*

Megemlékezés
Fodor Katalinról
Varga Árpádról

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 1995
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti
Csetri Elek (felelős szerkesztő), Dávid Gyula, Faragó József, Mócsy László

Szerkesztőség: Kolozsvár str. Iuliu Maniu nr. 5. Telefon: 195 176
Postacím: 3400 Cluj 1 C.P. 191 România

Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdája
Felelős vezető Tonk István

Sebestyén Mihály

Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára*

A címben szereplő Zilahi Sámuel (1753–1800) neve nem teljesen ismeretlen a 18. század második felének kutatói előtt. Életrajzát Koncz József még 1896-ban közölte.¹ Ennek újabb és rövidebb összefoglalása – véleményünk szerint – szükségesnek látszik, ugyanis azóta néhány frissebb adatot is napvilágra hozott a kutatás és a forrásközlés. Mindenekelőtt Ladányi Sándor közleményét emelnők ki, melyben Zilahi 14 Ráday Gedeonhoz írott levelét teszi közzé,² emellett a Juhász István gondozásában megjelentetett Fogarasi Sámuel-féle emlékiratot, melyekre gyakran fogunk hivatkozni.³ A harmadik pillér a marosvásárhelyi egykori Református Kollégium levéltárának töredéke. A könyvtárra vonatkozó irományokat, elsősorban a könyvtárosi számadásokat a Teleki–Bolyai Állomány őrzi. Bár az említett levéltári iratokkal többször is foglalkoztunk, Zilahi Sámuel személyére, tevékenységének szorosabb vizsgálatára sem mi, sem elődeink nem tértek ki részletesen.⁴

Választásunk azért esett Zilahi könyvtárosi, bibliofil munkásságára, mert az átvizsgált számadásokból kiderül, hogy ő vezette azokat a leglelkiismeretesebben és könnyen áttekinthetően. Tevékenysége a könyves szakmában megközelítette a korszak ideális elvárásait. Azt is mondhatnók, hogy ő Marosvásárhely egyik első jelentős könyvtárosa volt Kovásznai Tóth Sándor és a talán Marosvásárhelyen is tevékenykedő könyvtárrendező Cornides Dániel mellett. Példája az iskolai könyvtár életében mindenképpen hosszú ideig követés nélkül maradt.

*

Fogarasi Sámuel nem minden rosszindulattól mentes emlékiratában azt jegyezte föl, hogy: „Zilahi Sámuel Mátyusnak [azaz Mátyus István orvosdoktornak] tőszomszédjában lakott [tehát az Ehbát utcában], volt filológiaprofesszor, előbb Kovásznai [Tóth Sándor] professzornak szolgálja, mert ámbátor marosvásárhelyi csizmadiának volt a fia, de szegény szülei lévén, Kovásznai szolgálja lett, osztán deák lévén a zsidó nyelvet tanulta, s akadémiákra is ment, azt ígervén Kovásznai, hogy ha hazajön maga mellé káplánnak [segédtanárnak] veszi.”⁵

* Jelen tanulmány, a benne feldolgozott Mellékletekkel bővített formában az Erdélyi Tudományos Füzetekben is megjelenik. A hivatkozások e kiadásban megjelenő dokumentumokra vonatkoznak.

¹ Koncz József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története*. Marosvásárhelyt 1896. 233–237. (A továbbiakban: Koncz, 1896.)

² Ladányi Sándor: *Zrinyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáiról. Zilahi Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz (1787–1792)*. Itk. LXXIX (1975) 482–498. (A továbbiakban: Ladányi.)

³ Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Juhász István. Buk. 1974. 293–295. (A továbbiakban: Fogarasi.)

⁴ Spielmann Mihály: *Dările de seamă ale bibliotecarilor școlari din Tg. Mureș între anii 1765–1800*. Biblioteca și Cercetarea, X. Cluj-Napoca 1986. 327–344. Uő: *Evidențe vechi de bibliotecă școlară din secolele XVIII–XIX*. Biblioteca și Cercetarea, VI. Cluj-Napoca 1982. 183–191. Csak érintik a könyvtári diákszámadásokat a Kollégium könyvtárát bemutató dolgozatok, mint Koncz József: *A maros-vásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése*. MKsz. IV (1879). 215–233, 313–332. (A továbbiakban: Koncz, 1879.) Farczady Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest–Kolozsvár 1957. 265–278. Ennek román változata Farczady Alexa–Székely Margareta: *Istoricul și situația actuală a Bibliotecii Documentare „Bolyai” din Târgu Mureș*. Studii și Cercetări de Bibliologie, II. Buc. 1957. 241–254.

⁵ Fogarasi, 293.

A marosvásárhelyi Kollégium törvényeire 1771. június 28-án esküszik fel.⁶ Ekkor tizenhét esztendő. Az iskolai anyakönyvbe neve mellé jegyezték: „bibliothecarius, harmoniae praeses, adsector, praec[eptor] classis Graecae, acad[emiam] Ultrajectinam salutavit, redux professor in nostro gymnasio philologiae.”⁷ Valóban 1776. június 25. és 1780. augusztus 31. között a főiskola könyvtárának diák őre, bibliothecarius volt.⁸

1784-től találjuk nevét az utrechti akadémia emlékkönyvében,⁹ holott már 1781 elején arra az egyetemre ment Kovásznai Tóth Sándor professzor ajánlására és patrónusának, Teleki Sámuel grófnak támogatását és pártfogását élvezve.¹⁰ Mint a könyvek kezelésében, latin és görögben jártas diák, Kovásznai kedves (ha nem éppen kedvenc) tanítványa, fontos megbízást kap – Kovásznai ajánlja Teleki Sámuelnek (1739–1822) – : reá bízák a Janus Pannonius verseinek kinyomtatását, egész pontosan a nyomdai munkálatok utrechti felügyeletét; neki kell „bevinnie” a sajtó alatt levő szövegbe a gondozók: Teleki, Kovásznai és mások elgondolásait, kommentárjait, korrektúráit, szövegkritikai észrevételeit.¹¹ Janus Pannonius művei 1783-ban jelennek meg két kötetben. Még ugyanebben az időben rendezte sajtó alá Kovásznai verseit és oratióit is.¹² A hollandiai évek alatt belekóstol a nyomdászat mesterségébe, kedveli a korrektúra mikrofilológiai bíbelődéseit; ezen jártasságát később szívesen fitogtatja Ráday Gedeonhoz (1713–1792) írott leveleiben is.¹³

1784 tavaszán, amint az árvíz levonult a Ráján, átkel Németországba s Heidelbergben időzik egy darabig: előadásokat hallgat a patinás egyetemen anélkül, hogy beiratkozna vagy felesküdné az egyetem törvényeinek megtartására.¹⁴ Mindössze néhány hónapról lehetett szó, ugyanis Nagy István, a marosvásárhelyi Kollégium diákkönyvtárosa számadásában a következőkről tesz jegyzést: „1784 aug. 2. A' Théca számára némelly könyveknek meg-vásároltatása végett Tiszteletes Zilahi Sámuel Uramnak küldöttem Bétsbe 31 M[agyar] f[orin]t[ot] és 20 d[énár]r[t].”¹⁵ Még októberben is Bécsben tartózkodik, ugyanis Basa István kollégiumi rektor ide címezi levelét; valószínűleg azokról a könyvekről érdeklődik, melyeket Zilahi magával hoz.¹⁶ Hazaérkezése 1784–85 fordulóján vagy 1785 elején történhetett. Lehet, hogy az erdélyi parasztfelkelés miatti félelem és az utak bizonytalansága akadályozta korábbi jövetelét, vagy még a császárváros kínálta szellemi javakban is meg kívánt mártózni – bizonyosan csak azt lehet kideríteni a számadásokból, hogy 1785 augusztusában már Marosvásárhelyen van.¹⁷

Fogarasi Sámuel úgy tudja: „Hazajött pedig Zilai, de Kovásznai valamiért megharagudván reája, nem akarta maga mellé befogadni. Pap nem lehetett, mert szava nem volt éppen tiszta,

⁶ Koncz, 1896. 233.

⁷ *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848.* Bevezetéssel közléteszi Tonk Sándor. Szeged 1994. 93: 2568. tétel.

⁸ A marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárának levéltára. Teleki–Bolyai Könyvtár. Marosvásárhely. Iratsomó: CB III. 144 a-c. (A továbbiakban: CB III. stb.)

⁹ „Samuel Zilahi Tr.” Vö. *Verzeichniss der Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Utrecht in den Jahren 1643–1885.* Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. NF. XXII(1889). 88.

¹⁰ Koncz, 1896. 233.

¹¹ Ladányi, 484.

¹² Uo. Kovásznai Sándor: *Carmina exequialia* (Utrecht 1782) és *Oratio ad inaugurandum auditorium* (Utrecht 1783).

¹³ Uo. 486, 490, 492.

¹⁴ 1784. június 5-én és 6-án két levelet is küld Heidelbergből: egyiket öccsének (vö. Koncz, 1896. 233), a másikat Teleki Sámuelnek (MOL. Teleki Sámuel osztály. Régi jelzete P 661/2174). A még kiadatlan Zilahi Sámuel-leveleket fénymásolatban Deé Nagy Anikó bocsátotta rendelkezésemre, melyért itt is köszönetemet fejezem ki.

¹⁵ CB III. 146/a.

¹⁶ Uo.

¹⁷ CB III. 146/b.

kevessé az orrába beszélvén. Nem volt hát egyéb élete módja, hanem felment Pozsonyba, s ott a Mátyus Diaeteticája nyomtatását ügyelte.”¹⁸ Ennek az értesülésnek nincs sehöl másutt nyoma a mű kiadástörténetében; Mátyus István *Ó és új Diaeteticájának* (Pozsony 1787–1793) VI. kötetében, az előszó vége felé a szerző egy bizonyos T. G.I.-nek köszöni meg a segítséget, akinek névbetűi mögött mi Tiszteletes Gombási Istvánt, a Kollégium volt diákját, a sokféle megfordult, akkoriban éppen Mezőmadarason lelkészkedő, természettudományokkal és fordításokkal is szívesen foglalatostkodó nagy tudású papot sejtjük.¹⁹ Nincs kizárva, hogy Zilahi valóban járt Pozsonyban és felügyelt az orvosi munka nyomdai kivitelezésére. Leginkább az első kötetet vehette gondjaiba, ugyanis 1785–1787 között nincs hivatala Marosvásárhelyen, és 1787 „octobernek elsőbb napjaiban udvarolván Pesten” id. Ráday Gedeonnak,²⁰ Magyarországon is megfordult, talán a kész első köteteket hozván Erdélybe. A Pécelen élő kiváló irodalom pártolónak azt írja nyomdásztudománya felől 1789-ben: „Én a mesterséget magam-is értem és folytatom-is. Soha pedig jól nem tud nyomtatni senki, akár milyen vigyázással legyen, ha a mesterségben-is nem jártos. Sok fogási szoktak lenni a Typographus Legények[ne]k, mellyekkel (hogy több időt nyerhessenek magoknak) el-szokták hitetni 's magokrol vetni az ő kezek alá nem értőket.”²¹

Az irodalomtörténetben Zilahi azzal szerzett magának nevet, hogy sajtó alá rendezte, újra kinyomtatta Zrínyi Miklós *Ne bántsát a magyart* című iratát Marosvásárhelyen 1790-ben. Ezek szerint tehát az ő kapcsolatát nem mérgezte olyan kicsinyes irigység Mátyus Istvánnal, a nyomda tulajdonosával, mint a Kovásznai Sándorét, ez utóbbi ugyanis kifejezetten rossz viszonyban volt Marosvásárhelyi tudós physicusával.²² Ugyancsak megjelentette Lázár János (1703–1772); az ismert wolfiánus író és az erdélyi gubernium egykori főtitkárjának verseit 1795-ben a *Különb-különbféle világi dolgokat és erköltsökre szabogató magyar versek* barokkos cím alatt.²³ E versek kiadásával már Kovásznai T. Sándor is foglalkozott, a „stafétabotot” a lassan elbetegesedő mesterétől Zilahi 1787-ben vette át. Lázár János gróf annak idején Kovásznai patrónusa volt, és nagy támogatója az erdélyi protestáns oktatás ügyének.²⁴

Teleki Sámuel is kedvelte a könyvmoly ifjú Zilahit, ugyanis ennek utrechti tanulóévei alatt sűrűn váltottak levelet, sőt még ezt követően is, mikor Teleki már Bécsben élt. 1781–1784 között a neves könyvtáralapító kívánságait követve egyike volt azoknak, akik Hollandiában és Németországban köteteket szedegettek össze, melyekkel Teleki jól átgondolt tervek alapján és gyakorlati céloktól vezérelve gyarapítani kívánta a nyilvánosságának szánt gyűjteményét.²⁵ Megkockáztatnók azt a feltevést is (pusztán egy logikus gondolatsor végkövetkeztetése gyanánt), hogy Teleki hőünket szánta (szánhatta volna) marosvásárhelyi könyvesháza első őrének, hiszen ideális „könyvtárosi virtusokkal” rendelkezett, ha Zilahi nem halálozik el időnap előtt, még 1800-ban.

¹⁸ Fogarasi, 283.

¹⁹ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977. 218. L. még Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. Buk. 1977. 73 skk.

²⁰ Ladányi, 485.

²¹ Uo. 490.

²² Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Válogatott írások. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kóczy László. Buk. 1970. 151–155, 284. Fogarasi, 74.

²³ Koncz, 1896. 234.

²⁴ Ladányi, 486. Kovásznai : *i.m.* 17 skk.

²⁵ *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. A leveleket válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Buk. 1976. 47, 163–169.

Ladányi Sándor azt valószínűsíti, hogy Teleki a még Utrechtben teológiát és keleti nyelveket búvárló Zilahinak megígérte volna, hogy hazatérte után beajánlja a marosvásárhelyi (vagy egy más erdélyi?) kollégiumhoz filológia- és történelemprofesszornak. Az alumnus diák szabadkozik, szerénykedve válaszolja az ajánlatra: „Attól mind az által erősen tartok, félek, hogy nagyságod kívánságának eleget nem tehetek. A nagyságod hozzám való igen kegyes indulattya többet reméll, nagyobbat ígér róllam a valóságnál.[...] Semmibe nevezetes előmenetelt nem vehetek, sokfelé kell az időt szakasztanom. Most bajlódom azokkal, a miket otthon kellett volna tudnom. Se frantzul, se németül nem tudok ugy, hogy folyvást hasznát vehessem. Ezeket elgondolván tsak olyan hivatalba kívánok helylyeztetni, mellyet kevesebb fogyatkozással folytathatok. A mit mások régen várnak, lesnek, én arra nem ásitozom. Nagy reménységgel magamat nem biztatom, nem is lehet másképen, ha az emelendő terhet erőmhöz mérem. Külső készültem sem botsát nevezetes szolgálatra. Falura való a bibliothécám. Kedvességet nem remélhetnék, keserűség lenne egész életem. Kivánnék tsendességben olvasgatni, féleln, messze nagy ország uttól, igyekezem mind az által, nevetlen helylyen lakván is, valamit tsekélységemhez képest, következő atyámfiainak kezekben hagyni. Ha nem lehet, et voluisse sat erit.”²⁶ Kovásznai, a szkeptikus ugyanekkor írja Zilahinak: „T. Saxe úr most ebben a levélben is commendálta a grófnak [Telekinek] Komjáti urat, de itt bizony Erdélyben nincs hely. Professzorságra vágyakozó tudós pedig százezer is van.”²⁷

1788. február 3-án a Református Főkonzisztórium hozzájárult ahhoz, hogy Zilahit Marosvásárhelyt az iskola tanárai közé iktassák.²⁸ Része lehetett ebben természetesen Kovásznainak is, aki kínzó köszvénye miatt egyre kevésbé tudta ellátni teljes szellemi-fizikai erejével a filológia-történelem tanszéket; házába is befogadta Zilahit,²⁹ aki, úgy látszik, nem rendelkezhetett megfelelő szállással Vásárhelyen, de csak 1789-től láthat ténylegesen a tanításhoz. Még 1787 novemberében azt írja Ráday Gedeonnak a készülő Lázár-kötet kapcsán, hogy „A' Typographia körül meg-kivántató foglalatosságra jól ráérek, mint hogy még hivatalba nem állittattam”.³⁰ Ezek szerint tehát már 1787-ben állásért folyamodott a Kollégiumnál vagy a főkonzisztóriumnál.

Az egyházi főhatóság döntése értelmében a betegeskedő Kovásznai katedráját megosztják: Zilahi oktatja ezentúl a latin irodalmat, valamint a hazai és az egyetemes históriát heti öt órában.³¹ 1792-ben Kovásznai elhunyt, ettől kezdve Zilahit rendes professzorrá léptetik elő: a philologia és a história tanítása teljes egészében reá hárul. Nevét megeljük az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagjai között, részt vesz annak ülésein. Nemegyei Jánossal és Gyarmati Sámuellel együtt vállalja például, hogy a Társaság égisze alatt megjelenő kiadványok helyesírását egységesíti és kidolgoz egy helyesírási szabályzatot. A Nyelvmívelő Társaság üléseinek jegyzőkönyve szerint „az egész litteraturára nézve hasznavehető munkás tagja” a vásárhelyi tudós gyülekezetnek. A magyar történelem kéziratban levő krónikáinak és elbeszélő forrásai-

²⁶ Idézi Ladányi, 484. a levéltári lelőhely feltüntetése nélkül.

²⁷ Koncz József: *Janus Pannonius utolsó kiadása*. Figyelő XX (1886). 42. Ugyyanitt mondja Kovásznai: „Akartam valami verseket írni Kedről [ti. Zilahihoz], hogy annyit fáradozott körülötte [vagyis Janus Pannonius kiadásával]; meg is érdemlette volna Ked, de a gróf [Teleki] semmiképpen sem fogná megengedni. Azért elhagyám ezen szándékomat. Közös lónak türos a háta, csak úgy van az ember, mikor a más szekerin akar szekerezni.[...] Legalább olyan editioja Janusnak soha sem volt több.[...] És így a gróf életre hozta Janust, de mi is amint lehetett segítettünk in obstetricando.”

²⁸ Koncz, 1896. 233.

²⁹ Ladányi, 497. Zilahi jelzi 1792. április 22-i levelében Rádaynak, hogy „Professor Kovásznai Uram halálával a szállásomat változtatnom kellett”.

³⁰ Uo. 486.

³¹ Koncz, 1896. 233–234.

nak összeszedettségében segédkezik, kiadásukhoz szakértelmét ígéri, mint a tárgykör egyik legalaposabb ismerője.³²

A sok tantárgy az évek folyamán egyre terhesebbé válik számára, hiszen a latin és a görög, a zsidó nyelvtan és a bibliai régiségek, az egyetemes és a magyar történelem, az exegesis-órák sűrű egymásutánja mellett alig jutott ideje a tudományos és a kiadói munkára. Ezért is kéri gróf Teleki Mihálytól, a Kollégium főgondnokától, hogy megbízatásainak egy részét vegyék le válláról. 1798 novemberében kívánsága teljesül: a frissen kinevezett Sipos Pálra (1759–1816) bízzák tantárgyainak felét, ám Sipos nem fogadja el a felkínált féltanszéket; helyette majd Köteles Sámuel (1770–1831) lép a főiskola szolgálatába.³³

1798 szeptemberétől a Kollégium rektora is volt 1800. április haváig; ekkor lemondott tisztségeiről. 1800. június 16-án hunyt el Marosvásárhelyen, sírja a vásárhelyi református temetőben még látható.³⁴

Hogy milyen tanár, miféle ember lehetett, ahhoz ismét Fogarasi emlékiratait kellene felütnünk, aki azonban sokkal szívesebben ecseteli összeütközéseit Zilahival, mintsem elfogulatlanul megrajzolná emberi arcképét. Egy helyen mégis úgy tűnik, kevésbé ellenségesen szól egykori tanáráról: „Zilahi Sámuelről, ki délelőtt hét órától fogva nyolcig, délután háromtól fogva négyig tanított, hallgattam patriae és universalis historiát, deák litteraturát a Cicero De officiis munkájából; ezenkívül privatim a maga házában tanított zsidó nyelvet.[...] Ez Kovásznai professornak szolgálja lévén, sok zsidót tanult volt, de egyebet nem sokat tudott [!]. Mérges és bosszús ember volt.”³⁵ Házassága nem lehetett valami boldog – ha hihetünk Fogarasinak –: gyermek nem, de adósság annál több maradt az özvegyére.³⁶

*

Zilahi Sámuel 23 éves korában mint tógátus diák lépett az iskolai könyvtár szolgálatába, helyesebb azonban, ha azt állítjuk, hogy kiválasztották a segédkönyvtárhoz teendő elvégzésére; közben osztálytanító, görögöt ad elő az alsóbb éveseknek, s az énekkar vezetője. Főállású, függetlenített könyvtáros, gondosan körülhatárolt feladatkörrel rendelkező könyvtári funkcionárius nincs Erdélyben egyetlenegy sem, de Magyarországon sem találni még ilyen tisztviselőt. A könyvtárosságot sok fiatal értelmiségi arra használta föl, hogy jobb eséllyel szerezzen meg komolyabb tudományos pozíciót valamelyik főúri patrónus védőszárnyai alatt. „...mások tudományos vagy irodalmi munkásságuk zavartalan kifejtéséhez szükséges bűvőhelyet keresnek a könyvtár csendes termeiben.”³⁷ Maga Kovásznai, a könyvtárat felügyelő tanár sem kizárólag az iskolai gyűjtemény gondozója, vezetője, hanem – mint láttuk – elsősorban a filológia professzora, a történelem tanára. A könyvvállomány viszonylag szerény méretei, gondozása a diákkönyvtáros (bibliothecarius) és a felügyelő számára egyaránt mellékfoglalkozás, ugyanis a gyűjtemények (könyv-, régiség- és taneszközök tára) a felekezeti főiskola javainak kiegészítő részét képezik.³⁸ Zilahi tehát előjárójával együtt a fenntartók személyes megbízottja. A bibliothecarius már diákkorában is Kovásznai bizalmasa volt, érdeklődése

³² Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Buk. 1955. 155, 168, 171, 351–352. A jegyzőkönyv szerint 1794. március 28-án vesz részt először az összejöveteleken.

³³ Koncz, 1896. 235, 254–255.

³⁴ Csekme István: *A marosvásárhelyi református temető 1988-ban*. I. Marosvásárhely 1994. 57 M. Az utolsó évszám olvasata hibás. Talán 1802.

³⁵ Fogarasi, 140.

³⁶ Uo. 295.

³⁷ V. Windisch Éva: *Fejezetek a könyvtárosi pálya magyarországi kialakulásának történetéből*. Bp. 1957. 3.

³⁸ I.m. 3–4.

szinte teljesen egybeesik professzorának tudományos foglalatosságaival, ezért aztán amaz nyugodtan választhatta és bízhatta rá a kollégiumi könyvtár gondviselését, az anyagi javakkal való gazdálkodás ügyes-bajos dolgait. Zilahi harmadik az ismert, számadást tevő diákkönyvtárosok közül, ugyanis Marosvásárhelyen 1765-től kezdődően vannak efféle számadásaink. A sorozat egészen 1871-ig teljes.³⁹

Tógátus deákunk kapcsolata a könyvesházzal nem is 1776-tal kezdődik: már az előző esztendő júniusában Nagyenyeden részt vesz az iskola képviselőjében egy könyvaukción, ahol 34 könyvet szerez, és ezeket be is szállítja a Szent Miklós utcai Kollégium tékájaiba. A kötetek a teológia, a klasszika-filológia és a történelem körébe tartoznak. Kovásznai személyes érdeklődésén túl, mind az oktatást szolgáló műveknek, nem egy közülük klasszikus értéknek számított a korban. A lista csupán a szerzői nevet, címet és a kötetek számát tünteti fel. Nem kizárt, hogy a Zilahi által összeállított eredeti jegyzék vagy számla, mely az aukción vásárolt köteteket kísérte, többletinformációkat is tartalmazott (pl. a kiadás helyét és évét, a kötet milyenségét és a könyvek alakját, formátumát), de Zilahi elődje, Simon János bibliothecarius az 1771–1776 között kelt számadásaiban csak ennyit tartott érdemesnek följegyezni, mondván, hogy ezek alapján is azonosítani lehet az újonnan bekerült köteteket. Ekkortájt is Kovásznai volt a könyvtárfelügyelő, s ha Zilahi majd elődeinél (sőt utódainál is) sokkal bővebb adatfelvételt készít 1776–1780 között a vásárlás útján szerzett vagy a bekötésre szánt könyvekről, azt mindenképpen saját kezdeményezésének, lelkiismeretességének köszönhetjük.⁴⁰ A megnövekedett könyvtári állomány is szükségessé tette a pontosabb címfeltárást.

A diákkönyvtárosság intézménye a 18. század végére vált általánossá a felsőfokú református tanintézetekben; a távoli Pápa iskolájában éppen úgy megeljük a számadásokat,⁴¹ mint Kolozsvárott⁴² vagy Marosvásárhelyen.

A professzorok aláírásával és zárójelentésével hitelesített pénzügyi irat meghatározott „könyvelői” modell szerint épült fel. Szerepelnie kellett benne a jövedelmeknek (bevételeknek, pénzforrásoknak, azaz *Perceptum*oknak) és a kiadásoknak (költségeknek, az ún. *Erogatum*oknak), melyek a könyvek, a papír, múzeumi tárgyak, szemléltetőeszközök beszerzése során felmerülő összegek részletes kimutatását tartalmazták; honnan szerezték be, kiktől, hány darabot, milyen áron stb., akár csak a könyvkötőknek fizetett díjak nagyságát (tétélesen felsorolva a bekötésre küldött könyveket), illetve a különféle költségeket, amelyek a könyvtár fönntartásához, működőképességének megőrzéséhez szükségesek (ablakok beüvegeztetése, polcok, ajtók, asztalok csináltatása, javítása, folyóiratok előfizetési díjai, postai költségek stb.).

Zilahi Sámuel működése idején három számadást készített, úgymint az 1776. június 25-től 1777. június 25-ig terjedő egy esztendőről; egy másodikat 1777. június 25-től kezdődően 1780. szeptember 1-ig végzett tevékenységéről, gazdálkodásáról és végül egy lajstromot is átadott a tanári karnak az 1777. évi Szent György napján rendezett könyveladról, melyet maga az iskola szervezett.

³⁹ Koncz, 1896. 325.

⁴⁰ Simon János bibliothecarius számadásában olvassuk: „In Anno 1776 circa finem Januarij Zilai Sámuel Uram betegségem alatt a' Szebenben vásárolt könyvekre vett fel a' Tkts Perceptor Urtol 127 Mfl. 60 den.” Valószínűnek látszik tehát, hogy Zilahi Szebenben a Köleséri Sámuel könyvtárának árverezésekor járt, s válogatott a kollégium számára, ui. az általa felvett summa 12 dénár híján egyezik azzal a summával, amelyet 1776 júniusában fizettek az 54 kötetért, vagyis a Vásárhelyre kerül Köleséri-hagyatékért. CB III. 143/c.

⁴¹ Szabó György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) története = Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*. Szerk. Bálint János István. Bp. 1987. 77.

⁴² Török István: *A kolozsvári ev. ref. Collégium története*, III. Kolozsvár 1905. 310. 1761–81 között külön kötetben rendezték a vásárlási számadásokat.

A perceptumok szerint az elődjétől, Simon Jánostól átvett összeg mellé Zilahi még kapott a Kollégium perceptorától, Nyíró Sámueltól pénzt a könyvtár szükségleteire. (Ezek szerint tehát a könyvtár elkülönített pénztárral rendelkezett, amelybe a Kollégium utalt át összegeket.) Beszedte Técsi Miklós tartozását is, Técsi ui. 1765–1771 között szintén bibliothecarius volt, s adósa maradt az intézménynek. Emellett 1776-ban és 1778-ban gr. bethleni Bethlen Pál colonellus a könyvtár gyarapítására több mint 40 ft alapítványt tett, illetve a négy esztendő alatt is szállították a könyvtár járandóságát: a Teleki családtól származó bor- és búzadézmát, melyet eladva a befolyt pénzeket szintén könyvek szerzésére és/vagy kurrens kiadások fedezésére s a tőkealap növelésére fordították. A bevételek között szerepelt a kimustrált rongyos és többes példányok eladásából származó jövedelem is. A könyvtár írópapírt is árusított kevés kereskedelmi haszon reményében.

Ha az első esztendőben (1776–77) a bevétel összege felkerekítve 774 magyar forint volt, a második szakaszban a perceptumban kimutatott summa 967 forintra rúgott. Ebben benne foglaltatott az 1777. esztendő júniusában maradt összeg is.

Sokkal érdekesebb azonban annak szemügyre vétele, mit vásároltak ebből az összegből a négy év alatt, honnan és kiktől, milyen szerzők, könyvek, témakörök szerepeltek az új szerzemények jegyzékében. Kerüljünk át tehát az erogatum oldalára.

Ötvenhónapos könyvtárőri működése alatt Zilahi Sámuel roppant mozgékonyak bizonyult, számos helyen megfordult, feletteseinek beleegyezésével megbízást adott ügynököknek könyvvásárlásra. „Vásárlásokra rendszerint akkor nyílt alkalom, mikor egy-egy pap vagy tanár elhalt, s könyvei árverés alá kerültek.”⁴³ Ide értendők a vásárhelyi Kollégium elhunyt tanárainak könyvtárai is, amelyeket az örökösök igyekeztek pénzzé tenni; tehát nem minden professzor adományozta végrendelettel könyveit iskolájának.

1776-ban néhai Tholdi Miklós lelkész, az utrechti egyetem egykori diákjának könyvei közül 26 művet, Incze István (1726–1776) marosvásárhelyi tanártól 73, Pataki Istvántól 10 kötetet, Székely Józseftől, Jancsó Tamástól egy-egy, Demjén Péter néhai lelkész hagyatékából (Zongor Mihály és Jancsó Tamás révén) 8 kötetet vett meg. Az utóbbi hagyatékok valamikori tulajdonosai szintén Marosvásárhelyen vagy a környéken éltek, s az utódaik helyben kínálták eladásra a könyveket.

Kolozsvárott ugyanebben az esztendőben a Molnár Györgynek adott megbízatás alapján egy novemberi árverésen 4 kötetet vásároltatott Zilahi az iskola számára. Decemberben maga utazik Brassóba, hogy Johann Ziegler (1741–1811) orvosdokortól, a jénai és az erfurti főiskolák diplomásától 3, s „ugyanott Brassóba egy özvegy Szász Papnétól” egy kötetet vegyen. Zilahi vezeti be a nyilvántartásba 1776. december 21-én azokat a nyonttatványokat, melyeket a Kollégium egykori diákja, Jancsó Mihály vásárolt – összesen 9 művet 14 kötetben – németalföldi peregrinációja idején. A Jancsó által vásárolt könyvek nagy valószínűséggel rossz állapotban („in sutura”) voltak, ui. mielőtt hazaindította volna azokat, össze kellett varratni Ulmban. Az 1776-os esztendőben 267 ft és 28 pénzt költött a Kollégium könyvvásárlásra; amely összesen 127 művet (címet) jelentett. Mindenképpen tekintélyes gyarapodás, ha a kor könyvtárainak (az erdélyi protestáns magyar iskolák gyűjteményeinek) vásárlásból származó könyvmennyiségével hasonlítanánk össze.⁴⁴

1777-ben folytatódik a vásárlások sora, bár a megszerzett kötetek száma érezhetően megcsappant: mindössze 23-at tehettek a téka polcaira. Valószínűleg a kínálat sem volt olyan bő,

⁴³ Uo.

⁴⁴ Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Buk. 1976. 223.

mint az előző évben. Basa István egy Calepinus-szótárat adott el a saját vezetése alatt álló iskolának, azt a tizenegy nyelvű változatot, mely már a magyar nyelvű kifejezéseket is magában foglalta (Bázel 1598). Egy másik régi magyar nyomtatványtól is megvált: egy 1701-ben Kolozsvárott kiadott könyvecskétől (RMK.II.2065). Nagy Kelemen lelkésztől két ízben is vásárolt Zilahi: előbb 5 kötetet, majd az 1778-as évben más 27 darabot. A marosvásárhelyi könyvkötő Molnár Sámueltól – műhelye egyben könyvesbolt is – Verestói György (1698–1764) ugyancsak Kolozsváron 1772-ben kiadott verseit szerzi meg. Incze István professzor örököse, Incze Sámuel a jelek szerint nem minden könyvét tette pénzzé 1776-ban, ui. ez év januárjában egy kötet római történeti szöveggyűjteményt és egy újabb kétkötetes Schultensiust – nyelvészeti-teológiai munkát – kínált eladásra a Kollégiumnak. Az sem kizárt, hogy Kovásznai Sándor, aki Incze örökébe lépve hébert és bibliai régiségeket tanított, tudott elődjének erről a nyelvtanáról, s addig járt az örökösök nyakára, míg azok beadták a derekukat és két forintért megváltak a könyvtől. Újfalvi Sándor pap könyvei közül Molnár György ügynök (Kolozsvár?) segítségével kilenc kötetet hozat Zilahi a könyvesház szükségleteire. Ugyanekkor a professzorok rendeletéből pénzt küld Frankfurtba Kis Miklós peregrinusnak vásárlandó nyomtatványokra. Ősszel Debrecenből meghozatja Gyöngyösi István poétai munkáit Nagy László által. Ebben egyértelműen Kovásznai preferenciáját kell látnunk, hiszen a könyvtárfelügyelő professzor alig egy évtized múltán azt tervezi, hogy kiadja az általa igen-igen nagyra becsült Gyöngyösi valamennyi költeményét.⁴⁵ Az esztendő szerzeményeit egy újabb kolozsvári licitáció zárja, hol Bíró Miklós képviseli a kollégiumot, ám összesen két művel a hóna alatt tér haza Vásárhelyre.

1778-ban már valamivel több, 44 cím kerül be a könyvtárba vásárlással. A már említett Nagy Kelemtől származó 27 művön kívül januárban Kovásznaitól is kerül három könyv a bibliothecába: Xenophon két és P. Burmann egy műve csekély áron, alig két forintért. Szabó Sámuel (†1789) teológiai tanár Nagyenyedre távozása előtt hasonlóképpen eladott egy könyvet az iskolának, ugyanakkor javaslatára a Leidenben tanuló Nánási István kezébe pénzt küldet, hogy az szerezze meg Leibniz műveit. Verestói Sámuel orvosdoktor (1743–1778), a nagy papi család sarjadékának halála után az örökösök áruba bocsátják szellemi vagyontárgyait: május 7-én Vita Sámuel senior a vásárhelyi iskola meghatalmazásával csupa irodalmi művet vásárol ebből a kínálatból, egyetlen orvosi vagy természettudományi munka sincs a 13 cím között. Igaz, a néhai orvos rövid élete folyamán több alkalmi – nyomtatásban is viszontlátható – vers szerzőjének vallhatta magát.

1779-ben nem sokkal többet, összesen 53 művet vásárolhattak. A legtöbb Szegedi József (†1779) nagyenyedi teológiai tanár hátrahagyott könyvei közül származik; az április 15-én árverezett gyűjteményből 22 kötet (azaz 30 mű) került a vásárhelyiek birtokába. Marosvásárhelyen januárban, áprilisban és júniusban szintén árveréseket rendeztek, ez alkalommal hat, tizenhárom, ill. két könyvet vásárolt Zilahi. Március 25-ről azt jegyzi föl számadásaiban, hogy Tiszt. „Nagy Josef által vétettem Marburgban” egy háromkötetes egyházi történetet.

A legkevesebb könyvre 1780-ban (Zilahi augusztusi kibúcsúztatásáig számítva az esztendőt) tett szert a könyvtár: csupán tizennégyre futotta pénzükből. Ez idő alatt Imreh Györgytől, Kakasd református prédikátorától három kötetet szereztek (egyikük négy kolligátumot tartalmazott). „A' magam könyvei közzül – írja Zilahi – Tiszt. Prof. Uraimék tettzésekből adtam a' BThécának” egy kétkötetes héber-káldeus szótárat (4 ft 5 dr értékben). A szebeni

⁴⁵ Kovásznai, 1970. 194–195, 203–204.

Hochmeister-féle könyvkereskedésből három friss latin nyelvű hivatalos kiadványt hozatott. Nánási István Leidenben a könyvtár kérésére egy Faber Basilius-munkát vásárolt meg.

Ötven hónap alatt tehát a könyvtár 298 kötetrel gyarapodott, amely 286 művet foglalt magába. Ha összevetjük a korábbi vagy a későbbi szerzeményekkel, a készpénzzel vásárolt könyvek száma mindenképpen figyelemre méltó, hiszen 1765–1800 között kb. 1700 kötetet vásároltak, ami azt jelenti, hogy évente az adományokon kívül 48 kötet került be átlagban a könyvtárba. A Zilahi bibliothecariusi megbízatása idején szerzett közel 300 kötetnél csupán Szabó András (1792–1794) könyvtárossága alatt vásárolt többet az iskola; 474 darabot, a Kovásznai-féle hagyaték oroszánrészét, ám ez is Zilahihoz fűződik, ugyanis ekkor már ő volt a könyvtárat felügyelő tanár.⁴⁶

A számadásaiból az is kiviláglik, hogy 1776–1800 között már előfizettek néhány periodikára is: 1776 novemberében az Erlangenben megjelenő *Gelehrten Ammerkungen und Nachrichten* füzeteire a nagyszebeni Barth-könyvkereskedés útján, s azután is félévenként küldötték el a praenumeratio árát e tudományos közleményre; 1779. október 18-án egy bécsi „német novelláért” fizettek félévre 6 ft; 1780 májusában pedig a lipcsei *Acta Eruditorum Lipsiensis* kívánták járattatni a könyvesház címére, minthogy ennek korábbi kötetait már megszerezték az erdélyi könyvpiacra.⁴⁷

Néhol már kitértünk a megvásárolt könyvek címére, szerzőire, ám ha a Zilahi Sámuel működése idején szerzett kötetekről közelebbit szeretnénk megtudni, akkor meg kell vizsgálnunk a művek sorát, illetve azokat a tudományszakokat, amelyek lényegesen gyarapodtak, s azokról is szólnunk kell, melyeknek beszerzése egyáltalán nem kapott hangsúlyt. Természetesen figyelembe vettük a kínálat minőségét, mennyiségét, a rendelkezésükre álló választék provenienciáját, ill. a Kollégium anyagi erőforrásait is.

A kétszáznyolcvanhat mű 53%-a 18. században került kiadásra, tehát több mint a fele – nagy jóindulattal állíthatjuk – viszonylag friss megjelenés, tekintve, hogy a könyvtárba bekerült kötetek hagyatékokból, azaz lezárt gyűjteményekből, korábban szerzett (Erdélybe behozott) könyvekből gyarapodtak, s már az eredeti könyvtártulajdonos halálát követően jutottak a Kollégium tulajdonába. 36%-a ugyanakkor 17. századi kiadás, a többi ún. antikva (16. századi könyv), illetve év nélkül jelent meg. Ám ha a kiadás viszonylagos frissessége kecsegtető is, nem szabad ábrándokba ringatnunk magunkat az auktorok kortársi voltával kapcsolatban, ugyanis a 188 szerző közül csak 47% tevékenykedett, írt ugyanabban a 18. században, melyben Zilahi is született. A többiek mind korábbiak: a derékhad a 17. században alkotó teológus, hebraista-filológus, matematikus, orvos, filozófus vagy szépíró volt. Meglepő viszont, milyen csekély számban került a könyvtárba ebben az időben ókori vagy középkori szerző (alig 13%-nyi).

A könyvek kiválasztásánál az iskolai oktatás struktúrája, finalitása szült közbe a legerélyesebben: nem kísérletező, az újat próbálgató tanmenet, -könyv és tanítás a cél (a módszerekről nem is beszélve), hanem az engedélyezett, a bevált ismeretek átadása szabta meg a vásárlásokból származó anyag összetételét. Olyan tudást kellett közvetíteni, amely a legrangosabb, hagyományosan a legmegbízhatóbb szerzők tollából és műhelyéből származik: Leoniztól és Christian Wolftól, Johannes Leusdentől és Theodor Bezától, Lúther Mártontól vagy Petrus Burmanntól. És sorolhatjuk a többieket is: Caspar Barlaeust, Franciscus Buddeust, Johannes Coccejust, Christophor Cellariust, Louis de Dieu-t, Thomas Erpeniust, Uberto Fogliettát,

⁴⁶ Koncz, 1879. 221. A vásárlás 1793-ban történt.

⁴⁷ CB III. 142/a–b.

Fénélon, Martin Felmer nevét, Gyöngyösi Istvánt, Daniel Heinsiust, J.H. Hottingert, Athanasius Kirchert, Komáromi Csipkést, Fr. Adolphe Lampét, Petrus Lombardust, Joachim Langot, J.H. Mosheimot, John Milont, Szenci Molnár Albertet, J. Fr. Osterwaldot, Hieronymus Osoriust, Pápai Páriz Ferencet, Samuel Puffendorfot, Olaus Magnust, Hadrian Relandust, Fr. Spanhemius, Caspar Schottot, Johann Christoph Sturmot, André Tacquet-t, Jacobus Triglandiust, Johannes Vogtot, Fr. Vigeriust, Isac Vossiust, John Woodwardot, Petrus Zornius műveit... Lutheránus és kálvinista hittudósok, jezsuita természetbúvárok, német, svájci, francia, holland egyetemek neves tanárai, akiket szinte kivétel nélkül az erdélyiek is hallgattak peregrinációjuk során; kiknek hírért-hírnevét, tudományos hitelét és tekintélyét hazakerülve tovább növelték a volt tanítványok, illetve a tanítványok tanítványai. A könyvállomány, a számadások szerint, gyarapodásában is tükrözi megközelítően az intézményben folyó tanítást, a tantárgyakba foglalt ismereteket, ezek rangját: 39% teológiai, 16% irodalmi, 6–6% természettudományi, ill. bölcséleti, 12% nyelvtudományi, 17% történelmi, valamint földrajzi, 4% más természetű mű a bekerült könyvek tematikai „szóródása” vagy inkább koncentrációja.

A „külön-különbfélekre tett költség” rovatban szerepel a könyvesház berendezésének felújítása (1776-ban egy cserefa asztal vásárlása, 1777-ben „tsináltattam a' Col[légium] deszkájából a' kis Thécába – azaz a kisebbik könyvtárszobába, jegyzi föl Zilahi – két fejer Thécát”), az ugyanitt működő múzeum és szertár karbantartása (pl. keretbe foglaltatta néhány nemesi címer ezüst pajzsát), illetve fejlesztését célzó befektetések. 1779. július 10-én a távozó Szabó Sámuel professzortól két, egy föld- és egy éggömböt vesz meg 8 ft 82 dr-ért. Szabó recognitionalisából (elismervényéből) bővebbet is megtudhatunk az ügyletről: „Az Dnus Thecariustol Zilai Sámuel uramtól vettem az két Terrestris és Coelestis Globusokért a' mellyeket a Collégyom számára hozattam volt Bétsből már régen, a Geographicum studiumnak jobban valo folyása végett, nem lévén a Collégyomnak egy jo Globusa, és nyoltz Magyar forintot és nyoltzvan két pénzt, i.e. 8 Mfl. és Dr. 82., annyiba kerülven éppen hozattatások az Gyarmati [Sámuel] Uram specificatioja szerint.”⁴⁸

A könyvek beköttetése is Zilahi feladatai közé tartozott. Molnár Sámuel és Bodor Pál vásárhelyi compactorok dolgoznak ebben az időben a kollégiumi bibliothéca számára. Ha 1776–1777-ben csak nyolc kötetet adtak beköttetni, akkor a következő harmadfél esztendő során már 64 kötetnek készítenek új borítást, Molnár már egyedül javítgatta a könyvek lapjait és kötéstábláit. A kollégium korábban vagy később a kolozsvári könyvkötőkhöz is folyamodott.⁴⁹

A tételekben gyakran visszatérő *frantz*, illetve *félfrantz* kötés egyszerűen a bőr vagy félbőr kötetést jelenti.⁵⁰

A Zilahi-féle ratiókból értesülünk arról is, hogy a könyvvásárlások, folyóirat-előfizetések vagy bármilyen, a könyvtárat érdeklő ügyben történő levelezés postaköltségei a könyvesházat terhelték. A levelezés legnagyobb részét azokban az években Kis Miklós külföldön tanuló diákkal folytatta az iskola a Németországban vásárolandó könyvek és azok szállítása dolgá-

⁴⁸ CB III. 144/b. P. melléklet. Hogy valóban az ismert orvos-nyelvről van szó, azt korábról egy másik elismervény is bizonyítja: „A[nn]o 1777 Die 18-va Jan. Ifjabb Tsiki Mártonnak adtam által 31 ~ harmintz egy Tsászár 9 ~ kilentz Körmetz Bányai és két fél soufrjn arannyakat, hogy szolgáltassa D. Gyarmati Sámuel kezébe, a'ki most Bétsbe Medicinát tanul. Zilahi Sámuel mk... Ezen fellyebb irt Aranyak között egy a' Tiszt. Szabo [Sámuel] Uramé, a' többi a' Collégiumé volt.” CB III. 144/a melléklete.

⁴⁹ Vö. közleményünk: *Dările de seamă ale bibliotecarilor școlari din Tg. Mures între anii 1765–1800*. Biblioteca și Cercetarea, X. Cluj-Napoca 1986. 337–339.

⁵⁰ Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* IV. 404. csak 1801-ből jelzi a szó első erdélyi előfordulását, míg a marosvásárhelyi diákszámadásokban már 1769-ben felbukkan, használata mindennapos. CB III. 142/a.

ban. 1777 januárjában Kis Miklós uramnak 30 birodalmi (császári) aranyat küld Zilahi a könyvtár kasszájából Frankfurtba, ugyanis Kis az előző esztendő végén három levélben is jelezte, hogy miféle könyvek találhatók a német könyvpiacra. Ezekre a professzorok – Kovásznai, Basa és Szabó Sámuel – rögtön válaszoltak; valószínűleg megírták, melyek azok a művek, amelyeket a diák föltétlenül vegyen meg. 1777 augusztusa és 1778 októbere között újabb levélváltás zajlik, Kis újabb összeget kap a könyvek megvételére. Az év végén néhány darabot már el is küld Marosvásárhelyre Máté Pállal.⁵¹ A teljes vásárlás majd csak akkor kerül bele a „főkönyvbe”, midőn valamennyi Németországban szerzett könyv már a címzett – a kollégium könyvtárának – birtokában van. A szállítmány második részét Szerencsi Nagy István (1728–1789), az ismert győri irodalmár-lelkész, Ráday Gedeon odaadó híve személyesen juttatja majd el Bécsből a Maros menti városba.⁵² Ebben az ügyben – máskülönben – Teleki Sámuel közreműködésére is számít a kollégium, ui. Teleki ekkoriban már guberniumi tanácsos, az erdélyi református iskolaügy nagylelkű támogatója volt.

Nem számíthatott Zilahi mesés jövedelemre az eladott – szükségtelennek ítélt – könyvek-ből. A felsorolt 61 tételért mindössze 25 ft és 18 dr nyereséget számíthatott föl a bibliothecarius. A könyvvásár igazi haszonélvezői valószínűleg a vevők voltak, diákok, kispénzű értelmiségiek, akik ily módon viszonylag olcsón néhány fontos és jó könyv birtokába jutottak. (Hasonlítsuk össze az árakat – a teljes és ép példányok árát – azokkal az árakkal, amelyeken Zilahi a hagyatékokból megszerzi a kollégiumi könyvtár köteteit.) Noha ma sajnáljuk, hogy a kótyavetyén eladogatott könyvek között 16. századi antikvák és RMK nyomtatványok is akadnak – akkoriban mindkét könyvészeti fogalom ismeretlen volt –, a professzor urak bölcs egyszerűséggel közlik az utókorral: „ezen könyvek minékünk Professoroknak megegyezett akarattunkból adattak-el a' Thécából, mivelhogy szükségtelenek vagy hibások voltak, miről bizonyoságot tettünk mi professorok. Kovásznai Sándor mk. [és] Basa István mk.”

A számadásokban bukkanunk egy érdekes kiadási tételre, mely szerint 1780-ban Zilahi papírt vásárolt többek között a „B[ibli]otheca Catalogussi le-irattatására”, és nekilátott a betűrendes címjegyzék összeállításának, amelyet azután 1826-ig az utódok – lépést tartva a gyarapodással – folyamatosan bővítettek. A katalógus feltüntette a szerző nevét, a művek rövidített címét és a kiadás esztendejét. Nem mindig maradt következetes a nyomtatás helyének megjelölésében, ugyanakkor a leltári ellenőrzések megkönnyítésére közli a kiadványok terjedelmét, azaz kötetszámát. A XIX. század derekáig nem használtak még semmiféle

⁵¹ Petri Márton Mezőzáhról értesíti Zilahit 1778. december 9-én, hogy Máthé Pál megérkezett öt könyvcsomaggal, itt „egy szártalan [zár nélküli] ládába rakván, most ezen szekerektől le küldöttem [Vásárhelyre]. A könyvek vecturájára és harmintzad (a mint Tiszt. Máthé uram mondja) minden font könyven dr. 18 esett. Ezeketis megfontolván fontot húznak, és így kell érette Fl. 3. dr. 24., mellyeket ha meg küldi jo, ha nem én magamra vállaltam, hogy meg fizetem.” CB III. 144/b melléklete.

⁵² 1780 utolsó hónapjaiban kellett megérkeznie a Kis-féle egész könyvszállítmánynak. Kádár György bibliothecarius ui. az Erogatum első tételeként jegyzi fel ezt, pontos dátum nélkül, 1780. szeptember és 1781. augusztus között ugyanis nem készült számadás, valószínűleg azért, mert az iskola könyvtára nem működött: ekkor költöztették át az állományt az újonnan épült könyvtárterembe. Vö. Farczádi: *i.m.* 274. Kádárnál ennyi olvasható: „Tiszt. Kis Miklos Uram által Berlinbe és más helyeken vásárolt Tiszt. Szerencsi István Uram által pedig MVásárhelyre le-hozott könyvek vecturájára tett költség, mellyek is meg mérettetvén találtattak 194 fontnak, fontyára esett dr. 19, melly is lészen in summa 36 Ft 86 den.” A vásárolt könyvek 1541 és 1776 között jelentek meg, 94 kötet (62 mű), témájukat tekintve hasonlóak az előbbi vásárlásokhoz. CB III. 145/a.

helyrajzi számot, jelzetet. Külön fejezetet nyitott Zilahi a magyar nyelvű kiadványok feltüntetésére; ezeket is betűrendben vezették be a jegyzék lapjaira.⁵³

1780 őszén már eldöntött tény volt, hogy Zilahi Sámuel külföldi egyetemek hallgatója lesz. Erre utal pl. az az 1780. augusztus 3-i nyugta, melyet Nánási István ad a könyvtárnak, jelentve benne, hogy „Tiszteletes Peregrinans Zilahi Sámuel által” kézhez kapta Faber Basilius *Thesaurus Linguae Latinae* c. művének ellenértékét.⁵⁴

Megbízatást nemcsak a kollégiumtól kapott, hanem – mint már korábban utaltunk rá – Teleki Sámuel is hasonló feladattal terhelte, bár érzésünk szerint a könyvszerzés szinte fizikai gyönyört jelentett számára. A Telekihez intézett utrecht-i levele elárulják, hogy megbízójától pontos utasításokat kapott, hiszen a bőséges nyugat-európai kínálatból Telekit csak bizonyos kritikai kiadások, szerzők, kommentált változatok érdeklik, főleg az ókori klasszikus irodalom esetében.⁵⁵ Úgy tűnhet, Zilahinak nem sok szabadság adatott a választáshoz, holott a szoros utasítások ellenére is lehetősége nyílt arra, hogy a helyszínen döntse el: mit érdemes megvenni, mennyi pénzt áldozhat egy-egy kötetre, műre a rendelkezésére bocsátott aranyakból. Az általunk látott-olvasott levelekből ugyanaz a rendszeret, könyvtárosi gondoskodás, látásmód tűnik szembe, mint a kollégiumi évek alatt: van a levelekben Perceptum és Erogatum rovat; a megvásárolt könyveket alakjuk szerint csoportosítva sorolja fel, megjelöli a szerzőket, a címet, a könyvek nyelvét (ha a címből egyértelműen nem derülne ki), jelzi, ha a könyv többnyelvű, illetve ha fordítás, feltünteti a sajtó alá rendező, a kommentátorok nevét, s az impresszumadatok után a kötetek számát is közli. Kivetíti az egyes kötetekbe foglalt kolligátumokat minden jellemzőjükkel együtt. Megírja patrónusának, hogy hol, hogyan és kitől szerezte. Külön gondja van rá, hogy előnyösen vásároljon. 1783 januárjában például ezt írja: „Rei Venat. Scriptorest ma-is kaphatnék, eddig-is sokszor vehettem volna, várakoztam véle, hogy oltotskán juthatnék hozzá.” Másutt meg arról számol be, hogy „Itt [Heidelbergben] a városonn is vagyon egy könyvel kereskedő Sido, ma minthogy Vasárnap van, nem lehet, de holnap meg keresem nálla, ha mit kaphatnék. Ugy Bertuliusnál-is meg-fogok fordulni Stutgardban, és nálla vagy másutt Ngod parantsolattya 's tettzése szerint valo vagy egy könyvet szerezhetek különös szerentsémnek tartom.” A könyvek megválogatásában hallgat Christoph Saxe professzor, Teleki egykori tanárának tanácsaira. Vállalja, hogy lemásolja a professzor könyvtárának vagy az aukcióknak a katalógusát, ha Teleki ezt kérné tőle. Nem éri be azzal, hogy Utrechtben vagy Heidelbergben méri fel a piaci kínálatot, nem csupán itt vesz könyveket megbízójának, de diáktársaival, ügynökökkel, könyvgyűjtőkkel is nyomoztat kötetek után Leidenben, Groeningenben, Franekerben vagy Kölnben is. Valóságos megszállottja a bibliofiliának, levelei telve vannak lelkesedéssel a könyvtárak, boltok, árverések iránt. Még a nyári szünidőt sem tölti másként: „Néhány napig tartott betegeskedésemből lett ki-épülésem után – írja 1783. augusztus utóján Teleki Sámuelnek – a' nyárnak nagyobb részét Tiszt. Prof. Saxe uram fedele alatt töltöttem, 's töltem most-is. Méltoztatott meghordozni Bibliothécájában-is. Meg-betsülhetetlen boldogságomnak tartom, melly szerint böltességét mindennap olly közélről bámulhatom.” Magántanulmányokat is folytatna szíve-

⁵³ Marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár. BMs 468. L. még Koncz, 1879. 229. Spielmann, M.: *Evidențe vechi de bibliotecă școlară din sec. XVIII–XIX*. Biblioteca și cercetarea, VI. Cluj-Napoca 1982. 186–187.

⁵⁴ CB III. 144/b. O. melléklet.

⁵⁵ *Teleki Sámuel és a Teleki Téka*, 163 skk. Zilahi és Teleki kapcsolata régebbi keletű, mint az utrecht-i tanulmányút. Kovásznai Sándor még 1777 januárjában Telekit udvarló egyik levelében azt írja: „El vettük a pénzt, én 82 forintot, Zilahi 16 forintot, aki Nagyságod Grátiáját nagy alázatossággal köszöni.” Valószínűleg Kovásznai és Zilahi néhány könyvet hajtott fel Telekinek, melyekért a főúri gyűjtő 98 forintot fizetett kettejüknek. Uo. 162.

sen, főleg görög tudását óhajtaná elmélyíteni, de idejét kevésnek találja, kapkod, s egy levelében így kiált fel: „Evel a boldogsággal sem élhetek úgy a' mint meg-érdemlené, a' napot a' hány órája van, tsak nem anynyifelé kelletvén szakasztanom.” Egy könyváros felől pedig ilyen véleménnyel van: „még otthon hallottam, melly sok könyvonn kell tapodni az annál az embernél vásárolni akarónak.”⁵⁶

Teleki Sámuel levelei – a Zilahihoz írottak – lappanganak még, ám egy közvetett elismeréséről, melyet Kovásznainak címez, némi fogalmat alkothatunk arról, miként vélekedik a könyvtáralapító a vásárhelyi peregrinusokról. „Ne gondolkozzék hát Tekintetes Uram is – szól Kovásznaihoz biztatóan – a búcsúzásról, hanem legyen jó kedve, és neveljen még e hazának és az ecclesiának több Nemegeyeieket és Zilahiakat.”⁵⁷

A vásárhelyi kollégium szintén könyvek vásárlásával bízta meg Zilahit, Utrechtben tehát ezeknek a rendeléseknek is eleget kellett tennie. Miként Kádár György diákkönyvtáros 1782-es számadásából kivehető, a megszerzett kötetek egyik részét Nemegeyei János hozta magával, másik felét 1784–85 fordulóján maga Zilahi szállította be. A Kádár György és Nagy István által összeállított két számadás tételei részben átfedik egymást, ui. Nagy Istvánnak számba kellett vennie a Zilahi által külföldön szerzett teljes könyvgyarapodást.

Kovásnai Sándor éppúgy megszabhatta tanítványának, hogy milyen köteteknek eredjen nyomába, mint Teleki. A peregrinusnak biztosított döntési jog, lehetőség mértékét csak az analógia alapján sejteni. Pl. egy Plautus-kiadás kapcsán Zilahi azt válaszolja Teleki kérdezősködésére: „Ha pedig Tiszt. Péterfi Uram is a Nagyságod parantsolatjára szerzette, ugyan nem vész rajtuk, eladjuk egyiket, azt gondolom a' Vásárhellyi Bibliothéca számára.”⁵⁸

A százhárom kötetből csupán tizennyolcat nem ebben, a 18. században jelentetett meg kiadója; igaz, kilenc esetben a könyvtárosok elfelejtették feltüntetni a kiadás idejét. A klasszikus ókori szerzők kritikai kiadásai feltűnően eluralkodtak. Ez nagyjában-egészében azonos azzal a témakörrel, melyet Teleki is oly nagyon kedvelt. Alig akad a vásárlásban teológiai mű (E. Simphonis, Limborch, Balius, Rupertus, Silesius, Perizonius munkái – melyek részben már áthajlanak az egyháztörténelembe is), viszont megsokasodtak a modernkori latin költők: Grotius, Scaliger, P. Francius, Latichius és természetesen a frissiben napvilágot látott kétkötetes Janus Pannonius, melynek születésénél Kovásznai és Zilahi, Saxe és mindenekelőtt Teleki Sámuel bábáskodott.

Az 1789-es tanári pályakezdésével egy időben ruházzák Zilahira a könyvtár felügyeletét Kovásznai Sándor mellett (helyett?), ugyanis Ráday Gedeonnak április ötödikéről kelt levelében arról számol be, hogy „a' Kollégiumunk' Bibliothécájára-valo különösebb Inspectio reám bizattatván” s emellett még néhány irodalomtörténeti órát is kapott.⁵⁹ Kéri Rádayt, hogy engedélyezze könyvtárának katalógusait lemásoltatni egy Pesten tanuló vásárhelyi orvos, Filep Mihály által. Zilahit különösen a Ráday-könyvtár hungarikái érdeklik. Afelől is tudakozódik, hogy pesti könyvárosoknál meglelni-e vajon Montfaucon paleográfiai kézikönyvét, melyet meghozatna a kollégiumi könyvtár számára.⁶⁰ Erőfeszítéseket tesz, hogy a főiskolára testált Szilágyi–Szekely-hagyaték kéziratái is Vásárhelyre kerüljenek.⁶¹

⁵⁶ MOL. Teleki Sámuel osztály. Régi jelzetük P 661.

⁵⁷ *Teleki Sámuel és a Teleki Téka*, 83. Nemegeyei János (1751–1837) Marosvásárhelyen járt iskolába, Utrechtben egyetemre, utóbb a nagyenyedi kollégium nyelvtanára.

⁵⁸ Uo. 165.

⁵⁹ Ladányi, 491.

⁶⁰ Uo. 491–492. Később a paleográfia tankönyvet Bécsben keresteti. (Uo.)

⁶¹ Uo. 493.

Aláírása először 1789. október 16-án olvasható egy számadás végén: ekkor hitelesíti tanártársaival együtt Galatzi János könyvtáros pénzügyi jelentését a könyvtár gazdálkodásáról.⁶² Ettől kezdve mint felügyelő minden alkalommal részt vesz a könyvesház ellenőrzésében. Antal János (1767–1854), a jövődi teológiai professzor, majd erdélyi református püspök diákkönyvtárosi számadásának tanári kontroll-záradékát már teljes egészében Zilahi fogalmazza meg 1791. július 12-én, de csak utolsónak kanyarítja nevét az okmány alá, ui. ekkor még csak segédtanára a kollégiumnak.⁶³ Az utolsó számadás, mely még Zilahi kézjegyét viseli, kilenc esztendővel későbből, 1800. április 2-ról kelt.⁶⁴

Tényleges könyvtárfelügyelői teendőiről képet alkothatunk a kolozsvári Református Kollégium könyvtári szabályzata alapján. A 18. századból nem találtunk egyetlen erdélyi iskolai könyvtárreklamát sem, az 1810 körül készített kolozsvári – véleményünk szerint – a protestáns iskolákban kialakult gyakorlatot rögzítette írásban. A felügyelő tanárnak mindenre gondot kell viselnie, ami a könyvtárat illeti: ismernie kell a gyűjteményt és számon tartania az állomány épségét, növekedését, csökkenését. A kulcsok egyike mindig nála található, a másikat a bibliothecarius őrizte. A tanár feladata volt megszabni a könyvbeszerzés nagyságát, mely a théca anyagi lehetőségeitől függ. Előírták, hogy oly módon történjék a vásárlás, hogy az az oktatás szempontjait részesítse előnyben. Különösen a görög és latin auktorok élvezzenek elsőbbséget; ha lehet, többféle kiadásban és kommentárral illendő megvásárolni ezeket; más szakokból csak a legkitűnböket, melyeket a tanári munkában mindvégig használni lehet. A magyar könyvek se maradjanak ki a gyűjtésből, ám ezek közül csak az arra érdemesebbeket és derekasabbakat kell beszerezni. Ha a kollégium saját nyomdával is rendelkezik, a könyvtár kötelezpéldányra is igényt tarthat. Ugyanakkor a helyi nyomtatványokból lehetőleg rendelkezzen az iskola teljes sossal. A felügyelő professzornak gondja legyen rá, hogy a könyveket olcsón, előnyösen vásárolják meg; főleg a hagyatéki árverések kecsegtetnek efféle lehetőséggel. A kollégium legátusok útján gyűjtsön pénzt a könyvtárfejlesztésre, az ily módon beérkezett adományokat vegye át és kezelje a felügyelő, társaival együtt döntsön a felhasználásuk mikéntjéről. Évente jelentést kér a rektor a könyvtár bevételeiről és kiadásairól. A könyvtárat évente egyszer minden szempontból alaposan át kell vizsgálni.⁶⁵

Zilahi, mint láttuk, valóban évente ellenőrizte a reá bízott könyv- és szertárat. Fogadta az adományokat, amelyek közül a legjelentősebb a század utolsó éveiben az 1790-es, Baczó István ótordai református lelkész 164 kötetből álló donációja.⁶⁶ A vásárlások 1789–1800 között sem szünetelnek, bár a könyvek száma az előző esztendőkhöz viszonyítva csökken; ez részben a pénzromlással függ össze. Ennek ellenére az iskola részesedni kívánt az 1792-es, 94-es, 95-ös és a 97-es marosvásárhelyi aukciók kínálatából; Zilahi utasítására megbízottja jelen van Nagyenyeden, ahol az 1789-ben elhunyt Szabó Sámuel, a vásárhelyi kollégium volt professzorának hagyatékából 54 darabot válogatnak össze és vásárolnak meg.⁶⁷ Ezután Kolozsváron bukkannak fel vásárlóként Zilahi megbízottjai, mikor albisi Csomós Mihály (†1796), a statisztika és a jogtudomány előadójának gyűjteményéből szereznek meg 36 kötetet.⁶⁸ Említettük már, hogy a legjelentősebb vásárlás kétségkívül a Kovásznai-hagyaték

⁶² CB III. 147/c.

⁶³ CB III. 148/a.

⁶⁴ CB III. 148/b – 151.

⁶⁵ Török, *i.m.* 316.

⁶⁶ Koncz, 1896. 717.

⁶⁷ CB III. 147/c, 148/a, 150, 151.

⁶⁸ CB III. 148/a.

megszerzése volt 1793-ban.⁶⁹ Nemegyei János, Zilahi régi barátja az iskola felkérésére Nagyenyeden Baricz János néhai lelkész licitációra vetett kötetei közül szerez meg néhány darabot Vásárhely számára. Ezek között van Apáczai Csere János Utrechtben kiadott disszertációja is, az *Oratio de Studio Sapientiae*.⁷⁰ 1790-ben Zilahi személyesen is részt vesz egy vásárhelyi kótyavetyén, ekkor Jancsó Tamás elhunyt egyházi személy könyvtárából 19 kötetet – teológiai és nyelvészeti-irodalmi műveket – vett. A vételárat a könyvtár kasszájából csak 1791 júniusában kapja vissza, melyet saját zsebéből előlegezett meg.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkálataiba bekapcsolódva, Zilahi folytatta azt a törekvést, melyet már mestere, Kovásznai elkezdett: az erdélyi és magyarországi emlékirók, krónikások műveinek felkutatását, lemásolását, s nem kizárt, hogy mindketten gondoltak e történetírók újrakiadására vagy első sajtó alá rendezésére is. A munkálkodás e téren a számadásokban is követhető, ui. a könyvtár elég gyakran másoltat diákokkal kéziratokat.⁷¹ Rádayval folytatott levelezéseiből tudjuk, hogy nemcsak kért és kapott könyveket a péceli kastély-könyvtár tulajdonosától, hanem maga is szerzett 1792-ig néhány históriás könyvet a kiváló bibliofilnek.⁷² Könyv- és folyóirat-terjesztőként vállalja az új magyar tudományos és szépirodalom terjesztését. Ráday Gedeon maga ajánlkozott a kassai Magyar Múzeum erdélyi és kivált székelyföldi népszerűsítőjének, s több-kevesebb sikerrel, olykor panaszkodva, máskor dicsérve a lapot és bírálva a fogyatékoságokat, de eleget tett vállalt feladatának: a lap eljutott az olvasókhöz, a vásárhelyi Kollégium könyvtáráról nem is szólva.⁷³

Személyi könyvtárának nyomaira is rábukkantunk. Intze Simeon 1801. június 4-i dátummal három olyan címet sorol fel számadásában, melyek „a' Tiszteletes Professor Zilahi Sámuel Uram' Testamentuma szerint jöttek a' Bthéca birtokában”: Ch. Saxe: *Onomasticon litterarium* I–IV. (Utrecht 1775), J. Chr. Biel: *Novus Thesaurus Philologicus* I–III. (Haga 1779) és H. Hoogeven: *Doctrina partientiarium linguae Graecae* I–II. (H.n. 1769).⁷⁴ Egy negyedik mű a Teleki Tékába került; valószínűleg Zilahi özvegye adhatta el, mikor pénzzé tette férje hagyatékát. Ez a könyv az ismert Bongarsius-féle *Rerum Hungaricarum Scriptores Varii* (Frankfurt am Main 1600) c. gyűjtemény, melynek külön értékét az is emeli, hogy első ismert tulajdonosa Apáczai Csere János volt.⁷⁵

Hagyatékában számos kötet maradt, melyeket a Kollégium könyvtárán keresztül kellett volna eladogatnia. Nem volt ez valami szokatlan ügylet, ugyanis a számadásokból egyértelműen kiderül, hogy minden tanár, sőt városi értelmiségiek is vállaltak könyvadásitást, a könyvesház pedig a bolt szerepét is betöltötte. Az 1804-es, ifj. Csernátoni Vajda Sámuel bibliothecarius által összeállított jegyzék szerint nem kevesebb mint 588 kötet várt még gazdára. Közöttük a legnagyobb példányszámban Kovásznai Tóth Sándor művei, a debreceni magyar nyelvtankönyv, Decsi Sámuel *Osmanographiája* stb.⁷⁶

⁶⁹ CB III. 150.

⁷⁰ Lásd a 46. jegyzetet.

⁷¹ CB III. 150.

⁷² Koncz, 1896. 716. A kéziratok másolására 1769-től kezdve bukkanunk a számadásokban. Bethlen Farkas, Kemény János, Bojthi Veres Gáspár, Apor Péter, Szalárdi János, Rozsnyai Dávid műveit másoltatták diákokkal. Vö. CB III. 142/a, 142/b, 146/b, 147/c, 148/a.

⁷³ Ladányi, 489.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ CB III. 152/a.

⁷⁶ Sebestyén Mihály: *Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstrukciójához*. MKSZ. CVII(1991). 382–383.

Zilahi Sámuel az erdélyi magyar felvilágosodás szorgalmas munkása volt, kinek neve, sajnos, hamar feledésbe merült, holott nélküle szegényebb lett volna a marosvásárhelyi kultúrkör, a Nyelvmívelő Társaság tevékenysége. Könyvtárosi és könyvtárépítői munkássága a folytonosságot éppen úgy képviseli, mint a megújulást, az öröklött állapotok meghaladását. Kapcsolatban állott a kor jelentős egyéniségeivel: Teleki Sámuellel, Ráday Gedeonnal, Aranka Györggyel és Dániellel, Gyarmathi Sámuellel, Mátyus Istvánnal, a Tudós Társaság vonzáskörébe került személyiségekkel.

Ismerve a marosvásárhelyi könyvesház belső életét és műveltségterjesztő szerepét, Kovásznai és Zilahi Sámuel könyvtárosi és bibliofil munkáját, nem tűnik magányos lépésnek Teleki Sámuel könyvtáralapítása e székelyföldi kisvárosban a 19. század küszöbén. S ha korábban a Teleki József-féle gyűjtemény, akkor 1802 után a Teleki Sámuel tékája és a Református Kollégium könyvtára szerencsésen egészítették ki egymást, önzetlenül szolgálták a közművelődést. És ebben nem kis érdemet tudhatott magáénak Zilahi Sámuel is.

Judik Mária

Kolozsvár klasszicista-empire kapui

Ötven évig kallódott kiadatlanul Judik Máriának Kolozsvár empire műemlékeiről írt tanulmánya. A szerzőre ma már csak idősebb pályatársak emlékeznek, s legtöbbjük mit sem tud arról, hogy ő a lelkiismeretesen végzett könyvtárosi (osztályvezetői, aligazgatói) teendői mellett kutatómunkával is foglalkozott. Pedig kézírata, melyet több példányban, folyamatosan bővítve írt, komoly előtanulmányokról, a klasszicista, illetve empire stílus alakjának alapos elsajátításáról tanúskodik. Ez segítette hozzá, hogy fölmérje és szakszerűen leírja XIX. század eleji műemlékeinknek ezt a csoportját.

A régi kolozsvári polgárcsaládból származó Judik Máriát (1905–1976) budapesti banktisztviselői szolgálata után 1941-ben nevezték ki a kolozsvári Egyetemi Könyvtárhoz. Állását Entz Gézával egy időben foglalta el, s ez a kapcsolat művészettörténeti érdeklődését is meghatározta. Tájékozódását Felvinczi Takács Zoltán, Kelemen Lajos és Jakó Zsigmond is hathatósan segítette. Nyilvánvalóan ez a kör irányította figyelmét az addig alig tanulmányozott empire emlékekre s doktori disszertációnak szánt dolgozata elkészítésére.

Eredeti szándéka szerint a kolozsvári klasszicista-empire épületek teljes számbavételét tervezte. Mi több, kiterjeszteni gondolta ilyen irányú kutatásait Erdély más területeire is; ez azonban csak terv maradt. Kéziratának csak kis része foglalkozik ezzel, hogy végső soron e stíluskorszak szép arányú faragott kapuinak, kolozsvári emlékeinek számbavételét végezze el. Ezt az összefüggő részt emeltük ki közlésre az Erdélyi Múzeum-Egyesület folyóiratában.

A nyilvántartásba vett és szakszerűen leírt kapukat ismét sorra járva, azt állapíthattuk meg, hogy a 42 közül 7-nek csak kőkerete maradt fenn mindmáig, 6-nak a díszítése (kapu- vagy orommezeje) hiányos, 1 pedig a belvárost sem kímélő bontások során tűnt el véglegesen.

Kéziratának bevezetőjében Judik Mária a tervezők, mesterek, kőfaragók anonimátusát emlegeti föl, megjegyezve, hogy e kor tanulmányozása elhanyagolt területe volt a magyar művészettörténeti vizsgáldásoknak. Mára azonban a kutatás ezen a területen is sokat törlesztett. Különösen B. Nagy Margit levéltári földérítő munkájának köszönhetően¹ számos pallér, kőfaragó neve bukkant föl az ismeretlenségből.

Judik Mária 1945 nyarán készült el tanulmányával, de annak tervezett, nagyobb földrajzi szórású bővítésére és esetleges kiadására a zaklatott történelmi változások korát élő Kolozsváron maga sem látott lehetőséget.

(M.J.)

*

A klasszicista épületek kedves, meleg dísze a fafaragással, esetleg kazettás berakással díszített széles kapu. Formája rendszerint félköríves, nyomottabb íves, ritkábban egyenes záródású. Gyakran kereteli két pillér vagy két oszlop, tetején antik urnával. A szabadon álló pilléreket néha a falba simuló félpillérek helyettesítik, melyeknek fejezetét zárókövel koszorúzott körív köti össze.

Ilyen kapukkal találkozunk meglepően nagy számban Erdély városaiban, így Kolozsváron is. A változatos díszű empire kapuk hozzátartoznak a történelmi városmagok hangulatos utcaképehez.

Az Itáliában fogant, de francia földön kiteljesedő klasszicizmus virágkora a XIX. század első évtizedére esik, és Napóleon császári birodalma után Franciaországban az empire nevet kapta. Eredetileg Napóleon császári udvarának pompás, egyiptomi elemeket is magába foglaló

¹ B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek*. Bukarest 1977.

stílusát nevezték empire-nak, és főleg iparművészetre, belső építészetre alkalmazták. Később kiterjedt a fogalom a Napóleon utáni évtizedek polgárabb művészetére is.

A klasszicizáló építészeti stílus könnyen tért hódított Magyarországon és Erdélyben is. A latinos műveltségű magyarság előtt nem volt ismeretlen az antik művészet, iparosságunk az antik mintákon gyakorolta rajzkészségét.

A magyar klasszicizmusból hiányzik azonban az empire napóleoni pátosza. Hiányzik ugyanakkor a porosz klasszicizmus rideg fensége is. Barátságosan előkelő, polgári szellem hatja át. A magyar antikizáló alkotásokat világos szerkezet, egyszerű tagolás, nyugodt ritmus és finom arányok jellemzik.

Magyar földön a klasszicizáló stílus egy-két évtizednyi késedelemmel jelentkezik, ezzel szemben Magyarországon és Erdélyben egyidejűleg hódít teret. Erdélyben, ahol már a barokk stílus is antikizáló volt, minden zökkenő nélkül talált talajra a klasszicizmus stílusformája.

Az erdélyi főkörmányszék áthelyezése Kolozsvárra 1790-ben igen kedvezően hatott az építészeti tevékenységre. A város ismét politikai és művelődési központja lett az országrésznek. Főuraink egymás után emelték klasszicizáló stílusú palotáikat, városi házaikat. Így történt ez Kolozsváron kívül más városokban is, például Enyeden (a kollégium), Zilahon (a tanácsház), Szamosújváron, Erzsébetvárosban, Segesvárt, Nagyszébenben.

Olyan nagyszabású antikizáló stílusú kastélyokat nem találunk itt, mint Magyarországon, de a vidéki kúriák s mágnásaink néhány kastélya igen változatos képet mutat.

A kolozsvári klasszicista építészet általában szerényebb, polgárabb, mint a magyarországi városoké. Kisebb feladatokhoz kellett idomulnia. Mai lepusztult állapotukban is kitapinthatók finom arányaik, izléses megoldásaik.

A klasszicizmus stílusában alkotó kolozsvári építészek – az olasz Carlo Justit, a Toldalagi-Korda palota alkotóját kivéve – magyarok voltak (Sós Márton, Tóth György, Horváth Pál, Keresztesi György, Szőcs Dániel és mások), meghitt, barátságos kapuiknak tervezőit, illetve kőfaragóit azonban nem ismerjük. Feltehető persze, hogy az épület tervezője egyben a kapu tervezője is, de erre nem mindig találunk biztos támpontokat.

Miután a céhrendszer 1872-ben megszűnt, följegyzés nem őrzi a régi mesterek munkásságának emlékét. Úgy látszik, a klasszicista házak építetői nem becsülték sokra a házaikat díszítő kapukat, mert családi levéltárakban sem találunk készítőikről, mestereikről följegyzéseket.

Kőfaragók, mesterek neve mégis fölbukkan, s bennük kell sejtenünk egy-egy mives kivitelezésű kapu készítőit. Ilyen névsorokat tartalmaz a Kolozsváron működő Normál Rajzoda iratanyaga. Az 1700-as évek végén alakult s a következő század közepéig főnálló iskola legtovább működő tanára Kissolymosi Simó Ferenc volt. Növendékei között tudhatott olyan kimagasló tehetségeket, mint Székely Bertalan vagy Dósa Géza. E fénylő nevek mellett azonban a legtöbb növendék csak a mesterség szintjéig jutott el. Az iskola mintarajzainak és a növendékek rajzainak egy része ma is látható az egykori Piarista Főgimnázium rajzszerterében. A mintarajzok részben épületminták, az antik épületek szerkezeti részeit ábrázolják, részben nyomtatott empire bútorminták Mainzból, F.G. Kunzetől. Vannak ott 1787-ből keltezett mintarajzok a budai rajziskolából is. Kettős körszalagfonatos empire kőkorlát, palmettával díszített balusztrádok, rozettákkal, nyilakkal ékes rácsok. Egyiken, az 1800-as évekből származó mintarajz rácsán megtaláljuk a több kolozsvári kapuszárnyat díszítő (például Búza u. 15.), különböző hosszúságú levelekből álló nyolcszirmú rozettát. A mintarajzok között vannak a rajzoda egyik tanárának, Neuhausernek empire ékítményeket ábrázoló rajzai is. Ugyanennek az iskolának a könyvtárában maradt meg Seb. le Clerc *Traité d'Architecture avec les Remarques et des Observations tres utiles pour les jeunes gens qui*

veulent s'appliquer a ce bel Art című művének német fordítása. A könyv az antik oszloprendek, díszítőelemek rajzát közli. Föltehető, hogy a fent említett rajzokból is kaptak mintát, ötletet a kapuk relief-faragványainak elkészítéséhez a kolozsvári mesterek.

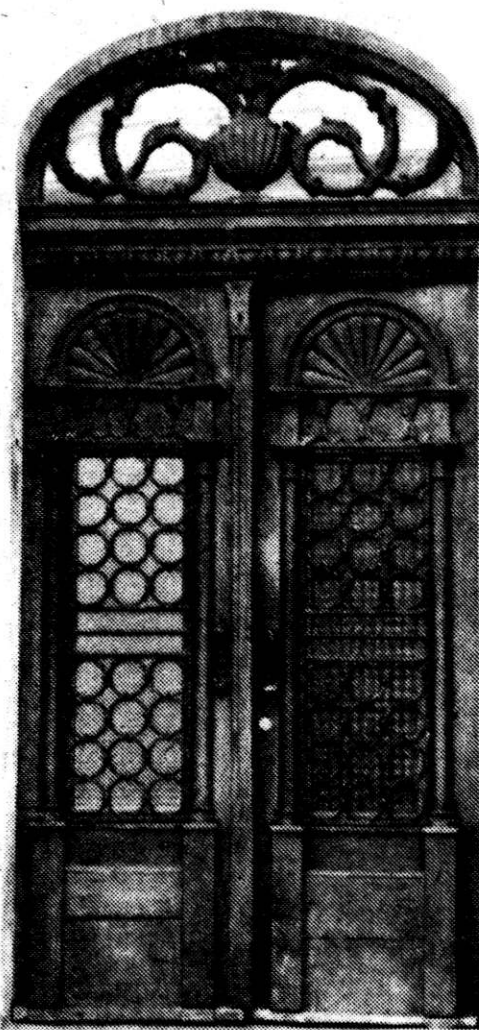
Miként az épületek, úgy Kolozsvár faragott kapui is érzékletesen mutatják a fokozatos átmenetet a barokkból a klasszicizmusba, illetve empire-ba.

A minorita templom (1780–1784) oldalsó kis egyszárnyú, egyenes záródású kapuja, mely tulajdonképpen a szomszédos épülethez tartozik, még barokk díszítésű. A kapuszárny két felső betétmezejét csúcsára állított rombusz díszíti, tetején négyszögű, rozettaszerűen képzett akantuszlevéllel. A levéldísz két, egymást metsző tengely tagolja négy részre, a metszéspontot fedő kis körlappal. Ovális körvonalú akantuszlevélből képzett rozetta díszíti az alsó kapumező felülső részét. Alatta levélsoros párkány szeli át vízszintes irányban a kapumezőt. A lábazon öt-öt függőleges helyzetű pálcátag látható.²

Az evangélikus templom (1816–1829) kétszárnyú kapuja szintén barokk jellegű. A kapuorom betétlapjait akantuszlevélből képzett ovális rozetta díszíti, és többszörösen tagolt párkány választja el az ormot a kapuszárnyaktól. Ezek felső betétlapját két, vízszintes irányban ellentétesen elhelyezkedő, visszahajtott végű akantuszlevél ékesíti. A levelek találkozási pontját kerek rozetta fedi. A lábazon a kapumezőtől többszörösen tagolt párkány választja el. Ezek betétmezőin csúcsára állított, hullámvonalas szélű rombusz látható, négylevelű lóherére emlékeztető levéldíszsel.

E két fentebb leírt kapu vezet át a Monostori út 24. sz. alatti Zeyk (Teleki) ház (1832) hatalmas kapujának díszéhez. Itt a homlokzatot tagoló félpillérekkel azonos, a falba simuló félpillérek foglalják keretbe az óriási méretű, egyenes záródású kaput. Az orommezőt a kapuszárnyaktól többszörösen tagolt gyöngysorral díszített párkány választja el. Ugyancsak gyöngysorok díszítik az orom osztólécét, valamint a kapunyílás borítólécét. Az orommezőn, valamint a kapumező két egymás alatt elhelyezett betétlapján egymásra lépcsősen fölött téglalapokból álló mértani idom látható. Az idomok fedőlapját téglalap alakra metszett rozetta díszíti. A kapufogó gomb kocka alakú, rajta átfűzött, zsinóros fonatú karikával.³

A piarista rendház (Egyetem u. 7. sz.) 1735-ből való barokk kapuja szintén a későbbi, már empire kapuk díszítésének alapjául szolgált. A kapuzatot két szabadon álló oszlop és két falba simuló félpillér alkotja, ion stílusú fejezettel. A párkányzat felső, hullámozó kerete kettéválik.

Empire vázával díszített kapu – a Piarista Főgimnázium bejárati ajtója

² A szerző valószínűleg a minorita rendház kapujára gondol, de ennek ma már csak kökerete van meg.

³ A kapu orommezeje hiányzik; a kapuszárnyak rátétdíszei már eltűntek, a fogógomb sincs meg.

Közbül az alapítók (Báthory István és gróf Apor István) címere helyezkedik el. A kapu szárnyait a kapuzathoz simuló félpillérek keretelik, melyeknek tagolt fejezetét pálcatagos félkörív köti össze. Középen kis rozettával lezárt, akantuszlevelekből képzett háromszögű palmetta tölti ki a körív és az azt lezáró vízszintes párkány által keretelt mezőket. A kapuormot levélsoros, tojássoros, fogsoros díszű, többszörösen tagolt, erősen kiugró vállpárkány választja el a kapuszárnytól. Az orommező díszé fél-legyezőmódra szétterülő, palmettaszerű barokk relief. (Hasonló díszítmény bukkan föl az Egyetem u. 10. sz. alatti kapu oromdíszén.)

A Báthory–Apor szeminárium (Egyetem u. 10. sz.) kapujának díszes kőkerete még szintén a barokk kor terméke, magának a kapunak domború díszé azonban barokk s még reneszánsz elemekkel is kevert empire. A kétszárnyú kis kapu orommezőjét szépen faragott, dús szirmú, legyezőszerűen szétterülő negyedrozetta díszíti. Az orom vízszintes záródása következtében szabadon maradó háromszögeket két-két szimmetrikus, összefogott szárú palmetta tölti ki. A vállpárkány többszörösen tagolt, és reneszánsz levélsorral ékes. A párkány alatti keskeny mezőben ívesen lehajló leveles ág látható. Az ajtószárnyakat betéltlap élénkíti.⁴

Az 1808 körül épült Deák Ferenc u. 32. sz. alatti Bánffy ház kapuja a barokkból közvetlenül az empire-ba való átmenetként fogható föl. A félköríves záródású kaput a falba simuló kőpillérek keretelik, melyekhez sarokkövek támaszkodnak. Hornyolt kőfélkörív köti össze a pillérfejezeteket, sima zárókövel. A kétszárnyú kapu hatalmas mezőit sima fa-féloszlopok foglalják keretbe. A kapumező közepén csúcsára állított rombusz helyezkedik el, melyet barokkos faragású, a rombusz körvonalait követő, négyszögű levéldísz borít. A kapuszárnyakat többszörösen tagolt párkányzat választja el az oromtól, melynek keretbe foglalt mezőit két kis, volutaszerűen csavarodó szárú, ellentétes helyzetű palmettalevél díszít. Az orommező díszét továbbfejlesztve több kolozsvári kapun megtalálhatjuk, így a Tisza ház (Szentegyház u. 34. sz.), a Schilling ház (Deák Ferenc u. 54. sz.)⁵, a Farkas utcai régi vármegyeház (Farkas u. 6. sz.) kapuján.

A Búza utcában is több faragott empire kapu, ízléses kis ház látható. Keletkezésük, építésük idejére csak következtetni lehet. Az 1798-as nagy tűzvész idején a Belső-Szén utcából elharapózó tűz elhamvasztotta a Főtér déli oldalának házait a Minorita templomig; leégtek a Búza utca, Király utca, Farkas utca, Egyetem utca és Petőfi utca házai a cigánysorral együtt. Így bizonyos, hogy ezek a házak 1798 után épültek.

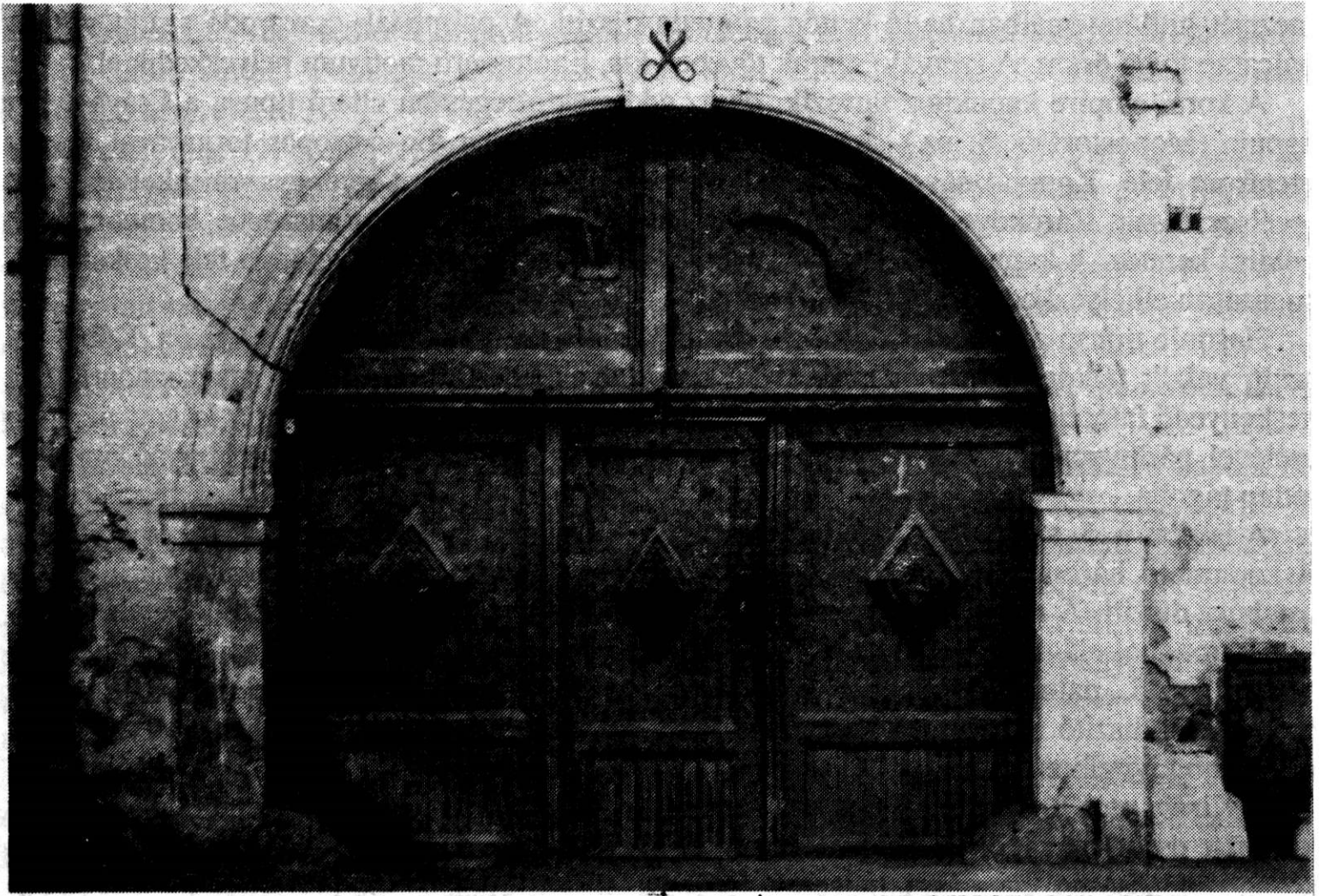
A Búza utca 17. (volt 13.) sz. ház kis gyalogkapuja empire-ba hajló barokk mintájú. Az egyszárnyú, vízszintes záródású kis kapu mezőjének díszé perzsaszőnyegek mintázatára vezethető vissza. A kapumező közepét tizenkét hegyes végű, erezett szíromlevélből álló rozetta díszíti, közepén ovális domború idommal. A kapumező négy sarkát legyezőszerűen szétterülő palmetta díszíti. Míg az ajtó közepét díszítő rozetta empire stílusú, addig a sarkok háromszögű palmettadíszé barokkos faragású. Az ajtófogó vasgomb peremes körlap, mely közepén kisebb négyzetekre oszlik.

A korai empire stílust képviseli az 1790 körül épített és 1807-ben átalakított Teleki ház (Deák Ferenc u. 1. sz.) kapuja.⁶ A vízszintes záródású hatalmas kaput kőpillérek foglalják keretbe. Kapuszárnyainak külső szélén egy-egy lábazattal és fejezettel ellátott sima féloszlop helyezkedik el. A kapuszárnyak többszörösen tagolt keretbe foglalt betéltlapjait hatalmas,

⁴ A kapu orommezője hiányzik.

⁵ Helyesen: Monostori út 54. sz.

⁶ A kapunak eredeti állapotában csak a kőkerete maradt meg.

Mesterjegyes kapu a Király utcában

ovális körvonalú rozetta díszíti. A rozetták szirmai kettős körvonalúak. A virágház ovális lap, melyet csúcsra állított rombusz díszít.

A Búza utca 15. sz. alatti ház hatalmas, durva ácsolatú, kétszárnyú kapuját falba simuló kőpillérek foglalják keretbe, melynek a fejezetét barokk zárókővel koronázott, pálcataggal díszített félkörív köti össze. Hatalmas sarokkövek támaszkodnak a pillérekhez. A kapuszárnyak széles mezőit egy-egy hatalmas rozetta díszíti. Az orommező egyedüli dísze a részegzett deszkakeret; a kapunyílás borítóléce sima pánt.

Ugyanennek a háznak a különálló gyalogkapuját betokolásos mintájú görlécek díszítik. A vas átfogógombnak a kapura simuló alaplapján kör alakban elhelyezkedő levéldísz látszik.

A nagykapu típusával egyezik a Petőfi utca 40. sz. ház kapuja. Ezt sima fejezetű kőpillérek foglalják keretbe, és záróköves félkörív koronázza. Közepén helyezkedik el a gyalogkapu, melynek keretbe foglalt mezejét négy hosszabb és négy rövidebb szíromlevélből álló rozetta díszíti.⁷

Impozáns méretű, a falba simuló kőpillérek foglalják keretbe a Tisza ház (Szentegyház u. 34. sz.) félkörívvel záródó kapuját. A befelé szűkülő, széles kapubélés mélyén helyezkednek el ezek a pillérek, melyeknek fejezetét félköríves kőkeret köti össze. A pillérek alja sarokkő. A kapumezőt az oromtól többszörösen tagolt párkány választja el, melynek keretbe foglalt

⁷ A kapunak csak a kőkerete van meg, félig beillesztve egy 1993-ban épült földszintes üzletház frontjába. A kapuszárnyak jellegtelen, oda nem illő fémlémezből készültek.

mezejét hullámvonalban hajló kettős palmetta díszíti. A palmetták csavarodó szárát vékony pálcát fogja össze. A szétváló szárak tövében kis, liliomszerű motívum helyezkedik el.⁸

A korai empire kapukhoz tartozik, de az eddigiektől egészen eltérő típusú a Csávásy ház kapuja (Monostori út 8. sz.). Az igen érdekes épület négy ion oszlopos tornáccal néz az utcafront felé. Kapuját sávzott szélű kőkeret határolja, melyet gyöngyszemekkel kapcsolt levélsor díszít. Záróköve szakállas férfifej, melyet két oldalon háromszögbe komponált levéldísz keretez. A kapu nyomott ívvel záródik. Orommezejét a kör központja felé keskenyedő, sugarasan elhelyezkedő deszkalapok borítják.

Hasonló típusú az Izabella u. 7. sz.⁹ ház félköríves lezárású, igen ízléses kapuja. Kőből készült, vakolt félkörív kereteli, gúla alakú sarokkövekkel. Az orom körívének központja felé keskenyedő falécek díszítik. Az orommezőből többszörösen tagolt árkád metsz ki egy, az orom szélével párhuzamos, kisebb, sugaras díszítésű félkört. Gyalogkapujának szárnyát sima betélap tagolja.

A Farkas u. 5. számú ház kapuja nyomott ívvel záródik, és keret nélkül illeszkedik a falba. A kapumező három részre oszlik. A mezők közepét csúcsára állított, lépcsőzetesen kiképzett rombusz díszíti. A rombuszokat kerek és hosszúkás szemekből álló gyöngysor kereteli, tetejükön korongból elágazó, négy levélből álló dísz helyezkedik el. Mindkét orommezőn madárfejen végződő, palmettalevelekből és bogyós indából álló dombormű tekint ki. Ezek az orommezőt díszítő motívumok megtalálhatók a Király u. 34. sz. ház kapuormán is, de sokkal finomabb kivitelben.

A Király utca 8. sz. földszintes ház kapuját széles kőpillérek foglalják keretbe. Kapumezejét sima oszlopok tagolják három részre. A középső rész a gyalogkapu. Mindhárom mező közepén lépcsősen egymásra helyezett, csúcsra állított rombuszok helyezkednek el. A kapumezőt az orommezőtől tagolt vállpárkány választja el, melynek díszje egy-egy keskeny félhold (kifli).¹⁰

Igen egyszerű, falusias külsejű a Monostori út 49. sz. földszintes ház vízszintes záródású, kétszárnyú kapuja. A kapuszárnyakat az orommezőtől tagolt párkány választja el, melynek áttört díszje egymást metsző csúcsívekből álló sor. A kapuszárny közepén csúcsára állított rombusz látható.¹¹

A Király u. 34. számú földszintes ház széles kapuját a falba belesimuló, sarokkövel ellátott, kőből készült pillérek fogják keretbe. A pillérfejezeteket sima zárókövel koronázott, tagolt félkörív köti össze. Többszörösen tagolt vállpárkány választja el az orommezőt a kapumezőtől, melyet négy fejezettel ellátott féloszlop foglal keretbe és tagol három részre. A deszkaborítással keretelt mezőket egy-egy hatalmas, domború rozetta ékesíti. A rozetták virágháza körlap, körülötte helyezkednek el az erezett szíromlevelek. A deszkaborítással keretelt orommezőket madárfejen végződő palmettaleveles dombormű díszíti.

Igen érdekes a Búza utca 12. sz. kis ház kétszárnyú, nyomott ívvel záródó kapuja. A falból alig kiemelkedő, téglából készült, vakolt pillérek keretelik, melyekhez hatalmas sarokkövek támaszkodnak. A pilléreket barokk zárókövel koronázott, tagolt ív köti össze. A kapuszárnyak mezejét a borító deszkalemez két függőleges helyzetű és egy, a kapu alján levő vízszintes téglalap alakú mezőre osztják. A függőleges mezőket egy-egy hétszirmú, örvénylő rozetta díszíti. Az orommezők áttört díszje szép vonalban hajló leveles ág. Az ágak volutaszerűen

⁸ A mai Boema vendéglő eredeti kapujából csak a kőkeret maradt meg.

⁹ Az Izabella utcai ház az Óvár Kandia nevű negyedében áll.

¹⁰ A kapu zárókövének díszje olló és ár, melyet a D.S. monogram és az 1795-ös évszám keretez.

¹¹ Az orommező áttört díszje hiányzik, egyszerű függőleges deszkázással zárul.

felfelé csavarodó vége letört. Az ajtófogógomb gömbölyű fejű szögekkel kivert körlap, melynek az ajtóra simuló alaplapját zsinórdísz veszi körül. Ez a motívum felbukkan a kilincset körülfogó díszvereten is.¹²

A Petőfi utca 12. (volt 14.) számú kedves öreg ház (tulajdonosa Szabó Károly egyetemi tanár volt) igen érdekes díszítésű kapuját kőpillérek foglalják keretbe. Sima pillérfejezeteit tagolt szélű, törökfejes zárókővel koronázott, nyomott ív foglalja össze. Az ív fölött kétoldalt egy-egy háromszögbe komponált rozetta látható. A közepén kivágott gyalogkapu a nagykapu körvonalait követi. Az előbbi orommezéjét legyezőszerűen szétterülő, gazdag szirmú palmetta (félrozetta) tölti ki, míg a kapumező közepét hatalmas, tizenhat szirmú rozetta díszíti. Egy-egy ugyanilyen rozetta lelhető föl a nagykapu két szélső, deszkaborítású keretelt mezejében is. A kapuszárny orommezéjét rövid pálcattaggal összefogott két palmetta díszíti.

Hasonló típusú a Monostori út 54. sz. alatti Schilling ház félköríves záródású kapuja is. Feltehetően ugyanaz a mester készítette mindkettőt. Vakolattal fedett kőkeret veszi körül. A tagolt vállpárkánnyal kettéosztott orommezőt volutaszerűen csavarodó keskeny pálcattaggal összefogott szárú palmetta díszíti, s egy-egy csillag is dekorálja. A közepén elhelyezkedő gyalogkapu szárnyának díszje hatalmas domború rozetta, amelyet csúcsára állított rombusz képező farács keretel. Ugyanilyen díszű a nagykapu két szélső mezője is, melyet fent tagolt párkány zár le. Háromszögű oromzat koronázza a párkányt, melynek mezejét két összeérő szárú, ellentétes helyzetű palmetta díszíti.

A Monostori út 32. sz. ház kis, kétszárnyú kapuja félköríves záródású. Az orommező áttört díszje félrozetta körül sugarasan elhelyezett négy nyíl. A nyilak hegye szív alakú, a tollat levéldísz helyettesíti. A kapuszárnyat betétlapok tagolják.

A Deák Ferenc u. 7. sz. ház empire kapuja csak részben van meg. A fél kaput pár éve fölfalazták, az egyik kapuszárny helyét kirakat foglalja el. A kapuorom még megvan, de a cégtábla jórészt eltakarja. A deszkaborítással keretelt orommezőket volutaszerűen csavarodó szárú leveles ág díszíti.

A Wesselényi utca 4. sz. alatti ház középkori épület. Kelemen Lajos közlése szerint Quarta háznak nevezték, mert ide kellett a papoknak járó tizedből a negyedét beszolgáltatni. A kaput keretelő kőpillérek belesimulnak a falba, fejezetüket félkörív köti össze. A kapu egész magasságában két szárnyra oszlik. Az orommező díszje szépen faragott negyedrozetta, melynek szirmjai közé sugaras irányban elhelyezkedő nyilak fűródnek. Csúcsára állított rombusz alakjában keskeny rácsot utánzó fapántok szelik át a kapuszárny betétlapját, melyet átlósan ugyanilyen fapántok metszenek.¹³

Ugyanilyen díszítésű – kevés változattal – a Redoute kapuja is. A köztudatban Vigadó néven is számon tartott Redout (Unió utca 21. sz.) épületét 1807-ben alakították mai formájára. Hatalmas, félköríves záródású kapuját kőpillérek foglalják keretbe. Eredeti formája – a kereten kívül – ma már csak fényképeken őrződött meg. 1945 nyarán ugyanis egy orosz katonai gépkocsi szaladt neki, s kapuját, de keretének egy részét is romba döntötte.¹⁴

A Kossuth Lajos utca 16. sz. ház (unitárius papilak) félköríves záródású kapuját a fal szintjébe simuló kőpillérek foglalják keretbe, enyhe hajlású sarokkövekkel. A pilléreket tagolt félkörív köti össze, melyet 1810-es évszámmal ellátott zárókő koronáz. A kapumezőt egytagú párkány választja el az orommezőtől, melyet domború, sugarasan elhelyezkedő, cukorsüveg

¹² A két szélső, örvénylő rozetta lepusztult, és hiányzanak a kapu sarokkövei is.

¹³ A kaput szegélyező félkörív a későbbi emeletráépítés során eltűnt.

¹⁴ A mai Néprajzi Múzeum kapujának zárókővén a helyreállítás évének dátuma (1959) látható.

alakú hegyben végződő pálcátágok díszítenek. Hornyolt fapántok osztják a kapumezőt három részre. A középső mező a gyalogkapu. Mindhárom mező betétlapját két egymást metsző nyíl díszíti. A nyilak metszéspontját csúcsára állított rombusz fedi. A kapu betétlapját keretelő deszkalemezek, valamint az orommező osztólécét hasonlóképp cukorsüveg alakú hegyben végződő pálcátágok díszítik. A két szélső kapumező felső részén hosszúkás gyöngyszemekből álló sor látszik, melyet alul párkány keretez.¹⁵

A Kossuth Lajos utca 18. sz. ház félköríves záródású kapuját a falba illeszkedő kőpillérek keretelik. Fejezetük zárókő nélküli félkörív. Az orommező betétlapját hegyes végű, erezett levelekkel ékes ág díszíti, a levelek tövében bogyóval. A középső mező a gyalogkapu. Mindhárom mezőt rozetták díszítik, a szélső kapumezők deszkaborítását pedig lándzsaszerűen hegyesedő pálcátágok is.

A Kossuth Lajos utca 20. sz. alatti ház úgy emelkedik ki társai közül, mint finom művű ékszer. A rendkívül finom ízléssel tervezett kisméretű házat lizénák tagolják, homlokzata sávozott. Az ablakok fölötti lunettákat finoman faragott kiterjesztett szárnyú sasok díszítik. A mellettük levő szögletet háromszögű palmetta tölti ki. Ízléses a falba simuló keretű kőkapuja is. A pillérfejezeteket emberfejjel koronázott, pálcátággal díszített félkörív köti össze. A kapuszárnyak hatalmas főmezejét tagolt párkány választja el a lábazattól, illetőleg az orommezőtől. A főmezők betétlapját hét-hét, alul-felül hegyben végződő pálca tagolja függőleges irányban. A főmezőt keretelő deszkaborításon két-két ugyanilyen pálcátág domborodik. A kapu alsó mezejéből többszörösen tagolt keret metsz ki téglalapokat. Az orommező dísz hullámvonalú gyöngysor, melyen nyíl fekszik keresztben. A mezők reliefszíze a mezőket keretelő deszkaborítással egyszintű. A kapufogó gomb ovális lap, zsinórfonású peremmel.¹⁶

A Főtér és Mátyás király utca sarkán álló Tauffer ház (Mátyás király u. 2. sz.) kapuja vízszintes záródású. Az orommező közepén köralakú keretbe a tulajdonos (Tauffer János) nevének azóta csonkult kezdőbetűi voltak belefoglalva. A monogramot keretelő kör mentén ívelt vonalú levéldísz helyezkedik el. Szép mintájú, virágos-leveles motívum díszíti az orommezőt. A kapuszárnyak betétlapján hatalmas, nyolc szíromlevélből álló rozetta kapott helyet. A kapumezőket kétoldalt egy-egy negyedoszlop kereteli, melyeknek sima fejezetét két tagolt árkád köti össze. Az árkádok ívmezejét ízléses levéldísz ékesíti.

Igen érdekes, a többi kolozsvári empire kaputól elütő díszítésű a Király utca 39. sz. ház kapuja. A vízszintes záródású kaput nem kő-, hanem tagolt fakeret veszi körül, nagyrészt vakolat mögé rejtőzött. A kapu legfelső mezeje áttört díszítésű, melyet többszörösen tagolt, erős ellenállású párkány választ el a négyzet alakú betétlapokkal tagolt faorommezőtől. A négyzetes betétlapokat egymást metsző nyilak díszítik. A metszéspontokat szív alakú idomok fedik le. Az oszlopok fejezetét balusztrádra emlékeztető félvázak koronázzák, nyílásukban sima faragású gyümölcsdíszel. A három kapumezőt egymás alatt elhelyezett betétlap téglalap formájú és dísztelen.

A római katolikus líceum (Farkas u. 2. sz.) épülete 1821-ben készült el. A félköríves záródású széles kaput két kőpillér tartja, melynek levélsorral és gyöngysorral díszített fejezetét többszörösen tagolt félkörív köti össze. A félkörívet akantuszlevéldíszes zárókő koronázza. A kapuszárnyak finom arányú, szépen faragott díszje igen kellemes, ízléses; sima lábazattal és fejezettel, ellátott féloszlopok tagolják négy mezőre. Balról a harmadik mező alkotja a gyalogkaput, anélkül, hogy egységét megtörné. Az oszlopfejek abacusának helyén hasábok

¹⁵ A kapu rátétdíszjei eltűntek.

¹⁶ A kapufogó gomb eltűnt.

vannak, melyeket alul és felül a kaput egész szélességében átszelő, a hasáboknál előugró fapántok foglalnak keretbe. A fapántok és hasábok által bezárt mezőket szimmetrikus elhelyezésű, összefogott szárú két-két palmetta díszíti. A hasábokat többszörösen tagolt árkádok kötik össze, melyeknek ívmezejét teljesen betöltik a szépen faragott, legyezőszerűen szétterülő félrozetták (palmetták). Az orommező díszé már sokkal durvább faragású. Középen három sziromból álló liliomszerű növényi motívum helyezkedik el. A lilium eredetileg fordított helyzetű volt, de 1930 körül cserkészek kérésére megfordították, hogy saját jelvényükkel azonosuljon.¹⁷

A római katolikus líceum gyalogkapuja félköríves záródású. A finom faragású, áttört díszű oromzat empire vázából kinövő virágdíszével, akantuszlevelekkel és griff-fejekkel díszített csavarodó indájával igen hatásos. A kapumezőt az orommezőtől reneszánsz leveles-tojássoros, többszörösen tagolt párkány választja el. A kapuszárnyak mezejét sima, fejezettel és lábazattal ellátott féloszlopok foglalják keretbe. Az oszlopok abacusának helyét magas, a kapumezőből kevéssé előálló keskeny hasáb tölti ki, melyet a kaput egész szélességében átszelő, a hasáboknál előreugró fapántok foglalnak keretbe. A párkányok és hasábok közét finom faragású növényi motívumok díszítik. A hasábokat gazdagon tagolt árkádok kötik össze, melynek ívmezejét finoman tagolt, legyezőszerűen szétterülő palmetta (félrozetta) tölti ki.

Igen kellemes arányú, ízléses kivitelű a régi vármegyeház (Farkas u. 6. sz.) kapujának díszítése. Keretét falba simuló kőpillérek képezik; fogsoros díszű fejezetüket rovátkolt sávval ékes félkörív köti össze. A pillérekhez szép vonalú, fent volutaszerűen csavarodó sarokkövek illeszkednek. A kapumezőt sima fejezettel és lábazattal ellátott féloszlop tagolja négy részre. A mezőket keretezett sima betéltlap élénkíti. Az oszlopfejeket gazdagon tagolt árkádok kapcsolják össze, melyeknek mezejét ötszirmú, szépen faragott görögös palmetta díszíti. Az árkádok sima zárókövét egy-egy háromlevelű palmetta koszorúzza. Többszörösen tagolt, kiugró párkány választja el a kapumezőt a félköríves orommezőtől, melyet két szép hullámvonalú, szimmetrikusan elhelyezkedő palmetta ékesít.

Vannak Kolozsváron kompozita domborműves kapuk is.

A Kossuth Lajos utca 34. sz. ház vízszintes záródású, kétszárnyú kapujának áttört díszítésű ormán stilizált empire levélsorokat látunk, míg a kapuszárnyakat reneszánsz keretbe foglalt oroszlánfejek díszítik.¹⁸

A Kossuth Lajos utcai empire stílusú „sasos ház” kapuja

¹⁷ Kelemen Lajos szóbeli közlése. Az orommező díszítése mára eltűnt.

¹⁸ A kaput nem sikerült azonosítani. A szerző a kéziratban is bizonytalanul (kérdőjellel) jelölte be helyét.

A Király utca 18. sz. ház félköríves záródású, kétszárnyú kapujának áttört orommezejét sugár alakban elhelyezett nyilak díszítik, míg a kapuszárnyakon neogót ékítmények láthatók.¹⁹

Az eddig tárgyalt domborműves díszítésű kapuk mind fakapuk voltak. A Petőfi utca 17. sz. ház igen gazdagon díszített vaskapuján empire nyilak reneszánsz motívumokkal keverednek. Falba simuló kőpillérek keretelik a félköríves záródású, egész magasságában két szárnyra tagolódó kaput, melynek pillérfejezeteit barokk zárókővel koszorúzott, bemetszett félkörív köti össze. Mind az orom-, mind a kapumezőt gömbölyű gyöngysor kereteli. A vállpárkány gyöngysorral és fogsorral ékes. A reneszánsz művészetből kölcsönvett akantuszleveses füzérek és rozetták elegyednek empire nyilakkal. A nyilak metszéspontjában elhelyezett kapufogó gomb levéldíszes korong.

A Heltai utca 2. sz. alatti ház kirakatát fedő kétszárnyú vasajtót egymást metsző, levelekben végződő vaspántok díszítették. A pántok metszéspontjában elhelyezett virág szirmai kis levelekből állottak.²⁰

Az eddig tárgyalt kapuk díszítése domborműves volt. Klasszicizáló épületeink egy részén azonban a kapu egészen egyszerű, simán a falsíkhöz illeszkedő.

Az 1800-as évek legelején befejezett Toldalagi–Korda palota ion fejezetű, óriás félpillérekkel tagolt, nemes arányú épületének kapui annyira egyszerűek, hogy szinte kételkednünk kell azok eredetiségében. A hatalmas, félköríves záródású kétszárnyú kaput rovátkolt sávval díszített, a falba simuló kőpillérek keretelik. Fogsoros díszű fejezetüket sávozott szélű félkörív köti össze. A kapu egyedüli díszje a fogsoros mintázatú vállpárkány. A kapumezőket betétlapok tagolják. Az orommező osztólécének közepén egymásra boruló kis kerek lapok láthatók. A sima borítóléc elfedi az egyik díszveretet, melynek négyszögét fenn és lenn levéldísz egészíti ki. A nagykapu oldalán két kis, kétszárnyú gyalogkapu látható, melyeket betétlapok tagolnak. A kapufogó gomb körlap, melyet cakkos szélű körlap, csúcsára állított négyzet és még egy kisebb körlap díszít.

A Monostori út 4. sz. alatti Szilvássy ház félköríves záródású kapuját a falba simuló kőkeret határolja. A hatalmas kapu egész magasságában három részre tagolódik. Középső része a gyalogkapu. A kapumezőt csak kazetták díszítik, a régi veret már nincs meg.

A Bocskai u. 3. sz. alatti, 1820 körül épült Tauffer ház kapuját a homlokzat földszintjét tagoló félpillérek foglalják keretbe. A kapu erősen nyomott ívvel záródik. Orommezejének áttört díszét tagolt párkány osztja vízszintesen két részre. A felső rész függőlegesen három részre oszlik. A középső rész sugaras díszítésű. Az orommező alsó részén egymást metsző sűrű, rézsutos lécek láthatók. Kapumezejét fejezettel ellátott, hornyolt, keskeny fapántok tagolják három részre. A középső rész a gyalogkapu.

A Főtér és Jókai utca sarkán épült Rhédey ház kétszárnyú, félköríves záródású kapuját kőpillér és tagolt szélű félkörív kereteli. Ma már csak sejthető, hogy az orommező áttört díszje sugaras elrendezésű lehetett. A kapumezőket kazetták díszítik, melyek sarkain és közepén kis, domború korongok láthatók.

¹⁹ A kapu zárókővén az 1796-os évszám olvasható.

²⁰ A kapu eltűnt, a házat lebontották.

A Deák Ferenc utca 2. sz. alatti ház félköríves záródású, kétszárnyú kapuja keret nélkül illeszkedik a falba. A vállpántoknak csak a helye látszik. A kapu egészen sima, csak borítóléce tagolt. A díszveret két kör közé helyezett négyszögből áll. Az alsó körben rozetta látható.²¹

A Kolozsvár belvárosát is érintő átépítések nem kímélték házainak díszes kapuit sem. Csak fényképről ismerjük például a Jókai utca 6. sz. alatti, 1840 körül épült Bornemisza ház régi szép empire kapuját vagy a főtéri plébániaépület címeres keretét kitöltő kapuszárnyakat.

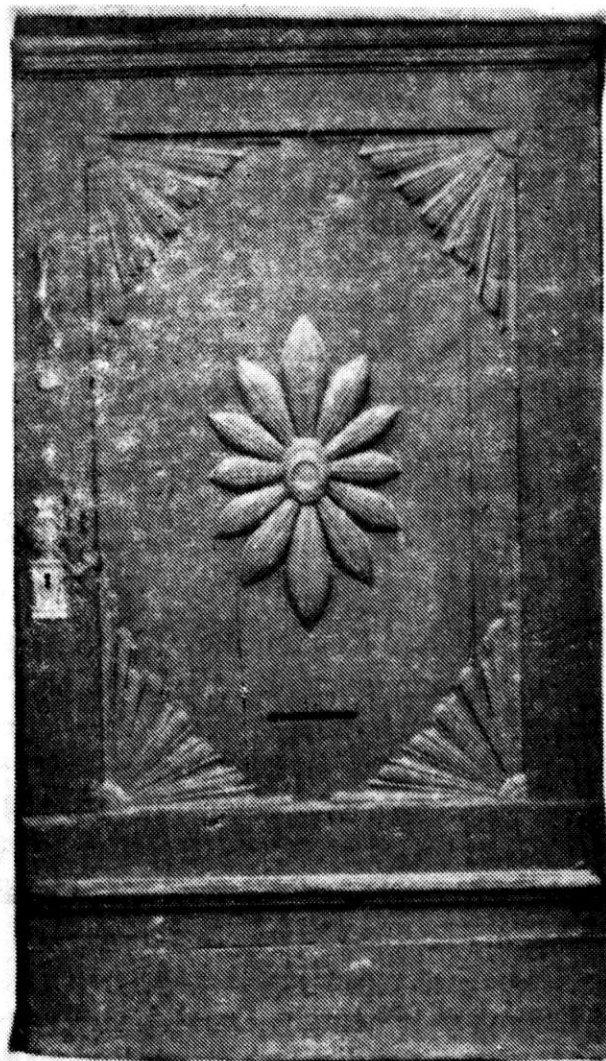
Összegezésképpen megállapíthatjuk, hogy klasszicizáló épületeinkhez hasonlóan empire kapuink Erdély hűvösebb, józanabb levegőjének megfelelően egyszerűbbek, polgáriasabbak, mint a magyarországiak. E tanulmány inkább a fölmérésüket és leírásukat tekintette főadatának. Díszítésükkel kapcsolatban sok érdekes, még megoldatlan kérdés merül föl.

E kérdések közül csak a motívumok eredetére utalnék röviden. Mint a fenti leírásokból is kiderül, a klasszicista-empire építőművészet alkotói a kapudíszek alkalmazásánál

gyakran vették kölcsön a korábbi stíluskorszakok tagoló-díszítő elemeit. Nemcsak a barokkos faragások, zárókövek tűnnek föl, hanem a jóval korábbi reneszánsz minták is. A mesterek, tervezők, a kapuk megalkotói még eredeti helyükön láthatták a főtér reneszánsz házainak sorát, s azok gazdagon faragott ajtó- és ablakkereteit. (Ezek nagy része a századfordulón a múzeum kőtárába került.) Ugyanígy hatása volt a díszítő formakincs gazdagításában a népművészetnek. A rozettadíszítés és virágdíszek a magyar nép művészetének kedvelt motívumai. A napsugaras oromdísz ugyancsak gyakori a népművészetben. Kimondottan empire motívumok a kapukat gyakran díszítő nyilak. Ezek egyiptomi eredetűek, és Napóleon egyiptomi hadjáratának közvetítésével jutottak el Európába. A fáraók birodalmában Neith Istennő jelképe a nyilakkal átszúrt mező.

A fölmérést megnehezítette az a körülmény, hogy az empire stílus különösen nálunk igen kevés megbecsüléssel találkozott. Szakemberek is alig-alig foglalkoztak vele. Munkám fogyatékoságaival tökéletesen tisztában vagyok. Sajnos, a mostani zaklatott körülmények az erdélyi vidéki kapuk tanulmányozását teljesen lehetetlenné teszik, s így a teljes kép megrajzolását is. Megfelelő szakkönyvek beszerzése előtt is elháríthatlan akadályok állnak.

Kolozsvár, 1945. augusztus

Gyalogkapu a Búza utca 13. szám alatt

²¹ A kapunak csak a kőkerete maradt meg, a mai kapuszárnyak fémből készültek.

Fölhasznált irodalom

Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. Bp. 1935. – Havard, Henry: *Histoire et philosophie des styles*. Paris 1900. – Hekler Antal: *A magyar művészet története*. Bp. 1934. – Jakab Elek: *Kolozsvár története*, III. Bp. 1888. – Kelemen Lajos: *Változások Kolozsvár műemlékeiben*. Pásztortűz XXIII (1937). 260–262. – Uő: *Kolozsvári műemlék-krónika*. Uo. XXIV (1938). 223–227. – Lyka Károly: *Magyar művészet 1800–1850*. Bp. é.n. – Zádori Anna–Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Bp. 1943.

A bemutatott kapuk utcák szerint. A kézirat szerinti és zárójelben a mai utcanév, házszám:

Kossuth Lajos u. (21 Decembrie 1989) 1. sz. Evangélikus templom; 16. sz. Unitárius papilak; 18, 20 és 34. sz.

Szentegyház u. (Iuliu Maniu) 34. sz. Tisza ház.

Deák Ferenc u. (Bulevardul Eroilor) 1. sz. Teleki ház, 2, 7. sz.; 10. sz. Minorita templom; 32. sz. Bánffy ház.

Király u. (Ion I. Brătianu) 8. sz.; 14. sz. Toldalagi–Korda palota; 18, 34. és 39. sz.

Farkas u. (Mihail-Kogălniceanu) 2. sz. Piarista Főgimnázium; 5. sz.; 6. sz. régi vármegyeháza.

Petőfi u. (Avram Iancu) 12, 17. és 40. sz.

Egyetem u. (Universităţii) 7. sz. Piarista rendház; 10. sz. Báthory–Apor szeminárium.

Jókai u. (Napoca) 6. sz. Bornemisza ház.

Búza u. (Inocenţiu Micu Klein) 12, 15. és 17. sz.

Főtér (Piaţa Unirii) 9. sz. Rhédey ház; 15–16. sz. Római katolikus plébánia.

Mátyás király u. (Matei Corvin) 2. sz. Tauffer ház.

Bocskai u. (Topliţa) 3. sz. Tauffer ház.

Izabella u. (Georges Clemenceau) 7. sz.

Wesselényi u. (Gheorghe Doja) 4. sz. Quarta ház.

Unió u. (Memorandiştilor) 21. sz. Redout.

Monostori u. (Calea Moţilor) 4. sz. Szilvássy ház; 8. sz. Csávásy ház; 24. sz. Zeyk–Teleki ház; 32, 49. sz.; 54. sz. Schilling ház.

Heltai u. (Timotei Cipariu) 2. sz.

Sajtó alá rendezte, a bevezetőt, az 1–21. sz. lapalji jegyzetet írta és a bemutatott kapuk jegyzékét összeállította *Murádin Jenő*.

A fényképeket készítette *Gyurka Blőd*

Egyed Emese

A megelevenedő költő Eredmény és titok a Barcsay-kutatásban

„Jutván a titkoknak álnok pitvarában”
(Barcsay Ábrahám)

(Hivatásos olvasó vagyok. Napjaimat szövegek értelmezése tölti ki, ebből gyakran születik a készlet: játszani a betűvel, titkokat megfejteni, rálelni eltűntnek nyilvánított művekre, feltámasztani halottakat.)

Nem elszólás ez, az irodalommal való foglalatosság olyan elmerülést jelent nyelv, idő, tapasztalat és képzelet láperdeiben, amely előbb-utóbb vagy a megfogalmazható kudarchoz, vagy a csoda élményéhez vezet. Személyes életünkben legalábbis; de időnként ez az út – ez az eredmény nyilvánossá is tehető.)

Valami mást kerestem, amikor emlékeim felfrissítése céljából újraolvastam Barcsay Ábrahám, a testőrítő költeményeit egy antológiából. A versek valósággal megszólítottak; finom jelképiségű képek, néhol a hanyagsáig alkalomszerű közvetlenség, az előbeszéd lendülete: ezek voltak a kihívás elemei, a készlető kíváncsiságéi, amelyek nyomán egyszer csak vágnyi kezdtem arra, hogy *legyen* a versek mögött életműnyi költészet, értelmezhető életű költőember.

Még jóformán át sem tekintetem a vonatkozó irodalmat, már reméltem, hogy vár rám itt-ott adat, amivel kiegészíthetem Barcsay életrajzát; levél, amelyet írt vagy kapott, és amelyet még nem közölt senki; és mindennél fontosabb volt, hogy találjak lappangó verskéziratokat.

Ha mindebből nem valósult volna meg semmi, úgy is emlékezetes szellemi kaland lett volna a néhány évnyi bűvárkodás, hiszen figyeltem, felismertem, megfogalmaztam, egybevetettem és rendszerezni próbáltam. Kérdeztem.

Szövegek párbeszédével foglalkozik legszívesebben a mai irodalomtudomány. Azokkal a nyelvi, biológiai, politikai és egyéb határokat nem ismerő szellemi, formai, műfaji alakzatokkal, amelyek egy változatos, de szervesen eggyé lett európai kultúra részei.

Mi tagadás, nem sikerült csupán a veresszövegekre összpontosítanom. Képtelen voltam eltekinteni attól, hogy megvan a *név*, de nem kapcsolódik hozzá tagolható vagy érdemleges jelentés. Adott volt a valamikori hírnév és a mostani említés; e két véglet mint határpont közötti történet nem más, mint a Barcsay-kultusz, tulajdonképpen a felejtés története.

Szövegek párbeszédének hermészi meghallása helyett – még inkább azok előtt – az emberi hang színe, mulandóságból előhívható zöngéje vezetett az ember és körülményei hiányának megsejtéséhez; e hiány érzékelése lett maga a hipotézis. Megállapítom, hogy Barcsay volt. Ettől kezdve könnyebb a dolgom.

Igen, csak hogy (egyre többek által posztmodernnek nevezett) korunk leszámolt a helyreállítás (rekonstruálható életmű vagy életközeg) illúziójával. Másképpen kérdezzünk, de ezáltal szerkezetet is adunk a tudásnak.¹ Ilyesmi indokolhatja egy olyan kutatás újakezdését, amely 1806, Barcsay halála óta többször elkezdődött és mindannyiszor elakadt.

¹ Az irodalomtudomány mostanában leghatásosabb szerzőinek, Jausznak, Gadamernek, Derridának egyaránt meggyőződése, hogy az interpretáció megválasztott szempontja dönti el a kutatás eredményeként létrejövő jelentésalakzatot. Maga ez a szempont nem egy erőszakosan érvényesített elvárás a vizsgált tárgy iránt, hanem Vattimo kifejezésével élve a „gyöngye gondolkodás”, tulajdonképpen a képlékeny figyelem folyamatossága.

A Barcsay-szövegek sorsa

Ami Barcsay Ábrahámról az életeseményeken kívül legegységesebben kideríthető, az a szövegkiadások (és kéziratok) története.

A költő halála után az irodalmi hagyatékok morbid tökélye iránt gyakran lelkesedő Kazinczy² Sipos Páltól, a Barcsay család pártfogoltjától és jeles filozófustól várta a kéziratban maradt versek összegyűjtését és kiadását.³ Sipos azonban mindössze egy emelkedett hangvételű verses búcsúztatóval adózott a néhai nemes támogatónak, az elegáns erudíció formai követelményei szerint latin és magyar változatban.⁴

Ekkor hátrította át a feladatot Kazinczy Cserey Farkasra, akinek apját, az Erdélyi Kancelária referendáriusát levelekkel, versekkel is megszentelt hosszú barátság fűzte Barcsayhoz.⁵ Cserey a költő gyanakvó és a nemzeti kultúráért hozott áldozatokra képtelen özvegyét tette felelőssé az ügyben; tény, hogy a fiókban maradt versek kiadásából ismét nem lett semmi.

A játék sugara szélesedik; bizonyára az Erdélybe került Döbrentei is Kazinczytól vette az ötletet, hogy Erdélyi Múzeuma reprezentatív első kötetébe a közelmúlt eszményítésre alkalmas személyiségei közül éppen Barcsayt válassza, és ehhez addig kiadatlan szövegekért folyamodjék az özvegyhez, gróf Bethlen Zsuzsannához. Az eredmény ez alkalommal hat vers volt, néha szinte ki sem dolgozott vers-ötletek. A kérdéstről immár nemcsak Kazinczy vált levelet valamelyik erdélyi írástudóval; ők is leveleznek egymással erről, jó példa erre Cserey Farkas levélbeli tanácskozása Döbrenteivel.⁶

Itt jegyezzük meg, hogy az első szignált Barcsay-vers 1777-ben jelent meg Bécsben, *A Bessenyei György Társasága* című kiadványban. (Az itt közölt kilenc Barcsay-leveletrészlet legtöbbje versbetétes.) Barcsay életében önálló verskötetet nem adott ki, de némi húzódozás után ráállt, hogy Orczy költeményeivel együtt Révai Miklós az övéit is kinyomassa. A kötet mint a Révai tervezte *Magyar Költeményes Gyűjteménynek* a jelen nagyságait felmutató darabja *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* címmel jelent meg 1789-ben Pozsonyban.

Utána 1933-ban *Barcsay Ábrahám költeményei* címmel jelent meg a máig egyetlen Barcsay-verseskönyv a Vajthó László szerkesztette Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozatban, a válogató Szira Béla bevallása szerint egy Orczy-verskötet *helyett*, amelynek összeállítására nem voltak kedvezőek a feltételek.

Kutatásaim itt többek között a kéziratok kiadvánnyá változásának filológiai és művelődéstörténeti kérdéseire vonatkoztak. Itt kár lett volna a pozitív adatgyűjtés módszerét lebecsülnünk. Döbrentein kívül különösen Kazinczyra és a XX. századból Kristóf Györgyre figyeltem, mint akiknek a kezében járt Barcsay-verskézirat. Időközben nem remélt pontosságokra is lehetőség nyílt, ezeket immár mint a forrásfeltáró aprómunka részeredményeit fogalmazhatom meg:

² Kazinczy Ferenc Dayka Gábor felfedezésével izlelte meg az irodalomtörténet létrehozásának sikerélményét. Ismeretes, ahogyan Csokonai síremléke kapcsán mozgalmas vitát indított.

³ L. többek között Kazinczy levelezését (a továbbiakban: Kaz. Lev.) 12.k.83. (Tordos, 1814. szept.8.)

⁴ Sipos Pál verse különnyomatként Bécsben látott napvilágot latin és (a recto oldalakon) magyar nyelven. Magyar változatát l. Felső Magyar Országi Minerva 1826. 849–852.

⁵ L. Kaz. Lev. 12.k.130. (Döbrentei Kazinczynak. Kolozsvár, 1814. okt.16.) A kérdéstről részletesebb tanulmány a szerző tollából az ItK-ban. Megjelenés előtt: *Barcsay Ábrahám két verse Cserey Farkashoz*.

⁶ L. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: MTAKK), Magyar Írók Leveli Döbrentei levelei, p. 66–81.

1. Barcsay eddig legkorábbi datálható verse az 1771. május 16-án írott János-napi köszöntő: *Valamint a kulacs, János is kétféle.*⁷

2. Nyomtatásban megjelent első verse (szignálatlan) 1775-ben a Báróczy Sándor kötete (Marmontel *Erkölcsei meséi*) élén álló *A fordítóhoz.*⁸

3. Többek, de különösen a kéziratgyűjtő Kazinczy kezén tűntek el Barcsay-versek, mint amilyen egy gróf Széchényi Ferencnek írt költemény és három (esetleg két) id. Cserey Farkas-hoz írott episztola.⁹

4. A Révai-féle kötet (amelyet Szira is alapul vesz) további kiegészítésre, helyesbítésre szorul, mert egyes versei az azóta előkerült kéziratokhoz képest töredékesek, mások szerzősége (Orczy, ill. Barcsay) kérdésessé vált.

Az esedékes, eddig soha el nem készült szövegkritikai kiadás nemcsak óriási szorgalmat (eredeti helyesírás, szövegrekonstrukció, datálás), hanem megalkuvások sorát is követeli, hiszen több esetben az eredeti kézirat nem áll rendelkezésünkre, márpedig az utánközlés a romlott szövegváltozat végleges elismerése. A versek alkalomhoz kötöttsége pedig a pusztaversszöveg kéziratánál is többet követelne rögzített formában egy letűnt, már csak újraálmodható korból.

Kéziratok értelmezése? *Filológia és hermeneutika* találkozása.

Felértékelődő levelek

Nemcsak azért, mert eredeti előfordulási helyük a levél mint egész, hanem azért is, mert a prózai szövegrésszel együtt jelentenek valamit: vissza kell illeszteniük, ahol lehet, a verseket oda, ahonnan Révai és az ő nyomán Döbrentei, majd a pozitivisták antológia-gyártó buzgalma kiszakította: a levélbe. Így maguk a levelek is tudatosabb poétikai szerkesztménynek tűnnek, a könnyed váltás pedig egyik stílusnemről a másikra valósággal hangsúlyozza a kommunikáció konvencionális természetét, az író-magatartást mint a cselekvési szabadság formáját.

Előfordul, hogy egy eredetileg Bessenyei Sándornak, a Milton-fordító testőrnek írott verset küld Barcsay Orczynak – a tervezett közös kötetbe –; és így maga fed fel az alkotás átvihetőségét egyik helyzetről a másikra; maga végzi el az alkalmiság poézissé alakítását.

Máshol a pajzán közlendő nyelv váltást tesz szükségessé, sőt idézethasználatot; *latin* versrészlet fejezheti ki (mint közös irodalmi nyelvi referencia) Barcsay helyzetértékelését és barátjának szóló üzenetét; máskor a testőr *franciára* fordítja a szót, főleg politikai közlendői

⁷ Barcsay igen kevés versét látta el címmel. Révai ötletszerűen címkézte a szövegeket, Szira Béla pedig (*Barcsay brahám költeményei*. Kiadta és bevezette Szira Béla. Bp. [1933] Magyar Irodalmi Ritkaságok 25, a továbbiakban: Szira) a később felbukkant verseknek szintén címet adott, saját ötleteit zárójelben különböztette meg a többitől. Az egységes szövegkezelés megkönnyítése érdekében a versek első sorát tekintjük a továbbiakban címnek.

⁸ A verset korábban hol Báróczy, hol Bessenyei munkájának tartották. Az Orczy-gyűjteményből egyértelmű Barcsay szerzősége.

⁹ „Még azok a versek is, kedves Csereym, a mellyeket Barcsay a Te nagylelkű atyádhoz imádandó nénéd házassága iránt írt volt, és amelyeket te velem olvastattál, midőn Nálad valék, ezt a gáncsot érdemlik.” Kaz. Lev. 4. p. 132–133. (Kazinczy levele Csereynek 1806. ápr. 29-én.) Hol van ez a vers? És hol vannak azok, amelyeket Cserey Döbrenteinek küldött levelében felsorol? Az egyik talán azonos azzal, amelyet másolatban a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Kézirattára őriz (Ms 775), I. a közlésre váró tanulmányt (5. jegyzet). „Eredeti valóságba küldök három darab episztolát – egy édesatyámé – a hátán Barcsay Ábrahám obester írása vagy Gr. Széchényi Ferenczhez – kinél asztot hagyta volt mikor a Török háboruba ment – én nekem ez előtt néhány esztendővel Barcsay ajándékozta – a más kettő a Barcsay Oberster episztolái az Atyámhoz – mellynek egyikére való felelet az atyámé. Ezen három episztola – a Barcsayébul a prosak ki maradván ugy gondolom be mehetnek a Museumba.” MTAKK. Magyar Írók Levelei. Döbrentei levelei, p.67. (Kraszna, 1813.jan.25.)

esetén, vagy – ritkán – *németre*, ha közös bürokrata ismerősökre utal. Barcsay Ábrahámnak Danczkayhoz, testőrtársához és erdélyi barátjához írott leveleiben román nyelvű mondatok is vannak; ezek konspiratív jellegűek, és a névmetaforákkal együtt az irodalmi rejtéstechnika részei; a felségsértési perben azonban a vád valóságos kiindulópontjai.

Nos, a nyelv. A nyelv az elvontság és a helyzeti érték olyan megnyilvánulása, ahol a filológus és a biográfus, a forrásfeltáró művelődéstörténész és a költészet modelljét építgető teoretikus szándéka találkozik. Barcsay: végső soron XVIII. századi „nyelvemlékekben” élő érzékeny poéta.

Barcsaynak mintegy háromszáz levele maradt ránk, ebből eddig 127-et publikáltak. Legtöbb, 41 címzettje Barcsay Ábrahámné gróf Bethlen Zsuzsanna; a többieké: Radvánszky János (23), ennek felesége, Prónay Éva (4), gr. Széchényi Ferenc (19), Danczkay József (17), Ányos Pál (14), Károlyi Antal (4), felesége, Harruckern Jozefa (2), Jenits bécsi katonatiszt (1), Born Ignác (1), Orczy Lőrinc (1) – de tudomásunk van Bánffy Györgyné Palm Jozefához, Vass Sámuelné Bethlen Rózához és Berzenczeyné Barcsay Erzsébethez írott leveleiről is.¹⁰

Rendkívüli értéket képvisel mintegy 150 Orczy Lőrinchez írott levele a politikai és irodalmi adalékok, versbetétek, az elegáns magyar nyelvűség okán; 1771-től a költőtárs haláláig, 1789-ig jelentik Barcsay Ábrahám folyamatos magyar nyelvi és reflexiós foglalatosságát.

A hiányzó levelek nyugtalanító valósága nemcsak feloldja a kutatás időbeli határvonalát, hanem az egész kérdés újra- meg újragondolására ösztönöz. Másolatban vannak meg az Ányos Pálhoz írott versek és levelek. Mikor, ki, miért semmisítette meg az eredetieket? Tudjuk, van (volt) olyan is, amelynek eddig még másolata sem került elő.¹¹ Hol vannak legjobb és legkorábbi testőrtársához, első irodalmi eszmetársához, Bessenyei Sándorhoz írott levelei? Hát azok, amelyeket hazaküldött Erdélybe, például rokonának és atyai pártfogójának, Bánffy György gubernátornak? Vagy titkai és lakáskulcsa őrzőjének, a szintén erdélyi Báróczynek?

Felségsértési pöre kapcsán Danczkaynál levő leveleit lefoglalták mint bűnjeleket; de elko-bozták azokat is, amelyeket Egger Mária grófnővel (Gálos Rezső szerint szerelmével) váltott. Ez utóbbiakat visszaadták a vádlottnak; bizonyára azonnal megsemmisítette mindet. Bécsben a Hadtörténeti Levéltárban¹² pontos adatokat találtunk arról, milyen leveleket nem tudtak már neki a laibachi garnizonban kézbesíteni szökése miatt; ezek is elvesztek, de van köztük Aranka-levél is és egy Széchényiné Festetich Juliannától...

A levelezés értelmiségi társasjáték volt az 1770–1790-es években a Habsburg Birodalom területén; egyszerre gyakorlati hasznú és irodalmi jellegű kommunikációs forma. Olyan lehetőségeket kínált a hírek és értékek cseréjére, amelyek ámulattal tölthetik el a ma szerző-kiadó-piac személytelenné lett modellben gondolkodó íróembert. Ugyanakkor szinte kötelezővé tette a nyelvi *rejtés* módozatainak ismeretét, szinte azt mondhatnók: irodalomértővé nevelt a levélírás, -olvasás révén.¹³

¹⁰ A Bánffy családnak írott leveleiről l. a szerző tanulmányát NyIrK 1994 (megjelenés előtt).

¹¹ L. a 9. sz. jegyzetet.

¹² Többek között l. AVA Polizeihofstelle. Pergen Akten. XXII/17. csomó.

¹³ A levél művelődéstörténeti és irodalomtörténeti szerepéről a korban l. többek között Mezei Márta: *A levél műfaj és a Kazinczy levelezés az 1810-es években.* = *Klasszika és romantika között.* Bp. 1990. 35–58, illetve Szajbély Mihály: *me általküldöm elmém futtatását.* Ányos Pál levelezése = *rnyos Pál.* Összeállítás. Veszprém, 1994. 2. 7–9.

Verslevél: vers vagy levél?

A *verslevél* szót maga Barcsay használja egy Orczy Lőrincnek címzett prózai episztolájában; alkalmasnak látszik egy a XVIII. században elterjedt és sajátos szépirodalmi műfaj jelölésére. 1772-ben vallott így (szintén Orczynak) a már némi költői hírnévvel rendelkező Barcsay, tulajdonképpen Horányi Elek adatgyűjtő buzgalmára reflektálva: „munkáim nem egyébből állanak, hanem csak Barátaimhoz írt levelekből, kik között a M. úr első, egyebekről pedig nem is álmodozom”.¹⁴

A Barcsay-versek állandója ez a beszélgetőtársra irányuló figyelem, az úgynevezett levélíró attitűd. Az sem mellékes szempont, hogy a versek tetemes hányada mint prózai levelek *betétje* vált szöveggé; és kockázatos vállalkozás egyiknek lefejtése a másikról egy időn kívülinek tekintett szépirodalmiság jegyében. A korszak irodalomfogalma amúgy is igen tág, leginkább az írásbeliség, az ihletett erudíció, az *ars* jelentésmezejének közös területe vonatkoztatható rá.¹⁵ Esetünkben (A Radvánszkyakhoz, Bessenyei Györgyhoz, Orczyhoz címzett leveleiben feltétlen) érvényes alkalmiság és irodalmi szándék együttese: prózai és verses levélrész egymást értelmezi.

(Alkalomhoz kötöttség és attól független szépség éles szembeállításával valami – nem is előfeltevés nélküli – értékítélet céljából a századforduló akadémiizmusának nyomait őrzi. A szinkron szövegközpontúságnak ugyan megfelel, de végeredménye a művészet kánon-kereső és -gyártó értelmezése: valójában az időbeliségben rejlő jelentéstöbblet megszüntetése, kizárása.) A szövegfejtés nehezebb bizonyos történeti szempontok figyelembe vételével; esetenként kell majd meghatároznunk az irodalmi érték mibenlétét, megkülönböztetnünk az alkalmi szövegeket azoktól, amelyekben az alkalom poétikus kifejezést nyer.

A meg nem valósult monográfia

A többszöri próbálkozás egy Barcsay-monográfia megírására – kudarcok sorozata.

A költőt francia nyelven búcsúztatta a bécsi és erdélyi „szolemnitás”-okban jártas főnemes, Haller Gábor. Utóbb ugyan Kazinczy Barcsay egész pályaképének felvázolására kérte fel, amikor (Döbrentei Erdélyi Múzeuma számára) a búcsúztató magyarításába kezdett, de erre Haller nem érezte magát illetékesnek.

Döbrentei volt az első, aki (igaz, kissé egyoldalú) Barcsay-életrajzot és -líraértelmezést adott. Nagylelkű (lovagias és patrióta) katonának és árnyalt versmodorú katonaköltőnek állítja be Barcsayt, az értékelés sablonjait Révaitól, Horányitól, Hallertől, Kazinczytól veszi.

Csodálkozhatunk ugyan azon, mi az oka, hogy a reformkorban Barcsay alakja és költészete is feledésbe merült, de ha figyelembe vesszük a költő elhallgatását (valójában a megalázott ember elvonulását Erdély hegyei közé), ha hozzátesszük azt a mentalitás- és ízlésbeli változást, amely a közelmúlt irodalmi hagyatékához való viszonyulást irányította: érthetőbbé válik a Barcsayt eltemető érdektelenség. A rá vonatkozó kijelentéseket egybevetve, van már fogalmunk arról, hogyan foszlott szét a Barcsay *magyarságához* (költészetéhez), illetve alakjához (a független és Erdéllyel egyesült Magyarország megvalósításán fáradozó katonatiszthez) fűzött mítosz.

¹⁴ L. Nagybányai Levéltár Orczy-gyűjteménye, 2. csomó.

¹⁵ A kérdés kimerítő, rendkívül adatgazdag megközelítése olvasható Marino, Adrian: *Biografia ideii de literatură*. Cluj-Napoca 1992. II. különösen a *Secolul luminilor* című fejezetben, 11–111. L. továbbá Szili József: *Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „irodalom” szavunk: és a modern magyar irodalmiság kezdete*. ItK. XC (1986). 347–358.

Az egyik „romboló” maga az egykor Barcsay-párti Kazinczy Ferenc volt. A reformkor egyre inkább ellenzéki légkörében a császár katonája, a császár hitére áttért, majd összeesküvőként kegyvesztetté lett erdélyi nemes egy idő után már nem számított eszményíthető figurának. *Tübingai pályairatában* még értékeli Kazinczy dionüszoszi-árkádikus verse, a *Bacchus s a tokaji bor eredete* kapcsán, de a 10-es évek után már minden Barcsayval kapcsolatos irodalmi ambíciója alábbhagy.¹⁶

Barcsayról eddig az egyetlen elmarasztaló kritikát – igaz, közvetve, Orczyról készített íróportréjában – Arany János írta. Ítélete azonban tekintélye révén annál hatásosabb és hosszabb életű volt: Barcsayt – szerinte – „a francia *philosophia* szellője már megkapta kissé” (szemben Orczyval, aki „igazi typusa a korabeli magyar nemesnek”); „szabadelvűbb”, „egy homályos allegóriában nyugatra utalja a magyart”, „költészetében tanultabb, simább, szabályosabb, de Orczyban több a genialitás”. „Barcsai, franciás iskolánk modorában, szeret egy csomó, leginkább újkori francia nevet és eseményt összehordani” stb.¹⁷

A romantikus ellentét párban való bemutatás nem kedvez Barcsaynak, érezhető az irónia az értékítélet negativitását tartalmazó kifejezésekben (homályos, filozófia szellője megkapta kissé, összehordani). Orczy alkatilag volt rokonszenvesebb a vidéki életet eszményítő, a rendi ellenzéki séget a patriarkális értékörzéssel azonosító Arany számára. Barcsayban az eredetiséget nélkülöző imitativ, sőt nem is igazán honi eredetű szabályosság jegyeit véli fölfedezni. Fenntartása azzal is magyarázható, hogy Barcsay tulajdonképpen politizálásának már az emléke sem maradt Arany nemzedékére.

Nagy tervekkel kezdett a Barcsay-kutatásba Ferenczy Sándor,¹⁸ és ugyanott, a szászvárosi Kuun Kollégium könyvtárában kapott kedvet a témához Kristóf György is. Ez utóbbi levelezése őrzí egy Barcsay-monográfia tervének, a versek egy kritikai kiadásának nyomait; innen derül ki az is, hogy Kristófban Dézsi Lajos, majd Császár Elemér is szinte vetélytársat látott a békeidőben divatba jött testőrirő kutatását illetően.

Kristóf már 1907-ben felajánlotta az általa megírt monográfiát Dézsi Lajosnak, akkor a Történeti Életrajzok szerkesztőjének.¹⁹ És hadd álljon itt egy 1911-es lap szövege: a feladó Heinrich Gusztáv, a címzett Kristóf: „Ajánlatát (Barcsay) köszönettel veszem és részemről el is fogadom. De figyelmeztetem, hogy a kézirat elfogadásáról, szakszerű bírálat alapján maga az irodalomtörténeti bizottság dönt. Szíveskedjék tehát a kiadást az életrajzzal együtt elkészíteni és a M.T. Akadémia címére beküldeni.”²⁰

Barcsayról a Szira-féle rövid életrajzot megelőzően Sombori Izidor János készített adatgazdag, monografikus igényű tanulmányt. Az övénel azonban a források rendszeresebb feltárásából készültek Gálos Rezső életrajzi vonatkozású tanulmányai. A vonatkozó irodalom számbavételére pedig – mintegy az irodalmi örökség feldolgozását, koncepciózus értelmezését sürgetve – Császár Elemér vállalkozott. Monográfia helyett és nyilvánvalóan egyre inkább az életrajzi adatok bűvkörébe kerülve az antológiákban fényét veszített Barcsay-líra közelébl.²¹

¹⁶ Kazinczy Ferenc *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről* (1808). Bp. 1916. 174.

¹⁷ Arany János *munkái*. Sajtó alá rendezte Riedl Frigyes. VI. *Prózaí dolgozatok*. Bp. 1907. 199–202. *Orczy Lőrinc*.

¹⁸ Ezt írja Ferenczy Sándor Kristófnak Kolozsvárról 1912. szept. 20-án: „Az én szándékom nem valami ifjúi szalmatűz akar lenni, s úgy számítottam, hogy egyelőre legalább 5–6 évig, ha pedig ez nem elég, kétszer annyi ideig kutatom a levéltárakat Sepsiszentgyörgytől el tova Wienig, vagy amerre a kutatás közben észlelt jelenségek elvezetnek.” Kolozsvári Állami Levéltár, *Fond personal Kristóf György* 133/1. L. még uő: *jabb adatok Barcsay brahám életéhez*. EM. XXXII (1915). 127–131.

¹⁹ Dézsi Lajos levelét l. az idézett Kristóf-gyűjteményben, 133/16.

²⁰ Uo. 133. (Budapest 1911. március 22.)

²¹ Császár Elemér: *Barcsay brahám*. ItK. XXVI (1916). 403–440.

Életrajz? Az elhallgatás poézise

Meg lehetne írni Barcsay Ábrahám élete történetét, mint egy az Udvarnál lassan öntudatra ébredő, patrióta magyar nemesúrét, akit esküje ideköt és magyar szíve amoda húz; és ennek az életrajznak igen meggondolkodtató és jelképesse tehető adatai lennének. Például olyan, hogy az Unióra voksoló 1790–91-es erdélyi diéta a tervezett magyar nemzeti hadsereg vezényletére Bethlen Elek után éppen Barcsayt jelölte.²² Barcsay neve ott van a Révai-féle magyar tudós társaság meghívott tagjainak sorában, de az Aranka György kezdeményezte Erdélyi Kézírások Társasága illusztris alapítói között is.

Ezek ellenére sem lett Barcsay nemzeti hős, de még mítosszá lényegíthető áldozat sem. Kis híja volt, hogy a Martinovicsék kivégzését követő belpolitikai tisztogatás meg nem fosztotta az élettől; így is sok levelébe, utánjárásába, pénzébe került, hogy végre a császári rendőrhivatal, majd a katonai bíróság felfüggesztette az ellene indított eljárást. Kinevezése a távoli garnizon élére – Laibachba –, nyugdíjaztatásának érvénytelenítése az ártalmatlanná tétel gesztusa volt. Ma már érthető: Barcsaynak nem volt más választása, mint politikusként teljesen visszavonulni; s mert költészetének igen fontos motívuma a közvetett, de folyamatos politizálás: költői ihlete is megcsappant.

Számot vetve az íróbiográfiák változott megítélésével, amely csak a klasszikus filológiai-szöveggenetikai vizsgálódásban tulajdonít jelentőséget ennek vagy amannak a szerzői élet- eseménynek, továbbá a szerző fogalmának jelentéstani átértékelődését,²³ hadd nevezzük meg mégis Barcsay Ábrahám *írással kísért* életének néhány, a pozitív, bár nem öncélú forrásfeltárás révén összefüggést nyert mozzanatát.

Érdemleges adatok bukkantak fel a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv gyűjteményeiben Barcsay szabadkőművességéről: 1782. okt. 1-jén vették fel a *Zur Gekrönten Hoffnung* elnevezésű páholyba Rédey Péterrel. Néhány év múlva Brüsszelből az ajánlólevelek átadását, az ottani rendtagok barátságos viselkedését jelentette mesterének – szabadkőműves testvérének, a természettudós Ignaz Bornnak küldött (láthatólag a hatóság által el is kobozott) levelében.²⁴ 1795-ben felségsértés gyanúja miatti lefoglalt iratanyaga is azt bizonyítja, hogy a testőríró ilyen természetű kötöttsége a páholyok hatósági betiltása után is megmaradt. Hihető, hogy rangos ismeretségei, mecénásai jó része szabadkőművességének köszönhető. Az, hogy ez erdélyi tekintélyét vagy konfliktusait mennyiben befolyásolta, jószerével még kiderítetlen.²⁵

Most már bizonyos, hogy poétai kísérleteinek társát, az aulikus, de egyre kurucosabb érzelmű főnemest, Orczy Lőrincet Bécsben ismerte meg 1771-ben. Kevésen múltott, hogy nem váltak rokonokká is: ha jól értjük Barcsay célzásait, annak az Orczy Zsuzsannának (a költő leányának) a kezére pályázott – igaz, rövid ideig –, akit aztán még ugyanabban az évben báró Splényi vett feleségül. Az sem érdektelen, hogy – bár nem ismerjük ismeretségük történetét –

²² A kérdés dokumentálására l. Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*, 3. Naplók, följegyzések, röpiratok. Bp. 1952.

²³ Szerző helyett a „szerző-funkció” kifejezést, sőt vizsgálódási szempontot javasolja Michel Foucault *Mi a szerző?* c. tanulmányában, szakítva a klasszikus szerző–mű–olvasó hármassal: *Világosság* 1981 júliusi melléklet, 26–35.

²⁴ A bécsi Hadtörténeli Levéltár őrzi a Barcsaytól elkobzott iratanyagot. Itt található Blumauer szabadkőműves kiadványa, amelyben a *Vor der Arbeit – Nach der Arbeit* verspár is olvasható. Új bizonyítékot hoz Barcsay szabadkőművességére Szilágyi Márton: *Adalékok egy magyar testőr bécsi kapcsolataihoz = Magyarok Bécsben – Bécsről* (Tanulmányok az osztrák–magyar művelődési kapcsolatok köréből). Szerk. Fried István. Szeged 1993. 26–53.

²⁵ Itt jegyezzük meg, hogy sajnos nem tanulmányozható minden létező anyag sem; a Kolozsvári Állami Levéltár Aranka-gyűjteményét és a Bánffy Gyűjteményt többszöri kérésemre sem láthattam. Az elutasítás indoka két év óta az, hogy a kért anyag „rendezés alatt” áll.

Barcsay még 1799-ben is levelező viszonyban állt Batsányi Jánossal, a bonapartista költővel, s ami ennél több: úgy tűnik, egymásnak eszmetársai is maradtak.

Barcsay 1795 őszén került Laibachba és a következő év elején szinte öngyilkos merészséggel engedelem nélkül távozott a garnizonból. Letartóztatására nem volt mód, mert Kolozsváron a gubernátor családja adott neki mint szállíthatatlan betegnek hónapokon keresztül menedéket. Haláláig még tíz erdélyi esztendő volt hátra, ezekről keveset tudunk, bár valószínű, hogy a családi birtokpörökön és számadáskönyveken kívül is lappang még e tíz évről érdemleges tudnivaló.

Mint amilyen francia nyelvű verse és levele cegei Wass Sámuelné Bethlen Rózához.²⁶ Kései vagy régi szerelméhez? Van, ahol mítoszrombolás a magánélet titkainak megfejtése. A kutatás erkölcsse...nos?

Régi és új versek

Szira Béla (a Barcsay-szakértő hírében álló Kristóf Györggyel való konzultáció után) 73 Barcsay-verset közölt már idézett kiadványában 1933-ban. Ez után látott napvilágot Sándor István közleménye az Irodalomtörténet 1947-es számában három „elfelejtett” költeménnyel.

Kutatásaim során ez a gyűjtemény tovább gazdagodott, így pillanatnyilag 99 magyar nyelvű és 5 francia vers jelenti Barcsay lírai hagyatékát. Kritikai kiadásukra mindenképpen szükség lenne, tekintve, hogy a versek egy része még az irodalomtörténészek számára is nehezen kutatható.

Értelmezésükhöz nem elegendő minden esetben az episztola műfajából kiindulnunk (lásd az előzőekben a *verslevél* kifejezést). Megállapíthatjuk mintegy munkahipotézisként, hogy a XVIII. század végén irodalomnak tekintett lírai szövegtípusok majd mindegyike megtalálható e gyűjteményben.

Az *elégia* műfajában vannak Barcsaynak klasszikus propozíciós versei. Nem látványos újító; megjelölt tárgyai a boldogság, a békesség, a szerelem, a halál, a vitézség, a szabadság, a társadalmi egyenlőség ábrándja, a megelégedés (témaválasztásában leginkább Faludi Ferenc, Csokonai, Földi, Berzsenyi és persze Orczy Lőrinc rokonának tűnik). A propozíció élménnyé alakulásával elégiái gyakran változnak *ódává*; hangvétele azonban még az ódaszerű versekben is a zárlatban indulatmentes, visszafogott.

Alkalmi tárgyhoz kapcsolódó versei három szerkezeti egység köré rendeződnek, ezek valamelyike válik indító elemmé mint ihletőnek tekintett főélmény. E három:

1. *az én helyzetészlelése* (a katonaköltő pihenője, búcsúja, indulása, érkezése);
2. *a levélesemény* (valamilyen hír: halál, utazás, fürdőzés, szüret, farsang, névnap, méhészkedés, olvasás, írás);
3. *valamilyen közügy* (pontosabban a közügyi téma értelmező-értékelő vizsgálata: a nagyhatalmak hadüzenete vagy békeszerződése, az egyetem költözése, kórházavatás, vízszabályozás).

Mind a propozíciós, mind az alkalmi versek besorolhatók valamelyik ismert és a korszak poétikái által szabályozott verstípusba. Írt virágéneket és latrikánus gajdot, epitáfiumot, epigrammát, pásztoridillt, névnap-i köszöntőt, allegóriát, példázatot és enigmát, paszkvillust, búcsúverset és ódát.

²⁶ MTA KK Mikrofilmtára. Barcsay-dokumentumok, III. 729/B.

A fentebb megkockáztatott rendszerezési kísérlet ellenére nem a politika, a társasági vagy magánélet fordulata, az időjárás vagy éppen a baráti jel: a levél kézbevétele a legihletőbb-legállandóbb élménye a költő Barcsay Ábrahámnak, hanem az emberi kultúrával való megismétlődő találkozás és az értelmező tudat szabadságának érzése.

Első Orczynak írott levelét úgy írja alá: *magyar Young*. És valóban: érzékeny találkozása a kultúrával a folyamatos olvasásban valósul meg; erre utalnak mind versei, mind prózai levelei, vallomásai; ebben társa és kovásza volt emberi környezetének: Bessenyeieknak, Báróczynak, Orczynak, Ányosnak, Révainak.

Alkalmazott irodalom: így is nevezhetnők közöttük az olvasmányok beépülését egyéni és csoportos tudásvilágukba. Barcsaynak az olvasott szerzők személyes – és baráti körével is közös – ismerőseivé válnak; életmózanataik, gesztusaik mintaként hatnak az imitációs esztétikák korában. Ha csak egyre utalunk a Barcsay-versek közül (most a *Társ! látom tégedet a Múzsák szeretnek kezdetűre*), akkor is imponáló jegyzéket kapunk a közösen (Orczyval) olvasott vagy legalább megbeszélte olvasmányokról; itt szerepel Milton *Elveszett paradicsoma*, Vergilius pásztorköltészete, az *Aeneis*, az *Új-*, majd az *Ószövetség*, a görög filozófusok és történetírók, vallás- és művelődéstörténet (nemcsak európai), földrajz, nyelvhasználat, régi magyar történelem. A magyar nagyságok közül Orczy Szilágyi Mihályra, Mátyás királyra, Bánk bánra, Zrínyire hivatkozik – de mindezek már reflektálásnak foghatók fel Barcsay szövegeire:

(Egy Triesztből keltezett levelében vall például Barcsay a magyar őstörténet nagyjaival való találkozásáról. Szerinte a végzet állította le a magyarság honfoglalással kezdődő sikereit. Nostalgiaja, történelemértelmező sztoicizmusa az emberi akarat végességének felismeréséből származik. Az élmény ilyen típusú tudatosítása Byron, Goethe, a magyarok között Kazinczy vallomásaiból ismerős.

„Elpusztult Aquileiának még fenn álló egy darab tsonka tornyát több porba fekvő városoknak és kastélyoknak szomorú omlásával keserves szemmel tekintetem. Atilát 's akkori eleinknek vitéz árnyékait meg szolítottam --. De úgy találtam hogy nem sokára hasonló változások fognak föld színire elő kerülni.”²⁷

De versben is gyakori a tárgyi és szellemi kultúra elemeinek egy világegyetem céljából való felidézése. Dicsőség és pusztulás egymást követik: a tárgyi műveltség mulandósága ennek a történelemszemléletnek állandója. Az elmélkedés és az ítélet narratív elemmé változik; formája: *utazás*.

„Futtassuk elménket Trójának hamvain,
Szerencsétlen Didó pusztá kőfalain,
Menjünk elbámulni Herkul oszlopain
S istenfélő Numa gazdag bálványain.”²⁸

A képzeletbeli utazás tér- és időkorlátokat nem ismerő valóságos szellemi tett. A felvilágosodás nagy felfedezése volt a *voyage pittoresque*, a szokatlan életvitelű, társadalmi berendezésű, mentalitású vidékek felkeresése. Ennek egyik változata a *voyage raisonné*, az elemző, értelmező-elsajátító „tanutazás”.

Ilyesmire a Barcsayéhoz hasonló származású erdélyi- ifjak gyakran vállalkoztak valóságosan is; Teleki József, Domokos és Sámuel, Kemény Simon és mások. Barcsaynak erre sem

²⁷ Nagybányai Orczy-gyűjtemény 2, p. 166. (Laibach, 1787. jún. 14.)

²⁸ Barcsay olvasmányaira levelezéséből következtethetünk; a kortársi világirodalomból Voltaire és Young volt a kedvence; de sok jel utal arra is, hogy valami lexikon-jellegű egyetemes történetet is gyakran forgatott.

családi háttere, sem anyagi fedezete nem lett volna. Képzeltbeli utazásaiban azonban a kor ízlésvilágának legjobbjából ihletődött; az *Aeneis*ből és a bestsellernek számító *Telemachus* utazásaiból vagy az *Anacharsis*ből.²⁹

Tapasztalati és képzeleti világ határán jött létre epikus és lírai elemeket ötvöző, az alkalmi és az általánosító mozzanatot egyaránt tartalmazó költészete. Végére is a költészet révén érezhette átjárhatónak a másnemű világok közötti határsávot: *a titkokét*.

Ősformák, transzponálás, allegória

„Az embernek adott a kegyes természet
Kettős ajándékot, mellyekkel érezhet:
Elméjével eget s jövődőt vizsgálhat,
Testivel természetén maradhat 's fenn állhat,
Azzal égig mehet, mert Isten magában,
Ezzel tenyészhetik csekély hámorában.”³⁰

Az egyéni műveltség lassanként létrehozta alapképleteit, ősfarmait; esetünkben a poétikus gondolkodás *mintáit*.

Barcsay olvasmányai is poétikus mitológiává egyszerűsödtek, ahol minden ellentétpárokba rendezhető: áttekinthető őstársadalommá, őstermészetté, amelyben a beavatottak otthonosan mozognak. Az előbb utaztató képzelet valójában mindenféle metamorfózisra képessé tesz; így megvalósulhat mindenhatósága a *nyelvben* is; és Barcsay szerint a magyar tökéletes nyelv.

A nyelv azonban énünk „lefordítását” követeli. A XVIII. századi gondolkodás elveti a teljesen szabálytalan embertípus lehetőségét; mindenki csak meglevő mintákból válogathat szerepet.

A nő legfeljebb Éva lehet, nimfa vagy pásztorlány, farsangok kéjsóvár Agrippinája vagy – öregén – Baucis, illetve Lucretia.

A férfi transzponálhatja magát a remete, a harcos, a bölcs, a lovag, a pásztor, az utazó, a király szerepkörébe. No meg a békés szántóvetőébe, de ez gyakran a pásztoréval egybemosódik.

Mindezek a szerepkörök meg is jelennek az ízlésesen imitatív Barcsay-lírában. Ezt nevezte volna Kazinczy elegáns poézisnek?

Hát a költő? Milyen szerepek várják a versírásra-kontemplációra és világértelmezésre vetemedőt?

„Apollóval irta gyönyörű verseit,
Márssal mátkájának fült pihegeit.”

Barcsay *Vettem Piladesem Múzsádnak zsengejét* kezdetű versében vázolja elképzelését a költői magatartástípusokról. Itt mindennél fontosabbnak tartja a magyarnyelvűség vállalását és költői gyakorlását. Ennek eddig legtökéletesebb megvalósítóját Gyöngyösi Istvánban ismeri fel, ő volna tehát a költőeszmény, főleg ott, ahol „szabadosan folytatta meséjét”.

²⁹ A korabeli olvasói preferenciákra l. Köpeczi Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában = Sorsotok előre néztek. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla és Sziklay László. Bp. 1975. 8–25.*

³⁰ A neoplatonizmus ilyen továbbélésére Bessenyeinél és Barcsaynál is bőven találunk példát. L. Sándor István: *Barcsay brahám elfelejtett versei* It. XXXVII (1947). 91.

A vitézi versek formai kötöttségük miatt nehezebbek, mégis érdemesnek tartja megpróbálkozni velük, főleg olyan mestereket követve, mint Homérosz, Vergilius és Tasso (*A megszábadított Jeruzsálem* miatt).

Barcsay szerint legkönnyebb a szerelmes versek írása; itt Petrarca, a *Florinda* című kalandregény szerzője (magyarítója), Lázár János és a pásztorköltők egyaránt szolgálhatnak mintául.

A költő tehát (és most már mindegy, Apolló ódaköltő tanítványa-e vagy a pajzánabb műzsáé) a részleteket valamelyik ősfomával *azonosítja* (átkereszteli), aztán az élmény egészét *transzponálja* ebbe a közvetettségében is otthonos világba. Utána, ha ahhoz van kedve (és a poétalendület Barcsay szerint isteni ajándék, erőszaknak nem enged), az allegorikus világ berendezése után következhetik egy *megfejtő* mozzanat; didaktikus felhangú maxima vagy akár fáradt visszakanyarodás a költői alaphelyzethez:

„*Tsak boldogságunkat ne kövesse inség, ...*
 „*S el ne felejtsd, kérlek, régi barátodat. ...*
 „*Tudom! de, Barátom! Inségre születünk,*
Istentől jót, rosszal elegyesen vettünk. ...”³¹

Barcsay emblémája

Ebben az allegorikus világszínházban, amely azonban mindig a műviségen innen marad (hiszen mindannyiszor tanúi lehetünk a transzponálás műveletének, és ez a játék hitelességét csak erősíti), ebben a csupa látvány közegben éli meg a poéta nagy szellemi kísérleteit.

A szövegek többsége rövidre zárt *eposzkezdemény*, ahol a hős maga a hősenkszerző. Megkettőzi énjét; *él* (szened és hat), illetve *szemléli* önmagát. Így nincs szüksége társra: önmaga társa.

Az én legjellemzőbb, legárnyaltabban bemutatott alakváltozata az *evező*, vagyis a sajkás: a csónak irányítója:

„*Érted az egeknek gyakran esedezem,*
S Csolnakomot ujra vizekre eresztem. ...”³²

Szentimentálisnak már nem is nevezhető ez a kép; a romantikusoknál is megjelenik a nem-én tengerén hajózó én mint a sorsbavettség élményének kifejezője.³³ De nem is egyszerűen retorikai fogás a sajkás gyakori szerepeltetése; minden előfordulása valamiképpen egyedi jelentésű is, legalább egy jelentésösszetevő erejéig. Így a kereskedő allegóriájává alakítja Barcsay szatirikus-önironikus hajlama ezt a csónakost a *Midőn havas Kárpát jeges fellegein* kezdetű versben:

„*Lássátok, majd én is Hátzeg' vidékéről,*
A' zuhogó Sztrigynék galótzás vizéről,
Meg rakván sajkámat szilva pálinkával,
Szegednél fel váltom Mokkának babjával. ...”³⁴

³¹ A versidézeteiket lásd: Szira, 40, 57, 105.

³² Nagybányai Orczy-gyűjtemény, 2. csomó 35.

³³ Ezt kutatja többek között Szegedy-Maszák Mihály Berzsenyi képeit vizsgálva: *A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és korai XIX. században = Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Bp. 1980. 37–74.

³⁴ L. Szira, 85.

Másutt személyessé teszi a történelem fogalmát, úgy, hogy ugyanazon sajká emblémájával jelöli a múlt honkereső küzdelmeit és a jövő beláthatatlan, de akaratot, cselekvést igénylő távlatát. Kollektív jelentésű emblémával van tehát dolgunk. Az álmos Ipolyon

*„Kettő ott a révész, el ne felejtsetek (...)
Egyiknek valamint fényes a' ruhája,
Ugy rudjával együtt aranyos sajkája,
A másnak tsak fából vagon hajótskája,
Öreg, s fejét földi sásból font sapkája.”³⁵*

Ez a révész indult el Álmos szavára a meotisi ingoványok közül a Duna torkolata, mint a tervezett haza határa felé. Valóságos nemzeti szellemként viselkedik ez a sajkás a történelmi idő eseményeiben, de a végzet megghiúsítja nagy terveit:

*„Nem messze juthatott követed sajkája
Hogy habokba borúlt kiseded vitorlája”,³⁶*

és marad a birodalmi ambíciók helyett a szerény kis szerep: a révészkedés a Duna mellékfolyóin, a beilleszkedés a nagyhatalmak erőszak-szövetségeként felfogott Európába.

A végzetterhes történelem mint lecke nem is szülhetett mást, mint borúlátó jövőképet. Nemcsak a herderi eszmék szívós terjedésének költői leképezése ez, hanem egy felelősen gondolkodó politikus szorongásainak, legőszintébb nemzetföltésének kifejezése is:

*„Nézem nemzetemnek süllyedő sajkáját,
Hova hajtyák szelek bágyott vitorláját,
Szememmel kísérem csonka árbotz fáját
S minden kötél nélkül lévő vasmatskáját.”³⁷*

Személyes létérdek és nemzeti érdek egy ilyen képben valóban egységet képez. Ez erősíti meg azt a feltételezésünket, hogy Barcsay helye elképzelhető a magyar irodalomtörténetben a harcosszerelmes patrióta személyiségek között; Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Kisfaludy Sándor, Vajda János és Petőfi Sándor közelében. Magyar elfogultságát nem nemesi rendi gőg táplálja (államnacionalizmusa gyakorlati politikai meglátásból született a közép-európai nemzeti ébredések idején), mint az Orczyét, hanem egy igen tudatosan megformált és követett *magyarságeszmény*. Ebben a titokzatos és érdemként felfogott idegenség (jövevény-voltunk Európában) keleti erényekkel párosul, például békességre törekvéssel, egyszerű életmóddal, szelidséggel.

Nem csoda, ha más nemzetek sajkáit a hódítás, az erőszakos vagyonszerzés, az idegen civilizáció elpusztítása eszközeinek tekinti, a Kolumbusz Kristóféval kezdve!

Konklúzió helyett: ars és módszer

A XVIII. század irodalomképzetébe, mondtuk már, művészi és tudományos igényű írásművek egyaránt beletartoznak. Szükségesnek mutatkozik a kutatási módszert legalább részben összhangba hozni az irodalom ilyen felfogásával.

³⁵ L. Szira, 88.

³⁶ L. Szira, 90. a *Musák! az árnyékos Zobor tetejéről* kezdetű Barcsay-verset. Szira, 88.

³⁷ Nagybányai Orczy-gyűjtemény, 2. csomó 35. verso.

Ez indokolhatja kérdező módszerünk sokféleségét és látszólagos következetlenségét. A forrásfeltáró irodalomkutatás adatgyűjtést, fordítást, grafológiát, művelődés- és politikatörténeti kutatást egyaránt megkövetel; a személyiségkép valamilyen újratereztetésére, személyközi viszonyok rekonstrukciójára, a szövegek keletkezéstörténeti vonatkozásaira a művészi alkotó módszerekhez szinte hasonló fantáziaprojekció kívántatik. Régi és új család- és politikatörténeti adatok, újonnan meglett Barcsay-szövegek birtokában vállalkoztunk a kutatásra, amelynek középpontjában Barcsay költészete áll, és remélhető, hogy ez az áttekinthető, de jelentésekben gazdag szövegvilág a vele való foglalatosság közben az irodalomtudomány nem egy ágában új felismeréshez vezet majd.

A költői eljárások közül kiemeltük a transzponálást mint az allegóriaképzést megelőző mozzanatot. Ezzel arra is utaltunk, hogy Barcsay költői szerepei közül legszívesebben a *pásztorét* játssza. Ez klasszicista hajlamaira is utal (Vergilius imitálásával), de modern érzés- és politikai gondolatvilágára is, fogékonyságára az árkádikus eszmények iránt. Ez utóbbi révén Pálóczi Horváth Ádámnak, Baróti Szabó Dávidnak, Csokonainak és Virág Benedeknek rokona; távolról pedig Horatiusnak és Metastasióknak.

A sajkás-allegóriát önarckép-jellege miatt és azért emeltük ki e látványokban, metaforákban csöppet sem szűkölködő lírából, mert többszöri előfordulása, az egészre utaló állandósult, bár árnyalatokban egyéni jelentése *emblémává* teszi a mű egészén belül.

Az elemzés további fázisai a Barcsay-lírának a magyar irodalmi gyakorlathoz való (szinkrón és diakrón) viszonyítását, stilisztikai-retorikai értelmezését jelenthetik. Közben kialakul a versek technikai leírásának, rendszerezésének: egy lehetséges Barcsay szövegkritikai kiadásnak az eszköztára is. Másképpen ismeretlenségben marad továbbra is az idegenben született Barcsay-jóslat, amely így kezdődik (200 év után most hangzik el először):

*„Itt mondom Barátom Terka udvarába
Mint régen Isisnek babonás házában
Jutván a titkoknak álnok pitvarában,
Tekintek hazámnak jövő sorsában...”³⁸*

Vita Zsigmond

A *Virágkosár*, egy reformkori nagyenyedi ifjúsági zsebkönyv

1818-ban megszűnt Döbrentei Gábor folyóirata, az Erdélyi Múzeum és a következő évtizedekben Metternich elnyomó rendszere nehezedett az egész Habsburg Birodalomra. A sajtónak hallgatnia kellett. Az erdélyi értelmiséget, amely az új gondolatokat mindig terjesztette, igyekeztek elzárni az európai kitekintéstől, nehogy tudomást szerezzen a szellemi élet megmozdulásairól, az elnyomott népek szabadságtörekvéseiről.

Erdélyt légmentesen mégsem lehetett elzárni a külvilágtól, és a külföldről becsempészett politikai hírek sokszor veszedelmesebbek voltak, mint az újságokból kapott értesülések.

Egy évtizednyi szünet után megindult a kolozsvári magyar, majd a román sajtó, és lendületet vett a könyvkiadás is. 1827. január 1-én Pethe Ferenc megindította a Hazai Híradót, amely 1828-tól kezdve Erdélyi Híradó címmel jelent meg. Mellette, ugyancsak Pethe szerkesztésében, 1830-ban feltűnt Nemzeti Társalkodó címmel egy társadalmi, kulturális és gazdasági kérdésekkel foglalkozó folyóirat, 1833-ban pedig Brassai Sámuel felkérték a Vasárnapi Újság szerkesztésére; ennek a népnevelés volt a központi kérdése, számon tartotta a jobb népiskolák és az olvasókörök tevékenységét. Ezt követte a román sajtó megindulása is Brassóban: a Foaia Duminicii (1837) és a Gazeta de Transilvania (1838), George Barițiu szerkesztésében.

Ugyanerre az időszakra esik a városi kaszinók, olvasótársaságok, ifjúsági „olvasólakok”, olvasóegyesületek megszervezése¹ is Kolozsvárt, Nagyenyeden, Désen, Marosvásárhelyt stb., de megindult a könyvkiadás is. Ezeknek egyik első kezdeményezője Bölöni Farkas Sándor volt Kolozsvárt 1828-ban. A kolozsvári unitárius ifjúság nemsokára Széchenyi, Szász Károly és Bölöni Farkas Sándor munkáit – ez utóbbinak *Utazás Észak-Amerikában* (1834) című, az amerikai demokráciát az erdélyi magyarság számára felfedező és akkoriban szenzációként ható könyvét – olvashatta.

Nem maradhatott mögöttük a Kolozsvári Református Kollégium és az enyedi Kollégium ifjúsága sem. A nemzeti ébredés kezdetben magyar versek írásával, majd ifjúsági zsebkönyvek, antológiák kiadásával jelentkezett.

Az enyedi ifjúság 1822-ben a Szász Károly személyében olyan fiatal professzort nyert, aki a demokrácia eszméinek lelkes híve volt. Már székfoglaló beszédében azt az ifjú embert állította az ifjúság elé, aki „a tirannus előtt egyenesen megáll”, aki „azokat a válaszfalakat, amelyeket az emberiség könnyeiből gyúrt agyagból” építenek, „lerontotta”, vagyis a társadalmi egyenlőségért harcol. Mindezekhez tegyük hozzá, hogy Szász Károly fellépésének, tanításának személyes varázsa is volt. Vele megszűnt az a professzori gőg, amelyről a régebbi emlékiratok oly sokat írtak; ő közel engedte magához az ifjúságot, felvitte magával még az akkoriban (1833) megnyílt kaszinóba is, ahol megvitatták a legújabb társadalmi, politikai kérdéseket. Mellette, a haladó szellemű professzorok sorában, ott állott Köteles Sámuel is.

Az enyedi ifjúságot akkoriban a lengyelországi események izgatták, mert 1831-ben lengyel foglyokat vittek keresztül a városon. A lengyel szabadságharc áldozataival az ifjúság természetesen együtt érzett. 1833-ban olvasó egyesület engedélyezését kérte. Az „olvasólak” megnyitását engedélyezték is, de később, mivel ott politikai vitatkozások is folytak, bezáratták. Az ifjúsági olvasóegylet szervezkedése azonban ezzel nem szűnt meg, legfennebb más formában folytatódott tovább és kereste a megnyilatkozás módját. Egypár évbe telt, amíg azután az

¹ Az ifjúsági olvasó körökből Vita Zsigmond: *Erdélyi ifjúsági olvasó társaságok a reformkorban = Művelődés és népszolgálat* Buk. 1984. 114–118. Trócsányi Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831–1841)* Bp. 1957.

ifjúság „Ébredők Társasága” néven tovább folytathatta szervezkedését, és hozzájutott ahhoz, hogy eredeti munkáit a *Virágkosár* című zsebkönyvben kiadja. Erre már volt példa Erdélyben: a kolozsvári ifjúság 1829-ben és a következő években *Aglája* címmel közölte irodalmi munkáit.

Enyeden a kolozsvári példát követhették, és erre a 1830-as években már megvolt a lehetőség, miután Vízi István felállította nyomdáját és megindította a nyomdai munkát. Ő 1822-ben subscribált az enyedi kollégiumban, 3 évvel Barabás Miklós előtt,² akivel 1825-ben versenyzett egy kollégiumi rajzversenyen, és azt meg is nyerte. Barabás Miklós emlékirata szerint³ Bethlen Ferenc 50 váltóforintot tűzött ki a rajzpályázatra. A versenyen ketten vettek részt, s a döntés szerint ebből 30 váltóforintot Vízinek, 20-at pedig Barabás Miklósnak kellett volna kifizetni. Barabás Miklós azonban semmit sem kapott: az egész összeggel – Bethlen Ferenc kívánsága szerint – Vízi Istvánt jutalmazták meg.

Így tűnt fel ekkor egyszerre két rajztehetség a Kollégiumban: Vízi Bécsben megtanulta a litografiát és nyomdász, Barabás Miklós pedig további tanulmányokat folytatva kiváló festő lett.

Vízinek azonban nemcsak művészi, hanem könyvkiadói és írói ambíciói is voltak. Az évtizedek óta szünetelő kollégiumi nyomda 1828-ban az ő munkájával kezdte el ismét működését. 1829-ben kiadta Bethlen Imre *II. Rákóczy György ideje* című történelmi munkáját, és ezután folyamatosan adott ki történelmi tanulmányokat, irodalmi kísérletezgetéseket. A terjesztést is vállalnia kellett, hiszen önálló könyvkiadó még nem volt Erdélyben. 1835-ban adta ki első ízben a nagyenyedi *Virágkosár* című zsebkönyvet,⁴ amelyet a következő két évben a kollégiumi ifjúság írásai tettek vonzóbbá, színesebbé.

Az első kötetet ugyanis nagyjából Vizi versei és fordításai töltik meg; mellette névtelenül vagy csak kezdőbetűvel valószínűleg kollégiumi diákok is szerepelnek. Különösebb költői tehetséget nem árulnak el ezek a versek, de kifejezték a kor hangulatát, az ifjúság hazafias lelkesedését, szabadságszeretetét; az ész, az értelem hatalmát, az általános művelődés és a kölcsönös megértés vágyát hirdették.

Vizi legtöbbet Pfeffel Konrádtól (1736–1809), a kolmari nevelési intézet tanítójától fordított: már akkoriban is eléggé elavult tanítómeséket. Ezeknél többet ért, hogy nálunk pl. a Bolyai Farkas által szintén különösen megbecsült és kedvelt Schillertől⁵ is fordított egypár balladát, és pedig *A kezességet*, *A bűvart*, *A kesztyűt*. Vizi fordításairól az irodalomtörténet eddig nem vett tudomást. Schiller költeményeinek idillista, fennkölt felfogása, az erkölcsi erő magasztalása méltán hatott magyar kortársaira, és mindjárt hozzá is fogtak verseinek lefordításához. Az eredeti versek között alig van egy-kettő, amelyben a gondolat megkap. Ilyen például *A tudós egér utazása*, amelyet H. S. szignált. A vers főgondolata a kortársaknak, sőt általában a nemzeti életnek is szól:

² Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1984. 224. Gáspárról l. még: Vita Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*. Buk. 1968. 243–265.

³ Barabás Miklós, Márkosfalvi: *Önéletrajz*. Bevezetéssel ellátta Biró Béla. Kvár 1944. 30. Vö. *Registrum piarum foundationum*. Ms 195. a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban.

⁴ Teljes címe: *N. Enyedi virágos kosár*, szerkeszti és kiadja: Vízi István. 1835. Első év, N. Enyeden. A.N. Ref. Kolégium Könyvnyomtató Intézetében. 96 l.

⁵ *Bolyai Farkas elfelejtett Schiller fordításai* = Vita Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*, 208–217. Vizi István fordításai nincsenek benne a magyar Schiller fordítások bibliográfiájában: *Schiller Magyarországon*. Bp. 1959.

*Ne harcoljunk csak nyelvvel,
A szó ellenséget nem ver,
Erő ellen erő kell.*

Még jellemzőbb a korabeli ifjúság lelkes jövőre készülésére Vizi Istvánnak *Az újonnan épített N. Enyedi Fő Oskola vitorlájának feltételekor* című verse. Ez az épület a Kollégium kelet-nyugati szárnya, amely főként bennlakásra, de emellett osztályok elhelyezésére épült. Mit vár ettől, vagyis a kor ifjúságától a fiatal költő?

*Szolgálj tanúságul sok századok alatt,
Hogy egy szép ifjúság csak úgy virágozhat,
Ha virtusra épít az észnek világa,
Mellyel együtt jár a szívnek tisztasága.*

*Midőn köszöntöd a világ négy sarkait,
Találj mindenfelé oly haza fiait,
Kik itt nevedekven használnak hazánknak,
S rád visszagondolván sok időt óhajtnak!*

Nincs semmi nemzeti elzárkózás a Vizi verseiben, az egész világhoz szól, az ifjúságtól pedig azt várja, hogy együtt legyen benne az erkölcsi erő, a *virtus* a szellemi műveltséggel és az érzelmek tisztaságával. Így lehet igazán a hazát építeni. A Csokonaitól és Berzsenyitől egyaránt dicsőített *virtus* szabja meg igazán az ifjúság, a Kollégium, a haza jövőjét.

Ezek a *Virágkosár*nak, a Vizi Istvánnal együtt érző ifjúságnak a fő gondolatai. Vizi ugyanis nem állhatott egyedül ebben a munkában. Volt olyan fiatal társa, aki egy *Serkentő* című versben ébresztette a magyarságot, mert eljött „a közlelkesedés hajnala”, és ideje most már a nemzeti nyelvet művelni. A kis könyv végén ott olvashatjuk az erdélyi művelődési mozgalmakból ismert enyedi diákok nevét: ott van köztük Bruz Lajos, Gáspár János és Mány József, a későbbi balázsfalvi tanár is.

A *Virágkosár* 1. kötete csak kezdet volt, még két kötet követte 1836-ban és 1837-ben. A 2. kötet jellegzetes biedermeier képpel kezdődik („A kertészlányka”), a 3. kötet elején pedig Vizi István sokáig népszerű litográfiáját láthatjuk Bethlen Gáborról. Ebbe a kötetbe Vizi id. Zeyk Jánost, az akkoriban ismert idős poétát is megnyerte munkatársul. A németből fordított költők között a Schiller neve után feltűnik a Kleisté, a Gellerté, a Lessingé. A német irodalom hatása letagadhatatlan, de jelentős ifjú magyar tehetség még nem jelentkezett ekkor Erdélyben, máshol sem. Ezért természetes a Vizi kérése a bírálóhoz:

*Ne bánts senkit ártatlanul,
Mert egy helytelen bírálat
Érdemednek örök sirt ás.*

Egyelőre tehát biztatni kell még azt az írással próbálkozó ifjúságot, amely a magyar vers ízeit csak most kószolgatja, és professzorai inkább azt követelik, hogy ismerje jól a latin költészet szabályait.

A *Virágkosár* nem kapott kedvező bírálatot. A 3. kötetében már a kollégiumi ifjúság olvasótársaságának tagjai szerepelnek, leginkább álnévvel; nincs meg tehát bennük az egyéni feltűnés vágya, a nép- és hazaszeretet serkenti őket munkára.

A jó gazdáját köszöntő tavaszi fecske visszhangjában ezt olvassuk:

*Mert ámbár oktanoknak
Tartnak is az okosabbak,
Mégis oda, hol születünk,
Leginkább vágyik kebelünk.*

Ez már Gáspár János olvasótársaságának hangja, amely a következő években erősödik és válik fokozatosan népiessé. A szülőföld szeretete készíti itt elő azt az új erdélyi, népies költészetet, amely Kriza János és Szentiváni Mihály verseivel hódította meg az olvasókat és a tekintélyes kritikusokat is (*Remény*, 1839–1841).

A *Virágkosár* jelentősége tehát az, hogy hidat képez az *Aglája* klasszicista és a *Remény* népies költészete között.

1836-ban a *Virágkosár* 2. kötete is megjelent. Ezt is *Vízi István* szerkesztette. A 115 lapnyi kis zsebkönyv id. Zeyk János, Székely Gyula, V.I. (Vízi István), B.K. (Békevölgyi), F.L., P.L. és más névtelenek verseit közölte. Hogy a névtelenek közül volt-e valaki az ifjúság köréből, arra nézve nincsenek adataink, annyi azonban a kötet összeállításából is látszik, hogy a vállalkozásnak Vízi volt a kezdeményezője és valószínűleg id. Zeyk János legfőbb támogatója. Maga Vízi egy ajánló verset, Schiller- és Kleist- fordításokat és egynéhány allegorikus biedermeier stílusú verset, tanítómesét adott ki; könnyen lehet, hogy a névtelenül megjelent munkák egy részét is ő írta. Mellette id. Zeyk János szerepel a legtöbb költeménnyel. A már idős költő, úgy látszik, megragadta az alkalmat a megnyilatkozásra, mert, mint írja, már tíz évvel ezelőtt megpróbálta „néhány derék társakkal” Nagyenyeden egy zsebkönyv kiadását. Az akkor meghiúsult tervet most valószínűleg a fiatalabb nemzedék segítségével akarta megvalósítani. Nehézkesen döcögő verseiben már megszólalnak a reformkor eszméi. A *Virágkosár*-hoz című versében az új kor szelleméről, a haladás koráról ír, amelyben az emberi jogokért és a közös nemzeti ügyekért küzdenek a kortársak. Széchenyi magával ragadta a derék kutyfalvi földbirtokost, és ő ujjongva látta, hogy „ma nem magyarítani akar csak, de teremteni már a Magyar”. A *Virágkosár* eszerint a nemzeti szellemi kertet, a magyar művelődést készíti elő. A fordítások, a klasszikus stílusú vagy pedig Kisfaludy Sándor modorát utánzó versek mellett még *A jó gazdáját köszöntő tavaszi fecske visszhangja* című vers érdemli meg figyelmünket. Itt is találkozhatunk a kor eszméivel; ebben közvetlenebb, egyszerűbb stílusforma könnyíti meg az olvasást. A fecske hazatér idegen országból és búsan mondja el, hogy mit látott. Varsóra vérző szívvel emlékezik, az olasz föld felett borús fellegeket látott, az idő lelke panaszol, mert nem haladhat. A Himalája tájékán ismerősre akadt (Kőrösi Csoma Sándor), akit hazája régóta vár haza. Pesten boldogan hallotta a magyar szót. Majd így folytatja: „Elhoztam mint édes terhet,/ Hogy tagjának kinevezett,/ Hazánk dicső Társasága,/ Melyben minden boldogsága/ Egyesítve két hazának.” A fenti sorok Szász Károlyra vonatkoznak, akit az Akadémia 1834. november 10-én választott meg rendes tagjának. A vers szerzője, aki Szász Károlynak egyik lelkes híve, valószínűleg maga a szerkesztő, Vízi István lehetett, jellemzően tolmácsolta a kor eszméit. A nemzetek szabadsága nyugtalanítja és a haladás gondolata lelkesíti. A vers arról is tanúskodik, hogy a Kollégium kiváló diákjának, Kőrösi Csoma Sándornak az alakja már ekkor is elevenen élt az enyedi lelkekben. A nemzeti irodalom művelése így válik a *Virágkosár* íróinak szemében kötelességgé. Ezzel a kollégiumi ifjúságnak is buzdító példát adtak.

Ha a 2. *Virágkosár*nak még nem is voltak diákmunkatársai, mégis kétségtelen, hogy elsősorban a diákság támogatta a zsebkönyvet. A könyv utolsó lapjain „a kilentz classzisokból

aláírtak nevei”-t olvashatjuk. Az első előfizetők tehát a diákság soraiból kerültek ki – több mint 60-an –, ott vált először népszerűvé az irodalmi vállalkozás.

Annál keményebb, az enyediék szerint rosszindulatú bírálatot kapott a zsebkönyv Pesten a Figyelmezőtől. A Figyelmező 1838. évi 12. számában terjedelmes bírálat jelent meg a *Virágkosár*ról. A cikk különösen id. Zeyk János Berzsenyiről írt versét támadta meg. A *Virágkosár* munkatársai, az enyedi írók természetesen megsértődtek és *Válasz* címen – névtelenül – hosszú feleletet jelentettek meg. A *Válasz*ban a megbántott vidéki, erdélyi hang szólalt meg: elégedetlen a Figyelmezővel, az Akadémiával, végül a felelet szerzője azt írja: a *Virágkosár*-nak legalább annyi haszna lesz, hogy általa többen belekezdenek az írásba, olvasásba.

A *Válasz* hangja jellemző a meginduló erdélyi irodalmi próbálkozásokra. Jól tudják, hogy nem képesek irodalmi remekműveket alkotni, de a magyar irodalom számára mégis meg akarják hódítani az erdélyi közönséget, az irodalmi élettől távol élő, egyszerűbb műveltségű olvasókat is. A vidék tudását akarják kifejtetni, amely szerényebb ugyan, mint a fővárosé, de a hazai társadalom művelődését, olvasási kedvének fejlesztését mégis szolgálhatja. A fejlődő irodalmi életben a vidék hiába akar a maga központjai által szóhoz jutni: hamarosan letorkolják. Így aztán nemsokára minden Pesten összpontosul. A 30-as, 40-es években politikai és közművelődési szempontból Enyed is vezető vidéki várossá fejlődött, és ezért az irodalomban is hallatni akarta szavát, erősebb tehetségek nélkül azonban természetesen nem alakíthatott ki irodalmi életet. Csak a Kollégium belső életében erősödik meg az ifjúság irodalmi mozgalma.

Időközben Gáspár János társaival *Ébredők* címmel kéziratos lapot szerkesztett. Munkáikat 1837-ben, amikor már egy vaskos kötetet írtak össze, a *Virágkosár* 3. kötetében jelentették meg. Ezúttal az előzőknél valamivel díszesebb kiállítású és terjedelmesebb (168 lapnyi) könyvet adott ki Vízi István. Külön mellékletként hozta Bethlen Gábor könyvatos képét, azután következik a könyv címe: *Virágkosár. Szerkeszi [!] és kiadja Vízi István, N. Enyeden 1837.* Az eddigi évfolyamok munkatársai közül most is szerepel id. Zeyk János négy költeménnyel, köztük a *Rigómező* című költői elbeszéléssel. Vízi Istvánnak ezúttal egy elbeszélését olvashatjuk, Békevölgyinek pedig három versét. Ezen kívül Petke Károly ügyésznek egy hosszabb versét közlik. A többi munkatárs mind álnévvel írt; ezek lehettek az ifjúsági önképző társaság tagjai.

Már az álneveken is meglátszik a romanticizmus hatása, az ifjúság fellengző lelkülete és a meginduló népiesség. Történelmi vagy földrajzi nevek között, mint Und, Kund, Zoránd, romantikus szóalkotásokkal (Hábor, Sajdár, Füllegi, Gerlefi), egy népszerű hős nevével (Csongor) és az új demokratikus felfogást jelző Népfivel találkozunk. Kik lehettek az álneves munkatársak? A rendelkezésemre álló példányba egynéhány álnév után ceruzával be vannak írva a nevek. Ezek a következők: Békevölgyi: Fábíán; Csongor: Gáspár János; Gerlefi: Faragó; Hábor: Gáspár; Népfí: Gáspár. A többiekről semmit sem tudunk. A fenti neveket esetleg még Gáspár Jánosnak valamelyik leszármazottja, talán dr. Farnos Dezső írta be a könyvbe. Az kétségtelen, hogy az egész kötetnek legjelentősebb munkatársa és az egész mozgalom lelke Gáspár János volt. Ő az 1834–35. iskolai évben subscriált és a következő években főiskolai tanulmányait végezte. Diákkorában az irodalomért lelkesedett és ifjúságának éveiből gazdag irodalmi hagyatéka maradt hátra.⁶ Fiókja tele volt versekkel, novellákkal, tanulmányokkal; romantikusaink és Széchenyi példája lelkesítette. Csak az 1840-es években kezdett pedagógiai

⁶ Berde Mária: *Gáspár János hagyatékából.* Bp. Szemle 1917. 171. k. 207–226. Szabó T. Attila: *Gáspár János tájszógyűjteménye 1838–1845* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 107.) Bp. 1964. Ezen kívül még sok tanügyi vonatkozású munkája van a Bethlen Könyvtárban. Ezekre vonatkozik *A Kolozsvári Nevelői Kőr története* című dolgozatom is: ÉM. XLIV (1940). 285–99.

tanulmányokkal foglalkozni; ez készítette elő számára a nagyenyedi tanítóképző igazgatói székét. Ekkoriban még romantikus írói láz hevítette, különböző irodalmi próbálkozásokkal foglalkozott.

A kötet legnagyobb részben verseket tartalmaz, csak Gáspár Jánostól (Csongor) és Vízi Istvántól közöl egy-egy novellát, Zorándtól pedig *Gondolat-szikrákat*. A versekben egyetlen eredeti, önálló költői tehetség sem tűnik fel. Csak magának a verselésnek biztonsága, sokszor könnyedsége és a vers eleven, friss színei emelik a könyv hangját az eddigi hasonló kiadványok fölé. Az előző évi *Virágkosár*hoz képest lényeges a haladás. Még észrevehetőbb a stílusváltozás, ha a *Virágkosárt* a néhány évvel azelőtt Kolozsvárt megjelent *Aglájához* hasonlítjuk. A klasszikus hatás most már egészen megszűnt, és e helyett a romantikus áramlat ragadta magával az ifjúságot. Az alig néhány év múlva megjelenő *Remény* című zsebkönyvhöz viszonyítva azonban még csak ifjúsági kísérletezés ez a zsebkönyv; ezért nem is kelthetett feltűnést.

A *Virágkosár* verseiben végigkísérhetjük a XIX. század első évtizedeinek stílusváltozásait. Ez azt jelenti, hogy a Bethlen-kollégiumi ifjúság már fölszabadult klasszikus tanulmányainak nyomása alól, hozzáfogott az önálló olvasáshoz és tájékozódott a kor irodalmi törekvéseiben. Az erdélyi fiatalság most érik hozzá a magyar irodalom fejlődéséhez; így válik hamarosan jelentős olvasó és alkotó réteggé.

A szentimentális stílus legjellegzetesebb képviselője Föllegi. E stílus jegyeit, Bajza hatását ezen kívül helyenként fölismerhetjük Gerlefi, Sajdár és Virányi verseiben is. Föllegi búsan eped, „örömtelenül, komoran” jár a „rideg éj komor árnyaiban”, a homályban bolyong, „hő könnyeket önt”, a magára maradt árva panaszait mondja el, az elmúlt tavaszt siratja és végül azt akarja, hogy a „szende hold” gyászoljon, „mert minden ébred, csak honom nem!”

A szerelmi sóhajtozásokba, nyögdecselésekbe helyenként belevegyül a haza gondja és bánata is. A lány, szentimentális stílus így megy át egy-egy versben a mélyebb, kavargóbb, fájdalmasabb hangba, a romantikus stílusba. Egy-egy költeményben Kisfaludy Károly és Vörösmarty nyelvének, képeinek hatását érezzük, máskor pedig a történelmi tárgy, a költők hazafias aggodalma, a nemzeti haladás dicsérete emlékeztet a romantikusokra. Virányinak *Cselepataka* című verse a testvérharcoktól feldúlt haza képét idézi fel. A romantikus természet szemlélet zordon, borzalmas képeket lát meg, és hogy a hatást fokozza, az éj „hollószárnyát” lebegteti a völgy és a mező „csöndessége” fölött. A legromantikusabb költői egyéniség Gáspár János, ki Hábor álnéven egy *Vérmenyegzőről* ír. Hat jelenetben pereg le előttünk egy gyilkosság, majd fia meggyilkoltatása után az ősz após nőül veszi menyét, végül pedig a gyilkos haramja bosszúja mindkettőjüket börtönbe juttatja. Az érzések festése és a belső indokolás hiányos, de a költeményben van valami feszült, villamossággal telített drámai levegő, ami tehetséges íróra mutat. Ugyancsak Gáspár János írta *A honért* című költeményt is (Csongor álnéven). A hazafiasság „szent érzelmei” szólalnak itt meg, amikor a külföldről hazatért költő nemzete haladásában gyönyörködik. Itt találkozik legtisztábban romantikus költőinknek és Széchenyinek a hatása. Ez az utóbbi hatás még egészen friss, de a meginduló nemzeti munka már lelkesíti az ifjúságot és a szebb nemzeti jövőt látja maga előtt. „Az ősz Dunán le gőzös hasít, / Iparforrások fakadnak itt” – írja Gáspár. És az új eszmék, célkitűzések? Az egység, a szorgalom, a béke; ezek együttesen viszik a nemzetet a boldogság felé.

Gáspár János Széchenyinek egyik legszorgalmasabb tanítványa lehetett, versének hangulata érdekesen jellemzi az egész társaság törekvéseit. A demokratikus követelések még távol állanak ettől az ifjúságtól. A társadalom életét Gáspár még nem ismeri, csak rendes szorgalommal készül a jövendő nemzeti munkára. A nemzeti élet, az alkotmány megértése vagy eltiprása ugyan természetesen föllobbantja a szabadság érzését is, de azt még nem próbálja a nép életével kapcsolatba hozni. A népi élet kérdéseit még nem veszi észre.

Pedig a közvetlenebb, frissebben lejtő népies hang már gyakran belopózik költészetükbe, igaz ugyan, hogy többnyire csak valami finomkodó, szelíd biedermeier árnyalattal. A szentimentalizmusból legkönnyebb ebbe a hangba átmenni, és ifjaink valóban szívesen írnak gyöngéd, kecses szerelmi dalokat, néha-néha már népies formában. A tavaszi természetet, a virágos rétet, az ibolyát kedvelik, ringató habok között egy sajkán találkoznak a lánnyal és a „csalogány szelíd lantját” hallgatják. A habok között fürdő és a keblére virágot tűző lányka e stílus kedves képe. Életfelfogásukra jellemző, hogy egy lánykával elvonulva, a boldogságot a völgyben, a „zárt vidéken” szalmafedél alatt és durva öltönybe öltözve akarják megtalálni. Ez a biedermeier életforma tehát a harcokat kerülve, a magány békéjében, az egyszerű, igénytelen életben és a csendes családi együttlétben keresi a boldogságot.

Az egyszerű élet vágya a borzalmas képektől természetesen a közvetlenebb hanghoz és a valósághoz közeledő életlátáshoz visz. Ez a természetszemlélet, habár még kényesen válogat, de azért sokszor finom érzékkel látja meg és érzi a mező színeit, illatát, a patak csobogását, a nap sugárzását és az este hangulatát. Az érzések már határozottabbak: frissen, természetesen találhatnak egymásra és a verseket pattogóbbá, elevenebbé teszi a magyaros ritmus.

A népiesség szele már megérintette a Bethlen-kollégiumi diákokat is. Ez elsősorban az egyszerűbb nyelvezetben és a magyaros formára való törekvésben tűnik ki.

A népiesség hatása több ifjú költő verseiben feltűnik, és így bátran mondhatjuk, hogy már az egész ifjúság irodalmi törekvéseibe behatolt a népies stílus és a falusi élet felé való fordulás. Ez a faluszemlélet most még idillikus, de hamarosan mégis meglesznek az eredményei. Hiszen egynéhány év múlva, németországi útja után, Gáspár János népdalokat és tájszókat gyűjt, egy egész gyűjteményt írat össze diáktársaival. Népies dalokkal azonban már jóval előbb próbálkozott, s így nem csodálkozhatunk azon, ha a Népfő név alatt ő rejtőzik. Mellette még főképpen Sz. Ödön és Und dalaiban érezzük a népies jellegű, könnyed és közvetlenebb kifejezésformát.

Gáspár János továbbmegy náluk. Négy dalból egy kis népdalsorozatot állít össze. Ezekben a falusi legény hangján akar megszólalni, de verseiből hiányzik az az ösztönös közvetlenség, amelyben valóban népies ízt érezhetnénk. A dalokban elképzelt helyzetek elég egyszerűek, de a dalok nyelvezete sokszor zsúfolt, nehézkes és a versszakok összeillesztésében van valami mesterkélttség. Az igazi dalszerűség is hiányzik Gáspár verseiből; legtöbbször valami kiagyalt-ság érzik ki belőlük.

Az egyik dalban kedvese szépségét a tavasz rózsáival kapcsolja össze. „Olly igéző szép termeted – mondja –, Hogy halni is mennék veled.” Az aratásra vár: „Hogy már egyszer a fársággal / Paphoz menjek a rózsával.” A második még inkább műdalszerű. A természet változásainak és érzéseinek összekapcsolása nagyon kiszámítottan hat. A harmadik egységesebben van megszerkesztve. A legény a viharban is átvágtat „szép Julcsá”-jához, az „hő csókjaival” fölmelegíti. Reggel el kell válni: „De semmi az! haza megyek. / Dolgozom, hogy övé legyek” – így kiált fel a munkásember öntudatával. Az utolsó dal hangulata már egy kissé szentimentális. A „hold ragyog a kék egen”, amikor együtt ül a lánykával. Végül pedig „A hajnal hús biborán / Andalg egy kis szög leány.”

Mindez még elég távol áll a népdal hangjától és nyelvezetétől, verseiben ezért inkább csak az igyekezetet dicsérhetjük, mintsem költői tehetségét. A diákság körében ez az első határozott lépés a szentimentalizmusból való kiemelkedés és a népiesség felé.

Néhány elég ügyesen, csípősen megszerkesztett epigramma mellett még meg kell említenünk a kötet novelláit. Csongornak *Helvila* című novellája romantikus borzalmakkal van tele, a Vízi Istváné (V.I.) valamivel egyszerűbb, természetesebb hangú. Végül egynéhány jellemző gondolatot találunk még Zoránd *Gondolat-szikrái* között. Kigúnyolja „az érdem nélküli

uracsokat”, a haszonleső tisztviselőket, az előítéletekhez való ragaszkodást, a „hatalmasok pártfogását”, az önzést; szemérmes magatartásra tanítja az ifjúságot és az érdem felragyogó fényével biztat. Milyen közel érezhetjük magunkat Wesselényi gondolatvilágához!

A *Virágosár* nem adott igazi tehetségeket irodalmunknak, és még a kortársak sem méltatták figyelemre. Az idézetten kívül egyetlen kritikát, ismertetést sem olvashattunk róla. Mégis megvan a jelentősége mint ifjúsági, irodalmi próbálkozásnak. Azt mutatja, hogy a nemzeti irodalom szeretete erősödött a Bethlen Kollégium ifjúságában, ízlése fejlődött és megérezte az új, népies stílus terjedését. Ezt az ifjúságot már Széchenyi eszméi nevelik, komoly szorgalommal készül a nemzeti kötelesség vállalására és mestereit követve szembe akar szállni a társadalmi előítéletekkel, a kényelmes, pöffeszkedő, nagyképű életmóddal. Most szólal meg először a munkás élet dicsérete és ezzel egy új életfelfogás van kialakulóban.

Marton József

A Szentszék és Románia konkordátuma 1927-ben

A katolikus egyházat és az államot érintő ügyek kétoldalú szerződési rendezését konkordátumnak, pactumnak, magyarul megegyezésnek nevezzük. Az Egyház a konkordátumkötéssel azt akarja elérni, hogy az adott országban az Evangélium szabadságát, az egyházi vagyon szabad kezelését, az oktatás és iskolafenntartás jogát, intézményeinek működését biztosítsa a maga számára.¹ Az illetékes államok képviselőivel a megegyezést a pápa köti, de nem mint a vatikáni állam feje, hanem mint egyházfő.

A konkordátumkötés „szükségállapotban” jön létre. Általa egy feszült helyzet oldódik meg az egyház és az állam között. A közös érdekelttségű ügyben, főleg a felvilágosodás utáni századokban az Egyház kerül lépéshátrányba. Ezért a Szentszék a tárgyalásokban már eleve megtépázott félként indul, mégis egy-egy országhatáron belül próbálja védeni azokat a létbizonytalansággal fenyegetett intézményeit, amelyek nélkül történelmi tapasztalata szerint híveinek személyi és a közösségben kibontakozó vallási életét elképzelni nem tudja. Ilyenkor a nagyobb cél érdekében – még ha engedmények árán is – a részegyházban élő tagjainak az egyezményel biztosítja azt a keretet, amelyben megélhetik hitüket és azzal szoros összefüggésben kulturális életüket is. Természetesen a megegyezés sohasem tökéletes. A modern korszak konkordátumaiban valójában egy-egy liberális kormány „térfogaló” akarata, a megállapodásig az egyházi teendőkkel szemben végbevitt vagy végbeviendő tette szentesítődött. Mégis értékelendők, mert a bizonytalan helyzetbe sodródott részegyházakon segítettek.

Az állam és az egyház közötti viszony akkor lenne ideális, ha nem volna szükség konkordátumra. Ezt nevezhetnők az igazi demokráciának, amiről sajnos csak álmodhatunk az áteredendő bűn óta. A Szentszéknek Romániával kötött 1927-es paktuma a történészek számára immár 60 év távlatából is a kritika tárgyát képezi. Egyesek egyoldalúan az engedményeket, mások az elért eredményeket emelik ki. Mindenképpen kényes témával állunk szemben. Korrekt megítélés szempontjából szükségesnek tartom, hogy egy rövid eszmefuttatásban az állam–egyház kapcsolatot és ezzel együtt a konkordátum-történetet vázoljam.

Az Egyház a társadalomban létezik, amit tagjai mindig tudomásul vettek, beilleszkedtek az állami keretbe, kinyilvánították, hogy lojálisak vele szemben. „A keresztényeket sem területi, sem nyelvi szempontból, még faji szempontból sem lehet megkülönböztetni a többi embertől” – olvashatjuk egy III. század eleji szerző leveléből.² Az egyház hívei a kezdeti években a pogány rómaiak türelmét élvezték, ami azonban a keresztények számbeli növekedésekor megszűnt. A császárok adminisztratívén is központosított birodalmat óhajtottak létrehozni. Politikájuknak támaszát az államvallásban látták. A kereszténység ebben a látszólagos egységben zavaró és szétforgácsoló kovászként jelent meg, ami türelmetlenséget, majd egyházüldözést váltott ki.³ Három évszázadon keresztül nehéz körülmények közé kerültek a császárkultuszt megtagadó keresztények. Szorongatott helyzetükben továbbra is a társadalom tagjai maradtak, de politikai befolyás nélkül. Nem véletlen, hogy léthelyzetüket a platonikus szemléletű test–lélek hasonlaltal jellemzik: „Ami a testben a lélek, azok a keresztények a világban... Láthatatlan a lélek, melyet a látható test börtönöz be.”⁴

¹ *Magyar történelmi fogalomtár*, I. Szerk. Bán Péter, Bp. 1989. 264.

² *Levél Diognétoszhoz. Apostoli atyák*. Szerk. Vanyó László, Bp. 1980. 369.

³ *Hamman, A.: Így éltek az első keresztények*. Bp. 1987. 88–105.

⁴ *Apostoli atyák*. 372.

Nagy Konstantinnal az Egyház életében 180 fokos fordulat állt be. Megkezdődik a birodalmi egyház kiépülése, az állami és egyházi ténykedések összekeverése. Császári érdekből az állami törvények keresztény jellegűek lesznek. A lelkipásztori ténykedéseken túl a püspökök részt kapnak a városok politikai irányításában is. A császárok viszont nem tudnak határt vonni az Egyházat érintő külső ügyek és az Egyház belügyei között. Kaisareai Eusebius történetíró már a magát 13. apostolnak képzelő Nagy Konstantint is „episcopus in externis” (külső dolgokban püspöknek) nevezi.⁵ Ez a cezaropapizmus néven ismert gyakorlat valóságos rendszerré fejlődött. A püspökök társadalmi tevékenysége a lehetőségeknek megfelelően kiszélesedett, viszont személy szerint a császárok játékszeri lettek. Így az alig elnyert szabadság mindjárt az állami mindenhatóság szolgátságába gyűrte az egyházat.⁶

A cezaropapizmusi eszme a Római Birodalom kettéválása után tovább fejlődött: Keleten fokozottabb léptekkel a bizantizmus, Nyugaton lassabban a római jog érvényesülésével a konkordátumkötések fogják jellemezni az állam és az Egyház közti viszonyt. A konstantini korszakhoz viszonyítva inkább az Egyház kárára történt változás. Megfigyelhetjük azt is, hogy a Bizánc missziós- és kultúrkisugárzását befogadó keleti és balkáni országok egészen magukévá teszik az állam–egyház szoros kapcsolatot, államvallássá minősítve az ortodoxiát. Évszázadok múlva létrejött nemzeti autokefál egyházak előjogokat élvezve ugyan, de államot kiszolgáló alárendelt szerephez jutnak. Zsolnay Imre még azt a merésznek mondható állítást is hosszasan bizonyítja, hogy az oroszok bizánci szellemi fogantatásában van a cárizmus, a forradalom és bolsevizmus csírája.⁷

A Birodalom nyugati felét összeroppantó nagy népvándorlás nemcsak összeomlást hozott, hanem a mai Nyugat-Európa létrejöttét is. Az egyházban a germán népek krisztianizálódásával bármennyire is előretört az elgermanizálódás s ezzel együtt a nemzeti egyházjelleg (pl. a frank egyházban), mégis a római jog inkább érvényesült. Nyugaton is létrejött a vándornépek felülről irányított gyors megtérésével az államegyháziság, az állam és egyház egybefonódása. A társadalomban szolgálatot teljesítő püspököket az uralkodók adományokkal halmozták el, ami jogos függő viszonyt eredményezett. Ezzel szemben az ezredfordulón a gregoriánus reformmal elkezdődött investitúra-harc az egyházat és az egyházi vezető embereket igyekezett kiszabadítani a világi hatalom gyámsága alól. A küzdelemben az egyház kiépítette azt a jogrendszerét, aminek látványos eredménye a császárság és pápaság ütközésében megoldást hozó első konkordátum.⁸ 1122. szeptember 23-án Wormsban kötötte meg II. Kalixtus pápa és V. Henrik császár. A konkordátumkötés virágkorának a XIX. századot tekinthetjük.⁹ A liberalizmus szellemében született új nemzeti államok az egyház és állam teljes szétválasztására törekedtek. A szétválasztásban a felvilágosult polgári vezetők minden erejükkel megpróbálták csökkenteni az egyház szabadságát és tevékenységi területét, azonban a teljes szétválasztás nem történhetett meg mindenütt. Az Egyház a lehetőségek szerint konkordátumokkal próbálta kivédeni a nagy támadást (pl. Latin-Amerikában).¹⁰ Ezeknek egy része gyarmatosított terület volt, spanyol és portugál patronátusi rendszerrel kiépítve. A szentszéki diplomáciának nagyon oda kellett figyelnie. Latin-Amerikában és Távols-Keleten túl kellett lépnie a patronátusi

⁵ Eusebius: Vita Const. = Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*, München 1975. 65.

⁶ Uo.

⁷ Zsolnay Imre: *Bizáncról a bolsevizmusig*. Bp. 1993.

⁸ Adriányi Gábor, *i.m.* 122–124.

⁹ Míg a XVIII. századig 6 konkordátumot kötöttek, a XVIII. században 15-öt, a XIX. században mintegy 30 jeleset bet = *Katolikus Lexikon*, III. Szerk. Bangha Béla, Bp. 1932. 103.

¹⁰ Vö. Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*, II. Bp. 1984. 321–322.

joggal rendelkező spanyol és portugál kormányok nemzeti érdekein. Már nem Spanyolországgal és Portugáliával, hanem az új, polgárilag független államok kormányaival kötött egyezséget. Így a Szentszék is elismerte a konkordátumkötéssel az új állam önállóságát, s emelte nemzetközi tekintélyét, ami nem volt közömbös a vallásilag nem egészen pozitívan liberális kormányzat szemében. Tehát a konkordátumkötést egy-egy új nemzeti állam szemszögéből presztizskérdésnek is tekinthetjük.

Nagyon szövevényes, nehezen áttekinthető, szinte kisebb-nagyobb megszakításokkal egy évtizedet felölelő tárgyalások szüleménye a Szentszéknek Romániával kötött konkordátuma. A Vatikán és a román kormány között már 1919-ben létrejött a diplomáciai kapcsolat. (Bukarest első apostoli nunciusa Francesco Marmaggi érsek lett.) Mind a Szentszéknek, mind a román államnak érdekévé vált a katolikus egyház helyzetének rendezése, mivel a trianoni békével nagyszámú latin és görög szertartású katolikus hívő került román impérium alá. A tárgyalások fő kezdeményezői a görög katolikusok voltak; nem véletlenül, hiszen megszervezésüktől egyfajta versenyhelyzetbe kerültek az ortodoxiával, amely magát a kizárólagos román nemzeti egyháznak tekintette. Ennek az lett a következménye, hogy a görög katolikus hierarchia önigazolásból is messzemenő szerepet vállalt a román nemzeti mozgalmakban. 1918 után még inkább kellett bizonyítania „nemzeti” jellegét, hiszen ekkor hivatalosan is az ortodox lett az államvallás.¹¹ A görög katolikus püspökök a magyar püspököknek 1941-ben küldött *Kiegészítő hozzászólásukban* bevallják, hogy „A közelmúltban sok kellemetlenségnek voltunk kitéve azért, mert katolikusok voltunk”.¹² Radu Dumitru nagyváradi görög katolikus püspök szorgalmazására már 1920-ban megindultak az egyezkedések a konkordátum megkötése érdekében.¹³

A román kormány túlzó követeléseket tartalmazó konkordátum-tervezetét Vasile Lucaciu görög katolikus pap és közéleti személyiség 1920 elején nyújtotta át a rendkívüli ügyeket intéző Kongregációnak. Ebben és a következőben a legsúlyosabb kormányigény a két erdélyi római katolikus püspökség (a nagyváradi és szatmári) teljes felszámolása volt.¹⁴ A nagyváradi egyházmegyét a csanádiból alakítandó temesváriba, a szatmárit pedig az erdélyibe akarták beolvasztani, s e megmaradt kettőt a bukaresti érseknek alárendelni. Emellett kívánták a román király főkegyúri s ezzel püspök-kinevezési jogának elismerését is. Az egyházmegyéket egymásba olvasztó kormány-tervezet a magyar külügyminisztériumon keresztül az erdélyi püspökök tudomására jutott. Róma felé valóságos versenyfutással alakult a görög katolikus püspökök és a római katolikus püspökök küzdelme. Mivel ősi, 900 éves egyházszerkezet felbontásáról volt szó, Csernoch János esztergomi bíboros-hercegprímás is megtette észrevételeit és a kisebbségi helyzetbe került római katolikusok kívánalmainak megfelelően a tárgyalásoknak minél továbbra halasztását óhajtotta. Glattfelder Gyula csanádi püspök memorandumot írt, Majláth Gusztáv Károly személyesen utazott Rómába, hogy a reális helyzetet feltárja. A latin rítusú főpásztoraink aggodalmaival szemben a görög katolikus püspökök abban reménykedtek, hogy a konkordátummal a görögkeleti hívekben kedvező hangulatot keltenek a katolikus egyház kebelébe való visszatérés (az unió) érdekében.¹⁵ Ezt a reménységet sikerült Rómában is felkelteniök és a pápai diplomácia körében elhithetnieök. A Szentszék részéről ebben a reménységben íródtak az első konkordátum-tervezetek.

¹¹ Gergely Jenő: *Az Észak-erdélyi görög katolikus egyházmegyék jogállása és sérelmei 1940–1944*. Magyar Egyháztörténeti vázlatok. 5.évf. 3–4.sz. 84–85.

¹² Dokumentum, uo. 91.

¹³ Vö. Balázs András: *A román uralom éve* = *Az Erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton 1925. 337–338.

¹⁴ Boros Fortunát: *A Konkordátum*. A Hírnök XXVI(1929). 220.

¹⁵ Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. München 1975.

A román kormány által előterjesztett első konkordátum-tervezetet hamarosan követte Vasile Lucaciu Rómában folytatott tárgyalásai után a második. Ebben az volt új, hogy az erdélyi és csanádi püspökök nem a bukaresti érseknek, hanem egyenesen a pápának lettek volna alárendelve. A latin püspökök 1921. febr. 10-i püspökkari értekezletükön tárgyalták meg az újabb változatot. Különösen Széchenyi Miklós nagyváradi püspök fájlalta, hogy a Szentszék a görög klérus javára előzékenyebben viselkedett, a latin szertartású magyar katolikusok érdekeinek rovására. Kifakadását a keserűség szülte: „...a készült konkordátum-tervezet elkeseríti a magyar lelket. Eltörlik Szent László egyházát és a szatmári püspökséget is, s a mindenkori magyar püspököket úgy állítják oda, mint Románia ellenségeit. Futnak az unió illúziója után Rómába. Itt az ideje, hogy a magyar püspöki kar többé nem a hódolat letompított hangján, hanem nyílt és sértett önérzettel beszéljen a Szentszékkel s figyelmeztesse eddigi politikája veszélyeire. A püspöki karnak körömszakadtáig védenie kell a magyar katolikus egyház történeti jogait és hierarchikus berendezését. Semmiféle egyházmegyei új berendezésbe ne menjünk bele. Tartsuk fenn minden egyes egyházmegyénket, bármily kicsiny is lesz, avval a szívóssággal, amint a török időben történt.”¹⁶ Szavának hatására a püspöki kar határozottabb lett, észrevételeit és aggodalmait nyíltan megfogalmazva terjesztette fel Rómába, s bizonyára ennek tudható be, hogy a Szentszék ellenállt a váradi és szatmári egyházmegyék megszüntetésére vonatkozó kormány-kíváalomnak.

1922-ben uralomra került a Brătianu liberalis kormány. Banu Constantin vallásügyi miniszter Rómába ment a tárgyalások folytatására, amelyek újból elakadtak. Áthidalhatatlan volt az eltérés a román kormány és a Szentszék álláspontja között a püspöki székek betöltése, a szatmári és nagyváradi püspökségek, a katolikus iskolák, valamint az ún. Patrimonium Sacrum (egyházi közpénztár) kérdésében. A Patrimonium Sacrum ekkor javasolt formája a latin és a görög szertartású egyház minden számottevő ingó és ingatlan vagyonának egybeolvasztását jelentette volna (tehát az erdélyi katolikusság fellegetvárának, a Státusnak a vagyonát is, – így nagyobb részét római katolikus vagyon tette volna ki a Patrimonium Sacrumot) a latin–görög püspökök tanácsának vezetése alatt.¹⁷ Ehhez a latin püspökök, mivel számbelileg hátrányba kerültek volna a nagyobb részét latin egyház vagyonának igazgatásában, nem járulhattak hozzá. A szóvivő és a magyar püspököket összefogó püspök Glattfelder Gyula volt, aki megjegyzéseit írásban küldte meg a Brătianu-kormány tervezetére Francesco Marmaggi bukaresti nunciushoz. Sajnos, Glattfelder püspöknek ezután ki kellett kapcsolódnia a további tárgyalásokból: 1923-ban kénytelen volt elhagyni az országot, mert a román kormány nem volt hajlandó tűrni jelenlétét Temesvárt, s egyházmegyéje magyarországi részébe távozott. Ekkor a tárgyalások teljes holtpontra jutottak. A Szentszék megüzente a román kormánynak, hogy amennyiben valóban szándékozna konkordátumot kötni, ő a maga részéről az egész addigi munkát semmisnek tekinti és azt teljesen előlről kell kezdeni.

Angelo Dolci, az új bukaresti nuncius 1924-ben elkészített egy újabb, nem éppen szerencsés tervezetet, amelynek értelmében az összes latin szertartású püspökséget a bukaresti érsek alá rendelte; mint megmásíthatatlan tényeket vette tudomásul a földreform következtében történt kisajátításokat; jelentékeny befolyást biztosított az államnak az említett Patrimonium Sacrum révén az egyházi vagyon kezelésében, de garantálta volna az egyházi iskolák továbbműködését. Sok engedményt kínált fel az iskolák védelmében. Majláth püspök a maga

¹⁶ Salacz Gábor, *i.m.* 69.

¹⁷ Balázs András, *i.m.* 338.

jóhiszeműségében ekkor vélekedett annyira pesszimista módon, hogy jobb egy konkordátum nélküli status quo egy olyan konkordátumnál, amely rosszabb helyzetet teremt.

Az újból megindult tárgyalások Bukarestben hamar elakadtak, s ebben az ortodox egyház hozzáállása is közrejátszott. Romániában az ortodoxok tekintették magukat a románság igazi képviselőinek, az unióban nemzeti szerencsétlenséget, a görög szertartású katolikusokban kisebb értékű románokat, a latin szertartásúakban egyenesen ellenséget láttak, s így ellenezték a konkordátum megkötését, mely a katolikusok jogi helyzetét volt hivatva megszilárdítani. Püspökeik ezért gyűléseket tartattak ellene. Ezek egy részét a kormány támogatásával szervezték, hogy Róma felé igazolhassák, mily nagy nehézségeik vannak miatta a lakosság körében. A bukaresti Egyházi Társulat (Ajutorul) és a Teológiai Hallgatók Egyesülete már 1921-ben konkordátum-ellenes gyűléseket rendezett a fővárosban és az egyetemi központokban, s a vallásügyi miniszter elé terjesztett egyik (1921. febr. 7.) határozatukban ez áll: „A Vatikán által a román kormánynak küldött konkordátum-javaslat jogos méltatlankodást váltott ki a papi rendből és az ortodox egyház híveiből a román ortodox egyházat és az államot sértő kéréseivel... A Vatikánnal konkordátumot kötni se nem időszerű, se nem lehetséges.” Az Ajutorul gondoskodott arról, hogy időnként a népgyűlések szónoklataiban vagy a lapokban és számtalan röpiratban a nép hiszékenységének kihasználására olyan cikkek lássanak napvilágot és olyan beszédek hangozzanak el, melyek izgatólag hatnak a népre s amelyek a paktum-tárgyalásokban is ütőkártyát képezzenek.¹⁸ Így joggal hivatkozhattak a görög szertartású katolikusok az ortodoxiával szembeni nehéz helyzetükre, s hangoztathatták, hogy a katolicizmus jövője Romániában attól függ, sikerül-e nekik kellőképpen a nemzeti érdeket képviselni és előmozdítani.¹⁹ A görög katolikusok azonban állandóan, de hiába bizonyították, hogy ők is jó románok, mert az ortodox lapok (főleg a nagyszebeniek Telegraful Român című lapja) rácáfoltak erre. A parlamenti viták is végsőkig ajzották a kedélyeket, a legélesebb kifejezésekkel illették a katolikus vallást, rosszabbnak minősítve a kommunizmusnál. Iuliu Hossu püspököt, 1918. december 1-nek egyik főszereplőjét, aki a határozatokban kimondott csatolási okiratot Bukarestbe vitte, a szónokok Magyarországra utasították, és a Julianus-naptárt helyettesítő ún. Gergely-naptár bevezetését Órománia területén Rómához való közeledésnek minősítették. E manőverezéseket politikai kortesfogásoknak is tekinthetjük, ugyanakkor a tárgyalások alkalmával bármelyik percre időzített jó érvek is.

A valós helyzetet pontosabb megfogalmazások és következtetések nélkül is érezzük. „A túlnyomó részében ortodox állam a katolikusok (magyar, román, örmény, rutén, lengyel, német, horvát stb.) szabadsága és védelme ellenében a nyelvi és faji kisebbségben lévő magyar latin szertartású katolikusok terhére igyekezett a Szentszéktől a konkordátumban engedményeket elérni. Az állam törekvéseivel szemben a Szentszéknek viszont garanciákat kellett keresnie a katolikusok védelmére, s ha engedményeket tett vallásgyakorlatuk biztosítása érdekében, ezt azért tette, mert nem akarta híveit nemzetközi biztosítékok nélkül a mindenkori román kormány kényére-kedvére bízni. A keresztényi szereteten túl, politikai szempontból ezekkel a körülményekkel magyarázható például a kolozsvári minorita templom átadása 1924 nyarán a görög katolikusok részére. E templomot ekkor vásár- és ünnepnapokon a görög katolikusok használták, a rendházzal együtt meg is akarták venni. A konkordátum-tárgyalások sikere érdekében a nuncius közvetítésével a minorita rend előljárója tagjait áthelyezte a marosvásárhelyi rendházba s a kolozsvári rendházat templomával együtt a pápa rendelkezésé-

¹⁸ Boros Fortunát, *i.m.* 227–228.

¹⁹ Salacz Gábor, *i.m.* 71.

re bocsátotta, aki viszont tulajdonjogának fenntartása mellett örök használatra a görög katolikusoknak engedte át. Az eseményt – a szabadelvű sajtónk vészharangozására – az erdélyi katolikusok és más keresztény testvéreink fájdalmasan és elkeseredetten fogadták.

A holtpontról elmozdított tárgyalásokkal volt összefüggésben a kolozsvári Kálvária-dombi templom átadása is a görög katolikus egyház használatába. A Státus 1898-ban építette az ősi templom romjain azzal a szándékkal, hogy ott plébánia is létesül, ez azonban elmaradt. 1922-ben átadták a ferenceseknek, akik nehézségeik miatt az adományt nem tudták elfogadni. Ilyen előzmények után kéri a görög katolikusok. 1924-ben 25 évi használatra engedte át nekik a római katolikus egyház.

A konkordátum-tárgyalásoknak személyi áldozatai is voltak. Glattfelder Gyula temesvári püspök után hasonlóképpen igazságos érzelmenek esett áldozatul a svájci német származású Netzhammer Raimund Albin bukaresti érsek is. Rómából jött felszólításra 1924. július 3-án kénytelen lemondását aláírni. Lemondatása elsősorban azzal a kormányi óhajjal függött össze, hogy Románia összes latin püspökségeit a bukaresti érsekség alá rendeljék és a Székelyföld egy részét a bukaresti egyházmegyéhez csatolják. Netzhammer a kormány terveinek bizonyos fokig útjában állott s ezért kellett távoznia. Utóda a cseh származású, de Bukarestben született Alexandru Cisar lett (előbb iași-i püspök).²⁰

A tárgyalások megszakítása után Majláth püspök levelet írt XI. Pius pápának és Gasparri Pietro államtitkárnak. Levelében kifejtette, hogy bár nem szívesen, de mégis belenyugodnék az erdélyi egyházmegyéknek a bukaresti érsekség alá rendelésébe, ám csakis azzal a feltétellel, ha ez áldozat árán mind a négyet (erdélyi, csanádi, várađi, szatmári) fenn lehet tartani. Semmi esetre sem járulhat azonban hozzá ahhoz a tervhez, hogy saját egyházmegyéje egy részét a bukaresti egyházmegyéhez csatolják át.²¹ Mivel pedig Gyulafehérvárt görög katolikus püspökség felállítását is tervezik, ragaszkodik egyházmegyéjének „erdélyi püspökség” hivatalos címe megtartásához.

Majláth levele után a tárgyalások tovább szüneteltek, megbeszélések azonban állandóan folytak. E célból Bukarestben időzött Románia szentszéki követe, Pennescu Dimitrie, s élénk kapcsolatot tartott fenn Dolci nunciussal. Ekkor a két fő nehézség a szatmári és várađi püspökségek egyesítése, valamint a Patrimonium Sacrum ügye, ami a latin egyházat hátrányos helyzetbe hozta volna a jóval kevesebb vagyonú görög szertartású egyházzal szemben. Román részről a tárgyalások előrehaladásában akadálynak számított Majláth püspök tekintélye is. Ezért megindították a vádaskodásokat Majláth személye ellen, azzal a szándékkal, hogy helyzetét megingassák.²² A vádaskodások nem érték el céljukat, de bizonyos bizalmatlanságot keltettek vele szemben. Rómában járva nem engedtek betekintést a konkordátum-tervezetbe s csak annyit mondtak neki, hogy a román kormány kérésére a két latin püspökség (Szatmár és Várad) egyesítésében némi engedményeket kell tenniük. A Vatikánban azt is felrötták neki, hogy a többi erdélyi magyar egyház főpapjaival közösen vallási kisebbségek érdekében feliratot intéztek a Népszövetséghez.

1926 januárjában Pennescu követ bukaresti utasítások alapján megindította a tárgyalásokat. A reményt keltő indulás a kormány akadékoskodásai miatt hamar megszakadt, mivel

²⁰ Marton József: *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*. Gyulafehérvár 1994. Jegyzet, 159–160.

²¹ Gyárfás Elemér státi elnök-szenátor is azt tanácsolta, hogy: „A bukaresti érsekség alá tartozásba csak úgy egyez-zék bele – bár a bukaresti érsekség sokkal fiatalabb –, ha az összes latin egyházmegyeék fenntartatnak.” Érseki Levéltár 3052/1928.sz.

²² Karácsonyi János tanulmányt írt a püspök származására vonatkozólag: *Gróf Majláth Gusztáv erdélyi püspök származása*. Cluj-Kolozsvár 1925.

Bukarestben megerősödött az antikonkordisták tábora és a szabadkőművesek befolyása. Több mint egy esztendőnek kellett elmúlnia, amíg az Averescu-kormány kultuszminisztere, Vasile Goldiș – az ortodoxok heves tiltakozásai ellenére – kezébe vette a dolgot. Ő 1927. április végén Rómába utazott, s megállapodott a Szentszékkel a konkordátum szövegében. A *Patrimonium Sacrum* e tervezetben egészen mást jelent, mint az előzőekben. Most az összes, mindkét szertartású romániai püspökök közös kezelésében csak az agrártörvény értelmében kisajátított birtokokért adott értékpapírokból áll, s az egyes egyházi személyek egyéb tulajdona saját kezelésükben marad. A tervezetben az állt, hogy a szerzetesi iskolák is a püspökök fennhatósága alá kerülnek, s ennek értelmében szabadon állapíthatják meg a tanítás nyelvét. Ez nagyszerű megoldás lett volna, mert a román kormány az iskolatörvények értelmében a szerzetesi iskolákat nem tekintette felekezeti iskoláknak, s ennek következtében a tanítási nyelvüknek románnak kellett volna lennie. A konkordátum szövegébe bekerült sikeres változás sajnos nem bizonyult időtállóknak: a ratifikáláskor megtörtént a visszarendeződés.

Goldiș miniszternek a konkordátum-tervezet elfogadásához sikerült kormánya hozzájárulását is megnyernie. Május 10-én teljesen csendben, minden ünnepélyesség nélkül írta alá XI. Pius pápa nevében Gásparré Pietro bíboros és Ferdinánd király nevében Vasile Goldiș miniszter.²³ Az ortodoxok támadásának leszerelése érdekében egyelőre titokban akarták tartani, sajtóközleményt sem adtak ki róla. A görögkeleti egyház részéről tovább tartottak a támadások a konkordátum ellen, s mivel személy szerint Goldișt is támadták, ezért 1928. márc. 1-én védekező röpiratban közzétette a konkordátum szövegét, s igyekezett megnyugtatni az ortodoxokat, hogy mindent megtett a román érdekek megvédésére.²⁴

Reálisan tekintve, adott viszonyok között, a magyar nyelvű latin egyház szempontjából jobb konkordátumot nem lehetett várni. Zöld szemüvegen keresztül szemlélve értékeit is észrevehetjük. Emellett nem elhanyagolható érv az sem, hogy az elért eredményekkel a román kormány sem volt megelégedve. Becikkelyezését – a Szentszék többszöri sürgető fellépésére – sem valósította meg. Az ortodoxok a román nemzet és kultúra számára egyenesen végzetesnek ítélték meg. Nemcsak akkor, hanem ma is, 50 év távlatában jogtalan privilégiumnak minősítik egyházuk kárára.²⁵ Nekünk, akik a konkordátumot a hívekben bizalmatlanságot keltő magyar sajtó megvilágításában – túlzásaiban – ismerjük, nem szabad felednünk, hogy az egyezmény megkötésénél a Szentszéknek védenie kellett nemcsak a magyar, hanem a román római, román görög és más nemzetiségű katolikusokat is, s így benne nem lehetett kiélezni egyiknek sem az előnyeit. „Görög katolikus szempontból annyiban is lehet jelentősége – olvashatjuk *A Hirnökben* –, hogy akik eddig vallási sérelmeikkel nem mehettek semmiféle külső tekintélyhez orvoslásért, azoknak szabad útjuk lenne Rómába. Amit a görög katolikusok megtehetnek a konkordátum szellemében, ahhoz ugyanaz a konkordátum a többi vallású kisebbségeknek is jogot biztosít.”²⁶

Mindenképpen sikernek könyvelhetjük el, hogy biztosította a püspökök szabad érintkezését a hívekkel és a Szentszékkel. Elismerte a katolikus egyház jogi személyiségét,²⁷ viszont

²³ *Kultusz törvény, Konkordátum és Római egyezmény*. Cluj 1937. 3.

²⁴ Salacz Gábor, *i.m.* 74–75.

²⁵ Anania Valeriu: *Pro Memoria – acțiunea catolicismului în România interbelică*. Buc. 1992.

²⁶ Boros Fortunát, *i.m.* 299.

²⁷ Tusa Gábor: *A romániai magyar egyházak és az állam közötti viszony*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Sepsiszentgyörgyön 1933. aug. 27–29. napján tartott XIX. vándorgyűlésének Emlékkönyve. Szerk. György Lajos. Cluj-Kvár 1934. 172–180. – Mellékesen megjegyezhetjük, hogy az 1928-as francia–latin közösség elveit magáévá tevő kultusz törvény sem az ortodox egyház, sem a protestáns egyházak egyetemének jogi személyiségét nem ismerte el.

vagyonjogi alapját csak szervezeteinek és intézményeinek vette tudomásul (püspökségek, érsekségek, plébániák, káptalanok, prépostságok, apátságok, kolostorok, esperességek, többi kánonjogilag elismert szervezetek). Elismerte a katolikus kisebbségi iskolák nyilvánossági jogát, a törvényes előírások szerint. A szerzetesi iskolák a megyés főpásztor felügyelete alá kerülnek és meghatározhatják a tanítás nyelvét. Az egyháznak joga van, hogy mindenfajta állami iskolában diákjait hitoktatásban részesítse, éspedig anyanyelvükön. Lelkigondozásban részesítheti a katonákat, a kórházi betegeket, árvaházban, büntetőintézetekben, börtönökben levőket. Az iskolákra vonatkozó megállapításban Nicolae Titulescu külügyminiszter 1928. július 28-án arra kérte Dolci nunciust, eszközölje ki a Szentszéknél, hogy a konkordátumban szereplő formulát („a szerzetesrendek iskolái az illetékes püspök fennhatósága alá helyeztetnek, tehát élvezik az előadási nyelv megállapítási jogát”) úgy kell értelmezni, hogy „kivéve azon iskolákat, amelyekben jelen pillanatban román az előadási nyelv”. Ezt azért kérte a kormány, mert a konkordátum hatálytalanította az 1925. évi magánoktatási törvény 37. §-át, amely a szerzetesi iskolák nyelvét a románt tette. A másik sajátos kérés a IX. szakasz módosítására vonatkozott. Annak kijelentését kívánták, hogy a konkordátumban felsoroltakon kívül nem fog más katolikus szervezet jogi személyiséget élvezni, amit a bukaresti nunciatura 1928. október 22-én kelt iratában tudomásul vett.²⁸ E megszorítással az erdélyi Katolikus Státust akarta a kormány a jogi személyiségek sorából kiiktatni. A Szentszéktől kicsikart két újabb megszorítást a ratifikálással hozták összefüggésbe. Rómában úgy ítélték meg a helyzetet, hogy ha hamarosan nem ratifikálják a konkordátumot, akkor az erdélyi kisebbségi tanintézetek és iskolák nagyobb része veszélybe fog kerülni, s ezért teljesítették a kormány kívánságát.²⁹

A ratifikálásra 1929. május 29-én eléggé váratlanul került sor. A mozgalmasnak ígérkező és mégis gyorsan célra törő parlamenti nap meghozta az eredményt. Törvényjavaslatra Iuliu Hossu szamosújvári görög katolikus püspököt ajánlották. Az ortodox püspökök tiltakozásuk jeléül már a tárgyalások előtt elhagyták a termet. Szenátoraink és képviselőink is ellene szavaztak. Gyárfás Elemér szenátusi, Jósika János kamarai beszédeikben foglalták össze a közös aggályokat és az előre látható hátrányokat. Habár egyházi szempontból másodrendű kérdésnek tekinthetjük a sérelmes pontok felhánytorgatását, történelmi szempontokat is figyelembe véve mégis tanulságos felsorakoztatnunk azon megjegyzésünk mellett, hogy az egyezés nem azért jött létre, hogy a Vatikán ezekről a jogainkról lemondjon, hanem a jogok biztosításáért.

1. A konkordátum leggyengébb oldala a Patrimonium Sacrum. A püspöki kar igazgatása alatt az állami értékpapírokból létesített egyházi vagyonról van szó, melyből az egyházi intézményeket ellátnák és a személyeket fizetnék. Az egyezmény XV., valamint a kultusztörvény 38. cikkulusa viszont megszünteti mind az állami, mind a magán kegyuraságot. E javak jogi rendezése a kultusztörvény értelmében nem fedi a konkordátum XV. szakaszát. A kultusztörvény szerint ugyanis ha a kegyúri javak a patrónusé voltak, visszamennek a patrónus tulajdonába, s ha e javaknak a kegyura az állam volt, az állam szabadon rendelkezhetik e javak fölött. A Státus 1929. június 14-i ülésén vezetőink jól látták, hogy a kultusztörvénynek e tág értelmű szövege rosszindulattal kihasználható a státusi javak ellen.³⁰ Sajnos, a félelem nem volt alaptalan. Ezt csak elősegítette a ratifikálást megelőző kívánságoknál a Státusra vonatkozó beszúrás.

²⁸ Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Bp. 1935. 500.

²⁹ Salacz Gábor, *i.m.* 76.

³⁰ Érseki Levéltár, I. csomó. 2841/1929. jún. 19.

2. Sérelemnek tekinthetjük azt, hogy a konkordátum nem védte meg püspökeink szenátusi tagságát. Az 1923. évi Alkotmány jog szerinti szenátoroknak az ortodox és görög katolikus püspököket ismerte el, más bevett felekezeteknek csak egy-egy képviselőjét, tehát a konkordátum nélkül sem volnának magyar püspökeink a szenátusnak hivatalból tagjai. „A konkordátum csak azt tartalmazza, hogy a római katolikus egyháznak ezen képviselője, a római Szentszék kívánsága szerint, a mindenkori bukaresti Érsek lesz”, válaszolja Vasile Goldiș a szenátorságát elvesztő Majláth Gusztáv Károly püspöknek.³¹

3. A konkordátum a latin szertartású egyházmegyéket egy egyháztartományba egyesítette Bukarest érseki székhellyel. Fájó, hogy akkor a 375 000 hívőt számláló ősi erdélyi püspökség helyett a csak 70 000 hívőjű, 1883-ban alapított bukaresti címzetes érsekséget emelte metropoliává a konkordátum. Utóbb az új beosztás és az egyházmegyék határainak rendezésekor a Szentszék 1932. március 22-i Decretuma az erdélyi püspökség nevét „gyulafehérvári”-ra, a csanádiét „temesvári”-ra változtatta. A latin hierarchia ilyenfajta rendezése (beleértve a nagyváradi-szatmári egyházmegyék egyesítését is) a katolikus egyház joggyakorlata (CIC. 274.c.) szerint a gyakorlatban csak presztízskérdésnek minősül. Az érseki joghatóság a szuffraganeus püspökökkel szemben akkor is és ma is elenyésző. (Érseki területen 100 napi búcsú engedélyezése – ez megszűnt. Széküresedés esetén, ha a káptalan vagy a tanácsadó testület nem választ helynököt, akkor azt az érsek nevezi ki, örököl az egyházfegyelem fölött, peres ügyekben második fórum.)

4. Sajátosan ítélandó meg az örmény hierarchia felállítása. Amíg a nagyváradi és szatmári püspökséget 70–70 000 hívővel nem hagyta meg önálló egyházmegyének, hanem „aeque principaliter” (egyenrangúan) egyesítette, addig a kb. 2000 örmény szertartású katolikus részére, akik az erdélyi püspökséghez tartoztak, külön egyházmegyét – szamosújvári apostoli kormányzóságot – szervezett. Viszont azt sem hallgathatjuk el, hogy az örmények régóta küzdöttek ezért; igaz, nem etnikai, hanem rítusi megfontolásból. Lukácsi Kristóf 1867-ben a következőket írja: „Állíttassék vissza akár a megyés püspökség, akár az apostoli helynökség, mi a napot, melyen ez történik, mint nemzeti és egyházi újjászületésünk napját örömlelkedéssel fogjuk üdvözleni.”³² Örmény paptestvérünk óhaja megvalósult, bár egészen más szempontok szerint, az öröm és az újjászületés nélkül.

³¹ A levél teljes, betűhív szövege:

Cluj 14/III 928

Méltóságos Uram,

Köszönettel vettem becses sorait. Magas engedelmevel azonban azok bizonyos helyreigazításra szorulnak. Méltóságod azt állítja, hogy nekem sikerült eltörölnöm a római-katolikus püspököknek ősi jogát, hogy a szenátusnak jogszerinti tagjai lehessenek. Bocsánatot kérek, de tévedni méltóztatik. A római-katolikus püspököknek ezt a jogát nem én töröltem el, hanem az 1923-ik évi román alkotmány, a mely kimondottan megállapítja, hogy a szenátusnak jogszerinti tagjai az összes román ortodox és görög-katolikus megyés püspökök, valamint minden más bevett felekezetnek egy-egy képviselője. A Konkordátum csak azt tartalmazza, hogy a római-katolikus egyháznak ezen képviselője, a római szentszék kívánsága szerint a mindenkori bukaresti római-katolikus Érsek lesz. Ezért jegyzem én meg emlékiratom 23-ik oldalán: „Astfel, cum este clar, că biserica romano-catholică va fi reprezentată în Senat prin Archiepiscopul romano-catholic din București, iar ceilalți episcopi romano-catolici nu sunt senatori de drept, câtă vreme rămâne în vigoare Constituțiunea de acum.” Tehát: „a meddigi a mostani alkotmány érvényben marad”.

Még csak azt kívánom megjegyezni Méltóságod felvilágosítására, hogy a Konkordátumnak az emlékirathoz csatolt szövege nem elő-tervezet, hanem annak végleges aláírt szövege.

Fogadja Méltóságod kiváló tiszteletemnek és őszinte nagybecsülésémnek őszinte kifejezését.

Goldiș László

A levél lelőhelye: Érseki Levéltár. 1 csomó. 1928. március 14.

A Goldiș-levélben említett „emlékirat”: Vasile Goldiș: *Concordatul*. Arad[1927], Tip. Diecezană. 42. lap.

³² Lukácsi Kristóf: *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez*. Kvár 1868. 73.

A törvénybe iktatás után a ratifikációs okmányok kicserélése napján, 1929. július 7-én lépett életbe a konkordátum, s érvényben volt 1948 július 17-ig, amikor is a román kormány egyoldalúan felmondatta. Időtartama nem volt hosszú. Tartalmilag is kifogásolható, mégis a biztosított keret egyházunk legfontosabb intézményeinek működését szavatolta. Az már csak meddő filozofálgató kérdés, hogy hogyan lett volna, ha 1948-ban nem mondják fel a meg egyezést és erőszakkal nem olvasztják be a görög katolikus egyházat. Biztos, hogy a totalitárius rendszerben nagyon sokat veszítettünk volna az eleve kiagyalt ütköző területeken. Viszont éppen az 1948-ban stabilizálódott kommunista vezetés szemében a konkordátumban lerögzített jogi helyzetünk volt az izgató szálka. Elvileg a katolikus egyházat továbbra is kénytelenek jogi személynek tekinteni, mert fő vezetője országhatáron kívül van; ezért próbálkoztak a Rómától elszakított nemzeti-helyi egyház létrehozásával. Törekvéseikben és cselekvéseikben szemük előtt mindig ott lebegett, ha nem is nagy hatással, a nemzetközi visszhangot kiváltható „külföldi szócső = a vatikán hangja” megnyilatkozásának lehetősége. Szerény védőburok volt ugyan, de annyira elégséges, hogy legalább visszafogja, részben csökkentse a belső gátlástalan cselekedeteket. Olyan hivatkozási alapot jelentett, ami izgatta és elbizonytalanította az agresszort, s ezzel egyházunk vezetőit megmentette a kommunisták szekértolásától.

Egyet engedjenek meg végső konklúzióként levonnom: küzdelmünk tiszta szándéka bármennyire is homályosnak tűnt, legjobb akaratunk és cselekedetünk, ha látszólag elítélendő is, elhamarkodottan ne vessünk követ egymásra. Érdeklődjünk többet és figyeljünk jobban oda egyházi dolgainkra, mert azok erősítenek öntudatunkban és összetartásunkban. Belső ügyeinket, problémáinkat semmilyen pactum nem fogja megoldani, azoknak próbáljunk mi a megoldói lenni. Hozzáállásunkat Boros Fortunát ferences történész Madáchoz idéző biztatásával fejezném ki: „Bátran állíthatom, hogy az erdélyi ember útja két határárkó között mozog. Az első azzal kecsegtet: ember, küzdj, a második azzal noszogat: bízva bízzál!”³³

³³ Boros Fortunát: *Visszaemlékezés*. A Hírnök XXVI(1929).12. sz. 273.

Máriás József

Németh László *Magyarok Romániában* című útirajzának erdélyi visszhangja

Tudunk-e valaha céljainkhoz méltó hadrendbe állni?

1935. augusztus. Budapesten négy férfi száll fel a Duna Gőzhajózási Társaság hajójára, hogy Romániába utazzék: Németh László, Keresztury Dezső, Boldizsár Iván és Szabó Zoltán. Ki-ki a maga gondolataival, elvárásaival tekint az utazás elé, kér bebocsáttatást abba az országba, amely sikeres külpolitikája és nemzeti ideáljaiban egységes törekvése révén megvalósította történelmi vágyát, Nagy-Romániát.

Németh László feszült várakozással tekint az út elé. Évtizedek múltán sem hasztalan feltennünk a kérdést: honnan jön, hová tart? Magyarországról abba az országba, amelyben 1918 után, a trianoni döntést követően, kétmillió magyarországi jutott kisebbségi sorsba.

Mikó Imre *Huszonkét év* című, először 1941-ben megjelent munkája nyomán követi a nacionalizmusra alapozott állami élet alakulását s azon belül azt a – kisebbségi sorsa miatt eleve esélytelennek tűnő – küzdelmet, amelyet a magyarság képviselői folytattak a hazai és nemzetközi fórumokon jogaikért, a nemzeti identitás megőrzésének minimális feltételeiért. Egyfelől a nemzeti felemelkedés, a nagy nemzetté válás törekvése, másfelől a belső intolerancia az, amely az itteni politika gyakorlatát jellemzi.

A huszonkét év politika-centrikus képe mellett adott egy másik is: a szellemi, amely az új helyzetben kíván életprogramot adni; keresni a modus vivendi-t, amely a Bethlen Gábor-i jelszót – úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk – kívánja valóra váltani. Szerveződések, lapalapítások, irodalmi kibontakozás jelzi a másik utat, amely a saját hagyományok feltárásában, annak révén kíván életerőt adni a kisebbségbe, új állami keretbe jutott magyarságnak. Makkai Sándor református püspök 1931-ben a *Magunk revíziója* című művében „a kisebbségi életbölcselet alapelveit fektette le s az államhatalmat vesztett erdélyi magyarság új impériumát lélekben és igazságban akarta felépíteni”.¹

Csakhogy megvalósítható-e ez egy olyan közösségben, amelynek erői oly nagyon szétforgácsolódtak; amely eszményei megvalósítását más-más úton véli elérni? Megvalósítható-e ez egy olyan közösségben, amelynek sok évszázados történelmi-társadalmi hagyományai, életvitelük máról holnapra új államiság keretei között kerül szembe tőle teljességgel idegen nemzeti célokkal, gyakorlattal?

A magunkra találás előfeltételeit egy másik nagy egyházi személyiség: Márton Áron, a későbbi római katolikus püspök emígy fogalmazta meg: „A megvalósulás elengedhetetlen előfeltételeként szükséges az egységes népi gondolkodás és az egy célba beállítható népakarát.”² A Gyergyószentmiklóson 1933-ban elhangzott előadás a dán példára hivatkozik, a dán nép önösszeszedésére. A mi valóságunk azonban ellentétes előjelű mozgásra utal. Az Erdélyi Iskola című folyóiratban Márton Áron a népnevelési törekvések kibontakozásának esélyeit, feladatait jelöli ki. Fájdalommal állapítja meg: „Körünkön belül titkos és nyílt csoportosulások, érdekösszefogások, önző célú vállalkozások, öncélúvá tompult osztályok ezerfelé rángatják az amúgy is laza nemzeti lelket.”³ Mindehhez – hangsúlyozza – Széchenyi lelketű

¹ Mikó Imre: *Huszonkét év*. Bp. é. n. 164.

² Idézi Szőke János: *Márton Áron*. Bp. 1990. 241–242.

³ I. m. 254.

értelmiség kell. Egyáltalán nem tűnik erőltetettnek, ha Németh Lászlóval rokon gondolkodást, törekvést említünk, hisz mindketten azt az új minőséget hirdették, amely nélkül a lelkek reformja elképzelhetetlen, megvalósíthatatlan.

Az Erdélybe, Romániába utazó író épp ezt kereste. Honnan a bizalom? Honnan a reformeszméinek bukása, megtapasztalása ellenére feltámadó erő és akarat ennek kutatására? Gyakran hangoztatják, hogy a reform helyére egy újabb idea – a Duna-gondolat – fészkelte magát. Nem új eszme, történelmi gyökerei vannak. A belső erők szétzüllése láttán, a szomszéd népek egymásrautaltságának, sorsközösségének felismertetése, tudatosítása a cél, mert csak a nagyobb egységbe, az Európába való szorosabb integrálódás jelenthet menekvést a kis népeket két oldalról szorító nagyhatalmi, diktatorikus törekvések elől.

Németh László „készült” erre az útra. Számára Erdély a nagy magyar szellemi tájak egyike. „Aki ismeri Erdély kultúrhistoriáját, vár innét valamit. Aki ismeri az erdélyi magyarságot, rendkívülit vár.”⁴ 1926-ban írta le e szavakat, tíz évvel az utazás előtt. A következő évek a töltekezés esztendei voltak. Áprily Lajos, Tamási Áron, Berde Mária, Reményik Sándor, Gyallay Domokos, Gulácsy Irén, Nyíró József s más erdélyi írók művei tárják fel előtte az erdélyi lélek titkait.

Ehhez társul egy belső indíték is, amelynek már 1932-ben hagot ad: a tejttestvériség felismerése, a hídverés szükségessége, az az óhaj, amely ma sem vesztett időszerűségéből: „A nemzet nem föld, hanem történelmi rendeltetés, s a történelem nagy igényei összeparancsolnak kicsiny haragosokat. Cseh, szerb, román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig az etnográfiai és nemzeti érzelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait látom, mely tejttestvérré teszi az ellenséges népeket, közös csillag felé tereli a farkasszemet néző népi tekintetet. [...] Az új vállalkozás: ez az új Közép-Európa, egyének és államok új egyensúlya.”⁵ Ez önmagában is indokolja-magyarozza, hogy az általa elképzelt hungarológiai társaság tervében (1934) külön alosztály tanulmányozná a Duna-népeket. Miért szorgalmazta ezt? Mélyen hitt abban, hogy az egymáshoz való közeledés, a megbékélés, az egymásratalálás az egyetlen járható út, amelyen Közép-Európa népeinek haladniuk kell. Vallotta: „A megismerés: megértés, a megértés: szeretet”, majd így folytatta: „Mi, kismagyarországiak messze elmaradtunk a megismerésben, annyira, hogy az már nemcsak szeretetlenség, de érdekeink ellen való tudatlanság.”⁶

Tudatában volt annak, hogy a megoldatlan nemzetiségi kérdés nem partikuláris ügy, nem csupán erdélyi, felvidéki vagy vajdasági probléma, hanem az egész magyar nemzet ügye. „Ezen az egyharmadon próbálódik ki a magyarság ellenállása: ha ezt fel kell adnunk, mi magunk sem érdemeljük meg, hogy legyünk.”⁷ A kiút: „kovásznéppé” kell válni!

Ennek az új Közép-Európának az esélyeit, ennek a kovásznépnek a gyökereit, megvalósulásának realitását jött megtapasztalni Romániába, Erdélybe.

A szolgaságra ítéeltségből lehet-e küldetés?

Az utazás, az új tájak, a kitarulkozó Al-Duna, a kapitány tájékoztató szavai, az esti beszélgetések – megannyi hangulati impulzus a megfogalmazott írói célkitűzés megvalósításához: megbizonyosodni arról, hogy „a románság (vagyis a közép-európai régió) kész-e vállalni a

⁴ *Az erdélyi irodalom.* Újraközölve Németh László: *Két nemzedék.* Bp. 1970. 182.

⁵ *Új nyelvtanokra.* Uo. 246–247.

⁶ *Érdemes-e?* Uo. 353.

⁷ *Egy folyóirat terve.* Újraközölve Németh László: *Európai utas.* Bp. 1973. 678.

Duna-gondolatot, illetve a kisebbségi magyarságban van-e elegendő életerő a megmaradásra, a hídszerep betöltésére.”⁸

A megbizonyosodás a regáti és erdélyi tapasztalások, beszélgetések, megérzések összegeződéséből kristályosodik ki. Németh László közeledését, tanulmányútját nem terhelik előítéletek. Hittel és reménykedéssel utazik Romániába. Az első benyomások – a giurgiui vásár képe – kedvezőek, biztató hangütésként jelentkeznek, amiként a román értelmiségnek a népelet, a hagyományok tanulmányozásában elért eredményei, határozott törekvései, céltudatossága is elismerést vált ki az íróból: a néphez való kötődés, a gyökerek felkutatása, a hagyományok újrateregetése és tudatosítása az új nemzedékben – beleillenek Németh László honi törekvéseibe is.

De mindemellett hamarosan mélyebb, általánosabb következtetésekre jut, felismerve, hogy „a románság hódító ereje: valami benövő, elhatalmasodó életvirulencia”.⁹ Hogy miben nyilvánul ez meg, azt csakhamar megtapasztalja, amikor a beszédtema a hagyományokról a mindennapokra vált. A román ifjúság rajong ugyan s felsorakozik Gusti professzor szociológiai kutatásaihoz, beáll az „echipá”-kba, de a politikában a Vasgárda eszméivel rokonszenvez, s nem kevesebbet kíván, mint „nagy nemzethez illőn” élni. „Ők, a nemzeti létükre összeszedelőzködők, az importnacionalizmust képviselik, én, a nacionalizmus torkába dobottakért szorongó, a kiábrándulást belőle.”¹⁰ Meg kell látnia, hogy ebben a világban a nemzetiségeknek a szolganép szerepét szánják, a megtúrtság örök alázatát, keserűen kell felismernie, hogy az általa hirdetett Duna-gondolatnak, amely „a fedélzet csillaga alatt olyan könnyűvé és delejessé tette vallásvitánk után az éjszakát”, itt nincs táptalaja s „a Duna csak csónakút volt számukra”.

Ebből adódik, hogy a Giurgiuban még derűlátással partra szálló utazót az Erdélybe vivő vonaton már súlyos gondok terhelik, gyötrik. Gondolataiban szembe kerül a Pesten reggel és délben elimádkoztatott *Magyar hiszekegy* s az azzal oly élesen szemben álló nyers valóság, a „szellemi evakuálás”, a kivonulás, amely századok óta tart s meggátolhatatlanul folyik tovább. Mi nem tudtunk szászok lenni, mely „kiszakadt nemzetéből s munkájával sáncolta el magát [...], tanította a bennszülöttet, anélkül, hogy elkeveredett volna vele, s nyolcszáz éven át hű maradt a távoli törzshöz”.¹¹ (Maga sem sejtette, hogy a nyolcszáz éves bástyákat, amelyeket Báthory sem tudott bevenni, beveszi egy új, a harmincas évekenél is rafináltabb, ördögibb nacionalizmus, a hegemonisztikus törekvések sátánibb módszere; nem sejtette, hogy a szász evakuálásra is sor kerül, amannál is gyorsabb tempóban, oly módon, hogy a bűnbak ugyancsak a magyar marad, svábjaink a „magyarosítás” miatt menekülnek a román földről.) Brassóban mégis megcsillan valami: a háromnyelvű város emelkedettebb szellemiségével önmaga kínálta Románia számára a választat: az ország elregátiasodásának vagy elerdélyiesítésének lehetőségét – a haladást, közeledést Nyugat vagy Bizánc irányába. Mi történt? „Egy olyan világban, ahol a statisztikai többség jog a hatalomra, a magasabb életformáknak vissza kell húzódnium.”¹² Marad a küzdelem, marad a kisebbségi sors minden terhe, súlya, a reménye annak, hogy a szénből még gyémánt préselődik. A Brassóban magukat harmadrendű polgároknak nevező magyarok sorsérzéséből következteti ki a kórképet – morbus minoritatis –,

⁸ Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Bp. 1990. 293.

⁹ *Magyarok Romániában* = Németh László: *Sorskérdések*. Bp. 1989. 359.

¹⁰ *I. m.* 364.

¹¹ *I. m.* 374.

¹² *I. m.* 375.

amelyben „az ember mint sebet kénytelen nemzetiségét nyalogatni, kenegetni”.¹³ Ugyanitt írja le azt a három típust – a dohogó, a lojális, a szervező – , amelyek nyilván nemcsak a brassói élmény tapasztalatából bukkannak fel az író emlékezetében. Sepsiszentgyörgy lehangolja, Udvarhely vására a giurgiui tapasztalatokra emlékezteti, Marosvásárhely megnyeri ugyan tetszését, de a Teleki Tékában „egy bedőlt végvár” tornyában érzi magát.

Az erdélyi útirajz egyik legszebb mozzanata Farkaslakához fűződik. Tündéri világnak nevezi, melyben a humor, a móka, a szegénységen felülemelkedni tudó szellem, életvitel ragadja meg: „A népek, amíg fiatalok, harcolnak, alkotnak, nemzenek; amikor bekeríti őket a sors, ha kiválóak voltak, költők lesznek.”¹⁴ De az író gondolataiba végképp befészkelte magát a reménytelenség, a kilátástalanság. Meglátja: a korabeli román valóság, a demokrácia paravánja mögött más szabályok érvényesülnek. „E törvények közt ma talán a legelső, hogy a kisebbségekkel nem szabad rokonszenvezni. Amelyik román párt ennek a törvénynek elméletből ellenszegülne, azt a románság elpusztítaná.”¹⁵ (Bizonyára nagyon elcsodálkozna, hogy kórképe a századvégen is helytálló maradt.) Megállapítását nem csorbitja a Dinu Cocea szocialista íróval létrejött szép egyetértés sem. Az író az útirajz 11. fejezetében drámai sűrítésben közvetíti tapasztalatainak esszenciáját, amely ilyen megnyilatkozásokban nyer megfogalmazást: „közeledni szabad, de eredményt várni nem lehet”; „ha a magyarok zsidók lettek a szétszóródásban, kevés a remény rá, hogy zsidók lehessenek az eszmék széthurcolásában is”; „a világ levette rólunk a kezét, a kisebbségi magyarsággal ezután azt csinálhatnak urai, ami jólesik”; „a magyarság nemcsak hogy példanéppé nem tudott lenni, ami közép-európai múltja után számára az egyetlen modus vivendi, hanem mélyebbre süllyedt, mint történelme során bármikor”; „az erdélyi magyarságnak nincs komoly hadrendje, amelybe beállni férfimunka” volna.

E sötét, sok tekintetben váteszi meglátás elfedi Kalotaszeg szépségét s a hajdan európai szellemi forradalomként kibontakozott protestantizmusban sem látja a megtartó erőt, besorolva azt az erdélyi magyarság halál-jelenségei közé. Adyt idézi, *A Kalota partján* című versét. De amíg a költő számára a téren átvonult templomi népség „Biztosság, nyár, szépség és nyugalom”, Németh Lászlóban a még élő hagyomány látványa sem bizonyul elég erősnek ahhoz, hogy a sors sötét erői elé gátat vessen, általa a nemzet önbizalmát, életerejét visszaadja.

A szolgaságból nem válhat küldetés – ezzel a következtetéssel utazik haza, egy újabb illúzió szertefoszlása megtapasztalásával; a belső megújulás kudarcához, esélytelenségéhez hozzá kell társítania a Duna-Európa, a Közép-Európa eszméjének leomlott álmokképét is.

Hogy mennyire igazat mondott, hogy túlzásában s (talán) tévedéseiben is mennyire a lényegre tapintott, arra az útirajz megjelenését követő hatalmas sajtóvihar a legmeggyőzőbb bizonyíték.

Önmagunk tükrében

A Tanú összevont, 1935. évi 3–4. számában megjelent útirajz sajtóvisszhangjáról, fogadtatásáról Németh László két jeles kutatója – Grezsa Ferenc és Monostori Imre – bővebben szólott a Tanú-évekről szóló monográfiában.¹⁶

¹³ I. m. 376.

¹⁴ I. m. 389.

¹⁵ I. m. 398.

¹⁶ Grezsa Ferenc: i. m. 293–299. és Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Bp. 1989. 217–248.

Az alábbiakban csupán a romániai, erdélyi reagálásokat kívánjuk számba venni, vissza-idézni egy olyan vitát, amelynek következtetései igen sok ponton ma sem veszítettek időszerszerűségükből. Lehetséges ez most, közel hatvan év múltán is? – tesszük fel magunkban a kérdést. Igen, mert a romániai magyarság sorshelyzete sok vonatkozásban hasonló maradt. Diktatúrák buktak ugyan, de egyvalami maradt: a küzdelem a megmaradásért, melyre ma is ott leselkedik a többségi asszimilációs törekvés éppúgy, mint a nacionalizmus, sovinizmus agresszivitásából eredő morbus minoritatis, mely erőnket elszívja, sorainkat apasztja, életkedvünket felhőzi. Amiképp az is igaz, hogy a mai romániai magyarság is sokat – néha álomszerűen sokat – vár Budapeستől, legjobban pedig Európától. Az önmagunkkal, jelenünkkel és jövőnkkel való reális szembenézés ma sem nélkülözheti a László Dezső által épp ötven évvel ezelőtt megfogalmazott gondolatot: „A magyar önismeret tárgya három körből adódik. Ismernünk kell a magyar valóságot, a magyar értéket és a magyar sorsot.”¹⁷ S mindezt nem elvontan, nem elszigetelten képzelte el, hanem „más nemzetek, önmagunk és az evangélium tükrében”.

A romániai útirajz megjelenése után kirobbant vita megismerése tükröt hivatott elénk adni, hogy magunkat jobban megismerve erősítsük küzdelmünket a mai és az elkövetkező időkben.

Németh László munkája hatalmas megütközést keltett. Ilyenek volnánk, ilyenek vagyunk? – tették fel a kérdést elődeink. És megmozdult az írástudók hada: az irodalmi lapok, politikai sajtóorgánumok hasábjain sorra jelentek meg az írások, hol emelkedettebb, eszmeibb szinten, hol a napi politika, a részérdekek és partikuláris sajátosságok szemszögéből fogalmazva.

Az ellenvetésekben vissza-visszatérő motívum: elegendő volt-e, elegendő lehetett-e Németh László számára három hét ahhoz, hogy megismerje az erdélyi realitást? Hasonlóképpen kérdőjelezi meg az indítékot, amely a reformeszmékben csalódott író Romániába, Erdélybe hozta: a hódító eszmét, amelyet a Duna-Európában kívánt konkretizálni s amelyhez itt remélt támogatást. Ugyanakkor az itteniek is vártak valamit a pesti író(k)tól: elismerést és biztatást, erősítést és reményt küzdelmük folytatásához. Ehelyett mit kaptak? Kiábrándulást, sőt halálvíziót, amiből nem jöhet semmi jó a nemzet számára.

A romániai reagálások – néhány kivételtől eltekintve – ennek ellenére sem szórnak átkot az író fejére. Útirajzának irodalmi értékét elismerik, a szembenézés jogosságát sem vitatják. Ez lényeges eltérés ahhoz képest, ahogyan Magyarországon fogadták, nemzetgyalázással vádolva őt.

Látta-e valóban Erdélyt?

A szónoki kérdést Nagy Géza fogalmazta meg.¹⁸ Elismeri: kétségtelenül sok mindent meglátott belőle, „Erdély igazi arca azonban mégsem tárult fel Németh László előtt”. Mit nem látott meg? „A felpeszsdülő élni akarni vágyást, új életet.” László Dezső ennél is tovább megy a számonkérésben. Csodálkozik azon, hogy „éppen azt nem látta meg, ami az ő mozgalmának is a lényege: a kritikai vízváltáson túli, mindennel számot vető, építő korszak kezdetét”.¹⁹ A lap következő számában részletesen kifejti véleményét a „szubjektív rajz”-ról, amelyre rányomja bélyegét Ady halál-látása és Szabó Dezső sértett önérzete.²⁰ „Volt-e értelme annak, hogy Németh László ezt az útirajzot megírja?” – teszi fel a kérdést. Előző írásában még arról szolt,

¹⁷ László Dezső: *Magyar önismeret*. Kolozsvár 1943. 5.

¹⁸ Nagy Géza: *Magyarok Romániában*. Erdélyi Helikon X(1936). 50–54.

¹⁹ László Dezső: *Erdély megismerésének titka*. Páztortűz XXI(1935). 249–250.

²⁰ László Dezső: *Magyarok Romániában*. Uo. XXII(1936). 16–17.

hogy a magyarországi írók „mindig későre fedeztek fel minket és mindig úgy látták, ahogy mi *tegnap* láttuk magunkat”. A lépéshátrány azonban nem végzetes. „Hogy a megbotránkozás olyan nagy, azt mutatja, hogy erre a kritikára még szükségünk van.” A mű negatív megítélése is intő jel arra, hogy „a kisebbségi sors csak a vállalásából ismerhető meg [...] Németh László sikertelensége figyelmeztetés: nekünk magunknak sokkal öntudatosabban le kell számolnunk ezzel a sorssal. [...] A kisebbségi sors nem siránkozás, hanem élet: kifejezése pedig nemcsak könny, de mindenekfölött munka és tett; nem mentegetődzés, tiltakozás és viszontvádaskodás a ránk olvasott ítélettel szemben, hanem szüntelen megtérés és újrakezdés.” A megújulás meglevő tendenciáját kéri számon Jancsó Béla, perújrafelvételt sürgetve.²¹ Teszi ezt elsősorban az erdélyi magyarság menthetetlenségéről szóló ítélettel és elítéltetéssel szemben. Reményik Sándor egyik verséből idéz: „Nem a mi dolgunk igazságot tenni,/ A mi dolgunk csak: igazabbá lenni.” Az igazabbak közé sorolja Reményik Sándort s ugyanoda a fiatal Balázs Ferencet, a gyakorlati szervezőt. „Két nagy erdélyi magyar [...] az új erdélyi magyar életakarát két jele.” Albrecht Dezső a Duna-álmom regáti elutasításában látja az okát annak, hogy Németh László Erdély-képe az impresszionista íróban elhomályosította a valóságot, oly türelmetlenné tette őt az itteni törekvésekkel, változásokkal szemben, amihez nem csupán a külső körülmények és az idő együttes hatása kell, hanem még valami: „A nép saját akarata; Németh László ezt az akaratot tagadja meg az erdélyi magyarságtól.”²² Magabiztosan, meggyőződéssel teszi hozzá: „lünk és élni fogunk. Ez bizonyos.” Bár maga is elismeri: „Betegek vagyunk még.” Tavasz Sándor keményebben fogalmaz: ítélkezését megdöbbenőnek, sőt vakmerőnek nevezi, íróját pedig a rossz prédikátorhoz hasonlítja, „aki Isten ígéje helyett a saját hangjának az öblös vagy viharzó szépségében gyönyörködik”. Meglátása szerint az író számára a romániai magyarság élete és helyzete nem ügy, hanem irodalmi téma. Különösen felrója neki a protestantizmus halálát hirdető sorokat. Következtetése megegyezik a Nagy Gézáéval: megállapításait az erdélyi valóság nem-ismeretéből szűri le.²³ Gaál Gábor Németh László munkamódszerének mechanizmusában véli megtalálni a magyarázatot, e módszerben „mindig nagyobb szerepet játszik a csupasz impresszió, mint a szélesebb összefüggésekbe ágyazott kontroll”. Ugyanakkor ráolvassa osztályharcos kifogásait is, jelesen azt, hogy az író a magyar középréteget a magyar néppel azonosítja, noha annak az útirajzban eszközölt bírálatát nem kifogásolja, sőt meglátásait „meglehetősen biztosnak” minősíti.²⁴ Reményik Sándor az impresszionista szemlélet- és ábrázolásmóddhoz odatársítja a lírikus hozzáállást is. „Sötét impresszionisták és komor lírikusok voltak” – mondja a magyarországi utazókról. Megállapításai, meglátásai nem ejtik kétségbe. Az ő szemében külmissziót teljesítettek, mondhatnak bármit, a mi életsorsunk elrendezése a belmisszió, vagyis a magunk dolga. Reményik Gaállal szemben védelmébe veszi a középosztályt, mely „ma is olyan áldozatkész, amilyen mindig volt, olyan öntudatos, olyan lelkes [...], a nemzeti lélek napszámosa ma is”. Majd hozzáteszi: ez „nem Európa és nem Duna-medence. Csak Erdély”. A költő a lélek és a szeretet kicsiny csokrával szeretne a szerzőhöz fordulni, hirdetni mindenkinek: „Él ez a nép, csak szívébe rozsdás tű fúródott. Ki kell operálni, hogy újra táncolhasson.”²⁵

²¹ Jancsó Béla: *Ahogy lehet*. Erdélyi Fiatalok VI(1935). Téli szám 109–110.

²² Albrecht Dezső: *Az építő Erdély*. Hítel I(1936). 1. sz. 1.

²³ Tavasz Sándor: *Magyarok Romániában*. Kiáltó Szó X(1936). 2. sz. 17–18.

²⁴ G. G. [Gaál Gábor]: *Németh László: Magyarok Romániában*. Korunk XI(1936). 1. sz. 77–78.

²⁵ Reményik Sándor: *Erdélyiek Erdélyben*. Pásztortűz XXII(1936). 4. sz. 62–64.

„Ideje már felocsúdnunk”

Az előbbi megnyilatkozásoknál prózaibb, racionálisabb reagálások olvashatók ki a korabeli polgári demokratikus lapokból. A kolozsvári *Ellenzék* és *Független Újság*, valamint a Brassói *Lapok* jeles munkatársai ragadnak tollat s az útirajzban olvasható helyzetkép alapján a kor társadalmáról, a kisebbség soraiban kibontakozó politikai, társadalmi folyamatokról, azok tendenciáiról nyújtanak tájékoztatást, igyekeznek azt a maguk szempontjai szerint elemezni, befolyásolni.

Az *Ellenzék*ben Vita Zsigmond közöl igen elmélyült, tárgyilagos elemzést.²⁶ Már az első mondatok hangütése figyelemre méltó: „A kapott ütés fájdmából és dühéből ideje már felocsúdnunk, hogy a tiltakozó támadás után befelé is nézhessünk.” Vagyis a magunk valóságával való szembesítést tekinti elsődlegesnek s nem a negatív megállapítások miatti sérelmek elősorolását, melyekről kijelenti: „A nekünk nem tetsző vélemények fölött könnyű napirendre térni, úgy, hogy az ellenfelet tapasztalatlan fiatalembernek nevezzük ki, az írását egyszerűen irodalmi póznak és romantikus halálvárásnak minősítjük, de ezzel csak a nyugtalanító lelkiismeretet hallgattatjuk el.” Ehelyett bátor vizsgálódásra, önmagunk cselekedeteinek számonkérésére buzdít. Rámutat, hogy Németh László útirajza önmagában nem érthető meg; ismerni kell hozzá az író lelkületét, eddigi munkásságát s útjának körülményeit, indítékait is. Vitatja Németh László irodalom-centrikus Erdély-ismeretét, leszögezve: „a mai erdélyi életet nem lehet az erdélyi irodalomból megismeri”, az jóval komplexebb, több annál, mint amit a művekből bárki is kiolvashat. Figyelemre méltó, az eddigi reagálásoktól eltérő észrevétel az is, miszerint „Németh Lászlónak szüksége volt egy Tanú-számra, hogy abban elgondolásának, küzdelmének látszólagos csődjét és az ahhoz kapcsolódó nemzeti újjászületés lehetetlenségét, a kikerülhetetlen pusztulás rémítő hitét magából kibeszélje, esetleg kivesse”. Ugyancsak helytálló az a megállapítás, hogy „itt nem a dzsentirről, zsidóról vagy Magyar Pártról van szó, hanem az egész magyarság életéről”, olyan új hit megteremtésének szükségességéről, amely „komoly hadrendbe állíthassa a nemzet erőit”. Vita Zsigmond fájlalja, hogy Németh László nem érzékelt az Erdélyben kibontakozó új hit és hivatástudat csíráit, amelyeket a jó másfél évtizedes kisebbségi lét erjesztett ki, sem az erdélyi magyarság építő szándékát, amelynek a harmincas években konkrét jelei mutatkoztak, olyan csoportok létrejöttében, amelyek a zúgolódás helyett az őszinte számadás feladatát vállalták magukra.

A Brassói *Lapok*ban sem késik az állásfoglalás: Szentimrei Jenő igazoló és mentő tanúnak jelentkezik a romániai útirajz perében.²⁷ „Németh László jól meglátta, amit látott s amit egyáltalán megláthatott három kurta hét alatt. Németh Lászlónak döbbenetesen igaza van, még abban is, amiben tévedni látszik.” Szentimrei is megállapítja: „Csakhogy lehetetlen itt kitapintani egy olyan hivatásgondolatot, melyre életerős jövődő fonódhatik indakarokkal. Csakugyan ezerfele szabdalva és metszve vergődik itt egy nemzettöredék s menetel csonkán, bénán, önmagát tépve és marva az önkéntes halál felé.” Németh László „morális ökölcsapása” fel kell hogy ébressze tetszhalálából az erdélyi magyarságot! Tíz nap múlva ugyanitt Finta Zoltán tér vissza a témára.²⁸ Az útirajz ürügyén kijelenti: „A kisebbségi sors romantikus és szentimentális szemléletének és gyakorlatának sürgősen véget kell érnie, annak véget kell vetnünk, még annak árán is, ha az erdélyi magyarság életének külső megnyilatkozásait saját

²⁶ Vita Zsigmond: *Németh László és az erdélyi magyarság*. *Ellenzék* LVII(1936. febr. 9.). 8.

²⁷ Szentimrei Jenő: *Vasárnapi gondolatok. Tanúból vádlott*. Brassói *Lapok* XLII(1936. febr. 16.). Vasárnapi melléklet 1–2.

²⁸ Finta Zoltán: *Meztelen tények*. Uo. Febr. 26. 1.

kezünkkel tövig le is kellene rombolnunk! Hogy aztán a romokon új életlehetőségek erősebb és időtállóbb formáját építhessük ki.” Ugyane szellemben nyilatkozik Kacsó Sándor is,²⁹ megállapítva, hogy „Németh László minőségeszméjének a gondolata odaátról indult ki, de megvalósításának akarata és gyakorlati készsége itt vert gyökeret nálunk.” Felismerése ma is időtálló: számbeli kisebbségünket „lelki és szellemi többlettel kell pótolnunk”. Írását felhívással zárja: „Jöjjenek hát azok, akik az új erőket sugározzák!” Jöjjenek „a kisebbségi lét új tavaszi ígéretei!” Az ilyen tartalmú viszonyulás után nem véletlen, hogy épp ez a lap közli Tamási Áronnak azt a cikksorozatát (*Cselekvő erdélyi ifjúság* címmel),³⁰ amely elindítója a Vásárhelyi Találkozóhoz vezető eszmélésnek. Az ötrészes írásnak nyilvánvaló ihletője az útirajz. A cselekvési programnak is beillő számbavétel nem kevesebbre vállalkozik, mint a közös munka igényének és céljának a megfogalmazására.

Boldizsár Iván és Németh László útirajzával a romániai magyar lapok közül a kolozsvári Független Újság foglalkozott a legtöbbet.³¹ Az 1935. november 23–30-i számában vezércikkben tesz említést arról, hogy „erdélyi magyar író és magyarországi író járta be a mi kis hazánkat és beszámolt keserű tapasztalatairól”.³² (Kovács György *Gyalogszerrel a Székelyföldön* című sorozatáról és Boldizsár Ivánnak a Napkelet novemberi számában megjelent *Erdély második Trianonja* című munkájáról van szó.) Boldizsár Iván útirajzára még két írással reflektál a lap, azt követően közlik Dénes Béla budapesti tudósítását.³³ Az útirajzról szólva elsőként méltatja a román nép rokonszenves ábrázolását. Erdély-képeről megállapítja: „Az a keserű beletörődés, amely Németh László egész tanulmányán végigvonul, nem kell és nem szabad hogy mérvadó legyen. De gondolkozni, tételődni kell rajta.” A szerkesztőség hosszú lapalji jegyzetet fűz a budapesti tudósításhoz, melyben, Dénes Bélától eltérően, „hevesebben utasítjuk vissza azt a borúlátást, amely bevallottan is nem magukból a látott tényekből, hanem Németh László kesernyés, lélektanilag beteges naturájából következik”. Ítéletét, meglátásait eltúlzottnak tartják. „Ígaz, kétségbeejtő a mi világunk, de miért éppen a miénk? Egész Közép-Európa és egész Európa jelene és jövője kétségbeejtő, reménytelen.” Ezzel a megállapítással szélesebb dimenzióba helyezik azt a realitást, melyből a magyarországi író halálos ítéletet olvas az erdélyi magyarság fejére. A vitába bekapcsolódik a lap vezető publicistája, Spectator, azaz Krenner Miklós is. Vezércikkében³⁴ rámutat arra, hogy „a mi élet-halál harcunkat nemcsak a mi kétségtelen és temérdek bűneink, alig csekély erényeink döntik el, hanem az európai, a népszövetségi, a Duna-völgyi és romániai politika alakulása, de sokban a magyarországi magatartás is.” A bírálatnál egyidőben igényli a megújulás és megigazulás eszközeinek a feltárását is. Spectator, miután a lap több ízben is szemelvényeket közöl a magyarországi és itthoni reagálásokról, újra visszatér a témára,³⁵ terjedelmes cikkben foglalkozik az útirajzokkal, illetve azok ürügyén taglalja, elemzi az erdélyi politikai helyzetet. A magyar kisebbség rovására írja a széthúzást, az ellentéteket, a mellé- vagy fölébeszélést, az érdekcsoportokra, klikkekre szakadást, miáltal „gyöngítjük magunkat, holott egységesíteni és erősíteni kellene”. Az önismeret elmélyítését, az önbírálat gyakorlását sürgeti, az igazi teljességet, a

²⁹ Kacsó Sándor: *Öntudatos feltámadást!* Uo. Ápr. 12. 1.

³⁰ Tamási Áron: *Cselekvő erdélyi ifjúság.* Uo. Ápr. 5, 6, 7, 11, 12.

³¹ A Független Újságban megjelent, Németh László útirajzával kapcsolatos írásokról Kántor Lajos közölt összefoglalást: *Magyarok Romániában. Egy 1935-ös útikönyv korabeli visszhangja.* Kritika 1986. 6. sz. 23–28. Újabb kiadása: *Magyarok Romániában – és a Független Újság = Itt valami más van... Erdélyi krónika (1911–1959).* Bp. [1992]. 115–132.

³² *** *Új realizmus felé.* Független Újság II(1935. nov. 23–30.1.

³³ Dénes Béla (Bp.): *Németh László apokaliptikus útja Romániában.* Uo. III(1936. jan. 4–11.) 1. sz. 3–4.

³⁴ Spectator: *A két serpenyő.* Uo. Jan. 11–18. 2. sz. 1–2.

³⁵ Spectator: *A számonkérő szék ügyében.* Uo. Febr. 8–15. 6. sz.

nagyobb közösségi tudat jegyeinek kiformalását. A vitában megszólal a főszerkesztő, Ligeti Ernő is.³⁶ „Madártávlat-pszichológiáról” szól s arról, hogy mi „elkezdünk argumentálni, szám adatokkal küzdeni egy látásmód, egy lélektani adottsággal szemben”. Hitet tesz amellett – mintegy ellentételt állítva Vita Zsigmond megállapításával szemben – , hogy „Erdélyt tudatosítani kifelé csak az irodalom képes, mert ez ragadja meg az életet a totalitásánál”. Az önismeret elmélyítését szorgalmazza: „Ha tisztában vagyunk helyzetünkkel, hogy csak magunk oldhatjuk meg a magunk dolgát, akkor adva van az út is, amelyen haladnunk kell: a mi külön bolygóéletünk törvényét kell megkeresnünk.”

Az újság a minél teljesebb tájékoztatás igényével fordult kérdéseivel Tamási Áronhoz,³⁷ aki közismerten közel állt a *Magyarok Romániában* írójához, erdélyi útján pedig egyik kísérője volt. Kovács György interjúja rávilágít Németh és Tamási kapcsolatára s annak alapján kéri véleményét az útirajzról. Tamási sem hallgatja el, hibának rója fel, hogy „Németh László azt a sötét felhőt hozta ide a szívében, amely a magyarországi egyes törekvéseknek a kudarcra miatt megszállta az ő szívét. [...] Ezért van, hogy néha bántóan és félreérthető módon fogalmaz. De ez az igazság közlelről sem olyan kicsinyes és egyoldalú, mint ahogy a legtöbb »szakértő« gondolja.” A könyv érdemének tartja, hogy „a mi legnagyobb problémáinkat éles szemmel mind kihalásztta és tiszteletre méltó bátorsággal beszélt róluk”. Ennek ellenére „Erdély még most sem tanult a példából, mert nem a felvetett kérdések körül keresi a megoldást és a megközelítő igazságot, hanem párt, felekezeti és egyéni szempontból bírálgat egy könyvet”. Ebből adódik, hogy „kevés kivétellel, a személyi kérdések és sértegetések látókörén túl nem igen tudtak emelkedni”. Ám elhatárolja magát Németh László végkövetkeztetésétől is. Példaként említi a farkaslaki látogatás élményének könyvbéli megjelenítését. Amikor Németh Lászlót szülőfalujába elvitte, kimondott célja volt, hogy „ezeken az embereken keresztül a székely ember világát és jellemrajzát ismerje meg”. Az eredmény? „Amint könyvből olvastam, ebből meg is ismert nagyon sokat, csupán a legtitkosabb, a legfinomabb gyökereket nem érezhette ki. Ezek azok a gyökerek, amelyek ennek a néptöredéknek nem a halálát, hanem az életét rejtegetik.” Ugyanez érvényes az egész Erdély vonatkozásában, ezért nem oszthatja „az ő halálszagú véleményét”. Tamási visszautasítja azokat a vádakot, miszerint Németh László lesújtó vélekedését, ítéletét rosszindulatú informátorok sugalmazták volna, hisz ő azon írók közé tartozik, akiknek erre semmi szükségük nincs; látása, tényleges tapasztalata alapján alkot véleményt.

„Ez már rágalom”

Az előbbi értékelésektől, viszonyulásoktól eltérően az Országos Magyar Párt sajtója vagy a hozzá közel álló lapok igen hevesen bírálják, utasítják vissza a Boldizsár Iván és Németh László útirajzaiban olvasható megállapításokat, értékeléseket.

A nagyváradi Erdélyi Lapokban Gyárfás Elemér önérzetesen jelenti ki: „Mi is itt vagyunk.”³⁸ Miután sorra veszi az erdélyi magyarságot ért, általa elmarasztalónak minősített megállapításokat, fëndreutasítólag közli: „Aki pedig odaátról a mi ügyünkkel foglalkozni és azok fölött ítéletet mondani akar, az lehajtott fővel közeledjék kisebbségi sorsba jutott nemzettestvéreikhez s ha segíteni nem tud helyzetükön, ne ócsárolja legalább azokat, akik e népért küzdenek s ne hangoztasson felelőtlen könnyelműségekkel vádakot.” Az ugyancsak nagyváradi

³⁶ (1) [Ligeti Ernő]: *A változás élménye*. Uo. Febr. 15–22. 7. sz.

³⁷ „Isten velünk és mindenki ellenünk.” Tamási Áron válaszol a Független Újság kérdéseire. Uo. 6–7.

³⁸ Gyárfás Elemér: *Mi is itt vagyunk!* Erdélyi Lapok V(1936. jan. 1.). 1. sz. 1.

Szabadság szemleírója bár Németh László írásából csupán szemelvényeket olvasott, de ennyi is elég neki ahhoz, hogy azt (Boldizsár Iván útirajzával egybemosva) „nyers koholmány”-nak, „nyelvöltögetésnek” nevezze.³⁹ A Párt kolozsvári lapjában, a Keleti Újságban Hegedüs Nándor a Tanúban megjelent útirajzot a Boldizsár Ivánénál „sokkal több és sokkal meggondolatlanabb vádakkal telehímzett munká”-nak minősíti.⁴⁰ Hosszasan taglalja azt, hogy mi mindent tett a Magyar Párt a kisebbség érdekében, cáfolni kívánván a róla megfogalmazott elmarasztaló ítéletet. Vélekedését a két munkáról emígy summázza: „Ha ebben a kútban nem volt méreg, akkor nincs többé kútmérgezés.” (Érdemes ezt a megállapítást megjegyezni; mintegy tizenkét év múlva a kommunista ideológia egyik éber őre is a kútmérgező jelzőt aggatja Németh Lászlóra.) A sajtóbeli elmarasztaláson is túllicitál a Magyar Párt Szörény megyei tagozata, amely – a Keleti Újság 1936. január 5-i tudósítása szerint – intéző bizottsága révén állásfoglalásra szólítja fel a párt többi tagozatait. A Magyar Párt bántó bizottsága határozatot fogadott el, amelyben fellép a budapesti lapok hamis erdélyi tudósításaival szemben.⁴¹ A határozat megszövegezői utalnak arra, hogy miután egyes belső sajtóorgánumok aknamunkája eredménytelen maradt, „sikerült kapcsolatot szerezniük egyes budapesti sajtóorgánumok Erdélyben járó munkatársaihoz, akik [...] valóságnak fogadtak el hamis beállításokat”. A lugosi tagozat kéri a bántó bizottságot: „találjon módot arra, hogy a mi helyzetünkkel foglalkozó külföldi sajtóban célzatosan rosszindulatú, a romániai összmagyarság érzelmét mélyen sértő közlemények ne jelenjenek meg”[!] Más szóval: cenzúrát követel. A magyarpárti hivatalos lap, a Keleti Újság január 9-i száma azután vezércikkben foglalkozik a bánáti felhívással. „Ez már rágalom”, állítja az írás címe s a két „budapesti fiatalember” „sértő és bántó írásait” – melyeken „a magyar főváros bélyege van” – hátbatámadásnak minősíti. Németh László útirajzáról megjegyzi: „Írását nem olvashattuk, nem jutott el hozzánk. Csak hírből, apró szemelvényekből hallottunk valamit belőle.” A vezércikk íróját azonban ez az apróság nem akadályozza abban, hogy „úgy halljuk” alapon felelősségre vonást sürgessen, felvesse a kérdést: „az erdélyi magyar népnek becsületét nem védi már magyar törvény?” Tudjuk: a feljelentésszámba menő számonkérés nem hangzott el hiába: Budapesten történtek is lépések ebben az irányban. A sajtóhadjáratba bekapcsolódik a neves kisebbségi politikus, dr. Jakabffy Elemér is.⁴² Elmarasztaló véleményéből idézzük az alábbi mondatot, amely az eddigiekkel szemben az útirajzokon messze túlmutató következtetést von le: „Úgy látszik, hogy Magyarországon felől is megindult, a »Wandervögel«-ek látogatása, akik nemcsak tanulni, hanem mint német kollégáik is, ügyeinkbe befolyani és azokat irányítani törekszenek.” Mondanunk sem kell, hogy ez a szóban forgó íróknak eszük ágában sem volt, írásaikban ennek a halvány jelét sem adták.

Az író és az útirajz – román szemmel

A korabeli román sajtó szinte figyelemre sem méltatta a Németh László-útirajz kiváltotta magyar polémiaát, csak két erdélyi román lap tulajdonított neki jelentőséget: előbb csupán a visszhangot recenzálva, majd terjedelmes tanulmányt közölve az íróról és a vitatott műről.

³⁹ *** *Megjegyzések. Szabadság* LXVI(1936. jan. 3.). 2. sz. 3.

⁴⁰ Hegedüs Nándor: *Pesti írók Erdélyben. Keleti Újság* XIX(1936. febr. 2.). 26. sz. 7.

⁴¹ *Tudósítás. Uo.* 8. sz. 5.

⁴² Jakabffy Elemér: *Egyébként...* Uo. Jan. 18. 14. sz. 1.

A Piatră de hotar, az Antirevizionista Liga szócsöve, három cikkben foglalkozik Németh László művével, az általa kiváltott visszhanggal.⁴³ Az elsőben a Magyar Pártot ért bírálatra utal, az útirajz íróját „nagy formátumú politikai publicistának” nevezi. Utal a Magyar Párt lugosi tagozatának indítványára s kitér arra, hogy Spectator, az útirajzról írva, elítéli a pártnak a budapesti írókkal szembeni magatartását. Németh László írásáról szólva ezt hangsúlyozza: „Bármennyire is kemény a kritika, szükséges, hogy ostorcsapásaival kiragadja az erdélyi magyarságot az apátiából.” A lap harmadik közlése – *Magyarok és románok között* – igen részletes elemzését nyújtja Németh László útirajzának. Míg a magyar reagálások többnyire egy-egy kiragadott gondolat, epés minősítés, lehangoló ítélet köré csoportosulnak, arról nyilvánítják ki helyeslő vagy ellenvéleményüket, Isaia Tolan az egészet teszi elemzés tárgyává, a korabeli román politika és közgondolkodás szemszögéből vizsgálja azt. Utal arra, hogy a Duna menti államok irányába történő magyar közeledés nem az uralmon levő politikusok kezdeményezése, hanem a vert helyzetben levő ország – akár Kossuth idején – írotársadalma felől jelentkezik. Ám ezt is gyanakvással fogadja, mögötte valamiféle magyar vezető szerep megszerzésének szándékát sejtí, mely törekvésben a magyar diaszpórának is szerepet kívánnak juttatni. Németh Lászlóról feltételezi, azért jött Romániába, hogy kitapintsa: „Mi az igazság s mi nem abban, amit rólunk mondanak, milyen reményeket lehet táplálni s milyeneket nem a románokkal való szövetkezés vonatkozásában.” Elismerőleg szól az útirajznak a románságot ábrázoló fejezetéről, az író megfigyeléseiről és megállapításairól, részletesen ismertetve az utazás minden mozzanatát. Arra is utal, hogy az író édesapja Nagybányán is tanított. Meglepőnek tartja, hogy a romániai magyar sajtó nem mutatta be az útirajzot, csupán annak bíráló megjegyzéseire reagált, ilyen természetű megállapításaira összpontosított, a lugosi kezdeményezés pedig a betiltását követelte.

Az előbbihez hasonlóan részletes bemutatást nyújt a nagy múltú váradi folyóirat, a Familia, melyben Alexandru Olteanu elemzi az útirajzot.⁴⁴ Az a Familia teszi ezt, amely 1935 augusztusában román–magyar írótalálkozót szervezett, s amely hasábjain ankétot közölt a két nép közeledési lehetőségeinek felmérésére. Az ankéthoz Magyarországról Zilahy Lajos, Benedek Marcell, Babits Mihály, Illyés Gyula, Márai Sándor, Germanus Gyula, Erdélyből Berde Mária, Ligeti Ernő, Molter Károly, Markovits Rodion, Kádár Imre és Szemplér Ferenc, a román írotársadalom részéről pedig Mihail Sadoveanu, Lucian Blaga, Camil Petrescu, Victor Eftimiu, Cezar Petrescu szól hozzá, mindannyian a megértés, a közeledés szükségességét hirdették. A lap először 1936. évi 1. számában, László Dezsőnek a Pásztortűzben megjelent írása alapján tesz említést Németh László útirajzáról.⁴⁵ Majd a 9–10. szám közli Alexandru Olteanu terjedelmes tanulmányát. A szerző igen nagy elismeréssel szól Németh Lászlóról: a „háború utáni nemzedék legmarkánsabb alakja”-nak nevezi, aki minden irodalmi műfajban kimagaslót alkotott, építő és örök értékek felkutatására törekszik, sajátosan egyéni úton halad. Rámutat arra, hogy a nemzet sorsáért való aggodása szembeütközik a hivatalos politikával. Méltányolja, hogy romániai utazásának élményét megdöbbentő őszinteséggel írja le, nem törődve az esetleges következményekkel. „Pesszimizmusa kora és nemzete jövőjének ismeretéből fakad, [...] amely nem sok remény ihletője” – állapítja meg, majd hozzáteszi: „Egyetlen gondolata sem utal arra, hogy defetista lenne. [...] Az a koncepció, mely a magyaroknak szellemi irányító szerepet szán a Duná-medencében – véleményünk szerint – a közmondásos

⁴³ *Partidul maghiar judecat de noi scriitori din Ungaria. Piatră de hotar III*(1936. jan. 15.). 1. sz. 77–79. – *După demascarea budapestană a partidului maghiar. Uo. Febr. 15. 2. sz. 81–82.*

⁴⁴ Olteanu, Alexandru: *Németh Ladislau la index. Familia III*(1936). 9–10. sz. 112–114.

⁴⁵ Tuduciuc, Lascar: *Pásztortűz I. Uo. 1. sz. 109.*

»magyar megalománia« újabb kifejeződése, de rugalmas, politikamentes és attól az őszinte szándéktól vezérelt, hogy modus vivendi-t találjon a magyarok és szomszédai között.” Kiemeli a Németh László munkásságából levezethető gondolatot, miszerint „a »magyar újjászületés« nem Európa privilegizált nemzeteinek jóindulatából, nem a szomszédok irányában táplált gyűlöletből, hanem a »csonka« ország magyarságának munkája révén, társadalmi reformok útján valósulhat meg.” Ez utóbbit nem akarják a magyar uralkodó körök, ezt nem tudják megbocsátani Németh Lászlónak. „Őszintén sajnáljuk – hangsúlyozza a szerző –, hogy a magyar hivatalosság a szomszéd népekkel való kibékülést az etnikai egzisztenciáról való lemondással teszi egyenlővé,” azt csak annak az árán tudja elképzelni. A terjedelmes tanulmány írója a Tanú megszűnésében olyan törést lát, amelynek káros következményei lesznek a magyar szellemi életben.

„A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni”

Az útirajzot Magyarországon ért bírálatok közt van a névtelen erdélyi dzsentré is,⁴⁶ aki felrója Németh Lászlónak: ahelyett, hogy az „igazi vétkeket”, a magyarság elnyomóit bírálná, legfőbb támaszát, az anélkül is a „földön heverő” erdélyi középosztályt és az értelmiséget, továbbá e kisebbség legfőbb szószólóját, a Magyar Pártot gyalázza.

Németh László ugyancsak a Pesti Napló hasábjain válaszol az őt ért vádakra.⁴⁷ Több szempontból is érdemes ennél az írásnál elidőzni, hisz azon túl, hogy az írói szándékot világítja meg, közelebb visz jobb megértéséhez, elhelyezi azt az író korabeli törekvéseinek koordináta-rendszerén. Az út indítékáról, az útirajz megítéléséről írja: „Egy író, akit a magyarság megújhodásláza legvadabbul, vagy ha úgy tetszik, legnaivabbul rázott, sok csalódás után leutazott Erdélybe, s az ottani viszonyokban meglátta Isten nemet intő fejét. Lehet tagadni, hogy jól látta. Lehet bűnéül róni fel, hogyha jól látta, miért nem hallgatta el. Csak egyet nem lehet: erre az írásra magyar embernek nem magyarként, hanem dzsentréként indulni fel.” Amiként az útirajz sem magyarázható félre oly módon, hogy az csak egy bizonyos réteg, csoport ellen irányulna, s nem az összmagyarságot égetően szorongató kérdésekről szólna. Németh László, Erdély romlása okait keresve, hármas betájolásban világítja azt meg: 1. „Én elsősorban Csonka-Magyarországot vádolom, hogy a tizenhat év alatt sem tudott olyat teremteni, amire odaátról bizakodva és büszkén nézhetnek.” 2. „Hibásnak érzem az ottani magyarság vezetőit, a legnagyobbtól a középosztály legmélyebb rétegéig, [...] mert az itteni beteg közszellemet tartja fenn, s azzal tartja fenn magát az ottani nép felett.” 3. „Csak harmadsorban érzem hibásnak a románokat, a reánk nehezedő sorsítélet végrehajtóit, nem azért, mert ilyenek vagy olyanok, hanem mert az idegen egy nemzet összeroppanásában mindig csak másod- vagy harmadsorban lehet hibás. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy én a román uralkodó osztály eljárását a magyar néppel szemben nem tartom könyörtelennek, gonosznak, tatárhoz méltónak. Erdélybe a Duna-eszme lojalitásával mentem le, s ha nem is adtam fel ezt az eszmét, feladtam a mai román társadalmat, melyről megírtam, hogy az erdélyi magyarságot kínpadra vonta.”

Talán nem érdektelen olvasni e hosszú idézetet a mai olvasónak sem. A hármas betájolás most is helytálló, amiként az is igaz, hogy a magyarság két nagy kultúra, a Nyugat és Bizánc közt őrlődik, s ennek a román–magyar kapcsolatokra is konkrét kihatásai vannak. „Románia-

⁴⁶ ***: *Vád alatt a dzsentré*. Erdélyi levél, Kolozsvár 1935. december. Pesti Napló LXXXVI(1935. dec. 31.). 257. sz. 2.

⁴⁷ Németh László: *A dzsentré felelőssége*. Uo. 1936. jan. 4. Újraközölve Németh László: *Életmű szilánkokban*. Bp. 1989. 443–448.

ban épp az volt a megdöbbenő, hogy akivel egyet tudtam érteni elvben, mennyire nem egyezhettem ki ösztönben. Mondataink hasonlítottak, de más volt a jelentésüket megadó zene. Útirajzomban leírtam, hogy kötöttük meg egy kiváló román íróval a magyar–román békét, de amikor elváltam tőle, az volt az érzésem, hogy a közös szöveg alatt mindkettőnk más dalt dúdolt, nemcsak mást, de más kultúrából valót is.”⁴⁸ Ennek ellenére sem mond le annak lehetőségéről és szükségességéről, hogy megtaláljuk az egymás felé vezető utat.

A kevés írói visszajelzések közül megemlítenénk még a Ravasz Lászlónak írott választ,⁴⁹ amelyben cáfolja azt, hogy a kalotaszegi templomban a protestantizmus halálát jósolta volna meg. „Arrától én Körösfőn elbúcsúztam: egy életforma, az emberfajnak egy szép bölényneme volt (az, amelyből nálunk a magyar protestantizmus sűrűjébe vette be magát a legtöbb), de nem maga a protestantizmus.”

Akár az útirajz utószavaként is említhetnénk ezen írásokat, melyek távolról sem a mentegőzést szolgálták; arra sem az írónak, sem a műnek nincs szüksége. Szándéka, törekvése igazát jó néhány más megnyilatkozás is aláhúzza. A kortárs Szentimrei Jenő szavait idézzük: „A Duna-völgyében nem lehet többé nagyhatalmi helyzetről, kultúrfőlényről és hegemoniákról beszélni, csak őszintén felismert érdekközösségről, amelyet az érzelmi közösség szálaival kellene öntudatosabbá tenni minden rendű és rangú itt élő népekben és az út ehhez kizárólag az egymás mentől alaposabb megismerésén keresztül vezet.”⁵⁰ Ezt a megismerést szorgalmazta, ezt a felismerést hirdette az útirajz is.

Amikor értékeiről, fogadtatásáról szólunk, nem szabad azt elszigetelten, a „szomszédságában” született írásoktól elvonatkoztatva tennünk. Gondoljunk csak az ugyancsak 1935-ben írt *A reform* című nagyszabású műre, melynek 9. fejezete – *Kisebbségi sors* – sok megállapításában egybecseng az útirajzban olvasható gondolatokkal, értékítélettel. „A magyarság előtt egy választás van: meghalni vagy kovásznépnek lenni!” – olvashatjuk a magyar sorskérdés alternatíváját. A reform nyújthat a kisebbség számára is támaszt, melynek egy időben kell európai és nemzeti mozgalomnak lennie. A kettő akkor is, ma is elválaszthatatlan, a kisebbségbe jutottakat „csak az egész magyar nép visszatért életbizalma” tarthatja meg. Ugyanakkor ő sem maradhat tétlen: „A magyar kisebbségi helyzetből csak akkor nem szöknek meg – kihalásba, árulásba, idegenségbe – a magyarok, ha ebből a helyzetből sorsot tudunk csinálni: a tengésből küldetést.” Miként képzeleli azt? „A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni.”⁵¹ Ezt a lehetőséget, ezt a képességet, ezt az akaratot kereste Romániában, Erdélyben. Itt sem találta, amiként az anyaországban is hiába próbált táborot szervezni a minőség forradalma megvívásához.

A perújrafelvétel ma is időszerű

Politikusokat, irodalomtörténészeket azóta is foglalkoztatja a kérdés, hogy a Grezsa Ferenc által a Tanú-korszak csúcsteljesítményének nevezett útirajz, amely „hasonló tett és fölfedezés, mint Illyés szociográfiája, a *Puszták népe*”,⁵² indokoltan intett-e a romániai kisebbségre leselkedő veszélyre?

⁴⁸ Németh László: *Nyugat és Bizánc*. Uo. 454–459.

⁴⁹ Németh László: *Két templom közt*. Uo. 463–469.

⁵⁰ Szentimrei Jenő: *A meghíúsult írótalálkozóról*. Brassói Lapok XLII(1936. január 5.). Vasárnapi melléklet 1.

⁵¹ *Reform*. Újraközölve a *Sorskérdések* c. kötetben (Bp. 1989. 236–243.).

⁵² Grezsa Ferenc: *i.m.* 296.

Említettük már Tamási Áron állásfoglalását: az útirajz új mozgalmak katalizátora lett, új célok, törekvések megfogalmazására adott biztatást. Ekképp vélekedett Balogh Edgár is: „Németh László fellépése szabaddá tette az utat az erdélyi szellemi átértékelések számára.”⁵³ I. Szemlér Ferenc soraiból ugyancsak az adott sorshelyzettel való szembenézés imperatívusza csendül ki: „Németh László valamit elfelejtett tőlünk megtanulni útja alatt. Azt, hogy lehet a biztos pusztulással, fenyegető sorssal is merően szembenézni.”⁵⁴ Nyilván sokan voltak dacolók, sokan szembefordulók – személyiségek, csoportok, szerveződések egyaránt.

Velük, azokkal egy időben tapasztalható volt a másik jelenség is, nevezetesen az, amelyre önéletrésében Kacsó Sándor figyelmeztet: „Ha jól meggondolom, Németh László abban a Tanú-számban lényegében azt mondta ki, amit később Áprily Lajos után a második nagy szökevényünk és veszteségünk, Makkai Sándor: Nem lehet! Nem érdemes!”⁵⁵

Erdély református püspöke *Nem lehet* című írásának⁵⁶ ott a helye az útirajz közvetlen közelében. „Az erdélyi magyarság önrevízióját meghirdető ideológus úgy látja, hogy a kisebbségek sorsa egész Európában megpecsételődött.”⁵⁷ Ebből fakad elhatározása: 1936-ban lemond püspöki székéről, elhagyja Erdélyt. A bejelentést fogadó, kommentáló sajtópolémia ismételt felveti a kisebbségi léthelyzet sokrétű és sokarcú aspektusait. Makkai Sándor diagnózisa sokban megegyezik a Németh László által megrajzolt kórképpel, állapotokkal. A volt püspök konklúziója: „A kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nem csak az, hanem erkölcsi lehetetlenség”, azaz „merőben ellenkezik az emberi méltósággal, [...] amit Európa lelkiismeretének – ha ugyan van lelkiismerete – nem szabadna eltűnnie és nem lehetne elhordoznia”. Erről a látületről már senki sem mondhatta, hogy megalapozatlan, hogy a valóság kellő ismerete nélkül született!

Európa hallgatott akkor, hallgat ma is. Sorsunk ma is majdnem ugyanazokat a jegyeket, terheket hordozza. Az alternatíva is ugyanaz: a megmaradás reménye, a küzdelem, a „különbnek lenni” törekvése egyfelől, a kihalás, az árulás – nevezzük inkább asszimilációnak –, az idegenbe menekülés másfelől. Ma is adott az igény: vigyázó szemünk Pestre vessük, onnan példaértékű, hitet s reményt tápláló életmodellt kapjunk; ma is adott a nemzetiség belső – sok esetben egymással ellentétes – tagolódása, a megosztás, osztódás, mely sorainkat gyengíti.

A Németh László útirajza ihlette „per” most is időszerű, amint az marad a „vallani és vállalni” erkölcsi parancsa vagy a Makkai Sándor „nem lehet”-jének és az „ahogy lehet”, „lehet, mert kell” Reményik Sándor megfogalmazta imperatívuszának újraszembesítése. Ismeretük nélkül, az erdélyi magyarság hetvenöt éves kisebbségi léte alapos megvilágítása nélkül mai sorshelyzetünk sem határozható meg a kívánt pontossággal. Erre pedig mérhetetlenül nagy szükségünk volna ahhoz, hogy élethivatásunkat, küldetésünket az ezredforduló forгатagában is felismerhessük, megfogalmazzuk, megvalósításáért méltó hadrendbe álljunk.

⁵³ Balogh Edgár: *Kétszer Jancsó Elemérről* (1936) = *Mesterek és kortársak*. Buk. 1974. 379–382.

⁵⁴ I. Szemlér Ferenc: *Magyarság és Európa*. Erdélyi Helikon IX(1936). 374–376.

⁵⁵ Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Buk. 1974. 611.

⁵⁶ Makkai Sándor: *Nem lehet*. Láthatár V(1937). 2. sz. 49–53. Újraközölve a *Nem lehet* c. kötetben Bp. 1989. 106–111.

⁵⁷ Cseke Péter: *Egy létparadoxon megoldási kérdései 1937-ben* = *Nem lehet*, 9.

Nagy György

Egy ideológiai–politikai fikció csapdájában

Adalékok az „államnemzet” és a „nemzetállam” kelet-európai aporetikájához

Az Erdély-részi magyar századforduló lidérces fényű krónikájában, Bánffy Miklós nagy regénytrilógiájának *Megszámláltattál...* című első kötetében egy fölöttébb érdekes és számunkra, romániai magyarok számára, máiglan sokatmondó beszélgetés leírását találjuk. A regény főhőse, Abády Bálint gróf egy alkalommal, Lélbányára utaztában, a Kolozsvárról Székelykocsárd felé tartó vonaton összetalálkozott az erdélyi román politikai élet egyik jeles személyiségevel, az 1894-es Memorandum-pör egyik védőügyvédjével, dr. Timișan Aurellal. Mint általában minden alkalmi útitárs, Abády és Timișan is, igyekezvén valahogy elütni az üres időt, beszédbe elegyedett egymással. S minthogy a beszélgetésük főleg politikai kérdések körül tekergődött, az 1867 utáni magyar kormányok nemzetiségi politikája is szükségképpen szóba került közöttük. A rokonszenvvel ábrázolt, ámbar a regényben inkább csak epizód szereplőként megjelenő román ügyvéd óvatos körültekintéssel rakosgatta egymás mellé a szavait és tapintatosan fogalmazta meg a mondatait, de egyáltalán nem rejtette véka alá a véleményét. Idézzük a regényt: „Beszélte [Timișan] a nemzetiségi törvényről, annak hiányairól, végrehajtásának fogyatékoságáról. Beszélte [...] arról is, milyen esztelenség, hogy a magyar és a román egymással szemben állnak, mikor pedig a szláv tenger által körülölelve, mennyire egymásra volnának utalva.” „Alig visszafojtott dühvel” emlegette Rákosi Jenőt és sovinszta politikai elvbarátait. „Rákosit nagyon gyűlölte. – Ki az a Rákosi? – mondta... Egy szepességi német... Kremsernek hívták, ötven krajcárért vett egy magyar nevet, és most ő tanít mindenkit a magyarkodásra. Minket pedig elkeresztelt »román nyelvű magyaroknak«, a csángókat Moldvában meg »magyar nyelvű románoknak« hívja. Hát így lehet csereberélni a legfontosabb fogalmakat? És ez után indul a magyarok közvéleménye, ilyen légből kapott terminológia után? Mi románok vagyunk és nem leszünk mások soha!”¹

Ma már igen nehéz, csaknem lehetetlen pontosan megállapítani, hogy a „feltűnően világoskék szemű, széles, kövéres, idős úr”, dr. Timișan Aurel alakját Bánffy Miklós kiről mintázta. Az 1894-es Memorandum-pör védői között hasonló nevű ügyvédet természetesen hiába kerestünk. Több dolog is arra utal, hogy Abády gróf utastársában, aki Kolozsváron – mily jellemző a századelő viszonyaira! – a Budapesti Hírlappal és az osztrák keresztényszocialisták, Karl Luegerék újságjával, a bécsi Reichsposttal a kezében szállt föl a Székelykocsárd felé induló vonatra, a brassói Gazeta Transilvaniei ügyvédi gyakorlatot is folytató egykori szerkesztőjét, Aurel Mureșianut kell látnunk. A Memorandum-pörben Dimitrie Comșa, szebeni tanárnak volt a védője, s e minőségben tán mindenki másnál határozottabban követelte az anyanyelv szabad használatát a jogszolgáltatásban.² De akár igaz a föltételezésünk, akár nem, ennek itt most nincs különösebb jelentősége. E helyütt minket elsődlegesen az idézett regénybeli beszélgetés kisebbségpolitikai tartalma, közelebbről pedig Timișan Aurel nemzetelméleti kifakadásának napjainkig hullámzó tanulsága érdekel.

Nem kétséges, hogy a fiatal Abády és az ősz hajú Timișan vonatbeli párbeszédét Bánffy Miklós az életből leste el. Amiként a *Megszámláltattál...* lapjait általában is a hitelesség

¹ Bánffy Miklós: *A fali írás első szava: Megszámláltattál...* Kolozsvár 1934. 344–345.

² Aurel Mureșianuról l. *Un simbol. Țara Bârsei* VI(1934). 291–294.

atmoszférája, a megjelenített „békebeli” világ és a kárvallott utókor ítélete alá vont régi életforma, az 1914 előtti erdélyi magyar arisztokrácia és politikai elit tapintásközeli ismeretének a légköre lengi be, azonképpen az Abády és Timișan közötti eszmecsere is avatott írói szelleméről tanúskodik. Timișan Aurel indulattól feszülő szavaiban a dualizmus kori Magyarország nemzetiségeinek egyik legfőbb alkotmányjogi sérelme tárulkozik fel. Látszólag csak egy apró-cseprő terminológiai dolog miatt háborog az idős román ügyvéd, ám valójában amit mond, abban a mindenkori nemzeti kisebbségek egyik legsajgóbb problémájával szembesülünk. Mert amióta a modern nemzet s vele együtt a nemzeti kisebbség mint etnikai-történelmi közösségforma kialakult, azóta csaknem minden kisebbségi küzdelemnek, bármerre viharzott is föl a világon, az volt az egyik leglényegesebb tétje és követelése, hogy a nemzeti kisebbség is önálló kollektív entitásként és a többségi nemzettel azonos rangú politikai alanyként ismeressék el. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia kisebbségei is ezért küzdöttek. A századforduló Magyarországon úgyszólván egyetlen kisebbségi politikus sem volt hajlandó elfogadni azt a közjogi-politikai princípiumot, amely az 1868. évi XLIV. törvénycikk, az úgynevezett nemzetiségi törvény bevezetőjében így fogalmazódott meg: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint és politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármily nemzetiséghez tartozék is, egyenjogú tagja.”³ Számos egykori román politikust idézhetnénk, akik a magyar képviselőházban, valamint a korszak erdélyi román sajtójában újra meg újra szót emeltek a *populus Werbőczyanus* és a *natio Hungarica* középkori eszméjéhez kötődő, de a polgári forradalmak nyomán megszületett nyugat-európai állammodellekhez is igazodó Eötvös- és Deák-féle nemzetkoncepció ellen.⁴ Az egységes magyar politikai nemzet gondolata elleni tiltakozás az erdélyi románság nevében előterjesztett 1892-es *Memorandum*ban is központi helyet foglalt el. A *Memorandum*, miután eredeti megszövegezésében, azaz magyar nyelven is idézte, majd románra is lefordította az 1868:XLIV. törvénycikk preambulumaának a politikai magyar nemzet egységét és oszthatatlanságát kimondó tételét, ekképpen folytatta: „Szóval valahány emberi lény, aki Magyarországon van, legyen bár román, német, szláv stb., egyazon nemzethez, a magyarhoz tartozik. Magától értetődik hát, hogy a bevezetőt mi leplezetlen merényletnek tartjuk a magunk és a többi nem-magyar polgártársunk nemzeti élete ellen.”⁵

A dualizmus kori magyar közjog nemzetértelmezését nemcsak az 1892. évi *Memorandum* megfogalmazói s általában az erdélyi románság egykori szellemi vezetői és politikai irányítói utasították el; állandó céltáblája volt az a Kárpátokon túli társadalomtudománynak és közügyi publicisztikának is. Nemigen találunk a századforduló idején olyan román történészt vagy jogtudóst, aki tollhegyre tűzvén a magyar politikai nemzetegység gondolatát, ne úgy vélekedett volna róla, hogy az durva támadást jelent a Magyarországon élő nemzetiségek etnikai identitása és közösségi összeforrottsága ellen. A.D.Xenopol, a korszak kiváló román historikusa például az aradi Tribuna 1911. november 15-i számában majdhogynem ótestamentumi

³ Vö. Kemény G.Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. I. rész. *A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében*. Bp. 1946. 107.

⁴ Az egykori magyar országgyűlésben helyet foglaló nemzetiségi képviselőknek az 1868:XLIV. törvénycikk előkészítő vitája során kifejtett álláspontját illetően l. Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár 1944. 108–164, 184–243. és Kemény G.Gábor: *i.m.* 70–106.

⁵ Eredeti szövegezésben, román nyelven az idézett mondatok így hangzottak: „Va să zică toată făptura omenească ce există în Ungaria, fie română, german, slav etc., face parte din o singură națiune, din cea maghiară. E deci lucru firesc că noi considerăm introducerea aceasta drept un atentat față de națiunile noastre și celorlalți concetățeni nemaghiari ai noștri.” Vö. *Procesul Memorandului românilor din Transilvania. Acte și date*. Cluj [1932]. 22–23. és *Români din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865–1900)*. Cluj-Napoca 1978. 250–251.

átkot szórt a magyar közjog nemzetfölfogására.⁶ A *Națiune și naționalitate după concepția maghiară* (*Nemzet és nemzetiség – magyar fölfogás szerint*) címmel közölt indulatteli írását, amely több más, hasonló jellegű politikai pamfletjével együtt a *Români și Austro-Ungaria* című, 1914-ben, Iași-ban kiadott gyűjteményes kötetében is megjelent, idézettel kezdte: „Art. 1 din Constituția Ungariei spune că »toți cetățenii, aparțină eioricărei naționalități (pe ungurește: az állam polgárai, bármily nemzetiség kötelékébe tartozzanak is), alcătuiesc împreună nația (pe ungurește: együttesen alkotják a nemzetet) politică maghiară«...” Nem tudjuk, hogy Xenopol honnan vette ezt az idézetet, hisz Magyarországnak 1918 előtt nem volt a szó mai, közkeletű értelmében vett írott alaptörvénye, úgynevezett kartális alkotmánya, de sok helyről vehette, mert a politikai nemzetegység tétele a kiegyezés évtizedeiben az egész magyar közjog egyik sarokkövét jelentette. Itt igazából nincs is jelentősége annak, hogy a deresre vont csonka mondatot honnan, miféle szövegből emelte ki a román historikus. Ennél jóval fontosabb az, amit az idézethez értékelésként hozzáfűzött. Egyebek között ezt írta: „Mit képvisel egy ilyen felfogás? A hódításnak az eszméjét, a hódítóktól leigázottak kizsákmányolásának az eszméjét, azt a barbár eszmét, hogy a hatalom az alávetettek javaival és vérével való rendelkezésre is jogot ad.”⁷

A román történettudomány és történeti-politikai publicisztika az Osztrák–Magyar Monarchia kisebbségi viszonyairól, jelesül az erdélyi románság 1918 előtti „jogfosztottságáról” és nemzeti-nemzetiségi küzdelmeiről értekezvén, a két világháború között is újra meg újra elővette és kárhóztató módon meglobogtatta az 1868. évi XLIV. törvénycikk preambulumát. S valahányszor a dualizmus kori Magyarország nemzetiségi politikájával foglalkozik, napjaink román történetírása sem mulasztja el soha, hogy pálcát törjön a magyar politikai nemzetegység Eötvös- és Deák-féle koncepciója fölött.

Az 1918 utáni román historiográfiának és történeti-politikai publicisztikának a magyar közjog hajdani nemzetértelmezésével kapcsolatos álláspontját érzékeltetendő, itt csupán egyetlen egykori szerzőtől, Zenovie Pâclișanutól idézünk néhány jellegzetes megállapítást. Mint alább majd látni fogjuk, egyáltalán nem véletlen, hogy éppen az ő egyik, 1936-ban közreadott tanulmányát szemeltük ki illusztratív példaként.

Zenovie Pâclișanu neve a mai művelt román olvasó számára sem mond sokat. A magyar olvasó nyilván még kevesebbet tudhat róla. Pedig nem akárki volt ő: modellszerű képviselője annak a század elején induló s 1918-ban hirtelen-váratlanul történelmi szerephez jutó erdélyi román értelmiségi rétegnek, amely egész tevékenységét, akár teológiai ügyekkel foglalkozott, akár tudományos kérdésekkel vesződött, a nemzetteremtés nagy közösségi feladatának rendelte alá. Aki a romániai magyarság kisebbségi kálváriájának első két évtizedét a részletekre is odafigyelő elmélyültséggel tanulmányozta, az feltétlenül találkozott vele. De aki a múltbeli dolgokról szívesebben olvas szépirodalmi feldolgozásokat, mint száraz akadémiai értekezéseket vagy töredező-porlepte dokumentumokat, az is megismerkedhetett már Pâclișanu alakjával: színre lép egy helyütt Cseres Tibor *Őseink kertje, Erdély* című kulcsregényében; itt a neve

⁶ Xenopol, A.D.: *Națiune și naționalitate după concepția maghiară*. Tribuna (Arad), XV(1911). 240.sz.(2/15 nov.) Nem lesz érdektelen megjegyeznünk, hogy a lap, amely A.D.Xenopolnak a magyar közjogi nemzetfölfogással kapcsolatos éles kritikai fejtegetéseit közölte, Magyarország fennhatósága alatt álló területen jelent meg.

⁷ Uo., valamint tőle: *Români și Austro-Ungaria*. Iași 1914. 18–21. Az idézett mondatok eredeti, román nyelvű változata: „Ce reprezintă o astfel de concepție? Ideea de cucerire, ideea de exploatare a supușilor de către cuceritori, ideea cea barbară că puterea dă dreptul de a se folosi de averea și de sângele celor suprimați de ea.”

– miként nemegyszer a régi újságokban is – Zenobie Păcleșeanu változatban jelenik meg.⁸ Noha nem tartozott se a román szellemi kultúra élvonalába, se a román politikai osztály kiválóságai közé, 1918-ban ő is ott sürgött-forgott a gyulafehérvári Nemzeti Nagygyűlés vezérkarában, s a húszas-harmincas években ugyancsak mindig volt valamilyen kormányzati tisztsége vagy megbízatása. Általában a végrehajtó szerepét osztották ki rá: egyike volt azoknak a főtisztviselőknek, akik gyakorlatba ültették Bukarest kisebbségi politikáját. Ő volt például az a kultuszminisztériumi vezérigazgató, akit 1926-ban – miután az Erdélyi Múzeum-Egyesület hosszú esztendőkön át hiába instanciázott a maga közületi státusának a tisztázása és a kolozsvári román egyetem használatába került múzeumi gyűjtemények jogi helyzetének a rendezése érdekében – a bukaresti kormányzat kiküldött, hogy kezdjen tárgyalásokat az Egyesülettel. Az 1929-ig önálló minisztériumként működő vallásügyi minisztérium keretében ő irányította annak az igazgatóságnak a munkáját, amely a kisebbségi egyházakkal foglalkozott, s később is sokáig ő volt a vezetője a hol miniszterelnökségi, hol más kormányzati alárendeltségben dolgozó kisebbségi hivatalnak. A Szentszékkal kötött 1927-es konkordátumot is jobbra ő ütötte nyélbe, s az 1938-as Kisebbségi Statútumot nagyrészt ugyancsak ő dolgozta ki.⁹

Tekintélyes kiadványban, a királyi alapítványok folyóiratának (*Revista Fundațiilor Regale*) 1936. áprilisi számában jelent meg az a jogtörténeti-jogpolitikai tanulmánya, amelyet itt helyénvalónak tartunk fölidézni.¹⁰ A tanulmány címe (*Legea maghiară pentru egala îndreptățire a naționalităților – 1868*) a nevezetes XLIV. törvénycikk átfogó bemutatását ígérte, ám valójában csak a törvénycikk bevezető mondatával s az abban található közjogi nemzetértelmezés gyakorlati-politikai kihatásaival foglalkozott. Az egész tanulmány, az első sorától az utolsóig, az egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet gondolatát ostromozta. E gondolatban vélte fölfedezni – s voltaképpen csak ezért tűzte tollhegyre – a legfőbb bizonyítékát annak, hogy a budapesti országgyűlés által elfogadott 1868-as nemzetiségi törvény nem az egykori Magyarország területén élő nemzetiségek jogegyenlőségét, hanem azok egyenrangú jogfosztottságát és egyöntetű fölszámolását volt hivatva biztosítani.¹¹ Több olyan esetet sorolt elő a századforduló idejéből, amikor megyei főispánok vagy más magas rangú közigazgatási hivatalnokok az 1868:XLIV. törvénycikk preambuluma, illetve a magyar politikai nemzetegység princípiumára hivatkozva nemzetiségi rendezvényeket tiltottak be vagy akadályoztak meg. Befejezésképpen a következőket írta: „Azért említettem föl ezeket az eseteket, hogy érzékeltessem velük: a tárgyalt törvény preambuluma, amely Magyarországon csak egyetlen egységes és oszthatatlan nemzetet ismert el, a magyar nemzetet, nem egyszerű frázis volt csupán, hanem a magyar kormányzatok koncepcióját fejezte ki, eszmény volt, amelyet aztán

⁸ Cseres Tibor: *Őseink kertje, Erdély*. Bp. 1990. 174–175. Itt jegyezzük meg, hogy miként 1918 előtt és után annyi más erdélyi román értelmiségi, Zenovie Păclișanu is hol ilyen, hol olyan alakban használta a nevét. Volt Păclișan és Păclișanu, de Păcleșeanu is, Zenovie, Zenobie, sőt Zeno is. A század első évtizedének Kolozsváron kiadott román irodalmi-kulturális szemléje, a Răvașul több írását is Iustin Volbură név alatt jelentette meg. Vö. például Volbură, Iustin: *Biserica și românismul*. Răvașul VIII(1910). 131–139, 222–246, 263–270.

⁹ Zenovie Păclișanunak az erdélyi magyar kisebbség ügyeit érintő politikai-kormánytisztviselői tevékenységéről: *A romániai kisebbségi hivatal*. Magyar Lapok 1938. május 22.; Magyar Kisebbség XVII(1938). 233–236.; Sulyok István-Fritz László (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv. 1918–1929*. 218–220.; Buday Árpád: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület*, Magyar Szemle X(1930). 1.sz. 115–116.

¹⁰ Z.Păclișanu a *Revista Fundațiilor Regale* címen 1934-ben indított közéleti-kulturális szemlének kezdettől fogva állandó munkatársa volt. Bár igazából nem volt történész, írásaiban csaknem kizárólag történeti kérdésekkel foglalkozott, alapvetően a román nemzeti felemelkedés szemszögéből ítélve meg a múlt minden eseményét.

¹¹ Păclișanu, Z.: *Legea maghiară pentru egala îndreptățire a naționalităților (1868)*. *Revista Fundațiilor Regale* III(1936). 4.sz. 116–117.

elképesztő következetességgel és makacssággal igyekeztek érvényre juttatni. És minthogy jog szerint Magyarországon csak egyetlen nemzet s ennél fogva csak egyetlen nemzetpolitika létezett, ezért a kisebbségek nemzeti politikai mozgalmait honelleneseknek tartották.”¹²

Ha az 1868. évi XLIV. törvénycikket a maga egészében akarnók értékelni, történelmi pironkodásra egyáltalán nem lenne okunk miatta, hisz minden fogyatékosága ellenére e törvénycikk az egykori európai liberalizmus kimagasló alkotása volt.¹³ A nemzetiségi nyelvek használatát például olyan nemes nagyvonalúsággal szabályozta, hogy az sok tekintetben még a mai Strasbourg álombeli Európájának is becsületére válhatna. Nem hiába sóhajtott föl 1936-ban Jakabffy Elemér, a jeles kisebbségi politikus, mondván, mily nagyszerű lenne, ha a román parlament is csak egy olyan nemzetiségi törvényt fogadna el, amilyen az 1868-as magyar nemzetiségi törvény volt. Mi nem tiltakoznánk és nem agitálnánk ellene külföldön, miként a múlt század végén és századunk elején az erdélyi románság politikai vezetői tették – jegyezte meg kissé ironikusan a Magyar Kisebbség szerkesztője –, ellenkezőleg, őszinte elismeréssel fogadnók azt s elismerésünket a nagyvilág előtt is készséggel kifejezésre juttatnánk.¹⁴

De ha az 1868:XLIV. törvénycikk általános értékelése helyett csak annak általános elvi bevezetőjével, a magyar politikai nemzetegység gondolatával foglalkoznánk behatóan, annak is sok mindent fölhozhatnánk a mentségére. Hivatkozhatnánk például e gondolat eszmetörténeti beágyazottságára, mindenekelőtt arra, hogy két jellegzetesen XIX. századi szemléleti magatartásforma húzódott meg mögötte: az egyén központú szabadelvű társadalomképzet és a szociális szerkezetek elméleti leegyszerűsítésére törekvő pozitivistá világlátás. Megemlíthetnénk továbbá, hogy az Eötvös- és Deák-féle nemzetkoncepcióban végső soron az a nyugat-európai fogantatású, a polgári éra hajnalán kialakult társadalmi-közéleti eszmény tükröződött vissza, amely a nemzeti felemelkedés álmát megpróbálta összekapcsolni a személyi szuverenitás és az individuumig terjedő politikai egyenlőség igényével. Az „államnemzet” francia modelljéhez, ahhoz az – eredendően antifeudális töltetű – jakobinus-patrióta fölfogáshoz igazodott, mely szerint a nemzet nem egyéb, mint egy ország azonos polgári és politikai jogokkal rendelkező állampolgárainak az összessége.¹⁵

Ismételjük: ha úgy hinnénk, hogy a dualizmus kori magyar közjog nemzetértelmezése száz esztendő múltán is megérdemel egy védőbeszédet, a történetiség elve alapján, amely minden komoly történelmi vizsgálódás egyik legfontosabb módszertani princípiumát jelenti, jócskán volna mit magyarázatként fölhoznunk mellette. A prókatori szerepet azonban ez esetben nem tudjuk vállalni. A történetiség elve ugyanis nézetünk szerint nem arra való, hogy segítségével minden múltbéli kormányzati ballépésre, szellemi szédületre vagy mentalitásbeli butaságra fölmentést adjon a megbocsátó utókor. Bármennyire mélyen gyökerezett is a magyar közjog sokszázados fejlődésébe, jelesül a *natio Hungarica* középkori hagyományába, s bármily szorosan kötődött is a liberális Európa társadalmi látásmódjához, a magyar politikai nem-

¹² Az idézett szövegrész eredeti, román nyelvű változata: „Am citat aceste fapte pentru a arăta că preambulul legii amintite, care recunoaște în Ungaria o singură națiune, unică și indivizibilă, națiunea maghiară, nu era o simplă frază, ci exprima concepția guvernelor maghiare și idealul a căruia realizare au urmărit-o cu o uimitoare statornicie și tenacitate. Și cum din punct de vedere legal exista în Ungaria o singură națiune, deci o singură politică națională, mișcările naționale ale minorităților erau socotite antipatriotice...”

¹³ Kovács Endre: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon*. Bp. 1977. 461–470.

¹⁴ Jakabffy Elemér: *Mit hajtottak végre és mit nem a magyar nemzetiségi törvényből?* Magyar Kisebbség, XV(1936). 9–10.sz. 229–239.

¹⁵ Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme*. Szeged 1990 (reprint), 5–25, 158–167.; Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. 172–178.; Gergely András: *A 19. századi magyar nemzetfelfogások*. *Mozgó Világ* IX(1983). 3.sz. 120–128.

zetegység gondolata lényegében ideológiai fikció volt csupán: a tényszerű adottságok fedezete, az országlakó népek közösségi egybeforrottságának hitelesítő ereje úgyszólván teljesen hiányzott mögüle. „A politikai nemzet fogalma már akkor fából vaskarika volt, amikor kitalálták” – mondotta mintegy harmadfél évvel ezelőtt, egy vele folytatott beszélgetés során Kosáry Domokos, a kiváló magyar történész,¹⁶ s úgy hisszük, messzemenően igazat kell adnunk neki.

Ami az egykori magyarországi kisebbségeknek az 1868. évi XLIV. törvénycikk preambulumban megfogalmazott nemzetkoncepcióhoz való viszonyulását illeti, ne kerteljünk, mondjuk ki nyíltan: nagyon is megalapozottan félték tőle. Kétségkívül igazuk volt, amikor nem akartak belenyugodni abba, hogy – miként a budapesti országgyűlés 1865. február 23-i ülésén Miletics Szvetozár, a Bács megyei óbecsei kerület szerb képviselője mondotta – „az országban lakó valamennyi nemzet egyetlen nemzetnek a nevével neveztessek”.¹⁷ Nem követendő, hanem riasztó példaként állott előttük Nyugat-Európa, kiváltképpen pedig a francia nemzetfejlődés XIX. századi tapasztalata. Látták és egyszer s mindenkorra megjegyezték maguknak, hogy a „politikai nemzet” gondolata a kontinens nyugati tőrfelén is hamar átváltott az „államnemzet” gondolatába, ez utóbbi pedig a „nemzetállam” eszméjébe, illetve abba a – rőppant társadalmi tragédiáktól terhes – elképzelésbe, mely szerint a vegyes etnikumú államok névadó nemzete egyszersmind uralkodó nemzet is, az adott országon belül minden hatalomnak egyedül ő a birtokosa, minden dicséret csupán csak neki szólhat, minden dicsőség kizárólag csak őt illeti meg, s az országban található többi etnikai közösségnek is az ő kezébe tétetett le a sorsa. Hozzá, az ő kulturális értékpreferenciáihoz kell igazodnia, az ő népi karaktervonásait kell magára öltenie és az ő lelki-szellemi megnyilvánulásformáit kell magába építenie mindenkinek, aki nem akarja, hogy az állammal szembeni hűtlenség gyanújába keveredjen.¹⁸ A „nemzetállamok” megteremtésének és az „államnemzetek” uralmi kizárólagosságának „jakobinus” gyakorlata, a „kívánatostól elütő” etnikai partikularitások fölszámolásának, az „ellenséges nyelvek” elpusztításának és a *patois* kiirtásának liberális sallangokkal fölcicomázott francia programja elháríthatatlan árnyékként vetült rá az 1868. évi XLIV. törvénycikk bevezető soraira, s a távolról-közletről fölsötétlő árnyékban a „magyar politikai nemzetegység” teóriája a kisebbségek számára még akkor is nacionalista fondorlatként hatott volna, ha a kigondolót makulátlan társadalmi szándék vezérli.

Az arisztotelészi formállogika rendszerezésében a szillogizmus első alakzata köztudomásúlag így néz ki: ha M – P és S – M, akkor S – P. Ha az „egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet” dualizmus kori koncepcióját ideológiai csinálmánynak tartjuk és nacionalista hatalmi szándékot-eshetőséget vélünk kiolvasni belőle, s ha azt nagyjából így ítéli meg a román történetírás és történeti-politikai publicisztika is, akkor az *Analytica priora* két és fél ezer esztendő szabályai szerint ebből az következhetnék, hogy mi magunk is a román történetírás és történeti-politikai publicisztika álláspontjára helyezkedünk. Ennél fogva azt kellene itt mondanunk, hogy egyetértünk néhai Zenovie Pâclișanuval, s helyeseljük mindazoknak a régebbi és újabb román tollforgatóknak a kritikai indulatát, akik az elmúlt hetven és egyné-

¹⁶ Kosáry Domokos: *Emberi óhaj és odatartozás érzése teszi a magyart* (Interjú a Magyar Tudományos Akadémia elnökével). Magyar Hírlap 1992. aug. 19.

¹⁷ Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. 114, 201–204.

¹⁸ Weill, Georges: *L'Europe du XIXe siècle et l'idée de nationalité*. Paris 1938; Gáll Ernő: *»Betiltott nemzetek«* – *Nyugaton = Tegnapi és mai őnismeret*. Buk. 1975. 64–73.; Joó Rudolf: *Nemzetiségek és nemzeti kérdés Nyugat-Európában*. Bp. 1977; Karsai László: *Nemzetiségi kérdés Franciaországban*. Bp. 1983; Dioszegi István: *Az államnemzet-koncepció belső problematikája a XIX. század utolsó harmadában és a századfordulón*. Magyar Filozófiai Szemle XXVIII(1984). 1–2. sz. 1–24.

hány esztendő alatt annyiszor törtek pálcát az 1868. évi XLIV. törvénycikk nemzetértelmezése fölött.

Igen, a Sztageiritész szerint ezt kellene mondanunk. Csakhogy...

Csakhogy van itt egy nagy elméleti-episztemológiai vagy ha úgy tetszik: erkölcsi-politikai bökkenő, minek folytán ilyesmit sajnos nem mondhatunk.

Nem mondhatunk ilyesmit, mert a „politikai nemzetegység” közjogi principiumához, illetve az „államnemzet” és a „nemzetállam” kérdéséhez való viszonyulás tekintetében a hangadó román közügyi szellemiséget, kiváltképpen pedig a román történetírást, történeti-politikai publicisztikát és úgynevezett „nemzetpedagógiai” irodalmat 1918 óta olyan, félig-meddig tudatos s épp ezért tisztességtelen „kognitív disszonancia” jellemzi – a Leon Festinger-féle társadalompszichológiai kifejezést itt kissé más értelemben használva, mint a megalkotója¹⁹ –, amit mi elfogadni nem tudunk. Az első világháború után megszületett Nagy-Románia alkotmányjogi rendszere lényegében ugyanolyan etatisztikus-potesztáris nemzetfelfogást szentesített, mint amilyen az 1868. évi XLIV. törvénycikk preambulumban megfogalmazódott, s azóta a román történeti-politikai gondolkodás folytonos szkizofréniában él: míg egyfelől hevesen bírálja a dualizmus kori hivatalos magyar nemzetértelmezést, amely nem vette tekintetbe, hogy az állam és a nemzet a társadalmi-intézményi szerveződések két különböző szintjén helyezkedik el, s így az egybekötésük – akár a nemzet, akár az állam oldaláról történik – csakis önkényes lehet, addig másfelől Romániára vonatkoztatva ő maga is a *Cuius regio, eius natio* elvét hirdeti. Olyanszerű torzító, még az egyébként esetleg helytálló megállapításokat is hiteltelenné nyomorító gerenda-szálka mechanizmus dolgozik az okfejtéseiben, amilyenről Gordon W. Allport a nemzeti gyűlölködés pszichológiai gyökérezete és az etnikai előítéletek megnyilvánulásformái kapcsán beszélt.²⁰

Csak a társadalmi élet tömeglélektani mélyrétegeinek alapos elemzése, a partikuláris érdekeket részint erkölcsi érzéketlenséggé, részint ideológiai önigazolássá szublimáló pszichés folyamatok beható tanulmányozása révén lehetne valamelyest megérteni azt a gondtalan-tüntető természetességet, amellyel a román értelmiségiek zöme a nemzeti-nemzetiségi problematika kapcsán 1918 után vállalni tudta s vállalja mindmáig a szemléleti következetlenséget. A Janus-arcú gondolkodás olyan hányaveti-derűs megnyilvánulásáról, a történeti-politikai ügyek kétszálajú mércével való mérésének olyan kirívó gyakorlatáról van itt szó, amelyet – ha bizonyos balkáni hagyományoktól eltekintünk – józan ésszel fölélni nehezen lehet.

S itt ismét visszakanyarodunk Zenovie Pâclișanuhoz.

Ugyanaz az ember, aki a királyi alapítványok idézett folyóiratában rendkívül éles hangon bírálta az 1868:XLIV. törvénycikk preambulumba beépített extenzív-etatisztikus nemzetértelmezést, s szikrázó indulattal szegezte vele szembe az 1892-es *Memorandum*nak a „magyar politikai nemzet” fogalmát elutasító mondatait, Nagy-Romániára s annak országlakóira vonatkoztatva maga is hasonló fölfogást hirdetett. Újságcikkek garmadáját írta, amelyekben újra meg újra síkraszállt a „román politikai nemzetegység” és az „egységes román nemzeti állam” gondolata mellett. S ne higgye senki, hogy az ő esete rendhagyó volt, vagy hogy a „split personality” önkéntes teherviselőjeként egymagában lézengett az egykori román írástudók körében. Ellenkezőleg: a jellegzeteset képviselte. Nemcsak a dualizmus kori Magyaror-

¹⁹ Festinger, Leon: *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford 1957; Elliot Aronson: *A társas lény*. Bp. 1978. 109. és köv.

²⁰ Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Bp. 1977. 533–534.

szág nemzetiségstörténeti kérdéseire, hanem az újonnan létrejött Nagy-Románia kisebbségi problémáihoz is az egykori birtokszerző román nacionalizmus álláspontjáról közeledett.

De legyünk tárgyyszerűbbek, mert különben nemcsak a megfontolt politikai rosszakarat vagy a szellemi-történeti tájékozatlanság, hanem az álomhüvelyező neoutopizmus is könnyen ránk sütheti, hogy mondvacsinált dolgokról beszélünk. Vegyük elő hát Pâclișanu szövegeit.

Lapozzuk fel például az 1924 novemberében indított Cuvântul című bukaresti hírlapot, amelynek „Chestiuni minoritare” fejléc alatt futó rovatában Pâclișanu is több cikket közölt. A lap, amelynek állandó munkatársai között olyan jeles szerzőket találunk, mint Cezar Petrescu, Pamfil Șeicaru vagy Nichifor Crainic, függetlennek mondotta ugyan magát, ám valójában az az Octavian Goga köré tömörülő erdélyi román politikuscsoport állott mögötte, amely a Nemzeti Párt regionalista törekvései ellenében az ország tüzzel-vassal megvalósítandó egyenmősítését, a társadalmi élet minden területére kiterjedő „romanizálást” szorgalmazta.

Zenovie Pâclișanu a lap 1924. november 24-i számában jelentkezett először kisebbségpolitikai írással, s cikke, melyet csak nevének kezdőbetűivel jelzett, a lapot vezérlő közügyi magatartás és ideológiai-politikai eszmény normatív alapidokumentumaként is fölfogható.²¹ Eszmefuttatását ekképpen indította: „Románia kétségkívül nemzeti állam; a román elem évszázados erőfeszítése, megszámlálhatatlan és kimondhatatlan áldozata révén jött létre, s a román elem nemzeti élete ölt magasrendű valóságot benne.” E patetikus-lendületes intonáció után Pâclișanu hangja legott panaszkodóvá válik, s hosszas lamentálásba kezd arról, hogy „Románia mint nemzeti állam veszélyben forog”, mert „a városok, a sajtó, az ipar meg a kereskedelem, vagyis hát minden, ami egy modern államban a civilizációt jelenti” – „idegen”. Bizonyítandó e megállapítását, Pâclișanu mintegy két hasábon át sorolja a „botrányosabbnál botrányosabb” statisztikai adatokat, mondván például, hogy az királyságban a kisebbségek az összlakosságnak csak 6,5 százalékát teszik ki, viszont a városok lakosságán belül 40 százalékos az arányuk, vagy hogy Erdélyben a románságnak az összlakosságon belül 59,7, a városi lakosságon belül ellenben csak 21 százaléknyi a súlya, vagy hogy Besszarábiában 2024 vállalat közül, amennyi 1921-ben összesen létezett, csak 585 volt román kézben. Még sok ilyen adatot gereblyél össze Pâclișanu, hogy aztán levonja a figyelmeztető-komor következtetést: „Tehát a kisebbségi kérdésnek számunkra nem pusztán doktrinális jelentősége van, s az nem csupán humanitárius okok miatt kell hogy foglalkoztasson minket, hanem politikai okok miatt is.” Mert – s itt különösen hasznos lesz, ha jól megnyitjuk a történeti tudatunkat Pâclișanu fejtegetéseire – „meggyőződésünk szerint egy nemzeti államban, amelynek kisebbségei vannak, mindaddig létezni fog a kisebbségi kérdés, amíg maguk a kisebbségek is létezni fognak. Nem olyan kérdés az, amelyet egyszer s mindenkorra meg lehetne oldani, hanem olyan, amely folytonos és kitartó odafigyelést igényel. A kisebbségek ugyanis nyilvánvalóan és szükségképpen belső expanzióra törekszenek, vagyis arra, hogy az állam életéből (ipar, kereskedelem, pénzügy, sajtó, politika, kultúra stb.) egyre nagyobb részt elhódítsanak, ám ugyanez a magától értetődő tendencia jellemzi és kell hogy jellemezze az uralkodó elemet is, amely a közélet valamennyi formájának minél erőteljesebben és egyre lenyűgözőbben nemzeti jelleget igyekszik adni. Állandó lesz hát valamennyi területen a vetélkedés és állandó a harc is, amit mi [mindazonáltal] szeretnénk törvényes és civilizált keretek között tartani.”²²

²¹ Z.P. [Zenovie Pâclișanu]: *Problema minoritară în România*. Cuvântul I(1924). 17.sz. (nov.24.)

²² Ez utóbbi idézetünk eredeti, román nyelvű szövegezésben így hangzik: „Convingerea noastră este că într-un stat național, care are minorități, problema minoritară va exista atâta timp cât vor exista minoritățile însăși[!]. Ea nu e o problemă care ar putea fi soluționată o dată pentru totdeauna, ci reclamă o continuă și statornică sollicitudine. Minoritățile vor năzui în mod firesc și fatal spre o expansiune în interior, adică spre cucerirea unei părți cât mai mari din viața statului

Idézett cikkének közlése után mintegy két héttel, a Cuvântul 1924. december 11-i számában Pâclișanu újra visszatért a Nagy-Románia nemzeti államként való meghatározásának kérdésére.²³ Ez újabb cikkében, melyet most már neve kezdőbetűivel sem jelzett – egy miniszteriumi főtisztviselőhöz nem mindig illik a militáns közügyi szereplés –, de amelyről minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy ő a szerzője, keményen elmarasztalta a kisebbségi magyar és német sajtót, mert az – úgymond – nem képes fölfogni, hogy Románia, amelynek az összlakossága – ezt persze mi jegyezzük itt meg közbevetőleg, némi módszertani lazaságot is vállalva – az 1930-as népszámlálás hivatalos adatai szerint 18 052 896 fő volt, s ebből több mint 5 000 000 (28,1%) a kisebbségi népcsoportokhoz tartozott, s amely ez időben két olyan területi-történeti provinciával is rendelkezett, ahol a románok részaránya még az 50%-ot sem érte el, ti. Dobrudzsában 44,2%, Bukovinában 44,5% volt a románok aránya,²⁴ szóval egy ilyen ország mitől és miért nemzeti állam?

És Pâclișanu megpróbálta a csökönyös értetlenkedőknek elmagyarázni, méghozzá eléggé erélyes-ingerült hangon, hogy mitől és miért.

Egyebek között ezeket írta: államunk román nemzeti jellegéről „nem mondunk le, mert nem mondhatunk le róla semminemű ábránd és semmiféle ideológia kedvéért, legyen az bár mégoly szép és csábító is. Az állami élet valamennyi formájának vérbélien román jelleget akarunk kölcsönözni, mert erőteljes és termékeny nemzeti életet kívánunk maradéktalanul élni.” Azt persze tudjuk – pördül egyet Pâclișanu okfejtése –, hogy most még koránt sincs minden rendben e téren, ellenkezőleg, nemzeti jellegét tekintve Románia egyelőre „mély és súlyos sebekből vérzik”. „Fatális történelmi körülmények folytán [...] bántó és egyszersmind roppant nagy nemzeti veszedelmet jelentő egyensúlyzavar támadt a között, amit a szervezett társadalmi élet megnyilvánulásformáiból birtokolunk, és a között, amit birtokolnunk kellene. Románia városait, iparát, kereskedelmét, pénzügyét és sajtóját, vagyis a modern állam civilizációs alkotóelemeinek csaknem mindenikét nem-románok uralják. Mi csak a szántóföldeknek meg a kaszárnyáknak maradtunk birtokában.”²⁵ De a méltatlan helyzeten változtatni fognak. „Úgy hisszük, senki se veheti rossz néven tőlünk, ha minden erővel arra törekszünk, hogy az elveszített pozíciókat államunk közéletében visszaszerezzük. És vissza kell szerezniük őket, mert különben az állam nemzeti jellege üres illúzió marad csupán. Ezért hát minden erővel azon kell lenni és minden energiát arra kell fordítani, hogy románosítsuk a városokat, persze nem úgy, hogy elüldözzük a más fajtákhoz tartozókat, hanem úgy, hogy mi is betelepítsük azokba, arra, hogy románosítsuk az ország iparát, pénzügyét, kereskedelmét [...], minden kisebbségi vállalkozás mellett négyszer annyi román vállalkozást hozván létre.”²⁶

...Még sok hasonló megfogalmazást idézhetnénk Zenovie Pâclișanutól. Más egykori vagy éppenséggel mai román szerzőtől „különb” megfogalmazásokat is bemutatathatnánk. Ám úgy

(industrie, comerț, finanțe, presă, politică, cultură etc.) și aceeași tendință firească o are și trebuie s-o aibă și elementul dominant, care vrea să imprime tuturor formelor vieții publice un caracter național cât mai puternic și cât mai copleșitor. Va fi deci o permanentă emulație și o permanentă luptă pe toate terenele [!] și cu toate armele, pe cari le-am dori pur legale și civilizate.”

²³ *Lămuriri presei minoritare*. Cuvântul I(1924). 31.sz.(dec.11.)

²⁴ Vö. Manuilă, Sabin – Georgescu, D.C.: *Populația României*. Buc. 1938. 49–70.

²⁵ Eredeti, román nyelvű szövegezésben: „Din acest punct de vedere statul nostru sângeră de răni adânci și grele. Fatale împrejurări istorice [...] au creat un dezechilibru profund jicnitor [!] care constituie în același timp o enormă primejdie națională, între ceea ce posedăm și ceea ce ar trebui să posedăm din formele de manifestare ale vieții publice organizate. Orașele, industria, comerțul, finanțele și presa României, adică aproape toate elementele de civilizație ale unui stat modern, sunt covârșite de elemente neromânești. Noi am rămas stăpâni pe ogoare și cazărmi.”

²⁶ Uo.

gondoljuk, ennyi is bőven elég lesz ahhoz, hogy megérthesse az olvasó: miért nem tudjuk elfogadni a román történetírásnak és történeti-politikai publicisztikának a dualizmus kori magyar nemzetképzéssel kapcsolatos kritikáját, ámbár a lényeget illetően nagyjából egyetértünk vele. Amit itt elengedhetetlenül fontosnak tartunk még jelezni, az az, hogy megtagadván a hétköznapi logikát és szembeszegülve a Sztageirítész parancsaival, egyszersmind bízunk benne, hisz mi más tehetnénk: szövetségesül azok mégiscsak mellénk szegődnek. Mert kimondatlanul ugyan, de az *Analytica priora* szabályrendszerében az az előírás is benne foglaltatik, hogy az „államnemzet” elméletéről és a „nemzetállam” gyakorlatáról morálisan is megalapozottan senki embernek fia nem ítélezhetik addig, amíg ő maga is az „államnemzet” és a „nemzetállam” kategóriáiban gondolkodik és cselekszik. A *homo duplex* álláspontja soha, semmilyen körülmények között nem lehet tisztességes.

Benkő András

Lakatos István (1895–1989)

Az én nemzedékem a második világháború után találkozott Lakatos Istvánnal a kolozsvári Magyar Művészeti Intézetben, és az alig ötvenen túl járó férfit már akkor „Pista bácsi”-ként köszöntötte/emlegette az Intézet legtöbb tagja – beleértve fiatalabb tanártársait is. Egyik évfordulós köszöntőből tudom, hogy az agrármérnökök is így becézték kedvelt professzorukat.

Mindenki úgy ismerte, mint a fiatalos jókedv megtestesítőjét. Tréfára, szójátékra mindig készen fokozta a vidámságot vagy oldotta a nyomott hangulatot. Közismert, értékelt előadói képessége élő változatában érvényesült elsősorban, de nyomtatásban megjelent tréfái sem maradtak hatástalanok. (László Béla, a Korunk szerkesztőségének főtíkára füzetnyi adomáját gyűjtötte össze és készítette sajtó alá. Kár, hogy mai napig sem jelentek meg kötetben: sok kellemes perccel ajándékozta volna meg olvasóit!)

A humor lelki egyensúlyához tartozott és bizonyára volt némi szerepe abban, hogy életének kilencedik évtizedében is frissen reagált egy-egy jelenetre-jelenségre, szólásmondásra. A lélek harmóniájának elemeként értékelte a vidámságot, s ez be is aranyozta éveinek hosszú sorát. Nem véletlen, hogy egyik felköszöntője „örökifjú kortárs”-ként üdvözölte nyolcvanöt esztendőskorában!

Segítőkétségének egyik beszédes tanúbizonysága volt fiatal éveiből őrzött – talán a fiatalág szimbólumát is képviselő –, elmaradhatatlan aktatásakája, amelyben mindig hozott kölcsönzésre egy-egy (csak az ő könyvtárában megtalálható) tudományos füzetet, különnyomatot, esetleg ritkaságszámba menő partitúrát, hogy tanítványainak elmélyülését serkentse.

Barátságos egyénisége, természetes közvetlensége, keresetlen őszintesége, meleg embersége, késő éveiben is üde szellemi ereje és bölcs példát mutató életművészete sokak számára jelentett erkölcsi támogatást a hétköznapi forgatagában, az ünnepnapok emelkedettségében.

Születésének századik évfordulóján emlékezzünk a muzsikusra, aki a romániai magyar zenélet számos területén munkálkodott.

1. Gyermekezeit különböző helységeken töltötte, aszerint, hogy édesapja, Lakatos Jenő (1867–1934) hol kapott s vállalt állást. A család első gyermeke, István születésekor, 1895. február 26-án a Bánságban, Alsó-, illetőleg Nagyzorlencen laktak. Úgy emlékezett, hogy öthatéves korában hegedűt kért és kapott karácsonyi ajándékként, s a falu bandájának egyik tagja mutatta meg a hangszer kezelését.

A századforduló után Nyírcsászáriba (1901), majd Nyírbátorba (1903) került a család. Az elsőben nem volt iskola, s apja tanította a betűvetésre; az utóbbiban egyszerre két osztály anyagából vizsgázott.

Mire az elemi iskolát elvégezte, Balázsfalvára kerültek: az apa tisztviselő lett a szeszgyárban; a gyermek Lakatos István a balázsfalvi Román Gimnáziumban végezte az első két osztályt. Zenetanára, Jacob Mureșianu volt, aki Huber Károly *Hegedűiskolája* alapján irányította a hangszer tanulást (1905–1907). Ezután a gyulafehérvári Római Katolikus Főgimnázium növendéke lett (1907), itt végezte a III. osztályt. Amikor az apa 1908-ban Gyaluban, az ottani Bánffy-birtokon lett intéző, fiát a kolozsvári Unitárius Kollégiumba íratta, s a továbbiakban a Kollégium zenetanára, Sándor János foglalkozott vele. Két diáktársával, Holló Endrével és Hadházy Sándorral hamarosan vonósnégyest alapított (a cselló szólamát a zenetanár játszotta). Első nyilvános szereplésükre 1910-ben került sor, és attól kezdve hárman állandó vendégei lettek a Kriza önképzőkörnek. Műsorukon Haydn, Mozart, Beethoven, Mendelssohn könnyebb művei szerepeltek. Iskolai zenei élményeit az operaelőadások és zenekonzervatóriumi

hangversenyek gazdagították, de eljutott a Kolozsvári Zenetársaság estjeire is, ahol európai jelentőségű művészek is felléptek.

Az Unitárius Kollégiumban érettségizett 1913-ban, majd a budapesti Műegyetem hallgatója lett, és bekapcsolódott az intézet kamarazenekarának tevékenységébe is. Közben a Hubay-iskolán nevelkedett Koncz Jánosnál folytatta hegedűtanulmányait; 1914 januárjában nyilvános hangversenyen is szerepelt.

1.2. Felsőfokú tanulmányainak idején robban ki az első világháború, s neki 1915 májusában be kellett vonulnia az 51. kolozsvári gyalogezredhez, ahonnan gróf Bánffy Miklós közbenjárására áthelyezték a 7-es közös tüzérezredhez. Fehértemplomon töltötte az ún. önkéntesi (tartalékos tiszti kiképzés) évét. 1915-ben szigorlatozott az I–II. év anyagából, majd hadapródként kivezényelték az olasz frontra, ahol részt vett a doberdói, isonzói és piavei ütközetekben. Háromhónapos szabadságát arra használta fel, hogy levizsgázott a III. év anyagából. Visszatérve a frontra, 1917. január 1-én hadnaggyá léptették elő. Az összeomláskor Piavenál szerelt le, de alakulatát visszavezényelte Budapestre.

1919 őszén abszolváló vizsgát tett, s hazajöve hegedűórákat vállalt előbb a Rezik-féle magánkonzervatóriumban, majd a Marianumban (1920–1923). Közben a város szolgálatába lépett almérnöki minőségben (1919). Tanulmányait 1922-ben fejezte be, s a későbbiek folyamán egyre inkább az útépités felé fordult érdeklődése; 1924-ben párizsi ösztöndíjjal aszfaltkémiai tanult. Hazatérve az almérnöki iskolában technikai rajzot tanított (1928–1938).

1.3. 1929 márciusában házasságot kötött Balla Évával (1909–1969). Első gyermekük, Éva-Mária korán meghalt (1929–1933). Ádám nevű fiuk (sz. 1933) mezőgazdasági főiskolát végzett, Anikó nevű lányuk (1935–1983) történelem szakos diplomát szerzett.

1.4. A két világháború közötti évek mérnöki főállásban s a kamarazenélés és egyre inkább a zeneírás jegyében teltek. A második világháború végén Győrbe költözött családjával, de 1945 májusában már ismét a kolozsvári mérnöki hivatal alkalmazottja volt, előbb mérnöki, majd főmérnöki beosztásban.

1.5. 1946-ban doktorált. Főtárgya az etnográfia volt, művészet- és irodalomtörténet mellékszakkal; doktori értekezésként korábbi, *A román népdal és irodalma* című dolgozatát fogadták el. 1949-ben hívták meg a Magyar Művészeti Intézetbe a zenetörténet előadójának (docensének), s ilyen minőségben oktatott később a Gh. Dima Zeneművészeti Főiskolán is nyugalmába vonulásáig. A Mezőgazdasági Főiskolán földmérést, telkesítést és geodéziát adott elő 1954-ig. 1955-ben a Román Akadémia főkutatói állást kínált fel neki, s ezt 1968-ig be is töltötte. Amikor minisztériumi intézkedésre a másod- és harmadállásokat felszámolták, Lakatos István habozás nélkül a zenetörténeti tanszék mellett döntött s innen nyugdíjazták az 1962–63-as egyetemi év lezárásával.

1.6. A hetvenes évek közepéig viszonylag gyakran járt külföldön. 1929-től kezdődően két-három évenként üzleti kongresszuson vagy zenei ünnepségen vett részt. Ezeket az alkalmakat arra is felhasználta, hogy hangszerismereti tapasztalatait gazdagítsa. Saját értékelése szerint e szempontból Bécs, Budapest, Cremona, London, Milánó, München, Párizs és Prága jelentette számára a legtöbbet.

A második világháború után 1955-ben jutott először külföldre, nevezetesen Budapestre, s ez alkalommal többek között Kodály Zoltánnal is találkozott. A következő év őszén Varsó vendége volt és maradandó élményeként emlegette Szymanowski *Stabat Mater* című alkotásának meghallgatását. Bár névre szóló meghívót kapott, nem jutott el az 1956-os Bartók-ünnepségekre, következő évben viszont Poznanban a modern hegedűkészítés technikájába tekinthetett be a nemzetközi bírálóbizottság egyik tagjaként. A hatvanas évektől kezdve több-kevesebb rendszerességgel vett részt a brnói zenei megnyilatkozásokon, 1972-ben pedig a

Magyar Zeneszerzők Szövetségének meghívottjaként jutott el a Kodály-konferenciára. Az országban a bukaresti Mandyczewsky-megemlékezés és az Enescu-fesztiválok, illetve -versenyek jelentettek számára újdonságot.

1.7. Nyugdíjas éveinek örömteli eredményeként kezébe vehette a Kriterion Könyvkiadó jóvoltából három önálló kötetét, a *Zenetörténeti írások* (1971), a *Kolozsvári magyar muzsikusok emlékvilágát* (1973) és a *Kolozsvári magyar zenés színpadot* (1977).

Az 1989-es változásokat már nem érte meg, annak az évnek szeptember 26-án távozott az élők sorából, s a Házsongárdi temető családi sírhelyében helyezték örök nyugalomra. Temetésén Benkő András búcsúztatta tanítványai és munkatársai nevében.

2.1. Az első világháború lezajlása után, amint életkörülményei engedték, szerepet vállalt Kolozsvár zenei életében. Előbb Pongrácz Ádámmal, Szendy Árpád volt növendékével tűzött műsorra Händel-, Beethoven-, Brahms- és Busoni-műveket, s bemutatták a kolozsvári Delly Szabó Géza *E-moll szonátáját* is. Rezik Károly bevonásával már 1920-ban trióvá bővült a formáció, sőt 1922-ben Holló Ernővel vonóstriókat is megszólaltattak. A trió zongorás változata később Tatar Ferenc, Mestitz János, Lám Béla és mások részvételével alakult ki; egy alkalommal Eisikovits Mihály is a zongorához ült hangversenyükön.

2.2. 1920-ban diákkori vonósnégyese szerepelt – Lakatos–Holló–Hadházy–Sándor összeállításban. Két év múlva jelent meg a színen az állandó jellegű Lakatos-kvartett, Hollóval, Klumák Jánossal és Rezikkel. Időnként változott az együttes összetétele, sőt Keppichné Molnár Irma, illetőleg Schönberger Kálmán bevonásával kvintetté alakította. Kvartettje-kvintettje többek között Bartók, Kodály, Debussy, Dohnányi műveiből szólaltatott meg – színezve a műsort klasszikus vagy éppen kolozsvári alkotásokkal (Mozart-kvintett, Farkas Ödön-kvartett, ez utóbbi a fiatal Boga László bevonásával).

3.1. *Előadóként* először a Csipkés Ilona szervezte szabadegyetemi sorozatban állott közönség elé az 1919–20-as iskolai évben. Jóval később Kodály zeneszerzői jelentőségét méltatta (1933), ezt követően pedig a kolozsvári zeneszerzők munkásságát ismertette s ugyanabban az évben Liszt Ferencről is előadást tartott (1936). Gyakrabban kérték fel egy-egy téma megvilágítására a hatvanas esztendőkből: 1961-ben tízszer, 1964-ben pedig hat alkalommal lépett közönség elé. A hetvenes években háttérbe szorult ugyan ez a tevékenysége, de rádióban, hangversenyek előtt, szabadegyetemen fejtegetett egy-egy kérdést az erdélyi magyar zenéről, az egyetemes zenetörténet nagyjairól. Külföldi előadásai közül a Karl Filtschról szóló *Verziót emeljük ki* (1956). Ritkán vállalkozott előadást tartani zeneművekről (pl. Sosztakovics *V. szimfóniájáról* vagy *Farkas Ödön dalairól*).

3.2. Interjúiban a műfaj kötöttségéhez igazodott ugyan, de nem tagadta meg humoros beállítottságát; Kéki Béla, Balla Zsófia, Beke György, Banner Zoltán; Despina Petecel, Simonffy Katalin zenei kérdéseire válaszolt, Murádin Jenő Kolozsvár régi Főteréről faggatta.

4. Széles körű anyaggyűjtés eredményeként állottak össze az általa rendezett zenei kiállítások, szembetűnően gazdag plakát- és kéziratanyaggal. 1941 novemberében 238, 1942 májusában 247 tételt tartalmazott a kiállítási katalógus (hangszerek, kották, könyvek, színlapok, festmények, fényképek, levelek).

Harmadik kiállítását az Egyetemi Könyvtár nagytermében rendezte 1951-ben, Sigismund Toduță és Ștefan Mărcuș közreműködésével. Ezt követte a Gh. Dima Zeneművészeti Főiskola zenetörténeti katedrája által szervezett Haydn-, Händel- és Dima-kiállítás. Összesítve az említett kiállítások katalógusaiban szereplő tételeket, ilyen kép alakul ki:

Kiállítás	Tételek száma		
	Kézirat	Nyomtatás	Összesen
1941-ben önállóan (vegyes)		238	
1942-ben önállóan (vegyes)		247	
1951-ben S. Toduțăval és Șt. Mărcușsal (vegyes)	433		
1959-ben katedra (Haydn)		106	
1959-ben katedra (Händel)		80	
1960-ban katedra (Dima)		105	
Összesen	433	776	1209

5.1. Irodalmi viszonylatban György Lajos és Ferenczi Miklós követte nyomon a romániai magyar könyvkiadást. Talán az ő példájuk serkentette Lakatos Istvánt, hogy önálló füzetben tegye közzé az erdélyi magyar zeneszerzők munkáinak jegyzékét 212 címmel, az alábbi csoportosításban (I. 9.)¹:

Témacsoport	Tételek száma
1. Egyházi vonatkozású művek	39
2. Zeneesztétika	10
3. Zenetörténet	14
4. Népzene	12
5. Zenepedagógia	14
6. Egyéb zeneművek	90
7. Egyéb zenei vonatkozású írások	26
8. Pótlások	7

Maga a szerző figyelmeztette olvasóit, hogy számbavételéből kihagyta a könnyűzenei dal- és táncszerzeményeket. Ez nyilván a teljesség rovására ment, ellentétben a fennebb említett György- és Ferenczi-kiadásokkal. Zavarólag hat Lakatos István közlésében az egyes nevek kétféle írásmódja (Bródy–Bródi, Mezey–Mezei). Vitatható egyik-másik cím besorolása az illető témacsoportba (pl. saját Brahmsról szóló dolgozatát a zeneesztétika keretébe illesztette be, Nemes Elemér vegyes, történeti énekeket is tartalmazó *Dalosságfüzete* a népzene csoportjába került, ugyanakkor néhány népdalfeldolgozás az egyéb művek közé). A címek közlésében sem ragaszkodott következetesen a címlapokhoz. Mindezek ellenére nem vitatható füzetének úttörő jellege és viszonylagos tájékoztató szerepe.

5.2. Másik könyvészeti közlésében hat zeneszerző (Bródy Miklós, Csiki Endre, Delly Szabó Géza, Haják Károly, Kozma Géza, László Árpád és Privorszky Károly) műveit vette számba, hat pontba csoportosítva (zenei művek, versenydarabok, színpadi zene, oratorikus alkotások, vonós kamarazene, zongora- és énekirodalom). Összesen 113 művet sorolt fel (190).

Ha részben indokolt Veress Sándornak, Viski Jánosnak a jegyzékből való kimaradása, kevésbé vonatkoztatható ez azokra, akiket más forrásokból ismerünk, mint Andrassy Ede, Borsay Samu, az Enescu-kitüntetéses Chifl Miklós, Fövenyessy Bertalan, Hoffmann Ferenc, Láni Oszkár, Metz Albert, Nemes Elemér, Molnár Károly, Riszterné Kozma Ida,

¹ Munkásságának könyvészete hozzáférhető: Lakatos István: *Zenetörténeti írások*. Buk. 1971. 245–290, valamint *Zenatudományi írások 1980*. 310–317. (I. Nyomtatásban megjelent könyvek, önálló tanulmányok, különnyomatok, II. Gyűjteményes kötetekben, folyóiratokban, napilapokban megjelent cikkek, bírálatok, krónikák, könyvismertetések, III. Kéziratok, IV. Repertórium. Gyakoribb utalás miatt római szám nélkül hivatkozunk a II. csoportra, a többinél feltüntetjük a római számot is. Az arab számok e csoport egyes tételeire vonatkoznak.) A hiányzó címekre lennebb utalunk.

Pogatschnigg Guidó, Tárca Bertalan, Teleki Ádám, Tróznér József, Veress Gábor, Vitek Károly. És bár jelzi, sajnálatos módon elmaradtak a kórusművek.

5.3. Főmunkatársi minőségében a kolozsvári akadémiai fiókkönyvtárak zenei anyagának számbavételén Benkő Andrással együtt dolgozott. A fél évtizedes munka (1956–1961) tekintélyes könyvészeti anyagot ölelt fel. Később a négy fiókkönyvtár mellé felsorakozott a Gh. Dima Zeneművészeti Főiskola, az Állami Magyar Színház és Opera, valamint a Seprődi-hagyaték egyetemi könyvtári része:

A könyvtár (állomány) megnevezése	Lapok	Tételek száma
1. Akadémia I. (volt Piarista Gimnázium)	43	171
2. Akadémia II. (volt ferences könyvtár)	7	24
3. Akadémia III. (volt Református Kollégium)	85	327
Uo. kiegészítés	6	50
4. Akadémia IV. (volt Unitárius Kollégium)	21	98
Uo. kiegészítés	5	11
5. Állami Magyar Színház és Opera	81	448
6. Gh. Dima Zeneművészeti Főiskola	57	298
Uo. kiegészítés	7	63
7. Seprődi-hagyaték (Egyetemi Könyvtár)	52	194
Uo. kiegészítés	14	44
Összesen	378	1728

5.4. Szintén főkutatói minőségében állította össze Aracsy Judit tanársegéd közreműködésével az Utunk (1946–1960) és önállóan a Tribuna (1957–1961) zenei anyagának jegyzékét 18 témacsoporttal (zenei élet, színpadi zene, hazai muzsikusok–hazai zeneművek, népzene, kórusok, általános zenetörténet, táncművészet, esztétika, filharmónia, hangversenyek-szólóestek, műkedvelés, rádió-film-lemez, könyvismertetés, orosz–szovjet zene, népi demokráciák, nyugati zene, Enescu, Enescu-fesztiválok, Bartók), összesen 380 + 515 = 895 tételben.

5.5. Összegezve könyvészeti adatgyűjtését és -közlését, valamint a kiállítások katalógusai-ban szereplő tételeket, az alábbi kép alakul ki:

	Kézirat	Nyomtatás	Összesen
Önállóan (1941–1962)	515	485	1255
Aracsy Judittal	380		380
S. Toduțăval és Șt. Márcușsal	433		433
Benkő Andrással	1728		1728
Katedrával		291	291
Összesen	3056	1101	4087

6.1. Két kieséssel (1923–1928, 1950–1953) bontakozott ki zenekritikusi működése. Idevágó írásaiban találunk híryanagot, krónikát, kritikát, könyvismertetést, nekrológot, évfordulós cikket, előzetes beharangozó írást vagy ennek fordítottját: beszámolót. Felvonul ezekben az előadók nagyon hosszú sora, jelen vannak intézmények, zenei együttesek. Találunk éveket,

amikor kitartóan ragaszkodott egy-egy időszaki termékhez, pl. a Keleti Újsághoz (1922–1940, külön zenei rovattal, a *Zenevilággal*), a Pásztortűzhöz (1936–1944), az Erdélyi Helikonhoz (1938–1944), a Kolozsvári Estilaphoz (1941–1943), a második világháború után pedig a Világossághoz (1945–1950), illetőleg ennek megszűnte után az Igazsághoz (1955–1975). Jelen volt országos és külföldi lapok, folyóiratok hasábjain is alkalmi írásokkal.

6.2. Első híradásai még diákkorában jelentek meg: tudósításokat küldött Kolozsvár zenei életéről a budapesti Zene, majd később a temesvári Zenei Szemle szerkesztőségének. Ekkor került kapcsolatba a jeles zeneesztétával, Járosy Dezsővel (1, 2, 12, 13). Az 1920-as években lényegében még mindig elsősorban krónikásként számolt be olvasóinak (3, 7–8).

6.3. E tudósításoktól vezetett az út az összegező beszámolóig, melyekkel késő éveiben is találkozunk. Utóbb egy-egy hét, egy-egy hónap eseményeit összegezte a fővárosban megjelenő Romániai Magyar Szó, illetőleg az Előre számára (411, 524, 527, 544 stb.). Ennek az anyag-nak egy része kisebb-nagyobb módosításokkal, de a szakszerű elemzés elmaradásával, a krónikajelleg megőrzésével napvilágot látott a bukaresti Muzicaban is (495, 498, 569, 583). Ritkábban jelentkezett a kolozsvári Tribuna hasábjain hangversenyjegyzetekkel (649). Ebbe a kategóriába sorolhatók az Enescu-fesztiválról tudósító írásai is (635, 636, 773, 775). Színvo-nalásabb beszámolókkal találkozunk a helybeli irodalmi folyóiratoknak szánt anyagban, bár szakszerűsége itt sem törekedett: Erdélyi Szemle (18–19, 279, 280), Erdélyi Helikon (120–122, 225), Napkelet (7–8), Pásztortűz (60, 97, 234) stb.

6.4. Viszonylag ritka a beharangozó írás, mint Kodály *Missa brevis*ének kolozsvári elő-adása Nagy István kórusának tolmácsolásában (425). A Gh. Dima Zeneművészeti Főiskola hangversenysorozatára az első koncert kapcsán hívta fel a figyelmet, egyben hangsúlyozva a kamarazene fontosságát általában, miközben néhány megállapítása vitatkozásra készíti az olvasót: a kamarazene iránti ellenszenv múltbeli örökség, kamarazenét csak műkedvelő együttesek szólaltattak meg (717).

6.5. Az 1932–33-as Bécsi Zenei Ünnepekről szóló beszámolójában a modern magyar zene jelenlétét hangsúlyozta – Bartók-, Kodály-, Jemnitz-, Harsányi- és Szabó-művek révén (16). Éveken át kísérté figyelemmel a lengyel és cseh zenét, s nem maradt adós a Varsói Fesztivál, illetőleg a Brnoi Zenei Ünnepek ismertetésével sem (525, 904, 912, 914, 933, 934). Sum-másan számolt be a Kodály-konferenciáról, melynek alap gondolata kihangsúlyozta a ze-neszerző jelenlétét a 20. század zenei életében. Fokozott élményt jelentett számára az ennek keretében elhangzott *Psalmus Hungaricus* és a *Háry-szvit* (968).

6.6. Hangszeres muzikus lévén, csak kisebb mértékben foglalkoztatta a kórus, elsősorban két téma kapcsán: a Romániai Magyar Dalosszövetség és Nagy István énekkara. Helyesen értékelte az énekkarok szerepét a művelődési életben, de eltúlozta a velük szemben támasztott igényeket. Hangsúlyozta a Szövetség szervezési eredményeit, de bírálta műsorpolitikáját és észrevételeket fogalmazott meg ennek javítása érdekében. Elképzelését azonban a szakiroda-lom csak részben találta elfogadhatónak. Szembetűnő például az énekkari irodalom egyik leggazdagabb szakaszának, a reneszánsznak a mellőzése, s a felsorolt hetvenöt szerző között olyanokat is megemlített, akiknek fontossága nem haladta meg a Dalosszövetség által népsze-rűsítetteket, sőt, ismeretlenek a lexikográfiai irodalomban (44).²

Nagy István karmesteri munkásságára az 1938-as országos dalos versenyen figyelt fel, és attól kezdve őszinte lelkesedéssel népszerűsítette művészetét. Egyik-másik fellépését az illető évad legszebb, legértékesebb zenei eseményének minősítette (124, 222, 259, 429, 432, 562).

² Kodály Zoltán levelei. Szerk. Legány Dezső. Bp. 1982. 127. 364. sz.

Más énekkarokról és karmesterekről is elismeréssel nyilatkozott: a Marianuméról és Kotsis M. Ceciliáról, a Református Teológiaéról és Benedek Kálmánról, a Református Leánygimnáziuméról és Sinkóné Czeglédy Emmáról, az Unitárius Kollégiuméról és Péterffy Istvánról, közös szereplés kapcsán a nagyenyedi tanítóképzőéról és Szabó Gézáról, a magyar főiskolásokéról és Domokos Pál Péterről (123, 137, 138, 168, 209, 338, 392). Adott esetben beszámolt vendég-énekkarok fellépéséről is, például a Budapesti Egyetemi Énekkarról, a Budapesti Kamarakórusról, a budapesti Gamma kórusról vagy a szombathelyi Schola Cantorum Sabariensisről (148, 214, 218, 262), akárcsak a marosvásárhelyi Állami Székely Népi Együtteséről (628, 703).

6.7. Könyvismertetései öt csoportba sorolhatók: zenetörténet, népzene, lexikográfia, zeneesztétika és -pedagógia. Első recenziója 1935-ben, az utolsó 1980-ban látott napvilágot. A meglehetősen hosszú sorból mindössze érzékeltetésre emeljük ki Karl Ditters von Dittersdorf önéletírását, mely nagyváradi tartózkodásának leírásával vonzotta, Prahács Margit Brahms-katalógusát (néhány címkiegészítéssel), a Voicana szerkesztette Enescu-monográfiát, Constantin Brăiloiu Bartók-kötetét, Szöllősy András Kodály-könyvét, Viorel Cosma lexikonának kötetét, ill. kiadásait, Járdányi Pálnak a kidei világi zenéről készült munkáját, Bartha Dénes antológiáját, illetve Káldor János magyar zenetörténeti összegezését (125, 136, 139, 232, 306, 308, 310, 446, 819, 915).

6.8. Nekrológjaiban ismerős muzsikusoktól vagy a zenetörténet nagyjaitól búcsúzott, s ilyenkor rendszerint összegezte az életmű eredményeit is (Karol Szymanowski, Hubay Jenő), vagy az emberi jellemvonásokat emelte ki (Koncz János, Csiki Endre). A Kolozsvárról induló Török Erzsébet esetében a modern magyar zenét népszerűsítő magatartását értékelte (85, 103, 115, 451, 973). Találunk arra is példát, hogy közel egyidejű elhalálozás esetében egyszerre állított emléket három muzsikusnak is, Sir John Barbirollinak, Ionel Perleának és Széll Györgynek (918).

6.9.0. Krónikái és zenekritikái ölelik fel a legszélesebb időközt, hiszen diákéveitől kezdve késő öregkoráig jelen volt ilyen írásokkal (1911, ill. 1920–1972). Helyi előadóművészek és világhíró nagyságok vonultak fel ezekben az írásokban, tükrözve elsősorban Kolozsvár színes, gazdag hangversenyéletét. A nagyon hosszú sorból ezúttal is csak példákat ragadunk ki.

6.9.1. A kolozsvári művészek közül Hevesi Piroskát, a jeles Bartók-tanítványt elsősorban műsorösszeállításáért dicsérte (35). Halmos Györgyről gyakrabban írt, kiemelte ízlését, csi-szolt technikáját, érett művészetét (430, 509, 519, 641, 646, 677). Zsurka Péterről az ötödik évtized folyamán ismételtén írt és színvonalas műsorának nevelő szándékát hangsúlyozta (315, 344). Balogh Ferencnek a Bartók-művek népszerűsítésében vállalt szerepét emelte ki (489, 812, 846). Szabó Gézát Bartók-ciklusakor üdvözölte (338, 385). Felfigyelt az akkor legfiatalabbakra is, mindenekelőtt Ágoston Andrára, akinek tolmácsolását kiegyensúlyozottnak érezte (859).

6.9.2. A kiemelkedőbb magyar előadóművészek közül elsősorban Dohnányi Ernőről nyilatkozott messzemenően elismerő szavakkal: az akkori magyar zenei élet legsokoldalúbb élő alakját látta benne és ez sok tekintetben Liszt Ferencre emlékeztette. Zeneszerzőként főleg hangszerelését értékelte: addig alig vagy egyáltalán nem hallott szépségeket fedeztetett fel hallgatóságával (93, 200, 303). Szigeti Józsefről először a harmincas-évek elején, szólóestje, illetőleg a Magaloffal közös kamarazene-hangverseny alkalmával írt (101)³; később azt találta művésze alapvonásának, hogy egyaránt tündökölt barokk-, klasszikus és kortárs művek

³ Lakatos István: *Szigeti József hangversenye*. Keleti Ujság 1931. márc. 19.

tolmácsolásában (986). Zathureczky Edéről, Böszörményi Nagy Béláról egy-egy kolozsvári hangversenye kapcsán írt. Az elsőnek inkább élménygazdagító vonását, a másodiknak Beethoven-előadását találta egyéninek (243, 255, 257). Nyilván folytatni lehetne a sort, főleg a kamarazenei megnyilatkozások bevonásával, hiszen olyan fellépésekről tehetnénk említést, mint például Végh Sándor–Veress Sándor, Basilides Mária–Kóréh Endre, akik kiemelkedő élményekkel ajándékozták meg hallgatóikat, nem szólva a fennebb említett Zathureczky–Dohnányi-koncertekről.

6.9.3. A román előadóművészekről írott krónikák-kritikák közül kiemelkednek az Antonin Ciolanról szólók, aki három együttes karmestereként vállalt szerepet (Állami Magyar Opera, Állami Filharmónia, Gh. Dima Főiskola) a város életében (438, 444, 447, 456, 777, 842). George Georgescunak főleg Beethoven-koncertjei emelkedtek ki, köztük is a *Kilencedik szimfónia* megszólaltatása (431, 455). Mircea Cristescu mint a Kamarazenekar sikeres vezetője és Bartók-művek ihletett előadója maradt meg a Lakatos-kritikákban (855, 868, 873).

6.9.4. Az egyetemes zenei élet világhíró nagyságai közül a korai írásaiban megjelent Willem Mengelberg (254, 270), Alfredo Casella (95, 96), a későbbiek közül Anatole Fistoulari (863), David Ojsztrah (662) vagy Szvjatoszláv Richter kolozsvári fellépésével kapcsolatosan vetett papírra értékelő jelzőket, ez utóbbi esetében éppenséggel szuperlatívuszokat (822).

6.10.1. Krónikaiban, kritikáiban fontos helyet kapnak intézmények, kamarazene-együttesek is. Nyomon követte a Magyar Zenekonzervatórium életét, eredményeit, annál is inkább, mert vezetőségi tagja volt. Leggyakrabban zenekari koncertjeiről írt, karmester-tanárai közül melegen üdvözölte Zsizsmann Rezsőt (25, 31, 142, 169).

Hűségesen számolt be a Zenei elemi és középiskola, később elnevezéssel Zenei Líceum szerepléseiről, kiemelve Guttman Mihály elévülhetetlen érdemeit (617, 767), különös tekintettel korunk zenéje felé való tájékozódásában (874). Természetes, hogy egy-egy nyilvános hangverseny után megjelent írásaiban a felsőfokú zenei oktatás is: a Román Zenekonzervatórium, a Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola zenei fakultása, a Magyar Művészeti Intézet, ennek román megfelelője és az egyesítésükből származott Gh. Dima Zeneművészeti Főiskola (314, 493, 505–508 stb.). Értékelte a Magyar Művészeti Intézet két ciklusát, a dal fejlődésének történetét, valamint Bartók műveinek sorozatát (383, 404, 426), a zeneszerzői esteket (Eisikovits, Jodál, Márkos: 335, 376, 430), s mint fennebb láttuk: a tanárok önálló szerepléseit is.

6.10.2. Az Állami Filharmóniáról előbb szórványosan, majd rendszeresen írt mind a helyi, mind a fővárosi sajtóban. Külön méltatta Bartók-rendezvényeit és az őszi Zenei Heteket. Rendszeresen értékelte nemcsak a karmesterek, hanem az együttes eredményeit is. Megalakulásától kezdve kellő figyelemmel fordult a Filharmónia Kamarazenekarának tevékenysége felé és be is számolt jelentősebb sikereiről (600, 601, 633, 641 stb.). Krónikai rögzítették a vendégkarmesterek és -szólisták fellépéseit is, kitekintést nyújtva egyben a zenei világba (616, 642, 648 stb.).

6.10.3. A harmincas évek elején átmenetileg működő hangszeres együttesekről is némi képet festett: a helyi jellegű *Koncert Szalonzenekarról*,⁴ a Népművelő Bizottság Zenekaráról (204), a Dermata fúvóegyütteséről (329), az Egyetemi Zenekarról (205), akárcsak az Egyetemisták Kamarazenekaráról (336). Értékelte az Orvosok Kamarazenekarának műsorain felbukkanó és ritkaságszámba menő darabokat (789).

⁴ Uő.: *A Kolozsvári Koncert Szalonzenekar hangversenye*. Uo. 1933. jan. 14.

6.10.4. A vendég szimfonikus együttesek közül lereagálta a George Enescu Filharmónia és a Marosvásárhelyi Filharmónia fellépéseit. Érthetően kerültek előtérbe a külföldi, általános érdeklődést kiváltó együttesek: a Berliini Kamarazenekar (71), a Budapesti Filharmonikus Társaság Zenekara (263). A hatvanas évek közepén a Cseh Filharmónia nyújtott lehetőséget az összehasonlításra (872).

6.10.5. A Goldmark-zenekar hangversenyeiről mintegy fél évtizeden át írt kronikákai (81, 99, 167), figyelemmel kísérte a Kolozsvári Filharmóniai Társaság rendezvényeit, különösen értékelte a Bartók *Hegedűversenyének* országos bemutatójára való vállalkozást, Vaszy Viktor karmesteri munkájának színvonalát (193, 252, 261, 275).

6.10.6. Az Ardealul Filharmonikus Zenekar a második világháború után jött létre, elsősorban a Román Opera és Román Zenekonzervatórium hangszeres muzsikusaiból. Eredményei szintén tükröződnek a Lakatos-kritikákban (350, 357, 360 stb.).

6.10.7. Kolozsváron a két világháború között számos házban kamarazenéltek, a városban nyolc-tíz állandó vonósnégyest tartottak nyilván. A Goldmark-kvartett tagjaiban elsősorban a nagyfokú ügyszeretet, a személyes buzgalom, lelkesedés tűnt szemébe a kritikusnak (99). A Végh-kvartett esetében a modern magyar művek népszerűsítését érezte fontosnak (208). Walbauer-Kerpelyék együttese a Bartók-művek hiteles tolmácsolásával nyújtott élményt (286). Nagy István vonósnégyese a gondosan összeállított és ritkábban hallható alkotások stílusos előadásával emelkedett ki.⁵ A Smetana-együttes szereplésében inkább a távlatokat ígérő teljesítményt emelte ki (532). A Weiner-vonósnégyes fiatal tagjainak biztos hangszertudását, finom és mértéktartó játékmódját találta fontosnak (674). Loewenguth világjáró kvartettjének játékában a tisztaságot, az előadás bensőségét méltatta (652). A Boda-kvartett esetében a hangsúlyozott nevelő szándékot látta és érezte elsődlegesnek (742). A Ruha-vonósnégyes sikereit a hangzás és értelmezés magas szintű megvalósításában, úgyszintén a nem mindennapi feladatok megoldásában gyökerezett (766, 786).

6.10.8. Nagyobb kamarazene-együttesek közül kiemeljük a Cseh-nonett vendégszerepléséről írt kritikáját, melyben érdemül tudta be a fiatal és akkor még alig ismert Zoltán Aladár *Nonettjének* műsorra tűzését (593). Elismeréssel nyilatkozott az I Menestrelli (677), az I Solisti Veneti (821) s többek között a kolozsvári Collegium Musicum színvonalas estjeiről (813).

6.11.1. A két kolozsvári Operával kettős értelemben foglalkozott. Figyelemmel kísérte zenekari megnyilvánulásait, önálló szimfonikus hangversenyeiket, értékelte a város hangversenyéletéhez való hozzájárulásukat. A Román Opera korai szakaszából Egisto Tango vállalkozását méltatta, bemutatóiból csak a második világháború után regisztrált néhányat: 1946-ban a *Bajazzókat* és a *Parasztbecsületet*, 1948-ban további hat bemutatót vagy felújítást. Később egy-egy évadban bukkant fel szórványos írása, ezek között kolozsvári szerző műve (Tudor Jarda: *A parasztkapitány*) és a Iași-i Zirra darabja (*Alexandru Lăpuşneanu*: 3, 334, 443, 467, 582). Szívesen szólt a Jora-balettekről (585, 830).

6.11.2. A Kolozsvári Opera, illetőleg a Kolozsvári Állami Magyar Opera repertoárja meszesemenően teljesebben tükröződik írásaiban, mint a fennebb említett intézményé. Az 1940 előtti időben elvétve bukkant fel egy-egy színpadi mű, operaszerző vagy színpadi énekes (Bizet, Saljapin, Verdi: 120, 122, 141). Az 1941–43 kettős évadból nyolc dalművel foglalkozott, az 1948-ban induló évadoknak úgyszólván minden bemutatóját ismereti 1961-ig. Azután már ritkábban jelentkezett s Verdi *Attilájával* búcsúzott a műfajtól (159, 162, 196 stb.). Idevágó

⁵ Uő.: Nagy István vonósnégyesének bemutatkozása. Világosság 1949. máj. 22.

írásaiban Demján Vilmosról nyilatkozott több alkalommal és értékelte Rónai Antal kiváló teljesítményét (324, 325). Ritkábban szólt az operettekről, inkább odafigyelt a balett-előadásokra (943; 203, 466, 482).

6.11.3. A Zeneművészeti Főiskola színpadi teljesítményeinek értékelésében tudatában volt a nevelő szándék kiaknázásának mind a mű megválasztásában, mind betanításában (pl. Gluck: *A rászédett kádi*, Mozart: *A varázsfuvola*: 390, 818). Színpadi vendégegyüttesek közül a más vonatkozásban említett Állami Székely Népi Együttest, illetőleg az Állami Ének- és Tánc-együttest méltatta figyelemre (628).⁶

7.1. Első zenetörténeti írásai a kritikai tevékenység közepette bukkantak fel és később sem lehet éles határvonalat vonni a két terület között. A kísérletezés voltaképpen a diákévekre esett: két későbbi témát előlegezett (*Liszt Ferenc és a cimbalom*, 1910; *Farkas Ödön zeneszerző pályafutása*, 1911). A háború után futó jelleggel írt az egyetemes modern zenéről és némi általános esztétikai szándékkal az előadó-művészetről (9, 18), összegezte a Liszt Ferencről szóló olvasmányait a szimfonikus költeményt illetően és előlegezett egy dolgozatot Kodály Zoltán zeneszerzői jelentőségéről (4, 11).

7.2.0. Zenetörténészként egyik alapvető foglalatossága Kolozsvár zenei múltjának tanulmányozása. Ez irányú munkálkodása kiegészítette a város jelenkori zeneéletéről a krónikáiban-kritikáiban kialakult képet.

7.2.1. A szimfonikus zene fejlődéséről nyomtatásban csak az első részt közölte, jelezve azonban, hogy folytatni szándékozott a témát. E tanulmányában intézmények, együttesek szerint vette számba az anyagot: négy pontból kettőt a Színháznak, további kettőt a Zenekonzervatóriumnak szánt. Előbbinek a 18. század végétől kísérte nyomon fejlődését, elsősorban a sajtó és a plakátanyag alapján. A Zenekonzervatórium szerepét e tekintetben Ruzitska György idejére és halála utáni rövid szakaszra (1836–1869), valamint a Farkas Ödön neve fémjelezte negyedszázadnál hosszabb időre osztva mutatta be (1880–1912). A két világháború közötti és az azt követő szimfonikus zenei élet összegezésére már nem került sor, a tanulmány folytatása abbamaradt. Akárcsak más, ilyen jellegű dolgozatában művek, előadóművészek hosszú sorát vonultatta fel, hangsúlyozva szerepüket, kitekintéssel Heinisch József, Gócs Ede, Böhm Gusztáv, Stöger Béla, Káldy György, Pichler Bódog János, Berecz Ede, Óberti János és Borsay Samu karmesteri hozzájárulásához a művészi élet megalapozásában.

7.2.2. A Kolozsvári Házi Zenekör (1841–1870) témája korábban foglalkoztatta, de tanulmány formájában anyaga csak a *Zenetudományi írások* első kötetében látott napvilágot (1977). Hangsúlyozta az intézmény szerepét a szakemberképzésben, érzékeltette helyi és átutazó művészek bekapcsolódását a város zenei életébe. Ruzitska György halála után, 1870-ben a Házi Zenekör és a későbbi Kolozsvári Zenetársaság közös munkával hatásosabban szolgálta a város zenei életét.

7.2.3. A Kolozsvári Zenetársaság (1887–1918) történetének megírására először a negyvenes esztendők elején vállalkozott Bartha Dénesnek, a Magyar Zenei Szemle szerkesztőjének biztatására. A tanulmány első változata ebben a folyóiratban látott napvilágot (1943). Utóbb a *Zenetudományi írások* második kötete számára részletesebben dolgozta fel a témát: az adatok száma gyarapodott, a jegyzetapparátus éppenséggel hatszorosára nőtt, és számos fényképet, mősört illesztett be e változatba (1980).

7.2.4. Önálló kötetet szánt a kolozsvári zenés színpad fejlődésének (1977). Hosszú évek kutató- és gyűjtőmunkájának gyümölcseként részletezte itt az erdélyi magyar nyelvű színház-

⁶ Uő.: *A Marosvásárhelyi Állami Ének- és Táncgyüttes új műsora*. Előre 1962. aug. 8.

nak Kolozsvárhoz kapcsolódó anyagát. Nem egészen kétszáz év zenés színpadi élete vonul el az olvasó előtt (1792–1973), úgyszólván évről évről. A kötet függelékében ábécé-rendben felsorakoznak a Kolozsváron magyar nyelven előadott zenés darabok: majdnem 1200 zenemű, illetőleg zenés darab lexikális adatai állanak az érdeklődő és a tudományos kutatás rendelkezésére. Mindezt kiegészítette félszáznál több fényképpel.

7.2.5. A Téka-sorozatban szemelvényeket tett közzé – *Kolozsvári magyar muzikusok emlékvilága* címmel – Ruzitska György önéletírásából, Déryné Széppataki Róza emlékezéseiből, Brassai Sámuel Lisztnek a cigányokról írt könyvéről szóló „elmefuttatás”-ából; közölte Bartalus István *Káro király* című, Joseph Haydn életéből merített „történeti beszély”-ét és Farkas Ödön két írását, melyek közül egyikben a magyar művészi zenéről, a másikban a zeneiskolák hivatásáról értekezett. A bevezető tanulmányban félszázadnyi időn vezeti át az olvasót Ruzitskától Farkasig. Futólag szól a Bartalus-írásról, hiszen azt csak jó szándékkal (?) tekinthetjük kolozsvárinak (szerzője a kolozsvári Zenekonzervatórium növendéke volt és 30 éves korában költözött Pestre); Déryné emlékeiből is csak a Kolozsvárhoz kapcsolódókat vette át.

7.2.6. *Brassai Sámuelnek*, a jeles polihisztornak a zenéhez való viszonyát előbb cikksorozatban közölte, majd önálló füzetben is megjelentette (1941–1942). Tizenöt pontban tárgyalta a témát, legrészletesebben az életrajzot, majd érzékeltette Brassai buzgólkodását a város zenei életének szervezésében és zenebírálói tevékenységét. Hiányolhatjuk a Lisztről szóló dolgozat futólagos ismertetését, Brassai zenei érveinek kiaknázását. Brassairól szóló más írásaiban is hangsúlyozta szerepét az erdélyi zeneírás előkészítésében (983), sőt késői írásai között is találunk Brassairól szólót, de egy mai szintű zenetudományos értékeléssel lényegében adósunk maradt (992).

7.2.7. Első zenetörténeti témáinak egyike a Ruzitska család. Idevágó tanulmányaiban felhasználhatta a családi hagyatékot is; ez megkönnyítette kutatásait, egyben a közlés hitelességét is fokozta. Mindenekelőtt Ruzitska György szerepét jelölte ki az erdélyi zenei életben. Bevezető tanulmánnyal és értékes jegyzetekkel tette közzé Ruzitskának 1856-ban abbamaradt önéletírását az Erdélyi Ritkaságok sorozat 3. füzeteként (1940, 1944). E bevezető anyagát módosít(gat)va azonban Ruzitskát hol erdélyi, hol bécsi, hol meg morva muzikusnak tünteti fel, aszerint, hogy milyen nyelven jelent meg róla szóló dolgozata (I. 6, 940).

A Ruzitska családról szóló önálló füzetében szintén György életét és munkásságát ismertette részletesen, a másik két Ruzitska: Ignác és József működése csak kortörténeti kép keretében szolgált (I. 5). Feltűnik írásaiban a család három női tagja is: id. Ruzitska Béláné Raczek Zsófia, aki előbb külföldön hangversenyezett, majd a kolozsvári Zenekonzervatórium hegedűtanárnője lett; őt külön tanulmányban mutatta be, pótolva ezzel a fennebb említett füzet mulasztását.⁷ Ifj. Ruzitska Béláné Raczek Klára zongoraművészként illeszkedett be a város zenei életébe (106). Kevésbé fontos szerepet töltött be Ruzitska György leánya, Ilona, aki a kolozsvári Zenekonzervatóriumnak volt zongoratanárnője. Ruzitska György unokája, dr. Ruzitska Béla egyetemi tanár mind a Konzervatóriumban, mind a Zenetársaságban vezetői tagként öregbítette a család hírnevét.

7.2.8. Farkas Ödönről mint a Zenekonzervatórium jeles igazgatójáról és az első Ady-megzenésítőik egyikéről többször is írt (301), a gondolkodó-szervező Farkasról két változatban is (283). Értékelte zeneszerzői tevékenységét, pedagógiai munkásságát, karmesteri működését,

⁷ Uő.: *Ruzitskáné Raczek Zsófia, a Kolozsvári Zenekonzervatórium hegedűtanárnője = Zenetudományi írások 1986. 180–186.*

az iskola akkoriban modernnek minősülő átszervezését, sőt zeneírói-szerkesztői kezdeményezéseit is. 1973-ban megjelent kis kötetében újraközölte Farkas két írását s ennek kapcsán az addiginál teljesebb névsorát idézi tanítványainak. Minden megjegyzés nélkül vette át Farkas véleményét (pl. az ún. magyar hangszín tartalmi köre, a fonetikai-prozódiai megoldások, illetőleg a modern zene kialakulásának lehetséges útja). Késői írásában is megismételte a zeneszerzőnek a népzenevel való kapcsolatáról szóló tézisét, holott még arra sincs adatunk, hogy legalább Kolozsvárt elő munkatársának, Seprődinek gyűjtését ismerte volna. Pedagógiai módszeréről az első világháború után parázs vita zajlott a kolozsvári sajtóban.⁸

7.2.9. A Kolozsvári Állami Magyar Opera tevékenységét is nyomon követte kritikáiban. Nem elégedett meg egyes operák-operettek-ballettek színrevitelének és a kivitelezés mikéntjének rögzítésével. Beszámolt egy-egy évadjáról, évtizedéről (470, 577); az intézmény negyedszázados fennállását történetének megírásával köszöntötte, két változatban is (955, 976). Felmutatta az előzményeket is és megjelölte az általa elképzelt utat a jövő felé. Egészében hat fejezetet vetett papírra (*A kolozsvári operajátszás múltjából, A bemutatkozás, Nemzetközi játérendjének kiépítése, Balett, operett, musical, Hazai művek a színpadon, Hogyan tovább?*). Ez az anyag más formában – mint fennebb láttuk – szerves része a kolozsvári zenés színpaddal foglalkozó kötetének is (I.23).

7.3. Erkel Ferenc szintén nagy témáinak egyike (1935–1973), egyik-másik esztendőben több írása is megjelent a zeneszerzőről (496, 499, I. 12.). A téma variált visszatérését az alábbi táblázat szemlélteti:

Év	Tanulmány	Cikk, előadás
1935		Erkel Ferenc Emlékhangverseny
1941		Bánk Bán
1943		E.F. emlékezete (előadás)
1944		Ua.
1948		Hunyadi-nyitány Hunyadi László Hunyadi László – mai szemmel
1953	E.F. és művészetének haladó jellege (jegyzet, kézirat); E.F. – a magyar zeneművészet nagy úttörője; E.F. Marosvásárhelyen megtalált ismeretlen kantátája; Ua. románul	60 de ani de la moartea lui E.F.
1954	E.F. élete és munkássága, mint összekötő kapocs a magyar és román zenekultúra között (Viorel Cosmával); E.F. kolozsvári levele; Ua. más fórumon; Ua. románul; E.F. „Magyar Cantate”-ja	
1960	Egy bukaresti Erkel-bemutató centenáriuma E.F. (tervbe vett kötet)	Erkel és a népzene E.F. és Kolozsvár
1961	Erkel-dokumentumok Romániából	
1969	Ferenc Erkels Opern in Klausenburg	
1970		E.F. Kolozsváron

⁸ Uő.: [Seprődi János,] *a zene-történész = Seprődi János válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése*. Buk. 1974. 44–53, valamint uo. 464:150. sz. és 474:399–403. sz.

Év	Tanulmány	Cikk, előadás
1971	Erkel Ferenc (a Zenetörténeti írásokban)	A Román Népköztársaság Erkel-kézjegyei (kézirat)
1973	E.F. a Kolozsvári Dalkör tiszteletbeli tagja	
é.n.		

Erkelnek a népdallal való kapcsolatát egyetlen utalásra építette és vonta le túlzott következtetését (legfőlegb népies műdalról lehetett szó, az igazi népdal felfedezése ugyanis még váratott magára). Kár, hogy tervezett Erkel-kötete megghiúsult, abban összegezhetné volna idevágó kutatásait, eredményeit. Az Erkel-kantátáról szóló dolgozatában az egyes témák kottapéldája is megtalálható.

7.4. Liszt Ferencről is hasonlóképpen sokszor írt, a téma több mint egy emberöltőn át jelenik meg könyvészetében (1935–1976, sőt visszafelé 1910-ig bővül, ha diákkori írását is beleszámítjuk). Első dolgozatának anyaga előadásként is elhangzott ugyanazon évben (1935). Ismertetett négy Lisztről szóló könyvet (Falk Géza, Hankiss János, Takács Menyhért, Pulszky Ferencné Walter Teréz művét). Liszt hangversenyeiről, ill. hangversenykörutakról: elsősorban a kolozsvári, illetőleg erdélyi és bánági fellépéseiről külön figyelemmel írt. A hangversenykörútjairól szóló írások újabb hulláma 1956-ban indult el, s még 1976-ban is gyűrűzött (46, 311, 523, 565, 657, I. 10, 11.). Fontosabb eredményeit románul és németül is közölte (523, 657). Zenetörténeti kötetében Lisztről is összegező képet nyújtott (I. 18.). Ma, Bárdos Lajos elemzése nyomán könnyű rámutatni Lakatos Istvánnak Liszt nyelvezetével kapcsolatos túlzó fogalmazására (pl. „minden karakterisztikuma német”).⁹ A *Rapszódia*k viszonylagos pozitív értékelését viszont már Lakatos is vallotta, s ebben Bartók igazolta őt.¹⁰

7.5.1. A magyar zenetörténetet nem folyamatában és a teljesség igényével mutatta be, hanem kiemelt egy-egy olyan képviselőt, aki az erdélyi zenetörténettel is kapcsolatban állott. Szabolcsi Bence tanulmánya alapján rajzolt képet Tinódiról (302, 363), Gombosi kötetére alapozott Bakfarkról szóló írásaiban. Kár, hogy ez utóbbi esetben nem vette figyelembe a Gombosi Ottó utáni kutatások felfedezéseit (362, 988). Salamon Jánosról, Bem muzsikusról szóló megemlékezéseit alapján Gyalui Farkas korábbi két írása ihlette (902).¹¹ Hasonlóképpen a magyar zenetörténet eredményeit közvetítette Girolamo Diruta és Moldovai Mihály esetében is, legutóbb az 1971-es kötetben. Többször jelentkezett Michael Haydn és Karl Ditters von Dittersdorf nagyváradi tevékenységéhez kapcsolódó írással, sajnos ezekben is zenei elemzés nélkül (109, 136). A magyar romantika két kiemelkedő alakját, Erkelt és Lisztet, mint láttuk, számos alkalommal népszerűsítette, Mosonyi Mihály neve viszont éppen csak felbukkan nála; igaz, őt alig fűzték szálak az erdélyi zenéhez (926, I. 19).

7.5.2. Nem kis érdeme, hogy egészen korán és pozitív értékeléssel írt a modern magyar zenéről, elsősorban Bartók és Kodály tevékenységéről. Bartókról szóló írásai 1920-tól vezetnek át az 1981-es évfordulóig, Kodályról a *Psalmus Hungaricus* keletkezésének és bemutatójának évétől, 1923-tól fél évszázadon át ívelnek (11, 963). Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy elsőik között közölte Bartók műveinek válogatott jegyzékét (I. 2), s népszerűsítésük felölelte kamarazenéjük meg-megszólaltatását is. Az évek során, évfordulós anyagban elevenítette fel

⁹ Bárdos Lajos: *Liszt Ferenc, a jövő zenésze*. Bp. 1976. 126.

¹⁰ Bartók Béla: *Összegyűjtött írásai I.* Közreadja Szöllősy András. Bp. 1966. 698.

¹¹ Gyalui Farkas: *Salamon János kolozsvári cigányprimás (Bem primása) életrajza*. Kolozsvár 1889. márc. 18. Uő.: *Salamon János, Bem cigánya*. Budapesti Hírlap 1899. 84. sz.

mindkettőjükhöz fűződő személyes élményeit, megőrizte és közkinccsé tette a velük kapcsolatos dokumentumokat (500, 916, 919).¹² Kodály művészetének útjáról több változatban is írt (956, 957, I. 8).

7.5.3. Seprődi Jánost nem kolozsvári muzsikusként kezelte, hanem az egyetemes magyar zenébe illesztette munkásságát. Egész zeneirői útján egyetlenegyszer foglalkoztatta: a Seprődi-kötet bevezetőjében értekezett a zenetörténészről. Számba vette jelentős zenetörténeti írásait és gazdag idézetekkel érzékeltette stílusát, vélekedését Káldy Gyuláról, a Kossuth-nótáról, a hasznosnak ítélt Drumár-féle zenetörténeti munkáról. Elfogadta szigorúbb vélekedését az Ábrányi-kötetről és részletezte Fabó Bertalannak *A magyar népdal fejlődése* című bírálatát. Hosszasabban időzött az *Emlékiratban* megfogalmazott Liszt- és Wagner-bírálatnál. Átfogóan monografikus jellegűnek ítélte a Kájoniról írott tanulmányát. Az utolsó és befejezetlenül maradt, Bartókról szóló Seprődi-tanulmány értékét abban látta, hogy felismerte a zeneszerző nagyságát és szerepét a magyar zenében (981).

7.6. Két sorozat munkatársaként és elszórt írásokban rajzolta meg romániai magyar zeneszerzők portréit. László Árpádról több alkalommal is nyilatkozott, külön hangsúlyozva Erkel- és Dvořák-tanítványi mivoltát. Összefoglalóiban zenepedagógiai és -kritikusi tevékenységéről sem feledkezett meg (540). Delly Szabó Gézáról szerzői estje után írt, de méltatta operakísérletét és sikerrel koronázott Medgyes-féle *Békeszózatának* megzenésítését (30, 353, 366). Haják Károlynak a népi forrás felé fordulását értékelte, Kozma Gézáról az Utunk-sorozatban olvashattunk (542, 563). Tróznér Józsefről és Chilf Miklósról szerzői estjük kapcsán írt (526, 527). Hasonlóképpen szerzői est kínált lehetőséget Eisikovits Miksáról való megnyilatkozására (66, 430). Demján Vilmos esetében elsősorban életútját vázolta (560), de egy-egy művéről is írt (929, 937). Jodál Gáborról előbb keményebb jelzőkkel írt, majd kedvezőbben nyilatkozott, utolsó róla szóló írásában már egyik legtehetségesebb erdélyi Kodály-tanítványként említette (559, 760). Márkos Albertről mindannyiszor írt, valahányszor egy-egy jelentősebb munkája bemutatásra került (625, 741, 792, 890). Az akkoriban fiatalabb zeneszerző-nemzedékből Oláh Tiborról (561, 663), Csire Józsefről (942), Csiky Boldizsárról (847) írt, s a Grove-lexikon munkatársaként a sort Junger Ervinnel, Szabó Csabával és Terényi Edével bővítette (III. 15). Leggyakrabban Zoltán Aladár művészetéről vallott (497, 593, 656) egy-egy műve bemutatásakor (*Korondi táncok, Első szimfónia, Öt lírai dal, Nonett*).

7.7. A román zenéről írt dolgozatai egyikét doktori tézisként nyújtotta be, amint az életrajzi vonatkozásoknál említettük (I. 4.). Másik dolgozata lexikális jellegű, s a román népzenei gyűjtéseket vette számba (I.4/b). Harmadik román vonatkozású dolgozatában a zenei élet, zeneszerzés fejlődését vázolta, s benne nagy súlyt fektetett a nyugati áramlatok érvényesülésére („a nyugat-európai műzene több évszázados fejlődését összesűrítve adja a román zene története”). Eisikovits Miksa a dolgozat tömörségében és átfogó jellegében látta a szerző érdemét (I. 3, IV. 19).

Különböző írásokban a román zene történetének jelentősebb képviselőit is népszerűsítette George Dimától Cornel –áranuig; ez utóbbinak alkotói stílusát emelte ki (614, 697, 832). George Enescu 1912-es budapesti hangversenyeit két fórumon is népszerűsítette: a budapesti Magyar Zenében, valamint saját kötetében (841, I. 18); mindkettő hozzáférhető a román olvasók számára is (841, I. 18). Ez alkalommal is az időszaki sajtóra alapozott.

¹² Kodály Zoltán: *i. m.* 231, 363, 437, 924, valamint *Bartók Béla levelei*. Szerk. Demény János. Bp. 1976. 595: 793.

7.8. Az egyetemes zenetörténet csak kiemelkedő muzsikusként portréi révén körvonalazódik munkásságában. Ha az elején kevésbé jelentős muzsikust választott Johann Nepomuk Hummel személyében, utóbb kárpótolt a barokktól a modern zenéig: Johann Sebastian Bachtól Alban Bergig, illetőleg Sosztakoviczig és Prokofjevig (33, 97), Stravinskyig és Brittenig (33, 97, 753, 837, 840). Közben szerét ejtette és hűségesen követte a nemzeti iskolák kibontakozását is (143, 836, 938). Összefoglaló zenetörténeti kötetében az egyetemes zene nagyjainak térhódítását mutatta be a két Haydn, Mozart, Beethoven, Brahms, Verdi, Wieniawski és Richard Strauss művészetén keresztül. Ezeknek a fejezeteknek jegyzetanyaga arról tanúskodik, hogy e tekintetben is számottevően gazdag időszaki sajtóanyagot hasznosított, beépítve a kötet anyagába saját plakát- és képgyűjteményének jelentős hányadát.

7.9. A hazai – pontosabban az erdélyi magyar, román és német – zeneéletnek a szomszédnépek zenekultúrájával való kapcsolatait egészítették ki munkásságát. Önálló füzetet szánt a román–magyar zenei kapcsolatoknak: utolsó változatában közreműködött főiskolai kollégája Gheorghe Merişescu; ő fogalmazta meg románul a Lakatos István által összegyűjtött anyagot, amelyet Dáné Márta fordított magyarra. Itt kottapéldákkal kísérte végig évszázadokon át a két nép zenéjét, s ezt szerencsésen egészítette ki a képanyaggal. A kis kötet román nyelven is megjelent a Kolozsvári Filharmónia kiadásában (I. 13).

A román–orosz kapcsolatokat vizsgáló tanulmányában már elmaradtak a kották, itt viszont számos levélrészlettel támasztotta alá állításait. E témát vele egy időben George Breazul is tanulmányozta (441).¹³ A cseh kapcsolatok tanulmányozásához segítségül hívta a Magyar Konzervatórium könyvtárában megőrzött kottákat; a szlovákok esetében Jan Bella munkásságának szebeni szakaszát mutatta fel. A lengyel kapcsolatok tanulmányozása munkásságában a 16–17. századra szorítkozott. A zenekritika-krónika számos adata egészíti ki ezt a témakört a jelenkori életből, személyi kapcsolatokkal felerősítve (I. 14, 396, 423, 564 stb.). Az erdélyi szász muzsikusközül Karl Filtschről, a korán elhunyt csodagyerekről közölt dolgozatot (584).

7.10. Hangszertörténeti kutatásainak eredményét két dolgozatban közölte. Az elsőben leányával, Ardosné Lakatos Anikóval a kolozsvári Történeti Múzeum hangszerállományát mutatta be gazdag képanyaggal (I. 15, 21). A másodikban az orgonaépítés történetét csak futólag érintette (Kájoni, Bod Péter, Wegenstein), viszont a hegedűkészítők hosszú sorát vonultatta fel Babos Bélától Zalay Sándorig, nem egy esetben személyes kapcsolat révén.¹⁴

7.11.1. A fennebb említett Ruzitska-önéletírás mellett forrásközlés értékűek a hozzá intézett levelek, melyeknek egy csoportját maga gyümölcsozította íásaiban, másik csoportját viszont másoknak engedte át közlésre. Közkinccsé váltak így a birtokában volt anyagból Bartók, Kodály, Erkel, Liszt, Glazunov, Cserepnin, Greceaninov, George Breazul, Alban Berg, Prokofjev, vagy Reményi Ede, Pákei Lajos és mások missilis levelei (238, 499, 935, 961, I. 15, 17). Vonósnégyesének műsorgondjait tükrözik francia, német, osztrák, cseh zeneszerzők levelei és levéltöredékei (993, IV. 119).

7.11.2. Hasonlóképpen forrásértékűek a gyűjteményéből közölt s ma már nagyjára hozzáférhetetlen fényképek, plakátok. Ezek mennyiségéről némi fogalmat alkothatunk fontosabb munkái/dolgozatai alapján:

¹³ Benkó András: *George Breazul Lakatos Istvánhoz intézett levelei, lapjai = Zenetudományi írások* 1986. 315.

¹⁴ Lakatos István: *Hangszertörténeti adalékok*. *Korunk* XLIV(1985). 804–810.

A munka/dolgozat éve, címe	Képanyag			Összesen
	Személyek	Plakátok	Egyéb (hangszer stb.)	
1938 A román zene fejlődéstörténete			5	5
1957 Román–magyar zenei kapcsolatok	6	3	14	23
1971 Zenetörténeti írások	7	5	4	16
1973 Musikinstrumente im Historischen Museum Klausenburg			21	21
1973 Kolozsvári magyar muzikusok emlékvilága	5		1	6
1977 A kolozsvári magyar zenés színpad	17	29	9	55
1977 Zenetudományi írások	5		1	6
1980 Ua.	22	29	6	57
Összesen	62	66	61	189

7.12. Zene és irodalom kapcsolatát először Goethe, majd Reményik költészetében vizsgálta. Nyomtatásban csak utóbbinak szánt dolgozata jelent meg, s ebben a megzenésített költeményekre is kiterjedt a figyelme (174). Petőfi verseinek megzenésítését a második világháború után vette számba és mindössze Ruzitska Györgyöt, Delly Szabó Gézát és Kacsóh Pongrácot említette, megfedkezve a Dalosszövetség által népszerűsített erdélyi zeneszerzőkről (345). Bartalus Istvánra és Sonkoly Istvánra támaszkodva vetette papírra Aranyról szóló hasonló írását, miközben summázta a Kodály és Gyulai Ágost által sajtó alá rendezett Arany-kötetet (*Arany János népdalgyűjteménye*, 556). Puskin műveiből származó zeneműveknél csak az orosz zeneszerzőket tartotta fontosnak, Shakespeare esetében viszont az egyetemes zene területét pásztázta végig, különös tekintettel a színpadi alkotásokra (468, 483). Ady-költemény első megzenésítőjének következetesen Farkas Ödönt tekintette, anélkül, hogy tisztázta volna Reinitz Béla Ady-dalainak időrendi kérdését. Túlzásnak, ha ugyan nem tévedésnek minősíthető Farkas Ady-megzenésítéseinek a népzenebe való felszívódásáról írni. Sajnos, idevágó dolgozataiban még csak kísérletet sem tett a költői szöveg és a zene kapcsolatának elemzésére, értékelésére vagy az Ady-dalok újszerűségének igazolására (301, 899, 953).

8. Lakatos István munkásságának értékelésénél lényeges segítségünkre van az a beszédes és gazdag könyvészeti anyag, amely az évek folyamán tevékenységével kapcsolatban napvilágot látott (IV. 1–134), illetőleg az a húsznál több írás, ami halála után jelent meg és nyomtatott könyvészetében még nem található.

Munkásságát, személyét ért bírálatokra kétféleképpen reagált: az apró javításokat címekön, értelmezésben módosította (Kereszty István, Majos Ervin, IV. 42).¹⁵ Deák Tamás 1950-es bírálata után viszont szinte fél évtizeden át nem írt krónikát és kritikát, csak szakdolgozatot.¹⁶

Értékelésével elsősorban a magyar zeneírásban találkozhatunk, de felfedezhetjük nevét a külföldi szakirodalomban is. A lexikográfia a negyvenes évektől tartotta számon; a rangosabb munkák közül a Szabolcsi–Tóth-, a Brockhaus–Riemann- és Grove-lexikont említjük. Természetesen helyet kapott a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* legújabb kötetében is.

¹⁵ Kereszty István: *Még egy helyreigazítás és ami belőle következik*. A Zene XXIII(1942). 199–200.

¹⁶ Deák Tamás: *Zenebírálatunk hiányosságairól*. Igazság 1950. ápr. 23.

1970-től kezdve évfordulós cikkekben köszöntötte a magyar zeneírás, néha egy-egy kiemelkedő képzőművészünk munkájával is fokozva a tisztelgést, mint Nagy Imre tus-, Ferenczy Júlia szénrajzával, Gy. Szabó Béla metszetével.

Sajtóvisszhangja volt az előadónak (IV. 13, 37), a bibliográfusnak (IV. 34), a kiállításrendezőnek,¹⁷ az Erkel- és Liszt-kutatónak (IV. 40), a kamaramuzsikusnak (IV.5), a zenés színház-kutatónak (IV. 121, 122, 131), a román–magyar zenei kapcsolatok rendszerezőjének (IV. 46, 47), a román népzene népszerűsítőjének (IV. 29), a nevelőnek,¹⁸ leggyakrabban a zenetörténésznek (IV. 26–28, 69, 70, 78).

Megbecsülését láthatjuk abban is, hogy hazai és külföldi egyesületek, társaságok tagjaik közé választották (Erdélyi Múzeum-Egyesület, Dávid Ferenc Egylet, Kolozsvári Zeneegylet – ennek elnöke is volt –, Kemény Zsigmond Társaság, Unitárius Irodalmi Társaság, Romániai Zeneszerzők és -tudósok Egyesülete, Busch Testvérek Társasága, Dvořák Társaság).

Munkásságának eredményei beépültek zenei életünkbe és gyümölcsöztethetik a jelenkori zenetörténelmi irodalmunkat, kisebb mértékben az egyetemes zeneirodalmat tanulmányozókat is.

¹⁷ Szabó István: *Színház- és zeneművészeti kiállítás*. Erdélyi Helikon XV(1942). 419–420. Salamon László: *Zenetörténelmi kiállítás* Kolozsváron. Világosság 1951. júl. 4.

¹⁸ Nagy Miklós: *A földmérés tanzenetudós tanára*. Falvak Dolgozó Népe XLI(1985). 12. sz. 5. László Ferenc: *Tanítás, ösztönzés*. Utunk XXXVI(1981). 7. sz. 1–2.

MŰHELY

Varga Árpád

A Rákóczi-szabadságharc előzményei Udvarhelyszéken

A XVII. század második felében a közép- és délkelet-európai politikai és katonai erőviszonyok lényegesen módosultak Ausztria javára és Törökország hátrányára. A Habsburgok számára igen fontossá vált Erdély megszerzése, mivel nagyszerű ütközőállammá válhatott a két birodalom között, és a kimerült bécsi kincstár anyagi nehézségeinek enyhítésére is alkalmasnak látszott. 1686-ban Erdély elismerte a Habsburgok fennhatóságát, 1690-ben pedig Thököly Imre sikertelen kísérlete után a császáriak katonailag is tényleges uraivá váltak a helyzetnek. A következő évben Bécs kiadta az ún. Lipót-féle Diplomát, amelyet sokáig Erdély alkotmányának is tekintettek. A császáriak tehát megtették az első lépéseket az erdélyi fejedelemség megszüntetése felé, hogy ezt az országot is a többi hódított tartomány mintájára a Habsburg Birodalom szerves részévé változtassák. Ennek érdekében Erdélybe katonaságot telepítettek. A hadsereg ellátásáról immár nem kellett központilag gondoskodni, és a lakosságot is sakkban tarthatták. A gyermek-fejedelem, II. Apafi Mihály nagykorúságáig Kormányzótanácsot (Gubernium) állítottak fel, ezzel akarván bizonyítani az ország látszólagos függetlenségét. 1701-ben, Apafi lemondása után a Gubernium teljesen Bécs eszközévé vált. A pártokra szakadt kiszámú főnemesség elvesztette 'politikai súlyát. A birtokos nemességet érzékenyebben érintette a Habsburgok kezdődő uralma, de még inkább a kis- vagy bocskoros nemességet. A korábban többnyire katonáskodó szabad rétegeket igyekeztek függő helyzetbe kényszeríteni. A katonai beszállások a városi lakosság körében is elégedetlenséget szültek, de az osztrák uralom miatt leginkább mégis a parasztság szenvedett. Ezt a tényt 1701-ben már a nemesség is felismerte, és a Rabutinhoz írt felterjesztésben a bajok gyökerének azt jelölték meg, hogy több had van Erdélyben, mint amennyit az ország el tudna tartani, és hogy ez a had télen-nyáron a lakosság között szétszéledve él.¹

Milyen viszonyok uralkodtak a Székelyföldön? A Lipót-féle Diploma a „kiváltságos” székely nemzetet, ahogyan nevezi, fegyveres szolgálata fejében mentesítette a kvártélyozástól (katonabeszállásolás) és az adózástól. Mivel a császári had egy része Erdélyben tartózkodott, a székelyek katonáskodása, akárcsak a nemességé, fölöslegessé vált, ha pedig nem katonáskodtak, adót tartoztak fizetni. Ennek megállapítása Erdély-szerte nagy nehézségekbe ütközött, mivel nem volt egységes adórendszer. A székelyeknél az adózás alapja az ökörszám volt, de az állattal nem rendelkezők is kötelesek voltak fizetni a szabad kategóriájúak adójának felét. Kétféle adót különböztettek meg: a pénzbelit és a természetbenit (naturálé).² A levéltári adatok tanúsága szerint Udvarhelyszéken is azok az általános okok járultak a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásához, mint Erdély többi vidékein, de itt a Habsburg-uralom berendezkedése során keletkezett sérelmek még nagyobbaknak tűnhettek. Itt ugyanis a Lipót-féle Diploma mentesítette ugyan a székelységet a két legnyomasztóbb tehertől: az adózástól és a

¹ Várkonyi Ágnes: *A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704. július)*. Századok LXXXVIII(1954) 17–27. – Magyar András: *A Rákóczi-szabadságharc társadalmi feltételeinek kialakulása Erdélyben = Rákóczi-tanulmányok*. Bp. 1980. 59–77.

² Magyar András szíves közlése. Adataiért és útmutatásaiért ezúton is köszönetet mondok. – Orosz István: *Parasztsors a XVII–XVIII. század fordulóján Magyarországon = Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Bp. 1980. 159–161.

beszállásolástól, de épp ezek megszegése miatt fokozódott az elégedetlenség Udvarhelyszéken is.

A ránk maradt udvarhelyszéki okiratok elég hű képet nyújtanak ennek a vidéknek 1697–1701 közötti adózásáról és a beszállásolás okozta sérelmekről.³ 1697 decemberében 600 forint „útiköltségre való pénzt” kért a Gubernium Udvarhelyszéktől az Erdélyt elhagyó két regiment számára.⁴ 1698 februárjában a szorosokat őrző hajdúk bérének fedezését sürgették a széktől.⁵ A kért összeget a szék bizonyára nem tudta előteremteni, mert áprilisban újabb sürgető leirat érkezett, s ez arról is beszámolt, hogy a fizetség késedelme miatt a határőrző hajdúk kezdték elhagyni állomáshelyüket.⁶ 1698 nyarán az Erdélyre kirótt adóból Udvarhelyszékre 7000 forint jutott.⁷ Ezt az egy hónapi határidő alatt nem tudták előteremteni, jöllehet a Kormányzótanács katonai végrehajtással fenyegette a széket. Ugyanakkor a 70 forintos nemesi adó beszédését is követelték, szigorúan meghagyva, hogy: „Azért k[e]g[e]l[me]tek a magara k[e]g[e]l[me]tekre mert executiot immediate külgye a Dominus Terrestrisek udvarara, avagy lako Hazaihoz, egy szoval magara a nemes emberre, ne a szegenysegre, és a 70 forintos adot egesszen tsak vetesse ott fel.”⁸ 1698 decemberében 2785 forintot fizetett a szék a Gondoliani-regiment három kompániája számára,⁹ és emellett még a szorosokat őrző hajdúk bérét is követelték tőle.¹⁰ 1700 júliusában ismét a „háromszéki és csíki szorosokban” levő hajdúk fizetése felől intézkedtek. Ezeket Udvarhelyszék Maros-, Csík- és Aranyosszékkal együtt fizette; ebből 1000 forint és 95 köböl búza esett rá.¹¹ Az egyre növekvő, különféle címeken kirótt adókat csak nehezen tudta fizetni a lakosság. A pénzkölcsönzések nagy méreteket öltöttek, a kamatok után egyesek, főleg a főnemesség tagjai meggazdagodtak. Úgy tűnik, a kamat olyan magasra ugrott, hogy a császár 1698. december 18-án kénytelen volt rendeletben meghatározni az uzsora nagyságát, s ez nem lehetett több, mint 10%.¹²

A pénzdáción kívül terményeket (búzát, zabot) is kellett a széknek beszolgáltatnia a császári raktárakba. 1696-tól módunkban áll nyomon követni a széktől igényelt naturálék mennyiségét is. A jelzett év júniusában és augusztusában összesen 1140 köböl búzát követeltek Udvarhelyszéktől, az augusztusit a rendelet szerint a „szegénységre” kellett felvetni és szeptember 1-ig Szászsebesre szállítani.¹³ A következő év áprilisában 3400 köböl búzát és 2000 köböl zabot tartoztak beszolgáltatni.¹⁴ Májusban, júniusban és augusztusban vételre szorultak, még Bethlen Miklóstól is vásároltak.¹⁵ A következő évek adatai – véleményem szerint – nem teljeseek, ezért ezek tárgyalásától most eltekintek. A begyűjtött gabona elszállításáról a széknek kellett gondoskodni, ő állította ki a fogatokat. Nemritkán a Gubernium külön rendelettel saját céljaira kért szekereket és igavonó állatokat.

³ Állami Levéltár, Kolozsvár. Székely Nemzeti Láda. Commissiones (a továbbiakban: Comm.) és Acta politica (továbbiakban: A. pol.) iratcsomóból.

⁴ Comm. Fasc. 1/37. 1697. dec. 17.

⁵ A. pol. 242. 1698. febr. 22.

⁶ Comm. T. 39. 1698. ápr. 20.

⁷ Uo. 45. 1698. júl. 10.

⁸ Uo. 52. 1698. aug. 21.

⁹ Uo. szám nélkül. 1698. dec. 15.

¹⁰ Uo. 62. 1698. dec. 13.

¹¹ A. pol. 37. 1700. júl. 8.

¹² Comm. I. 64. 1698. dec. 18.

¹³ Uo. 23. 1696. jún. 8. és 24. 1696. aug. 11.

¹⁴ Uo. 26. 1697. ápr. 1.

¹⁵ A. pol. 236. 1697. aug. 8.

Az 1697. május 23-i parancslevél szerint például a Guberniumnak 10 jól felszerelt ernyős szekérre volt szüksége, és mindenik mellé két bérest is igényelt. A szekerek elé hat-hat ökröt kellett adni a megfelelő felszereléssel együtt: egy-egy vezeték kerekess tengely, kerékkötő eszköz, fejsze, egy öreg (nagy) kötél és „az ökrök fejére való hat istrángok”. A béreseknél fejenként két köböl liszt, 40 font szalonna, négy sajt járt, végül pedig háj „illendőképpen a szekér kenésre”. Ha béreseket nem találnak, nyíl szerint jelöljék ki a hajtókat. A fogatokat elismervény ellenében vegyék, és ha netalán kár érne őket, a szék térítse ezt meg a gazdák-nak.¹⁶ Addig is a székbeliak fizessenek 3–3 forintot az ökröt adó embereknek. A fogatok kiállítása ebben az időben különösen nagy gondot jelentett, mert a katonaság eltartása miatt az állatállomány nagyon megfogyatkozott. Béreseket is nehezen találtak, ezért rendelték el a sorshúzást, de a kijelöltek sokszor odahagyták a rakományt ökröstül, szekerestül, és hazaszöktek. A következő év májusában már 50 fogatot kértek a széktől, hogy Fogaras várából lisztet szállítsanak.¹⁷ De nemcsak a katonaság számára kellett fuvarozni. A gubernátor Bánffi György például szintén a széket terhelte azzal, hogy épülő nádasi házához Oláhfaluból hordatta a feldolgozott fát.¹⁸

Sokkal súlyosabb megterhelést jelentett a szék lakosságának a katonaság beszállásolása, ami számtalan visszaélésre adott alkalmat és az addig sem rokonszenves császári rendszert még gyűlöletesebbé tette a lakosság előtt. A katonákat nemcsak szállással, hanem élelemmel is el kellett látni, ezt ők elismervények (discretio) ellenében vették át, illetve el a gazdaktól. Ezeket az elismervényeket a bécsi kincstár nem fizette ki soha; már 1697-ig több mint egymillió forintra rúgott a császári hatóságok Erdéllyel szembeni tartozása.¹⁹ A falvak a katonaság által okozott károk megtérítését követelték. A legtöbb panasz az 1697-es évből maradt fenn. Ekkor két alkalommal is jegyzőkönyvbe vették a beszállásoltak kihágásait. Április 26-án Derzsen, Muzsnán, Jászfalván és Tarcsafalván tartottak vizsgálatot. A legtöbb panasz Derzsen hangzott el. Először a bíró és a két esküdt sorolta fel, mennyi zabot, búzát, sajtot, mézet, vaját, sört és kövér disznót adtak a kapitánynak „discretioba az maga kérésere, mivel hogj kedvét nem mertük szegni”. „Engemet Veres Pétert – mondta a bíró – az Hoph mester meg is vert, mellyet fell nem vettem volna ött forintokért.” A 31 panaszos közül sokan sérelmezték a katonák durva bánásmódját, maguk és családtagjaik verését. „Nagyobb” (id.) Veres István sem volt mentes a zaklatásoktól, amint ez bevallásából kitűnik: „Egj borjumot az kapitanj számára el vettek, megh ert volna fl. 4, adot erette zlotot 1, sustakot is 1. Az Hoph mester, egy kapitanj szolgája az kanczámot el vitt postára, megh benitották, megh ert volna fl.30.” Viszonylag kevesebb volt a jásfalviakon és a muzsnaiakon esett kár.²⁰

Ugyancsak 1697 áprilisában Keresztúrfalván és környékén került sor a második kivizsgálásra, pár nappal az előbbi után. Az ittenieket, úgy látszik, nem érintette oly súlyosan a beszállásolás, de az is lehet, hogy megfélemlítés miatt vallották a következőket: „Adtunk mü falustol az kapitanj uram eöNga [nagyága] szolgai és lovai számokra discretioban az mit lehetet, de azokat mü jo akaratumkbol adtuk.”

Hasonlóan vallottak a kiskalambfalviak is, hozzátéve, hogy jövátételt nem kívánnak. A nagykediek viszont panaszkodtak: „Az kaprárnak, az ki most Medeséren vagjon Qvarteljban

¹⁶ Comm. I. 27.

¹⁷ Uo. 42. 1698. máj. 31. Egy szekérre 10 köblöt raktak.

¹⁸ Uo. 44. 1698. júl. 9.

¹⁹ Magyar András szíves közlése.

²⁰ A. pol. 227. 1697. ápr. 26.

[...], adtunk annak kételenségből, megh rekesztve bennünköt az házban, zabot cub. 9, szénát cur. 2, vaját cup. 2, szalonnát nr. 1, buzát metr. 2.”²¹

1697 júliusában maga a gubernátor, Bánffi György rendelte el a széknek, hogy méresse fel a beszállásolások során esett károkat. Valószínűleg e rendelet nyomán írták össze az énlaki stációkban keletkezett károkat. Az egyik panaszos, „Kelemen István hűti után irattja hogj az vice strása Mester Ejszaka házára ment, verte, szakálánál fogva vondoza.” A hosszú lista végén ez áll: „Ezeket mi a' Portio felet, mind kéjtelenységünkől adtuk.”²²

Ekkortájt keletkezhetett az az 1697. évi összeírás, amely az atyhái és siklódi stációkban levő katonák eltartásáról szól. Atyhában „az falus biro költese az Lajtmanra ment ad flo.4, de[narius] 48, praeterea minden ok nélkül negyszer egymás után meg verette, melly vereseget fel nem vet volna harmincz forintért.”²³ Siklódon Kádár István felsorolta, mit költött „ketelenségből” a „quartelyban levo nemetekre”, és hogy a hadnagy nyomorékra verte. „Kit minden ok nélkül czelekedet rajtam” – panaszolta. Az irat befejezése is érdekes: „Ezeket mi Siklodon lako emberek hitik szerent irattuk s meg sokan marattak kik károkat fel nem irathattak honn nem letelek miatt.”²⁴

A következő évben már intézkedéseket próbáltak foganatosítani a katonaság visszaélései ellen. Februárban Sárosi János főkommisszárius közölte Udvarhelyszékkal, hogy a sok panasz miatt úgy határoztak, hogy az illető „quartélynak commissariususa” adjon „uti levelet”, amelyre a katonák költségeiket felírván, a gazdáknak megtérítik („bonificalják”).²⁵ Másik ilyen intézkedés az 1699 elején kibocsátott császári rendelet, mely szerint ahol addig nem volt mézszárszék, most állítsanak fel, „melyről mikor kivántatik, az Militia maga pénzén hust vehessen, mert így nem leszen kglteknek annyi kára, mintha az szegén gazdák naponként az vitéz számára két két krajczárt adnak”, melyet nem fizetnek vissza soha, és az adóba sem számítják be.²⁶ A későbbi eseményekből sejthető, hogy ezek az intézkedések nem sok eredménnyel jártak.

Igen nagy gondot jelentett a katonaság lovainak legeltetése is. Ez is nemegyszer sérelemre adván okot, a Gubernium többször foglalkozott a megoldásával. 1699. május 16-i rendeletében közölte a székkal, hogy megkérte Rabutin generálist, hogy „tenne parancsolatokat a militianak, hogj a militia az eddig gyakran tött praxisa szerént a kaszáló és legelő helyeket tellyességgel a Föld nepetől mind el ne vesztené”, hanem szakítsanak ki legelőket minden katonai szállás határában. De intette a széket, hogy a legelők kimérését nem szabad a „lakos paraszt emberek akarattyára” bízni, nehogy „valami alávalo sovány és alkalmatlan helyeket” adjanak.²⁷ Úgy látszik, a leiratnak nem sok eredménye volt, mert ősszel a Gubernium ismét rendelkezett: „Sok felől hallatván panasz az Hazában, hogy a quartelyban levő vitézek a kaszálást a szegénységtől tilalmazták, sőt magoknak kaszáltattak némely helyeken”, a szék vizsgálta ki, hogy a katonák milyen kihágásokat követtek el a szegénység kárára.²⁸

A kihágások ellen újabb és újabb guberniumi leiratok érkeztek a székhez. 1699 novemberében elrendelték, hogy „a regulamentum erejével arra kell szoritani a militiat, hogj [...] egy

²¹ Uo. 228. 1697. ápr. 28.

²² Uo. 238. 1697. aug. 16.

²³ Uo. 239.

²⁴ Uo. 240.

²⁵ Uo. 241. 1698. febr. 11.

²⁶ Uo. 247. 1699. márc. 5.

²⁷ Comm. I. 69.

²⁸ Uo. 75. 1699. szept. 10.

szál petreselyemig mindent penzen vegjen”.²⁹ Valószínűleg ennek is kevés eredménye volt; a császáriakat nem lehetett úgy „szorítani”, ahogy a Gubernium megfogalmazta.

1699 decemberében a Kormányzótanács tudatta Udvarhelyszékkal is, hogy a következő év januárjában Gyulafehérvárott országgyűlés lesz, és ha akár a közösségnek, akár magánszemélyeknek „mérésben, gabona valogatásban, szegény ember verése, marhák koplaltatása, az közönséges ország szekereinek maga usussára való fordítása által vagj akár mint panaszja léssen, ki ki mind hiteles documentumokkal producálja azon gyűlésre”.³⁰

A sérelmek, panaszok orvoslása nem történt meg. A Gubernium rendeletei, a kihágásokról felvett jegyzőkönyvek valószínűleg mind holt betűk maradtak, a lakosságot nem kártalanította senki, legkevésbé a bécsi kincstár. A katonatartás, fuvarozás a székely gazdaság lételapját, az állatállományt rontotta le. A paraszti gazdaságok lassanként elszegényedtek. Ez a folyamat Udvarhelyszékben is megfigyelhető. Az 1700-as évek elején már több adóelengedési kérelem jutott a szék tisztjeihez.

1701-ben a Bözödön lakó Tamási Boldizsár kérte két ökör utáni adójának elengedését, mivel a két ökör atyafiságos osztozkodás útján hűgának jutott, tehát már nem az övé.³¹ 1702-ben adóelengedést kért Daniel József is a Fülében lakó Varga Ferenc nevű jobbágya két ökrére és a nemrég Száldobosra költözött Péter András nevű jobbágya részére, aki Felsőrákosról jött el, „nem álhatvan az sok utazo nemeteket”.³² Még jellemzőbb talán „Agjagfalvi Petőr Mihal[na]k alazatos könyörgő suplicatioja”, amelyben felsorolta, hogy hat ökre közül egy elpusztult, hármat pedig Ugron Pál adósság fejében elhajtattott. Kérte a széket, hogy „vegye kegjelmes tekinteti eleibe ezt az én mostani nyomoruságra jutot igiemet, s méltóztasak [...] az el mult esztendőbeli portiomot bar csak ket ökrömről el engedni, az idei portiomotis bar csak ket ökrömről le hadni, mert ennekem így csak egy marhamis nem leszen kiest”.³³ Ebből a néhány adatból is érzékelhető a gazdaságilag tönkretett lakosság súlyos anyagi helyzete. Mivel bajaik orvoslását nem remélhették, maguk igyekeztek segíteni rajta: legtöbbször elbujdostak. Ebben az időben egész Erdély tele volt nyugtalansággal, a szökések napirenden voltak. Még a szászok is panaszkodtak, hogy a szegénység Bihar és Szatmár vármegyébe, de leginkább Moldvába, Havasalföldre és Törökföldre szökik. A szorosokat őrző hajdúkat feladatuk szigorú végrehajtására intették, megvesztegetés esetén halálbüntetés várt rájuk.³⁴

A gubernium 1698. augusztus 21-i rendeletének utóirata is a szökésekre vonatkozik: „Mivel penig a parasztság minden felé tsak szökik és mégyen, azért kgk [kegelmetek] mindenütt hirdesse meg, hogy valamelly paraszt ember, tseléd, szekér marhástól mégyen, tehát légyen szabad akárkinek arestálni.” A tisztnek ez egyenesen kötelességük. Utasították a széket, hogy „az Hidakon, Hajo réveken” nehogy átvigyék „az oljan szökőket”. Az elfogott javainak egyharmada a letartóztatóé, kétharmada a földesúré legyen. Ha pedig „az szökő ember az ország szélyen fel találtatik, maga a gazda [ti. aki befogadta] felis akasztatik”.³⁵

²⁹ Uo. 78. 1699. nov. 8.

³⁰ Uo. 80. 1699. dec. 9.

³¹ Nemzeti Láda 113.

³² Uo. 103/3.

³³ Uo. 113. 6. lap.

³⁴ Várkonyi: i.m. 28-29.

³⁵ Comm. I. 52.

A szigorú intézkedések ellenére tovább tartott a szegénység vándorlása. 1699 májusában a Gubernium az tanácsolta a széknek, hogy ha másként nem tudja megakadályozni a szökéseket, akasztasson fel egypár menekült a szorosokban, elrettentő példaként.³⁶

Akik nem szöktek ki Erdélyből, azok helyben próbáltak elégtételt venni szenvedéseikért. Ezeket a korabeli források „tolvajok, latrones” névvel illették, ők azonban kurucoknak nevezték magukat. Mozgalmuk lassanként szervezett formát öltött. Egyik központja Kővár és Nagybánya vidéke, másik éppen a Székelyföld volt. Az itteni „tolvajok” tevékenysége még nem ismeretes részletesen, de tény, hogy 1702-ben erről a két vidékről terjedt el a kuruc mozgalom Erdélyben.³⁷ Az udvarhelyszéki „tolvajok” történetével kapcsolatban csak egyetlen adatot szeretnék megemlíteni a jövőbeni kutatások számára. Az 1698. július 17-i guberniumi leirat elrendelte a széknek, hogy: „Mivel az tolvajok igen kezdettek szaporodni, azért kkk [kegyelmeteknek] parancsolyuk [...] hogy [...] az szomszéd vármegyék' és székek tiszteivel correspondalvan annak particularitássiról az tolvajokat kergesse, és mindent elkövessen azoknak ki irtásában.” A falvakon a bírák minden héten circálják meg a határt; ha valami gyanúsat észlelnek, jelentsék és üldöztessék faluról falura.³⁸

A XVII. század végi elviselhetetlen adózási és beszállásolási rendszer szükségképpen vezetett el a szegénység nagyméretű vándorlásához, majd pedig ahhoz a mind szervezettebb formában megnyilvánuló fegyveres ellenálláshoz, amely természetszerűen beletorkollott a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcba.

³⁶ Uo. 70.

³⁷ Várkonyi: *i.m.* 29-30.

³⁸ Comm. I. 46.

Hajós József

A magyar filozófia múltjából. Jegyzetek Hanák Tibor szintéziséhez

Minden filozófusnak kritikusnak kell lenni.

Sárvári Pál (1801)

*...szép tudni, hogyan és mi úton-módon lett
a mi nemzetünknek az európai állapotokhoz
való édesedése, mi volt izletes neki abból,
amit bölcsészetnek nevez a tudós világ...*

Erdélyi János (1865)

Nagyon szomorú tünet az, hogy a Kalocsán, 1929-ben született, régóta Bécsben élő Hanák Tibor tizenegy kötetéből csak a *Die Entwicklung der marxistischen Philosophie* (Basel–Stuttgart 1976) van meg Kolozsvár közkönyvtáraiban. Ez a tény az egyik oka annak, hogy Hanák legutóbbi, immár négyéves, a müncheni *Studia Hungarica* 36. köteteként, Dr. dr. Rudolf Trofenik kiadásában megjelent, *Geschichte der Philosophie in Ungarn* című művéhez csak most készülnek nálunk – többé-kevésbé marginális – jegyzetek. Hanáknak ez a műve a magyar, illetve magyarországi filozófia történetéről szóló két legnagyobb német nyelvű opus közül a második (1990-ben jelent meg), de átfogóbb, ugyanis Larry Steindler idevágó alkotása, az *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung* (Freiburg–München 1988) szűkebb témájú, noha terjedelmesebb.

Ha nem veszi rossz néven Hanák Tibor, parafrázálom Tomory Sz. Sándor másfélszáz esztendő, cirkalmasan udvarias fogalmazását: „Szabadjon H. iránti figyelmes tiszteletem némi bizonyítására [...] néhány részletes észrevételt idesorolnom.” Megjegyzéseim túlnyomóan erdélyi mozzanatokra vonatkoznak, ezek kapcsán is – kiegészítések mellett – többnyire apró pontatlanságokra. A mikrofilológiától, úgymond, csak ugrásnyira van a „makrofilozófia”. Ennél fontosabb, hogy Hanák könyvének az áttanulmányozása után a kétkedőbbek is félretolhatják az ekképp szóló „ultradialektikus” kérdést: „Ha van, nemcsak vagyogat magyar filozófia, miért eleve lehetetlen?” Egy filozófia magyarságának a mibenlétéről elmélkedőnek jó szem előtt tartania az 1951-ben elhunyt Tavasz Sándor szavait: „A tudomány eredményeiben internacionális, de az eredményekig vivő út az etikai értelemben vett nemzeti lelken keresztül vezet” (EM. 1930. 219.).

Könyve előszavában Hanák elmondja, hogy – megszakításokkal – az ötvenes évektől foglalkozik a témával. Munkájában sok személy és intézmény segítette, így azt kollektív műnek tekinti. (Nyilván nem kért „segítség” folytán hullt le nevééről az ékezet a címlapon, az előszó végén és az utolsó, 258. lapon, valamint az *Enciclopedia Filosofică*-ban. Ez az ékezet került a zseniális Bolyai o-jára?)

A bevezetőben szerzőnk többek közt megmagyarázza, hogy azért nem választotta *A magyar filozófia története* címet, mert nem akart nemzeti filozófiát sugalmazni, és mert nem minden magyarországi egyben magyar. Könyvcíme tehát tágabb átkarolást jelent, egyúttal kizárja az utódállamokbeli magyar gondolkodókat, bár Tavaszynak mégis helyet ad. A *Geschichte der Philosophie in Ungarn* és a *Geschichte der ungarischen Philosophie* között persze nagyobb a különbség, mint Erdélyi János egyik könyvének a címe – *A hazai bölcsészet jelene* – és ennek *Die heimische Philosophie der Gegenwart*tal való fordítása (84. lap) között.

A bevezetés és a függelék közti „anyagot” szerzőnk tíz részre osztja. Az alábbiakban fejezeteknek nevezzük őket.

1. A *Középkor* című, *A 15. századig* alcímű fejezet egyebek között figyelmeztet, hogy Boëtius de Dacia nem volt magyar, ugyanis a középkorban Dacia Dániát jelentett, nem Erdélyt. (A Dania név mélyén valószínűleg egy 'fenyő' jelentésű germán szó rejlik, a mi Daciánk mélyén viszont a 'farkas'-t jelentő *daosz*, a kettő tehát olyan távol van egymástól, mint az „O Tannenbaum” és a „lupus in fabula”.) Temesvári Pelbárthoz ellenben kétségtelenül van közünk – nemcsak „földrajzilag”. Ő egyébként nem a prédikációiban, hanem az *Aureum rosarium theologiae*ben (1503) ad filozofikumokat is, például-közeledik az Occam-féle nominalizmushoz.

2. A kötet legrövidebb, alig három lapnyi fejezete a humanizmusról és reneszánszról tárgyal. Szóba kerül itt Váradi Péter és a kolozsvári születésű Nicolaus de Mirabilibus, akinek Erdélyi János szerint volt „egy hadászati munkája *de machinis bellicis*” (nem *bellis*).

3. A *Reformáció* című, a 16. századnak szentelt fejezetben olvassuk Johannes Sommerről, hogy erdélyi szász volt. Valójában, ahogy ezt Pirnát Antal is jelzi, a szászországi Pirnában született, föltehetően 1542-ben. Írt biográfiát is, de nem bibliográfiát, az utóbbira való célzás tehát nyilván sajtóhiba, akárcsak a Laskai Csókás Péter 1585-ös filozófiai munkájának a címébe becsúszó *atribus* (*partibus* helyett). Decsi Csimor arisztotelizáló *Synopsis philosophiae*jének csak az 1595-ös kiadását ismerjük, jóllehet néhol 1591-est emlegetnek.

4. A 17. századról szóló fejezet az *Ellenreformáció* címet viseli. Ez nem éppen találó Erdélyre vonatkozóan, hiszen itt ekkor a karteziánizmus a legfontosabb. Szerzőnk másfél lapot szán a Nagyváradon született, Kolozsvárt is tanult Pázmánynak (aki „a barokk világnézetet példátlan energiával hirdette”) és két lapot Apáczainak, aki egyesítette magában „mind az enciklopedizmust és puritanizmust, mind kora barokk gondolatkincsét és racionalizmusát”. Az anyanyelvű tudományért síkra szálló nézeteit Apáczai – olvassuk a 30. lapon – „harminc évvel korább képviselte” és alkalmazta, „mint Christian Thomásius (1655–1728), aki 1687-ben Lipcsében az elsők közt tartott felolvasásokat német nyelven német földön”. Riedl Szende *Philosophie in Ungarn* című, 1858-beli cikke szerint Thomásius 1688-ban törte meg a jeget. Néhány évvel Riedl után írja Erdélyi János: „Thomásius (szül. 1655) világon sem volt még vagy az első pólában, mikor a Magyar Encyclopaedia már nyomtatott.” Ami az első pólát illeti: Thomásius 1655 első napján jött világra. Mellesleg: Kolozsvárt megvan Thomásius első német könyve, vagyis a *Von denen Mängeln der aristotelischen Ethik* (1688), az első német logikájának első, 1691-es kiadása, nemkülönben a plágiumról írt, 1692-es műve. Nevetséges volna azzal vádolni őt, hogy az anyanyelvűség egyetemi fontosságának eszméjét Apáczaitól plagizálta. Apáczai hozzá viszonyított elsőbbségének a – Kazinczy Ferenc óta dívó – hangoztatása eltekint Thomásius német írásainak tartalmi-formai erényeitől és attól, hogy Nyugaton már a 16. században készültek anyanyelvű filozófiai munkák, például logikák. Apáczai elsőbbségének ilyen túlbecsülése mellett Hanák átveszi azt a túl szigorú megítélést is, miszerint Apáczai a logikát „skolasztikus módon, ti. Amesius és Petrus Ramus alapján” tárgyalta. – Habár Fábrián Ernő 1975-ös Apáczai-könyve szerint is gondolkodónk „Amesius és Ramus spekulatív, a skolasztika jegyeit magán viselő logikáját ültette át magyar nyelvre”, 140 lappal arrébb, a 175. lapon ez áll – helyesen – Tolnai Dali Jánosról: „A skolasztikus logika helyett előbb Bisterfeld kis ramista logikáját, [...] majd félretéve az óvatosságot, Ramus könyvét kezdte tanítani.” Túlzó jelzők furakodtak be Fábriánál a 38. lapon ebbe a mondatba: „Apáczai logikai kompendiuma materialista tendenciája is kimutatható dialektikus logikai elemei ellenére a 17. század gondolkodásának követelményei mögött maradt.” Idézetünk két túlzó jelzője alighanem Szigeti József 1977-ben publikált Apáczai-tanulmánya 32. lapjához kap-

csolható, ahol egy ramusi, Fogarasi Béla idézte, de Apáczaival nem létező tétel – az „*Ars dialectica est imago naturalis dialecticae*” – ilyen értelmezést kap: „Korszerűen kifejezve azt mondhatnók: Ramus tanítása szerint a szubjektív dialektika, vagyis a gondolkodás tudománya az objektív dialektika visszatükrözése. Ezzel Ramus a materialista dialektika előfutárává vált.” Megjegyzendő: a ramusi *naturalis dialectica* nem a külső, anyagi természet dialektikája, hanem gondolkodásunk belső, veleszületett természete, az öntudatosulástól független módja, logikuma.

Ha már szóba jött Ramus, jelezzük: ő az egyedüli forrása az Apáczaik-féle *Enciklopédia* mértani részének, amelynek neve Hanáknál nyilvánvalóan csak elírásból „Geologie”. Apáczaik az előszóban nevezi meg ezt a forrást – némi kommentárral. Ugyanott említi a demokrata Althusiust, akinek keresztneme nem Johann, hanem egy szótaggal hosszabb: Johannes. Egy teljes szóval – a „wahren”-nel – hosszabb az 1990-ben németül adott változatnál Apáczaik főművének az előszó utáni alcíme, ez tehát pontosabban így hangzik németül: *Eine schöne Systematisierung der bisher aufgefundenen wahren und nützlichen Weisheiten und deren Veröffentlichung in ungarischer Sprache*. Apáczaik kisebb írásainak – mondja Hanák – mindegyikénél nyelv és didaktikai értéke van. Nos, Apáczaik kolozsvári beköszöntője, amelynek kifejtése itt érthetetlen, főleg roppant bátor társadalombírálatát által emlékeztető.

A Tordai Zádornál (MFSzle 1962, 69) előforduló „Regeni Pál”-nevet Hanák „Régeni Pál Mihály”-ra javítja, de a Descartes-tól és Claubertől befolyásolt Verestói György nála is „Verestói” a 35. lapon, csak a névmutatóban teszi hozzá zárójelben: Verestói. A pályáját kolozsvári unitárius tanárként befejező Régeni karteziánus szellemben támadta Lipcsében Christian Thomasius többszörösen megtevesztő című, nagyrészt logikai jellegű *Introductio ad philosophiam aulicam*-ját. E mű első, 1688-as kiadásának U 69347 jelzetű példányát 1689-ben vette meg Lipcsében Johannes Zabanius – a Zabarella atomizmusából is átvevő, Szebenbe menekült Isaac Zabanius fia. Szabad gondolatai miatt Thomasiusnak is menekülnie kellett szülővárosából. Érdemei közé tartozik, hogy toleranciát hirdetett (a reformátusok érdekében is), elítélte a boszorkánypereket, a kínvallatást. A felvilágosodás eklektikus előfutára volt.

5. *Barokk és felvilágosodás* címmel fogja át Hanák a 18. századot. A janzenizmusról és pietizmusról írt alfejezetben mondja, hogy Köleséri Sámuel „mindenekelőtt a gazdag könyvtárra által jutott hírnévhez”. Ebben a könyvtárban olyan filozófusok kaptak helyet, mint Grotius, Gassendi, Descartes, Hobbes, Spinoza (összes addig kiadott művével), Tschirnhaus, Malebranche, Leibniz, Locke, továbbá a kevésbé ismert s ezért még 1955-ben is elért nevű Gorlaeus és Johannes de Raei („Rácz”), a magyarok közül Apáczaik (a *Polyhistores* rovatban) és Szathmárnémeti Sámuel. Köleséri Sámuel születési éve 1663, nem 1634.

Az *Eklektizmus és a skolasztika bírálatát* című alfejezetből megtudni, hogy a piarista Koppi Károly, aki az emberi jogokért kardoskodott, Kolozsváron is tanított, a vele egy évben, 1801-ben elhunyt, ferencendi Sartori Bernát pedig Nagyváradon, Aradon és Egerben. „Sartori rendszeres filozófiája száztizenkilenc évvel Apáczaik könyveinek a megjelenése (1653) után képviseli a második magyar filozófiai művet” – írja szerzőnk a nevére ékezetet soha nem tevő Szontagh Pál 1855-ös kötetére utalva. A tényen lényegesen nem szépít az, hogy Apáczaik *Enciklopédiája* 1655-ben jött ki. Leverő tény továbbá az, hogy Sartori nem is tudott Apáczaik úttöréséről, és munkája tartalmilag erősen „tory”-s, azaz maradi, anyanyelvűsége megnehézkés, híján van a könnyedén liberális vagy magyarosan „whig” szellemnek. Ami a jezsuita eklektizmusához tartozó Szerdahelyi György Alajos esztétikai főművének a „magyarra fordítását” illeti, megjegyzendő: tartalmilag hű, de csak kivonatos tolmácsolásról van szó, amelyet – a Szerdahelyitől állítólag három napra levő – Szombathelyen készített „a széptudományok ifjabbik tanítója”, az igen stílszerű, nem „ominózus nóment” viselő Szép János. Hanák jelzi

Szerdahelyiről, hogy a skolasztikusok mellett figyelembe vette Johann Georg Sulzer lélektani művészetelméletét is. Nos, a Szép-féle kivonat megjelenése évében, 1794-ben elhunyt Sófalvi József Sulzer-fordítása Szerdahelyi *Aestheticájával* egyazon évben, 1778-ban hagyta el a kolozsvári Református Kollégium nyomdáját *A természet szépségéről való beszélgetések* címmel. Ugyanakkor jutalmazta a Berliini Tudományos Akadémia Fogarasi Pap Józsefnek az erők fundamentumáról értekező, leibniziánus pályaművét. Fogarasi volt, írja Hanák, az első protestáns, akit II. József császár professzornak hívott meg a pesti egyetemre. Pontosabban: a) II. József előtt egyetlen protestáns se kapott ilyen meghívást; b) Fogarasi csak a reformátusok közül volt az első meghívott, ugyanis alig három hónappal előtte hívták meg a szebeni születésű, evangélikus Michael Hissmannt, aki – valamint Fogarasi – röviddel a tanszék elfoglalása előtt szállt sírba.

A *Megújulás és radikalizálódás* című alfejezetbe kívánczok az, hogy a Göttingenben sok újdonsággal megismerkedő Körmöczy János még a századforduló előtt magyarul kivonatolta Thomas Paine *The rights of man* című híres könyvének német verzióját.

6. *Vormärz* a tömör címe a 19. század első felével foglalkozó fejezetnek (51–78). Alfejezetei: A Kant-vita; Schelling követői; A harmóniabölcselet; A Hegel körüli vita; Filozófia és politika. Leghosszabb az első alfejezet. Ennek elején toppan elénk a kötet egyik legmeglepőbb mondata: „Kiss Mihály (1771–1837) lefordította ugyan Claude Adrien Helvetius francia materialistának az írásait, ám visszahőkölt a közléstől.” Ehhez két megjegyzéssort fűzünk: A) A Kiss Mihály születése évében elhunyt Helvetius művei korán eljutottak hozzánk (a posztumusz *De l'homme* 1785-ös német fordítása Kiss kedvenc tanárának, Körmöczinek is megvolt), de Kiss „természetesen” – jobban mondva: az akkori súlyos, restaurációs helyzetben természetesen merész, nem „szerény” elhatározással – „csak” a *Le vrai Sens du Système de la Nature* című, 1774-es, Helvetius nevével megjelent munkát ültette át magyarra. Ha – mint egyesek vélik – nem is Helvetius a szerző, nincs benne semmi, amit ő ne írhatott volna alá. A munka gondos és világos kivonata d'Holbach 1770-es főművének, amely az akkori ontológiai-gnoszeológiai anyagelvűség és etikai realizmus legmagasabb szintjén álló szintézis, annyira bátor alkotás, hogy az angol és francia szabadgondolkodásból ihletődő Hissmann is jobbnak látta nem idézni. Kiss Mihály Helvetius- vagy Pszeudo-Helvetius-fordításában viszont az 1774-es szöveg kiegészül jó 40, rövidebb-hosszabb passzussal, s ezek éppen d'Holbach legfőbb művéből kerülnek ide. Ilyetén forrásukat többször jelzi a Kiss-textus 1953-as kiadása, s ezt a tényt illetett volna nem agyonhallgatnia annak a pesti, igencsak sztálinizáló konjunkturalovagnak, akiről joggal írja Hanák, hogy 1982-béli önéletrajzában a jobb- és baloldali szélsőségnek ellenálló harcossá stilizálta magát. B) Ami Kiss Mihálynak a közléstől való „visszahőkölését” illeti, nyilvánvaló, hogy esze ágában se lehetett fordítása kiadását remélni. Maga a pusztá fordítás is elég kellemetlenséget okozott neki és rektorának, Körmöczy Jánosnak. A szörnyűkődők talán még Georg Paul Bindert is megdorgálták volna, ha kiderül, hogy tőle tanult meg Kiss 1803 nyarán annyira franciául, hogy viszonylag kevés hibával magyarítsa a d'Holbach-kivonatot. Kiss föltehetően még arra se számított, hogy fordítása évtizedekig – másolatok útján – amolyan ingyenclektúrként szolgál majd az unalmassáig betokosodott olvasmányoktól viszolygó elméknek. Márpedig ez történt. Máig 12 másolata került elő, közülük nyolcat Kolozsvárat, kettőt Marosvásárhelyen, kettőt Budapesten őriznek. (Az Oct. Hung. 20 jelzetű példányt alkalmasint az 1816 januárjában meghalt Korodi László készítette Csicsókeresztúron.) Szövegüknek – nem feltétlenül keletkezésük idejének – az őspéldányhoz való közelségét jelzi például a „Mirabeau(d)” név gyakorisága. (D'Holbach Mirabaud-nak, a Francia Akadémia elhunyt titkárának a nevére adta ki főművét.) Legtöbbször az U 589 jelzetű kolozsvári példányban van meg ez a név. Ennek a példánynak a főcsoportjába tartozik – bár

egyszer se fordul elő benne „Mirabeau(d)” – az Unitárius Püspökség levéltárában levő változat, melynek előszavát Körmöczy másolta, bizonyára 1805 után, hogy teljes példánya legyen a „corpus delicti” rangjára emelt szövegből. Kiemelendő: a Kiss-féle magyar, „magyarító holbachizálás” nem elszigetelt törekvés; olyan exponensekkel bír, mint Bessenyei és Csokonai.

S itt engedtessek meg egy újabb kitérőt. Bruckner János ugyanis valamikor fölfedezett egy Bessenyeitől leírt, *Système de la Nature* című magyar szöveget, melyről Gálos Rezsőnek azt mondta, hogy – saját egybevetése szerint – nem d'Holbach főművéből való. Amit Gálos 1951-ben közhírré is tett, utalva Brucknerre. De amikor Brucknerék belátták, hogy a szöveg mégis d'Holbachtól ered, valaki sürgősen kioktatta Gálost: idegen számára a textus, „melyről első látásra megállapítható, hogy Holbach *Système*-jének egy igen ismert, híres fejezete” (voltaképpen csak mintegy huszada a II. rész 10. fejezetének). Az illető, magas beosztású „valaki” hasonlóan leckéztette meg – ám csak 1954-ben! – Gulyás Józsefet, amiért 1939-ben Csokonai művének vélt egy olyan, tőle felfedezett kéziratot, „mely szóról szóra való fordítása a *Système* egy döntő fejezetének” (helyesen: nagyjából hű átültetése a zárófejezet első nyolckilencedének).

Csokonai Erdélyben, Piskolton világra jött biográfusáról írja Hanák (egy pontosvessző után, amely aligha céloz pontosítások megvesszőzendőségére): „Sárvári Pál (1765–1846) debreceni professzor 1793-ban kezdte követni a fizikában, valamint a filozófiában is Kant tanait, amelyeket Göttingenben ismert meg.” A híres itteni egyetemre 1792 novemberében beiratkozó, Göttingenben három évig maradó Sárvári az „ifjú” – nála egy évvel ifjabb – Bouterwektől hallgatott „Kantiana philosophiát”. Doktori értekezésének pontos címe: *Commentatio de summis cognitionis humanae principiis* (Gött. 1795; R 128654-es jelzetű az a példány, amelyet „szeretete és tisztelete jeléül” ajándékozott 1795 karácsonyán a kolozsvári Református Kollégium közkönyvtárának). Ebben a műben tizenhét alkalommal utal Kant *Kritik der reinen Vernunftjára*. Más forrásai: Platón, Epikurosz, Lucretius, Maimon, Lichtenberg, Fülleborn, Eberhard, Feder, Reinhold, Locke, Leibniz, Hume, Meiners, Berkeley és Flögel (akinek a *Geschichte der menschlichen Vernunftja* Kolozsvárt, 1795-ben jelent meg magyarul Csernátoni Vajda Sámuelnek, a jórészt Leibnizre támaszkodó *Philosophicum tentamen* szerzőjének a tollából, számos kiegészítéssel). Sárvári 1802-es *Morális filozófiája* egészen biztosan Pesten jelent meg, a két évvel későbbi *Filozófusi etikája* pedig biztosan nem Debrecenben, hanem Nagyváradon, miképp ez a két kötet címlapjáról kiderül. Az első kötetben szerepel például „Göttingai volt professzor Hissmann's *Anleitung zur Kenntniss der auserlesenen Literatur in allen Theilen der Philosophie*” (1778), Montaigne-től az *Essais* („nótákkal kiadta Coste à Paris 1725”), kétlapnyi francia idézet Rousseau-tól Montaigne ellen, háromlapnyi Kant-szöveg magyarul. (A színjátszás károosságát bizonygató Rousseau-val persze nem értett egyet Sárvári. A színésznek készülő Arany Jánost így biztatta: „Csak Sekszpírt! Sekszpírt, domine!”) Etikája második kötetében említi Sárvári Pál-Horváth Ádám *Pszichológiáját*, a „nagy fényű” Fogarasi Pap József egyik díjnyertes pályaművét, Knigge, Locke, Hufeland és Flögel egy-egy könyvének magyar fordítását. (Locke pedagógiai művét Székely Ádám fordította 1769-ben, Coste francia verziója nyomán, „Nemzetéhez és hazájához való szeretetéből”. Fordítása két év múlva jelent meg Kolozsváron.)

A Sárváriénál alaposabb – Bolyai Jánosra is hatott – a kantiánus Köteles Sámuel ugyan csak kétkötetes etikája, *Az erkölcsi filozófiának eleji* (1817), amely szerint Helvetius „a maga gondolatjaiban egyezik a Montaigne és Mandeville gondolatjaival” (I, 49). *A filozófia enciklopédiájában* Köteles így zárja a jelentősebb materialisták sorát: „c) Mirabeaud vagy mások

szerint B. Hollbach azon munkában, melynek címje: *System de la nature*. Londres. 1757. [A 163. lapon helyesbít: 1770.] d) Helvetius francia filozófus az Emberről írt munkájában, és 2-dik Fridrik Király.” Hanák Péter jegyzi meg Kötelesről: „A szegények pártját fogta, és bírálta a feudalizmust, az arisztokráciát, valamint – behatóan – a kolonializmust.” Az utóbbiakról az 1969-es Köteles-kötetben a 113. lapon van szó. (Mellesleg: a 111. lapon *nincs* szó szintetizmusról. A „111” esetleg római 3-as akar lenni, a 85. lapon ui. „C) A Synthetismus” áll, márpedig a C az ábécének a 3. betűje. Az 53. lapon valóban olvasható, hogy Köteles a filozófiai tárgyakat fokozatosan kezdte magyarul tanítani, de ez még nem jelenti, hogy „lényegesen gazdagította a magyar filozófiai nyelvet”. Filozófiai szakszókincsünk kialakulásának alapos bemutatása még várat magára.) Köteles a legkimagaslóbb erdélyi kantianus volt, s ezért is méltán nevezték ki – nem „választották” – a Magyar Tudományos Akadémia tagjává, nem csak azért, hogy a 13 vidéki tag között legyen egy erdélyi is. A vele egyazon évben elhunyt Márton István – „Kant legjelentősebb és leghatásosabb magyarországi követője” – persze nem Köteles kedvéért maradt ki „az MTA filozófiai szakosztályának 1830-ban való megalapításakor”, hiszen az igazgatóság Kötelest „a törvénytudomány osztályába nevezte ki mint annak is tanítóját” (Döbrentei).

Köteles után tárgyalja Hanák Tibor Rozgonyi Józsefet, aki még első kantianusaink fellépése előtt bírálta a Königsbergi óriást. Rozgonyi később filozófiatörténetet, természetjogi és – Hanáktól mellőzött – lélektani aforizmákat is közölt. (Itt elárulhatjuk: 1993-ban, egy sajnálatosan aforizmaszegény vidéken, a Rozgonyi-féléknél időszerűbb aforizmák ígéréssel hiába pályázott valaki ösztöndíjra.)

Rozgonyiból nem lehetett akadémikus, ő ugyanis már 1823-ban meghalt. Viszont a „törvénytudományi” osztály vidéki tagja lett Ercsei Dániel. Családneve erdélyi ősökre vall. Űkapja, Szőke János Téglásról jött a Nagynyulás és Körtekapu között fekvő Nagyercsére. A kolozsvári kollégiumban tanuló dédapja vette fel – születése helyéről – az Ercsei nevet, amelyhez egyesek „téglási” előnevet biggyesztettek. Ercsei Dániel egyik nagybátyjának az unokája volt Arany János felesége. Ercsei Dániel minden könyve Debrecenben hagyta el a sajtót. A *Philosophia históriája* című „rész szerint a spinozizmus, rész szerint a dynamicum systema” szintézisének mondja Schelling bölcseletét, Hegelt pedig – 1825-ben! – Schelling követőjének tekinti (193). *Compendium psychologiae empiricae et logica* című tankönyve nem „ungedruckt”, hiszen megjelent 1833-ban. Jellemző pszichologizáló beállítottságára, hogy 92 paragrafusából a 30–71. képviseli a logikát. A mű R 118879 jelzetű kolozsvári példányát „Professor Péterfi Károly úrnak” dedikálta.

Ercsei Dániel *Compendium*ával egyazon évben jelent meg Kibédi Péterfi Károly jó 500 lapnyi művének, a *Filozófusok és filozófia históriájának* az első (kéziratban maradt a 2. és 3., hetvenhét ívet kitevő) része. A „tudós és népszerűleg író” Krug a főforrása ennek a műnek, akárcsak Péterfi *Alapfilozófiájának* (Nagyenyed 1841). Idézünk az utóbbinak a leginkább lényegbevágó tételeiből: „Valamiképpen anyagi tekintetben a Filozófiának csak három fő alkotmányai, úgymint *dologiság* (realizmus), *észképesség* (idealizmus) és *öszvetétel* (synthetismus), így alaki tekintetben is csak három fő módszerei vannak, úgymint: *tudáskórság* (dogmatizmus), *kétségkórság* (scepticismus) és *bírálat* vagy *bírálati módszer* (criticismus)” (225). A kritizizmust „úgy nézhetni, mind filozófiai szabad közpolgáriságot (republicanismus philosophicus). [...] Minden filozofálás egyéneknél, nemzeteknél, mint a Filozófia históriája bizonyítja, legelőbb *tudáskórságú*, azután *kétségkórságú*, későbbre *bírálati*” (231). Péterfi kéziratai közül az *Esztétika* 1940-ben jelent meg, 120 évvel tanári székhelyfoglalója után. Az utóbbinak a 18–20. lapján olvasni a filozófusról: „Vizsgálódásaiban ne az érzést, hanem az okosságot tégye magának vezérül, hogy miszticizmusba ne essék. [...] A

filozófusnak tehát sohasem kell elveszíteni hideg megfontolását, hogy magát az üres képzelődések által elragadtatni engedje [...]. Őrizkedni kell ezért a filozófusnak a szörszálhasogató szkepticizmustól.” Péterfi Köteles Sámuel tanítványa volt, majd utódja a marosvásárhelyi tanszéken, akárcsak a tanszéket Péterfitől átvevő Ercsei János (akinek – s ez persze nem filozofikum – Ercsei Dániellel közös volt a dédapja).

Nem árt tudni, hogy Ercsei János előbb – miként Hanák írja – „Hochschullehrer der Theologie in Oderhellen” volt, ti. Székelyudvarhelyen, nem egy hellén Odera-Frankfurtban. *Értekezés a vallásról* című, 1833-ban elhangzott „közoktatói” székfoglalója nem Marosvásárhelyt, 1833-ban, hanem Kolozsvárt, 1835-ben került ki a nyomdából. A 48–49. és a 64–65. lapjáról másolunk ide néhány sort: „A Mirabeaud [d’Holbach], Helvetius, Voltaire és Enciklopédisták oskoláját követő s tanítóikkal együtt a dolgok külső bőreztjén belől nézni nem akaró, [...] magokat természet bölcselkedőinek nevezők közül sokan [...] a vallást kegyetlen zsarnokok s azok kegyelmét vadászó ravasz papok által faragott és a gyengébb eszű népek kezébe adott mankónak [...] állították lenni, hogy a megvakított kábák azon sántikáljanak, míg ők szabadabb szellemmel repülnek, s mint górlábú madarak a zavarosba halásznak.” „[...] mi a dolgokat a valóságban nem csak valamely merevény, holt, mozgás és minden munkásság nélkülieknek, hanem munkásság[gal], élet[el] és mozgással kisebb-nagyobb mértékben áthatoltaknak lenni tapasztaljuk. És már ezen munkásságot okozó elemet nevezhetni *Tétnek* a tenni igétől [...]. A munkás tét a merevény Lét szolgaságából a kő merevény kristályába s az atyafias elemek testalkotó mozgásába már látható lépéseken kezdve, grádicsonként kifejti magát a szabad gondolatig és akaratig, az angyalig és Istenig.” Idézünk Ercsei János 1840-es *Gondolkodástana* utolsó bekezdéséből is: „*Kánt* volt az, ki az újabb időben valamint az egész filozófiára, úgy a gondolkodástanra nézve is a kritika fáklyáját meggyújtotta, mellyel az értelemnek sok eddig homályban lévő vidékeit megvilágosítván, a Logikából sok idegen nemű vizsgáldásokat kiküszöbölt, annak körét élesebben meghatározta. [...] A magyarok közül *Ercsei Dániel, Fejér György, Imre János, Köteles Sámuel* s közelebbről *Székely Mózes* nemzeti nyelvünkön kiadott gondolkodástanokért megemlítendőek.”

Ugorjunk most át a Schelling-követőinknek szentelt, Aranka Györgyöt is említő paragrafuson, valamint a magyar harmonisták bemutatásán, amely – lapalji jegyzetben – a „szabadság és nemzet összeszövődésére jellemző” ténynek mondja Körmöczy János fölöttébb bátor és korai, gondolatszabadságot követelő Fichte-fordítását, azaz egy olyan teljesítményt, amelyért Körmöczyt be kellett volna venni a névmutatóba. Eljutunk így a magyar Hegel-vita felvázolásához. Egy rövid vázlatba persze nem fér be minden, még kevésbé a ráérősen csemegéző idézgetés. Mi viszont jónak látjuk idézni unitárius félhegelianusunknak, Székely Mózesnek mindhárom Kolozsváron kiadott művét, először is *A keresztyén vallás kifejlődése történetje* c., 1834-es beszédét: „[...] az európai vallásos felekezetek közül csak a *míveletlenebb* nemzeteknek, mint a Portugallusok', Spanyolok' és Muszkáknak, vagyon még úgynevezett Státusi Vallások; másoknál, kevés kivétellel, a vallásosság egy szívvallásá formálódott ki. [...] Okossággal ellenkező volna azért most akármelyiket is a fennálló Vallások között a Státusban uralkodóvá tenni akarni, amidőn tudjuk, hogy egyik sincsen minden babonáság nélkül; amidőn tudjuk, hogy minden Anyaszentegyház a Hierarchiai Despotizmusnak előítéleteiből még sokat rejteget kebelében” (22–23).

Miként már a fenti sorok sugallják, nem véletlenül utal Székely Mózes kétszer is Köteles Sámuelre, aki szerint „a szoros dogmaticizmus valósággal filozófiai despotizmus; ebből származik a filozófiai kevélység, fennhéjzás, logikai önkórság, az ellentmondás lelke, másoknak megvetése, semminek állítása, gorombaság azok ellen, akik ellenkezőképpen vélekednek” (*A filozófia enciklopédiája*, 72). – 1840-es *Gondolkodástana* „Ajánlat”-ában sorolja fel

Székely „Mózsés” a tőle „vezérül” tartott szerzőket: „Köteles Sámuel, Imre János, Fries, kiváltképp pedig Dänzinger” (pontosabban: a Liège-ben, majd Würzburgban oktató Ignaz Denzinger utolsó, pszichologizáló kézikönyve: *Die Logik als Wissenschaft der Denkkunst*, Bamberg 1836). Székely azokhoz húz, akik a „gondolkodástannak tudományos kiképzésére a gondolkodás tételeit alanyilag az értelmi tehetségből tudományosan kifejtve alapították meg”. „A magyarok közül – olvassuk a 11. lapon – Ercsei Dániel, Fejér György, Imre János, Köteles Sámuel tárgyos szempontból anyanyelvünkön közrebocsátott munkáiért dicsérettel említen-dők.” 1843-ban közzétett *Észtanában* Székely, miután kijelenti, hogy „a német remek bölcsé-szek, mint Fries és Hegel bölcselkedések módja közt némi középálláspontat” igyekezett tartani, leszögezi: „Ami saját észteni irodalmunkat illeti: szintén [szinte] pirulva kell megval-lanunk, kiváltképp nekünk erdélyiekül, hogy mi e tekintetben egy nevezetes író sem tudunk felmutatni (mert ide nem számítom most, hogy némely főiskoláink ügyesebb tanárai, így p. o. a derék Köteles Sámuel észтана s még másoké kéziratba maradvá a magyar irodalmi közönség bővebb ismeretére nem juthattak el)” (7–8). Köteles Sámuel kriticista antidogmatizmusával egyetértően *kifogásolja* Székely, hogy szellemünk állományát „De la Metrie, Helvetius, Rousseau, Voltaire, Holbach s követőik az idegrendszer következményének, ideglélnek, életerőnek sat. állíták” (63. vö. MFSzle 1979. 3–4. sz. 275).

Jóllehet Hanák könyve főszövegében csak Pázmány, Apáczai és Hetényi kapcsán van (másodlagos) irodalom, mi itt a Székely-féle *Észtan* Tomory Sz. Sándor adta recenziójából is csipegetünk: „[...] *észtnak* kirekesztőleg – Hegel szellemében – a metafizikát nevezi. [...] fölosztja az észtant – Hegel modorában – *természeti és szellemi bölcséletre*. [...] A jelenkori német filozófia két, mind tanmód-, mind tanmenetszerűleg egymástól lényegesen eltérő fővezérei, ti. *Hegel* és *Fries* iskoláik tanait egy rendszerbe társítani valóban óriási földadat vala”; „...a dolgozat elein és színezetén inkább Hegelt, a végin (főként a filozófiai vallástannak a díszannal [esztétikával] ily módú összekapcsolásában) különösebben Friest találom.” (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1844, 568., 590–591. hasáb.) Mivel túlságosan feledésbe merült, illik jelezni, hogy a Lázáriban született, Máramarosszigeten is tanító Tomory (1802–1853) 1841-ben egy épkézláb *Logikát* adott ki. Ennek a végéről idézünk: „Campanella, Gassendi, Ramus (Pierre de la Ramée), Baco és Melanchthon [...] a Logikának újant és célirányosabban alakítói valának. Descartes és Malebranche a Logikát a Metafizikával összezavarták, így újabban Feder, Jacob, Plattner, Snell és legújabban Hegel s követői. – A Logika saját körébeni kifejtése által érdemet szereztek magoknak: Locke, Leibniz, Wolf, Tschirnhausen, Thomasius [...], Condillac, Kant, legújabban Kiesewetter [...] és Dänzinger. Honunkban latin nyelven Logikát írtak: Fuchs, Carlowsky, Szentgyörgyi, Rozgonyi, Imre, Ercsey D., Verner és Nyíri; magyarul: Apáczai, Ercsey D., Imre, Fejér, Köteles, Ercsey János és Székely Mózsés” (84).

Tomory Logikájának az U 57676 jelzetű kolozsvári példánya a Bölöni Farkas Sándoré volt. S ha már szóba jött ez a jeles demokráta, tegyük hozzá: ő és Wesselényi Miklós is, sőt Szász Károly is jogosult arra, hogy szerepeljen a *Filozófia és politika* című paragrafusban Széchenyi, Szalay László, Táncsics Mihály és Horárik János mellett.

7. A Hanák-kötetben külön fejezetet kapó korszakok közül a legrövidebb 1849-től 1867-ig terjed. A róla szóló, *A szabadságharctól a kiegyezésig* című fejezet 19 lapból áll. Említődik itt egyebek közt „a legjelentősebb irodalmi 'Kisfaludy Társaság’”, vagyis az akkori legjelentősebb irodalmi intézmény: a Kisfaludy Társaság; továbbá *Az ember tragédiája* és Sas Andor *Madách és Hegel* című tanulmánya. A fejezet paragrafuscímei: Eötvös József; Erdélyi János; A későhegeliánusok; A lélektan előnyomulása. Közbevetőleg szólva: Eötvös kiváló, németre is lefordított művének címe *A XIX. század eszméinek befolyása az álladalomra*, nem „az állam-ra”, noha az *állam* főnév mai jelentéssel már 1845-ben előfordul. A Meltzl és Brassai szer-

kesztette híres – filozofikumban sem szűkölködő – komparativista folyóiratának a címében pedig „Irodalomtörténelmi” olvasható, nem „Irodalomtörténeti”. Fontosabb az, hogy Eötvösnek *A nemzetiségi kérdés* c. munkáját Sever Bocu 1906-ban románra fordította és kiadta mint „leggazdagabb és legklasszikusabb érvforrást”. Klasszikuságban méltán vetekszik Eötvössel Erdélyi János, akit már csak vezetékeve miatt is közel érez magához az erdélyi ember. Erdélyi – írja Hanák a 85. lapon – Hegel filozófiája felé tájékozódott, szembeszállt azokkal a magyar kortársaival, „akik a történelmet és a valóságot a kiegyezés mezejének tekintették”, „dinamikusan és progresszíven hatott a hegelianizmusával”.

Későhegeliánusaink sorának az élére állítja Hanák Horváth Cyrillt, aki szintetizmusnak vagy konkretizmusnak nevezte álláspontját. (Apropó konkrétum: Horváth 1836-ban, nem 1837-ben lett az MTA tagja. Az ilyen adatok sokszor mellékesek, de ha utalunk rájuk, tegyük hibátlanul.) Pauer Imre idézi Horváth *Mi sajátképpen a konkretizmus* c. kéziratából: „Oly filozófiai rendszer, melynek lényege az ellentétek kiegyenlítésében áll [...]. Az ellentétek előhatását és kiegyenlítését a dialektikai módszer eszközli. E módszer is oly egész, mely ellentétet foglal magában. Alkatrészei: az analt. és synth. módszerek.” „Minden ismeretnek föltéte az ellentét.” A konkretizmus „Három irányt érvényesít. I. Az első a léti igazságnak ad túlnyomóságot a gondolkodási igazság fölött. A reál-idealizmus [ez], melyhez szítottak: 1. Anaxagoras. 2. Pythagoras. 3. Aristoteles. 4. Abállard Péter. 5. Spinoza. II. A másik a gondolkodási igazságnak ad túlnyomóságot a lét fölött. A ideál-realizmushoz szítottak: 1. Fichte. 2. Schelling. 3. Hegel. III. A harmadik az előbbi két igazságot összhangzásba hozza. A concretizmus concretushoz szítottak: 1. Fichte az ifj. 2. Ulrici. 3. Wirth. 4. Weisse”. (Pauer: *Emlékbeszéd* [...] 1885, 18–20.). Horváth három irányt „érvényesítő” álláspontja eszünkbe juttatja Ernst Reinholdot, aki – mint Purgstaller írja – „a rendszerek összességéhez csatlakozott”, s egyúttal „az eszmelévtvéd – idealrealizmus” híve volt.

Horváth Cyrill két évvel fiatalabb volt, mint Purgstaller, de korábban kezdett publikálni (azonban csak mint költő, s ilyenként említi őt Purgstaller 1843-ban). Műveinek zöme a szabadságharc után készült, s ezért indokolt Purgstaller után tárgyalni őt. Másrészt a lélektan előretöréséről szóló, Brassai Sámuel, Vandrák András és Purgstallert bemutató fejezetnek a második fele helyénvalóbb az *előző* fejezetben, Vandrák és Purgstaller ugyanis 1848 előtt tette közzé legfőbb munkáit.

Vandrák András (1807–1884) Fries híve lett Jénában. Eperjesen 1831-től tanított, előbb magyar irodalmat, 1833-tól filozófiát, ezen belül esztétikát is – a Bouterwekből merítő, 1826-os *Compendium aestheticae* ránc hagyó Greguss Mihály utódaént. Jól írja Hanák: tankönyvei egész Magyarországon el voltak terjedve, hozzásegítették az akadémiai levelező tagsághoz (NB: beválasztás, nem kinevezés útján). Első művének teljes címe: *Lelkileges embertan, vagyis psychikai anthropologia – Enchiridion anthropologiae psychicae* (Eperjes 1841; a magyar cím a latin *előtt* van – végig a bal oldalon, a páros számú lapokon helyezkedik el a magyar szöveg). E mű első mottója Baconból való, s ez jó alkalom annak megemlézésére, hogy az eperjesi Bacon-pártiság Bayer János 1663-ban kiadott *Filum labyrinthijéig* megy vissza. Vandrák második mottója értelmében minden filozófiában annyi a remény, amennyit megragad a lélektan gyarapodásából. Idézünk az előszóból: „Ha nem mint eredeti szerző – valami tudományos s magyar újnak szerzője –, de mint szerkesztő s egyrésről fordító lép fel az író, azt neki, reményem, vétkül senki sem tulajdonítandja, ki előtt nem csak az igazság *felfedezése*, hanem *felfogása* s *terjesztése* is bír némi beccsel. – 'Új filozófiák' s divatok után kapkodni sem természetem, sem szándékom nem volt soha [...]. Mesterem: Friesnek (a nálunk, de honn is még kevésbé méltányoltnak) szelleme; anyagnyújtóm ismét Fries s a tapasztalás; közelebb tanácsadóim Schulze G.E., Schmidt H., Scheidler, Fischer F., Köteles, Szontagh G.” A 12. lap

szerint „Báco józan tapasztalási módjától [...] materializmusra (anyag(d)iságra) tértek el Hobbes, Hartley, Priestley” az angoloknál, a franciáknál meg Condillac, Diderot, La Mettrie, Holbach, Helvetius. Két lappal tovább a „legjelesb” munkák közé sorolódik Fries *Handbuch der psychischen Anthropologie*ja (2. kiad. 1837–39) és Köteles posztumusz *Filozófiai antropológiája*. Itt említi szerzőnk Benekét, aki – tegyük hozzá – fő forrása a Nagyenyeden tanító, 1865-ös *Lélektan*ért akadémikussá lett Mihályi Károlynak. Lélektanának második, 1842-es (nem 1847-es!) kiadásában Vandrak elhagyja a latin szöveget. Ad itt „javításokat s bővítéseket”, például utal Purgstaller 1846-ban megjelent *Lélektanára* is, az 50. lapon pedig megjegyzi: „A jeles emlékező s egyszersmind ítélő tehetségű férfiak példái: Cyrus, Mithridates, Leibnicz, Hugo Grotius, Kant, Fries (– Mandeli, Párizsban lakott magyar! ...)”. Az 1863-as, pesti (nem eperjesi), „újonnan szerkesztett és javított” kiadás előszavában Vandrak kiemeli: „Aminek kifejtésére különös gondot fordítok, az a kedélyek (ösvályak, ösztönök, érzelmek, érdekleteknek) megyéje, melynek mint a lelki élet legbensőbb s legközvetlenebb részének fontossága már magában is tagadhatatlan.” A kedélyről szól az 51–79. lap, vagyis a könyv jó egyötöde.

Vandrak, aki 1841-ben még célszerűnek tartotta a kétnyelvűség értelmében „ikeralakú kézikönyvvel állani elő [...] itt, a felföldön”, már egy év múlva áttér az egynyelvűségre. Teszi ezt *A filozófia elemei* című, „vezérfonalul” szerkesztett munkájában, melyből Bölöni Farkas Sándor is szerzett magának példányt (U 58356). Figyelemre méltó – persze nemcsak az iker szó miatt – az, amit így szögez le a kimagasló eperjesi tanár: „A dolgok léte- s érvényének (Seyn u. Werth) felfogása, ez a filozófiában megoldandó ikerfeladás” (3). Az etikát adó szerzők tőle nyújtott sorában szerepel Platón, Seneca, Spinoza, Wolff, Kant, Fichte. (A nagy hollandus említéséből nem következik, hogy a Vandrak név holland-trák vagy holland-román.) Alig bővül ez a sor Vandrak etikájának második, „átdolgozott”, *Bölcséleti erkölcsstan* című kiadásában (Eperjes 1865). Váratlan, hogy Herbart neve még itt is, fölösen h-val végződik, akárcsak Vandrak jó húsz évvel korábbi *Logikájában*. (A magyar Herbart-recepció részletes, alapos bemutatása még hátravan. Előkelő hely illeti itt meg az iskoláit Nagyváradon elkezdő Bihari Pétert.)

Sajnálatos dolog elfeledkezni Vandrak logikai tankönyvének első, 1844-es kiadásáról, már csak azért is, mert ez már utal Bolzanóra, akinek az akkor még csak hétéves, úttörően anti-pszichologista Wissenschaftslehreje a husserli fenomenológia sürgette „tisza logika” felé mutat. Igaz: szerzőnk gondolkodástani vezérfonala csak a második, 1861-es és a harmadik, 1866-os kiadásban viseli a *Tiszta logika* címet, addig *Elemi logika* a neve. A fontosabb magyarországi logikákból megemlíti a Fuchst (Lőcse 1800), a Carlovskyét (Kassa 1815; Purgstaller Kant tisztelőjének mondja ezt a két evangélikus tanárt), a Fejérét (*Közhasznú logika*, 1810), a Vernerét (*Logica seu dianoeologia*, 2. kiad. 1833; ebben 3–3 utalás van Friesre és Fejérre, 9 Krugra). Magyarul közölt logikát „Köteles Sámuelen kívül Tomori Szabó Sándor” – olvassuk a 6. lapon. Ugyanitt emlíődik „I.Fr. Friest Syst. der Logik. 3dik kiad. Heidelb. 1837, melyhez mi is ragaszkodunk”. A valószínűség nemei kapcsán megjegyzésre méltó „Friesnek legújabb munkája: Versuch einer Kritik der Principien der Wahrscheinlichkeitsrechnung”. Fries az 1864-ben forgalomba került *Bölcséleti jogtan (Észjog)* elején is előfordul: „Minden kitűnő bölcsész részt vett az észjogtan gyarapításában is, így Kant s tanítványai (Fichte, Krug, Fries ...), [...] Hegel”. Hegel nevének az aláhúzását nem kell túlértékelni. Emlékbeszéde 10. lapján mondja Vécsey Tamás – idézőjelben – Vandrakról: „Hegel dialektikai s Herbarth [sic] matematikai pókhálóin a filozófiában járni nem tudott.” Idefűzhető Purgstaller 1843-as filozófiatörténetéből például ez: „Hegel észтана és módszere az elvont gondolkodást a való megismerésével fölcseréli. [...] Hegel általánosában ráismerünk

Spinoza állományára azon különbséggel, hogy Spinoza végtelen állománya meddő és holt, Schellingnél él és mozog, Hegelnél e mozgalom maga az Isten. Rendszere számos tisztelővel dicsekedett, kik azonban már felekezetekre szakadtak és lassanként hűledeznek.”

A hűledeztetés legkisebb szándéka nélkül mondhatjuk: Purgstaller Józsefet (1806–1867) sok szál fűzte Erdélyhez. Kolozsvárott „a bölcsészetet oly sikerrel hallgatta, hogy 1827-ben a pesti tudományegyetem bölcsészeti kara által tudori oklevéllel tiszteltetett meg” (Magyarország és a Nagyvilág, 1867. 17). 1848-ban, amikor a Palotai családnevet vette föl (ez tehát *nem* előneve), olyan haladó szelleműen nyilvánult meg, hogy később börtönben is ült, majd három évig tanított Temesvárt (amely város neve németül inkább Temeswar, mint Temeschburg). *A bölcsészet elemei* című kompendiumának mind a hat része már 1843-ban megjelent, és nem indokolt ezeknek csak egy-egy későbbi kiadását említeni. Az első kiadás mintegy 680 lap terjedelmű. Fő részei: lélektan, gondolkodástan, ismeretelmélet (140 lap), erkölcsstan, szépműtan és filozófiatörténet (170 lap). Az 1846-os kiadásban a 2. és 3. főrész közös címe: *Észtan*. (A 43-as logika zárómondata: „Némely újabbak, nevezetesen Schelling, Bardili, Hegel [...] a gondolkodást az ismerettannal egyé olvasztották.”) Az ismerettan „a tapasztalati ismereteknek alapjait, a létezőnek sarktulajdonságait [...] vizsgálja, milyen sarktulajdonok az okság, közösülés [egyoldalú és kölcsönös hatás], tér, idő”. Az ismerettan tehát egyrészt ismerőtehetségünk bírálata, másrészt lénytan. A lélektani módszerre – olvassuk az *Ismerettan* végén – Kant adott útmutatást, „de Fries és Reinhold Ernest szigorúbban használták”. Ami az előbbit érinti: „Kár, hogy Fries az alanyiség egyoldalú szempontjánál maradt, és nem sejtette azon igazságot, hogy annak, mi az emberi ismeretben egyetemileg érvényes, a létezők körében egyetemes és szükséges tulajdonságok felelnek meg” (*A bölcsészet történetének vázlatja*, 140). Ami mármost a reinholdi, „idealrealista” alapállást illeti, főműve előszavában Purgstaller kijelenti: „Útmutatásul főleg Reinhold Ernest jénai oktató szolgált” neki.

Kétségtelenül volt bizonyos kölcsönhatás Purgstaller és az erdélyi gondolkodók között. Eszméinek erdélyi jelenlétét mutatja műveinek itteni masszív megléte. (E sorok írójának 1843-as példánya 1845-ben a Balás Antalé volt, 1942-ben a Makkai Ernőé, akit korai halála akadályozott meg, hogy kiteljesítse igen sokat ígérően indult magyar filozófiatörténeti kutatásait.) Az erdélyi alkotók sorából – az író Jósika Miklóson és a „főstész” Barabás Miklóson kívül – szóba kerül Purgstallernél Apáczai, „ki Descartes rendszerét követvén, magyar nyelven írt enciklopédiát 1653-ban és logikát 1656-ban” (recte: 1654-ben), Csernátoni Pál, a fichteánus Sipos, a schellingiánus Aranka, a kantianus Köteles (logikája, filozófiai enciklopédiája és – kétszer – filozófiai antropológiája), valamint Ercsei János és Székely Mózes *Gondolkodástana*.

Purgstaller politikai progresszizmusára vonatkozóan idézzük Pólya József nyilatkozatát Hanák János magatartásáról: „...1844-ben a váci [piarista] rendgyűlésen mint a szigeti ház képviselője a rend mostani kormányzójának, Palotay Józsefnek vezérlete alatt, több rokonérzelmi társával sürgette a reformot; de fájdalom! a szabadelvű férfiak buzgó törekvésén győzött a gonosz ármány és önzés ördöge” (Hanák János: *Az állattan története és irodalma Magyarországon*. Pest 1849, XI–XII.). Idézzünk Hanák Máramaroszigeten készült, *A természetrajz elemei* (Pest 1845) című tankönyve bevezetéséből is: „...csak a természeti lények bővebb vizsgálása által szerezhethünk minmagunkról, anyagi és szellemi tulajdonságainkról magunknak tökéletes ismeretet. Ennek virágzásától várhatjuk a babona és varázslás kiirtását, az emberi nem felvilágosodását és valódi műveltségét” (6–7). Pólya József kapcsán kiemeljük, hogy ő 1856-ban (nem 1956-ban, de nagy túlerővel, az elsöpörni kész laikussággal is szembeállva) olvasta fel az Akadémián *A szellemtani fiziológiából – Az idegrendszer szellemi*

tevelléseinek [működéseinek] *alapjai* című dolgozatát. Erre célozva feltételezte Mentovich az 1863-ban elkobzott és – talán csak két példány kivételével – megsemmisített főművében (ennek 1974-es kiadásában ez a 215–6. lapon van), hogy Brassai „azért lett oly engesztelhetetlen ellene az újabb materializmusnak, mert a történet úgy hozta magával, hogy dr. Pólya a materializmus mellett emeljen szót az akadémiában, s nagyon hihető, miszerint ha ezen jeles tudósunk a materializmus ellen nyilatkozott volna: tisztelt ellenfelünk bombái az idealizmus ellen volnának intézve”. Mentovich fent jelzett föltevése nem volt alaptalan. Brassaira korán hatottak realista nézetek, például Locke asszociációtana és a környezet fajalakító erejének a tézise. 1836-ban kiadott Lindley-átdolgozása előszavában – végső fokon a leibnizi folytonosságelv szellemében – ír Brassai „a teremtmények nagy láncá”-ról, „a növényi alakok lépcsőnkénti kifejlésű sorai”-ról, arról, hogy „a természetnek (melyben minden egymással szoros kapcsolatban van s egy jelenség is a többtől elszigetelve teljesen meg nem érthető) titkaiba egy mély tekintetet vethetünk s ebből tökéletesb mivére, az emberre s viszonyaira nézve is fontos vagy világító következtetéseket húzhatunk”. Mindez megindokolhatja fenti Mentovich-idézetünket. Ennek révén egyébként simán áttérhetnénk Hanák Tibor könyvének 8. fejezetére, de mivel a hanákok „szenvedélyes muzsikuskok és táncosok” (*Pallas lexikon*), egy oldalsó tánclépést kapcsolunk a bájos, delejes, merengető muzikalitású *dermengés* szóhoz, amelyet szerephez juttat Hanák Mihály 1832-es könyvcíme: *Öszves dermengés s önképen kifejlett álmjárás története*. Ezt a – latinul és németül is kiadott, inkább kata-, mint katóleptikusos – munkát Purgstaller nem nevezi meg, de rá céloz *Lélektanának* egyik mondata: „Beteg álombolygó kispapról írt Hanák egri orvos.”

8. A kiegyezéstől a századfordulóig menő fejezet alfejezetei: Viták a materializmus körül; Az első pozitivisták; Bölcsellettörténet és történelembölcsélet; Böhm filozófiai rendszere.

A természettudományok növekvő befolyásával összefüggésben – írja Hanák Tibor (101) – terjedt a materializmus és a pozitivismus. Jól látja szerzőnk: a materialista eszmék elterjedését elősegítette Magyarországon az, hogy az itteni értelmiségiek nagy rokonszenvvel viseltettek az 1848 után elnyomott minden kezdeményezés iránt. „Ide tartoztak Németországban a materialisták művei, Büchner, Moleschott és Vogt. Az utóbbi kettő 1848 után többé nem tarthatott felolvasásokat Németországban.” Hanák szerint azonban „Magyarországon a materializmus Mentovich Ferencen kívül aligha talált jelentősebb képviselőre”. Ez az erdélyi nevelő, költő, természettudós és filozófus egy „gyűjtő, magával ragadó materializmust” (einen „zündenden, mitreissenden Materialismus”) hirdetett – olvassuk a 102. lapon, az idézőjelbe tett három német szó kapcsán pedig a 13., ezúttal szerencsétlen számú jegyzet az 1974-es kolozsvári Mentovich-bemutató 59. lapjára utal. Csakhogy itt nincs megfelelője a „zündenden” jelzőnek. Viszont van itt – az idézett szavakat megelőző bekezdésben – ilyesmi: „... a kelet- és délkelet-európai mostoha körülmények folytán megkésve fölzárkózó népeknek nem voltak olyan klasszikus bölcselői, mint Bruno, Bacon és Babeuf, avagy Hobbes, Holbach és Hegel. A maga módján és körében mindazonáltal klasszikus – hogy ismét csak alliterálva sorjázunk – a délszláv atomista Bošcović, az utópista szocialista (nemcsak a matematikus) Bolyai János, nemkülönben a forradalmi demokratizmust ragyogóan megtestesítő Bălcescu, Belinszkij és Botev. A maga nemében, kimagasló és példaadó voltával igenis klasszikus, tudniillik első osztályú, »főrangú« szószólója az erdélyi (általában a hazai, illetőleg a magyar) haladó filozófálásnak Mentovich Ferenc.” Mentovich civilizált hangnemét érzékelteti főműve előszavának ez a körmondata: „Nincs egyéb célunk, mint alkalmat szolgáltatni az érdekes olvasónak, hogy tudomást szerezhessen arról: mit állít, mit sürget, mit követel az 'újabb materializmus', mely máris oly ijesztő kísértet alakjában van a magyar olvasóközönség előtt bemutatva, mely ellen nagyérdemű tudósunk, Brassai – mint Vulkan az Olymp tetején – az Erdélyi Múzeum-Egylet

gyűlésein, évkönyveiben mennyköveket kovácsol; köztiszteletben álló költőnk és publicistánk, Gyulai Pál, az elbeszélő költészet virágos kertéből haragos darázként mérges fullánkot öltöget, s melynek káros befolyásától a költészetre s általában a művészet- és erkölcsre jeles ítésezünk, Greguss Ágost, annyira meg van ijedve” (id. kiadás, 72–73.). Világos e sorokból, hogy Mentovich pusztán ellenfelet, nem ellenséget látott Gregussékban. Politikailag nem sokban különböztek. A szabadságharc idején Mentovich fáradtságot nem kímélve állított elő gyutacsot Nagyváradon, ahol Irinyi János, az ólomszuperoxidos foszforgyufa feltalálója, Kossuth megbízásából irányította az ágyú- és muníciógyártást, Greguss Ágost pedig történetesen ugyanott szenvedett várfogságot forradalmi tevékenységéért (vö. Hajós József: *Greguss útja a váradi börtönig*. Helikon [Kolozsvár] 1993. 3. sz.)

Greguss „a materializmus legjelentősebb kritikusa és ellenzője a 19. század második felében”, mondja Hanák, kiemelve a materializmus hatásairól 1859-ben érkező akadémiai székfoglalóját. Greguss később – egyebek közt és nem a saját materializmus-képe mentén – „a torzképről” is elmélkedett. Nála, állapítja meg Hanák, nem a materializmus helyessége vagy helytelensége áll előtérben, tehát nem is, mint Brassainál, annak („deren”!) elméleti cáfolása, hanem társadalmi és lélektani hatása. Hitte, hogy a determinizmus aláássa az erkölcsöt, és következtelenségnek vélte, ha az „mégis a szabadságot és a demokráciát írja zászlójára”. Négyesy László hangsúlyozza, hogy „a sarkalatosság [polaritás] elvét alkalmazta módszerül”, ami azonban „dialektikai formalizmusra csábította”. Mindenben pozitív és negatív elem együttesét látta, de késői közeledését a pozitívizmushoz (legalábbis a pszichologizáló esztétikában) nyilván mentesnek tartotta bármely negativizmustól. Szerinte mind az anyagi erők, mind a szerves fejlődés és a leszármazástan Istenhez vezet.

Talán itt szánhatunk néhány sort Sámi Lászlónak, aki a szabadságharc idején Kossuth mellett is dolgozott, és az első republikánus cikket írta a Március Tizenötödikébe 1864-ben, egy tanári értekezleten kijelentette, hogy a fejlődésemélet terén „még tovább megy azon határvonalnál, hol Mentovich megállapodott”. Ezzel alighanem az emberi társadalom szükségyszerű fejlődésére célzott. A következő, 1866-béli erdélyi református tanári értekezleten mondotta: „... a világegyetem mindig érvényes törvénye: *hogy a teremtés megszakítás nélkül és folyamatosan fejlődve folyik*. Ismerem az ellenvetést: 'ez a hirdett törvény csak csalódás, csak a materializmus alaptalan tana'. A tagadókat utasítom az egyetemes történelemre.” Sámi a teremtő, vagyis az új minőségeket létrehozó evolúció egyetemességét vallotta. A két fenti megnyilatkozása a politikailag is „dualizmust” hozó kiegyezés előtt történt, de ő 1867 után sem engedett a 48-ból. Íme az 1878. március 15-i beszédének egyik tétele: „A 48-ban felavatott új szellem az, melynek ápolása és nevelése által Magyarországon az eszmék és emberek nőhetnek.” Egy 1880-as eszme-futtatásának pedig ez a konklúziója: „Tehát a fejlődés törvénye ha törvénye az egésznek, törvénye a szolidaritásnál fogva a résznek is. Aki evidenciája miatt ezt földünk történetében meg nem tagadhatja, hogyan tagadhatná az emberiség történetében?”

Az Erdélyi Protestáns Közlöny 1871-es évfolyamában kérte Sámi ettől a folyóirattól: „ismertesse meg olvasóival, hogy a szupranaturalizmust mennyire kevesbitették már”. Mintha épp erre a kérdésre közölte volna a szerkesztőség a következő évben Sámi tanártársának, Parádi Kálmánnak (1841–1902) *A descendenz-theoria fejlődésének története* című írását. Tájékoztatlanság szülte idétlen vádnak bélyegzi itt Parádi azt, „melyet Darwin ellen mint az emberi méltóság lealázója ellen emelnek”. A darwinizmus által – hangoztatja szerzőnk cikke vége felé – újabb lendületet kapott „azon természetes világnézet is, mely szerint minden jelenet a természetben belül működő erőkből értelmezendő”. Haeckel *Anthropogeniejének* bő és késedelem nélküli ismertetésében Parádi kiemeli a monizmust, „mely szerint az emberi lélek [...] csupán a központi idegrendszer működése”; a szellem és a lélek „csupán magasabb

hatványai annak a működésnek, melyet átlag véve erőnek mondunk; ezen erő általános működése az összes anyagnak” (EM. 1875. 28). *A test és a lélek egymáshoz való viszonyának kérdése hajdan és most* című tanulmányában írja Parádi: „... a lelkiállapotok mindig valami idegállapottal állanak összeköttetésben, amire nézve a legegyszerűbb típus a reflexmozgásban keresendő” (Magyar Filozófiai Szemle, 1890. 423).

Lechner Károly, a reflexológusként is jelentős kolozsvári orvosprofesszor, így zárja *A psyche materiális alapja* című írását: „... az anyag és szellem között éppoly kevéssé létezik principiális különbség, mint ahogy a szerves és szervetlen testek között ilyen nincsen”. (Orvosi Hetilap, 1892). *A tudatosság ténye szellemi életünk eseményeiben* c. tanulmánya leszögezi, hogy „az egyszerű reflexkör [...] képezi szellemi működésünknek alapfeltételét” (Athenaeum, 1892/2). A nevelésnek egyszerű reflexkörök bonyolultabbakká tevéseként való definiálása nem akadályozta Lechnert, hogy így nyilatkozzék: „Az etikus, esztétikus és szociális, egyszerű az altruisztikus érzelmek virágzása nélkül a társadalomnak pangania, ha nem sülyednie kell” (Lechner Károly. Buk. 1956. 238).

Lechner kezdettől fogva munkatársa volt a Böhm Károly indította Magyar Filozófiai Szemlének, s e tény sima áttérésül szolgálhat a Böhmnek szentelt paragrafusra. De ne ugorjuk át a *Filozófiatörténet és történelemfilozófia* című paragrafust. Már csak azért se, mert maga Hanák említi Domanovszki Endre néhány munkáját, köztük a négykötetes, a reneszánszig – bezárólag – menő, impozáns főművét. Domanovszki (NB: nevét i-vel írta) 1876-tól, tizenegy évig, nyugdíjazásáig tanított a szebeni jogakadémián. Itteni tantárgyai közé tartozott az etika, a „spekulatív logika”, a lélektan, a szépirodalom, „az állam és egyház viszonya egymáshoz”, az ó- és újkori bölcsélet története, „a materializmus történelmi kifejlése”, Arisztotelész politikája, Schopenhauer rendszere. Apropos Schopenhauer: „bölcseleti elődeiről” Meltzl Hugó publikált egy könyvet Kolozsváron, 1873-ban. Történetesen egy év múlva – nem 1875-ben – tért át a nagykarolyi születésű, az első magyar történelembölcséletet kigondoló Bodnár Zsigmond az unitarizmusra, s innen, úgy látszik, már könnyebb volt eljutnia egy monizmushoz, melynek értelmében a világon minden „természeti törvények szerint módosul”. Az elmélete egyik sarokkövévé tett eszmeerő-fogalma a Fouillée-féle *idée-force* átvétele. Ezért dedikálta magyar irodalomtörténete első kötetét Fouillée nevelt fia és híve, Guyau emlékezetének, a másodikat pedig magának Fouillée-nak. A szellemi áramlatok történelmi váltakozásáról vallott nézete talán hatott Böhm kolozsvári beköszöntőjére.

A barokk el tudja viselni, hogy két fejezetben kerüljön szóba, és még Temesvári Pelbárt is azt, hogy a „Bis zum 15. Jahrhundert” alcímű fejezetet zárja, noha a 16. század elején is működött; de egy olyan erőteljes személyiségű in-dividuumot, mint Böhm Károly, nem jó kettéválasztani századforduló előttire és utánira. Így látja ezt Hanák Tibor is. Mivel szerinte „az első önálló filozófiai rendszer”(ünk) a századfordulónk előtt keletkezett, könyve 8. fejezetében tárgyalja. Pedig Böhm főművének hat kötetéből csak kettő született 1900 előtt, és a legértékesebb – nyilván a szerzőjének is legkedvesebb – az 1906-ban Kolozsvárt (nem Budapesten) kiadott *Axiológia*.

Hanák bevallja: Böhm művei alapján nem tudta megállapítani, hogy ő egy ideig „meggyőződéses materialista volt” (119). Az idézett szavak kapcsán Hanák Ladányiné Boldog Erzsébetnek *A magyar filozófia és darwinizmus XIX. századi történetéből* c., rendkívül adatgazdag könyvére utal. Itt azonban nincs szó erről. Bartók György viszont röviddel Böhm halála után közli róla: „Amint ő maga e sorok írója előtt sokszor hangsúlyozta, a pietizmus szélsőségéből egyenesen a másik szélsőségbe: a materializmusba esett” (Athenaeum 1912/1. 3). 1866. szeptemberi naplójegyzeteiben ő maga elismeri, hogy hatott rá d'Holbach *Système de la nature*-je, „ámbar nem irányítólag, mert ez az egész nézet dermedtően fagyos és képte-

len”, és a belőle leszűrt eredmény csak ennyi: a lélek és az anyag között lényeges különbség nincsen (uo. 13). 1867 első felében Feuerbach tana volt döntő hatással Böhm metafizikai felfogására. A *Wesen des Christentums* megadta az utolsó dőfést amúgy is gyenge és gyanús ortodoxiájának – írja Bartók (uo.16).

Amennyire biztos, hogy Böhmnek volt egy rövid materialista szakasza, szinte annyira vitatható axiológiája forrásvidékének a körvonala. Olyannyira, hogy Hanák e téren egy kis önellentmondásba is gabalyodik. Könyve 120. lapja szerint Böhm „a neokantiánus törekvés-től függetlenül, inkább a tanárára, Rudolf Lotzéra visszagondolva jutott az értékfilozófia gondolatára”, két lappal tovább viszont kifogástalanul nem tisztázható kérdés gyanánt szerepel az, hogy Böhmöt Lotze értékbölcselete, avagy az újkantianizmus „délnyugatnémet iskolája” (Rickert, Windelband) befolyásolta-e. A lotzei és a „badeni” befolyás lehetősége persze nem zárja ki egymást. Ellenben ki van zárva (mai slendriánsággal szólva: „kizárt”) az, hogy a kifogástalan megállapíthatóság tagadása logikailag jól megférjen a Rickertéktől való függetlenség kategorikus állításával. Itt – ismételjük – egy kis önellentmondás áll fenn. Ez nem éppen akkora, mint amekkora Böhm szerint feszül a tudattól független ismerettárgy fogalmában. Amely feszülést Böhm *A realizmus alapellenmondása* című dolgozatában pellengérez ki – itt is, mint mindenütt, „ellenmondás”-t írva, *t* nélkül, ami nem hiba, tehát nem „korrigálandó”. Az sem igazán hiba, de hiányosság és téves föltevést sugallhat, ha ennek az 1882-es dolgozatnak csak az 1913-as kiadását említjük, meghozzá úgy, mintha ekkor önállóan jelent volna meg, nem az *Összegyűjtött művei* című kötetben. Az olvasó azt hiheti ilyenformán, hogy Böhmnek egy késői, talán éppenséggel utolsó megnyilvánulásáról van szó. Amiképp maga Hanák úgy véli Böhm *Mi a filozófia* c. Alexander Bernáttól kért írásáról, hogy „egyike az utolsó állásfoglalásainak”, mert 1915-ben jelent meg (az akkor Alexandertől szerkesztett Athenaeumban). Datálását, post quam non-ját nem dönti el, de érdekes az, hogy milyen munkára hivatkozik. Például Paulsen *Einleitung in die Philosophie*jának az 1896-os kiadására utal ama tétel hangoztatásakor, miszerint „a filozófia és a tudomány (episztémé) terjedelmileg teljesen egyeznek”; Spencer *First. Princ.*-jére, mikor kijelenti, hogy „a filozófia maga a tudomány legmagasabb formájában”. Bírálja Döringet (1889) és Windelbandot, amiért az értékek vizsgálatát tűzik ki a filozófia feladatául. A filozófia bőséges tartalmának a rendszeres tagolását „vezérlő alapgondolat” kapcsán írja, hogy ez „hozza létre a fogalmak jegecedő elhelyezkedését a filozófia egészében, melyről Köteles *Sámuel* igen helyesen nyilatkozik (A *philosophia* encyclopaediája. N-Enyed. 1829. § 1.), hogy olyan természetű, 'mint a mathematicusoknál az Ichnographia, mely szerint egy nagy kiterjedésű vidéknek képe kicsinyben levéttetik és nézhetőleg elénkbe terjesztetik““. Mivel Kötelest Szontaghék harmonizmusának az előfutáraként szokás beállítani, nem lep meg, ha a harmonizmusról szólva (a 69. lapon) jelzi Hanák Böhmnek a filozófiai irányok megegyeztetésének a lehetőségéről elmélkedő tanulmányát (1902), pontosabban ennek 1909-ben kiadott német fordítását. Tankó Béla készítette a fordítást, aki Böhm két másik dolgozatát is átültette német nyelvre. Az *értékelmélet feladata s alapproblémája* címűt és *A megértés mint a megismerés központi mozzanata* címűt 1915-ben hozta az Archiv für systematische Philosophie. Tankónál is többet tett Böhm hagyatékának az ismertetéséért Bartók György. Gondolunk itt elsősorban Böhm főműve utolsó három kötetének sajtó alá rendezésére. Gondolunk továbbá a Böhmnek szentelt Bartók-írásokra, köztük a *Die Philosophie Karl Böhms* címűre, amelyet a Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 165. kötete hozott 1918-ban. Ebben a német prezentálásban egyáltalán nem közönséges, banális megjegyzés és nem a (germán eredetű) banális melléknévnek a görög *banauszia* 'kézi (eredetileg: kemencefűtő) munka, közönségesség' szóval való fiktív rokonságát hirdeti Bartóknak ez a tézise: „... Böhm Károly volt az összes

filozófusok közt az első, aki – *Kant* filozófiáján állván – elmélyítette *Fichte* tanát, s így elsőként írja meg az *általános értéktant*, s ezáltal minden értékdizciplínának szilárd filozófiai alapot biztosít filiszterség [Banausie, közönségesség] nélkül és misztika nélkül.” (Id.köt. 172)

9. Hanák könyvének szinte a fele foglalkozik a 20. századdal, és pedig jó 50 lap ennek első felével, valamivel kevesebb a másodikkal. *A 20. század első fele* c. fejezet paragrafusai: Az irányzatok; Filozófiai diszciplínák (ezen belül a társadalom-, művelődés- és vallásbölcseletről 14 lap; Tavaszról 1); Filozófiai rendszerek (Pauler, Brandenstein); Rendszerkísérletek és összefoglalások (Alexander Bernát, Palágyi Menyhért, Zalai Béla, Halasy-Nagy József, Varga Béla, Szilasi Vilmos, Schütz Antal, Trikál József). Pauler Ákosnak 4 lap jut, Brandenstein Bélának negyedfél, amelyből – a kötetben kirívó módon – bő féloldalt foglal el műveinek a felsorolása.

10. *A 20. század második fele* című, *A marxista filozófia* alcímű fejezet alfejezetei: Történeti áttekintés; A marxista filozófusok. Az utóbbiban csak 4 lapnyi a *Lukács György* című paragrafus, de a fejezetben ilyen paragrafuscímek is vannak: Lukács György koramarxizmusa, A Lukács-vita, Az anti-Lukács kampány, A Lukács-kör, Lukács kortársai. A névmutató szerint Lukács neve – még a *Kant*t is túlszárnyalva – 52 lapon fordul elő főszövegben. Hozzátehetjük: néhányszor a válogatott könyvészetben is. A könyvészetbe különben be lehetett volna venni Mitrovics Gyula 1912-es összefoglalását is, továbbá a Bartóktól – részint Kolozsvárt – szerkesztett *Szellem és Élet*-et, valamint az időszak kiadványok évszámait, de még azt is, hogy a *Bölcseleti Folyóirat* eleinte Temesvárt jelent meg. Az érthető, hogy Mátrai Ernő (akinek *A kolozsvári egyetem mint kulturális szükséglet* c., igen alapos röpirata ma sajnos ismét nagyon időszerű) csak a könyvészetben van jelen, viszont ide is jó lett volna bevenni Mitrovicsnak a magyar esztétikai irodalomról szóló művét.

11. Hanák Tibor 1990-es, több szempontból – főként adatbősége, lényeglátása és világossága révén – kiváló könyve is figyelmeztet: még nagyon sok teendő van a magyar filozófia múltjának össznemzeti átkarolású feltárása terén. Számos új részletkutatásra van szükség, időnként pedig egy-egy korszerű szintézisre, amelyet nehezebb jól kidolgozni, ha magyarul nem olvasóknak készül. Hanák Tibor bátran és megfontoltan vállalta ezt a nehezebb feladatot. Köszönet érte. Köszönet Tomory Sz. Sándor szavaival is: „Örömömről leendő, ha oly egyedül a tárgy iránti érdekekkel veendő sz. őszinte észrevételeimet, miként azokat adám s adni tartoztam; mert mi, nyilvános oktatók főként örvendhetünk, ha ki előttünk jégtörő dolgozatával utat készít vagy könnyít.”

Végh Balázs

A kisebbségi irodalom ma

A kisebbségi irodalom komplex vizsgálatot igényel. A túlzó leegyszerűsítés, de a túlbonyolítás is veszélyeket rejt magában: elfedi a lényegét, azt, ami a kisebbségi irodalomban az irodalmiságot jelenti. Banális az a megfogalmazás, miszerint a kisebbségi irodalom azonos a kisebbségek irodalmával. Figyelmen kívül maradna az a bonyolult viszonyrendszer, amellyel valamely kisebbségi irodalom az anyaországi, illetve az egyetemes irodalomhoz kapcsolódik. Az egyes irodalmaknak olyan sajátos hagyományuk, intézményrendszerük van, amellyel esetenként számolnunk kell. Az egyoldalú, kirekesztő vizsgálati szempont nagyon sok egyedi jegytől fosztaná meg a kisebbségi irodalmat. Görömbei András a kisebbségi helyzetet „speciális történelmi létezésnek” tekinti,¹ bár ez elsősorban a kisebbségek számára evidens. Analógiában gondolkodva a kisebbségi irodalom ugyanilyen „specialitással” rendelkezik a nemzeti irodalomhoz viszonyítva. A szakirodalom nem vitatja el a közös vonásokat sem, hiszen a sajátosságok egyoldalú hangoztatása könnyen provincializmushoz, elkülönüléshez vezetne. Ebből a szempontból tanulságos a magyar kisebbségi szakirodalom helyzete: 1989 előtt inkább a kisebbségi irodalmak közötti különbségeket kereste, kiemelve az anyaországi és a kisebbségi (akkor nemzetiségi) irodalom közötti eltéréseket, miközben óvatosan nyilatkozott arról az összetartozásról, amelyet a közös eredet és a közös kultúra biztosít. (Bár a nyolcvanas évektől egyre gyakoribbakká váltak azok a tanulmányok, amelyek több összekötő, mint elválasztó szálát mutattak ki az anyaországi és a kisebbségi irodalom között.)

Az 1989-es kelet-európai változások újra lehetőséget teremtettek a kisebbségi irodalom fogalmának „körüljárására”, az utóbbi négy évben tehát újabb vizsgálati eredményekkel gazdagodhatott a kisebbségi szakirodalom. A fogalmak és a szempontok tisztázása egyébként is hagyomány a kisebbségi irodalomban, de ugyanakkor szükségszerűség is. A különféle politikai rendszerek ideológiájukkal megnyomorították a kisebbségi irodalmakat. Rendszerváltáskor ettől az ideológiai nyomortól szeretne megszabadulni az irodalom; ilyenkor alkalom adódik arra, hogy újra tisztázza helyzetét és újrafogalmazza önmagát. A változtatás szándéka hozta létre 1991 decemberében a debreceni irodalmi tanácskozást is, amelyen a romániai magyar irodalom távlatait vitatták meg erdélyi és magyarországi szakemberek.² Szó esett a kisebbségi irodalom egyneműségéről, vagyis értékluralizmusának hiányáról, valamint azokról a sajátosságokról, amelyeket a kisebbségi irodalom helyzeténél fogva vállalni kénytelen. A vita kapcsán a kisebbségi irodalom ontológiai vonatkozásait érintő kérdések is felmerültek, pl. a kisebbségi irodalom viszonya a nemzeti és az egyetemes irodalomhoz. Továbbá szó esett a kisebbségi irodalom lehetséges funkcióiról, illetve helyéről az „irodalmak” rendszerében, miközben egyes vizsgálati szempontok és fogalmak is újratisztázódtak. A debreceni irodalmi napokon dióhéjban elhangzott mindaz, ami az utóbbi négy évben a kisebbségi irodalmat foglalkoztatta. Az ebben a témakörben fellelhető számtalan megnyilatkozás azt mutatja, hogy a kisebbségi irodalmat nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Az európai kulturális fejlődés körülményei között voltaképpen a XIX. században jelentek meg a „kisebbségi” irodalmak (kultúrák), a központilag szervezett állami és művelődési életnek mintegy ellenhatásaként. Ekkor alakult ki a kisebbségi irodalomnak több fontos típusa is:

¹ Görömbei András: *Sokféleség és egységtudat az egyetemes magyar irodalomban*. Látó I(1990). 1332.

² A vita anyagát teljes egészében közli az *Alföld* XLII(1991). 2., valamint a *Látó* II(1991). 2. és 3. száma.

1) Azoknak az etnikai-kulturális csoportoknak az irodalma, amelyek nem állottak, mert nem állhattak kapcsolatban önálló (államalkotó) nemzetekkel. Ilyenek voltak az írek, a skótok, a bretonok, a katalánok, a baszkok, az örmények stb.

2) Azoknak az etnikai-kulturális csoportoknak az irodalma, amelyek mögött egy-egy önálló „anyanemzet” kultúrája állott. Ebben a helyzetben voltak általában az Osztrák–Magyar Monarchia, ezen belül a régi Magyarország nemzetiségei, az ausztriai olaszok, a magyarországi románok és szerbek. Ezek a kisebbségi irodalmak a határon túl élő anyanemzet kultúrája szerves részének tekintették magukat. Az erdélyi román irodalom például nem a magyar, hanem az „egyetemes” (az Ókirályságban, Beszarábiában és Bukovinában élő) román irodalommal állott szoros kapcsolatban.

3) Ezt a két „kisebbségi” típust egészítette ki az irodalmi regionalizmus, amely nem mint etnikai-kulturális „kisebbség” állott szemben az államalkotó „többség” irodalmával, hanem pusztán a „többségi” kultúra helyi hagyományokat és színeket mutató változatának tekintette önmagát. Ilyen helyi jellegű irodalom alakult ki a tiroli osztrák, a bajor-német, a szicíliai olasz vagy 1918 előtt akár az erdélyi magyar regionalizmus keretei között.

4) Végül egészen külön lapra tartozik a svájci irodalom, amely a német, a francia, az olasz irodalomnak is része volt, egyszersmind különálló „svájci” nemzeti és kulturális tudatot képviselt. Hasonlóképpen egyedi esetet jelentett a felosztott Lengyelország irodalma, ez ugyanis a XIX. sz. folyamán három birodalom (Németország, Ausztria, Oroszország) területén élt, mégis egységes nemzeti irodalomnak tekintette önmagát.

Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a „kisebbségi” irodalmak egyesültek anyanemzetük irodalmával, viszont a magyar irodalom korábbi egysége felbomlott, s Európában szinte egyedül került abba a helyzetbe, amelyben korábban az olasz, a román, a délszláv stb. irodalom élt.³

A kisebbségi irodalom fogalma létrejötté óta sok változáson ment keresztül. Maga az elnevezés sem egyértelmű: a szakirodalom egyaránt használja a „kisebbségi” és a „nemzetiségi” jelzőt. Őgy tűnik, hogy végül a „kisebbségi irodalom” fog véglegessé válni, mint ahogy az etnikumok esetében is a „nemzeti kisebbség” vált általánosan elfogadottá. Görömbei András egymás szinonimáiként használja a „kisebbségi” és a „nemzetiségi” kifejezéseket. Legújabb könyvében is a „nemzetiségi magyar irodalomról”, „nemzetiségi magyar területről” beszél.⁴ Nézeteit elméleti jellegű tanulmányban is kifejti.⁵ Magyar kisebbségi irodalomról csak 1918 után beszélhetünk, amikor az utódállamok magyarsága többségből kisebbségivé lett.

Az irodalmi tudat sokáig ápolgatta a megbonthatatlan egység gondolatát. A „felvidéki”, az „erdélyi”, a „vajdasági” elnevezések azt sugallták, hogy a magyar irodalomnak csak táji, területi változatai élnek. „Ezeket a terminológiákat azonban az új történelmi státus tartóssága fokozatosan háttérbe szorította, s kialakultak a történelmi realitáshoz igazított fogalmak: csehszlovákiai, jugoszláviai, romániai – majd 1945 után a kárpátukrajnai – magyar irodalom.”⁶ Görömbei é tanulmányában a kisebbségi irodalom helyét az anyanyelv által meghatározott egyetemes irodalom keretében jelöli ki, és egyenértékűnek tartja az anyaországi, illetve a nyugati emigráns irodalommal. Hasonló módon vélekedik Pomogáts Béla is a kisebbségi irodalom helyzetéről, illetve viszonyáról az „egyetemes” irodalomban; Roland Barthes téziséét kölcsönvéve, irodalmon egyrészt „intézményt”, másrészt „művet” ért. Ő tehát kettős identitást

³ Vö. Pomogáts Béla: *A határon túli magyar irodalom*. Literatura 1982. 3–4. sz. 394–401.

⁴ Görömbei András: *Napjaink kisebbségi magyar irodalma*. Bp. 1993.

⁵ Görömbei András: *Sokféleség és egységtudat...* 1326–1343.

⁶ Görömbei András: *i.m.* 1332.

tulajdonít a kisebbségi irodalomnak: az utódállam keretei között intézményként autonómiára törekszik, műként, illetve művek esztétikai és történeti rendszereként a nemzeti kultúra, az anyaországi irodalom szerves részét alkotja.⁷

A kisebbségi irodalom kérdéskörét egészen más szemszögből vizsgálja Michael Markel német irodalomtörténész.⁸ A romániai német irodalom sajátos helyzetéből indul ki, ugyanis egy nyelvsziget irodalmával van dolgunk, és ez az irodalom funkciójában is ehhez a léthez igazodik: így válhatott „egy kisebbség öntudati megnyilvánulásává”. Ennek a sajátos kisebbségi irodalomnak hét identitás-meghatározó tényezőjét veszi számba a szerző: földrajzi, nyelvi, demográfiai, szociológiai, etnopolitikai, etnológiai és művelődéstörténeti tényezőt. Ez utóbbi teszi például lehetővé, hogy a romániai német irodalom ne egyszerűen német nyelvű román irodalom legyen.

Görömbei András és Pomogáts Béla az egyetemes irodalom távlatában határozza meg a kisebbségi irodalmat; ez a szemlélet távlatokat biztosít, kizárva a provincializmus lehetőségét. Michael Markel elsősorban irodalmon kívüli identitás-meghatározó tényezőket von be a vizsgálatba, és ezeknek a romlásán mutatja ki a romániai német irodalom válságát. A tanulmányírók nem véletlenül térnek ki a kisebbségi irodalom státusának a kérdéskörére. A politikai rendszerváltások után a kisebbségi irodalomról szóló szakirodalom kulcskérdésként kezeli az egyetemes és a nemzeti irodalom viszonyulását a kisebbségi és az emigrációs irodalomhoz. Negyven év marxista irodalomszemlélete a kisebbségi és a nemzeti irodalom viszonyában nem az összetartó, közös vonásokat emeli ki, hanem politikai óvatosságból (a belügyekbe való be nem avatkozás doktrínájának eleget téve) inkább az elválasztó, elkülönítő jegyek alapján dolgozott ki egyfajta felfogást. A szemlélet intézményesült változatának tarthatjuk az MTA gondozásában megjelent *A magyar irodalom története 1945–1975* című munka IV. kötetét, amely *A határon túli magyar irodalom* alcímet viseli. Az 1982-ben megjelent kötet előszavát a szerkesztő Béládi Miklós jegyzi *Kisebbségi irodalom – nemzetiségi magyar irodalom* címmel.⁹ A szerző osztja Szerb Antal véleményét, aki szerint „több magyar irodalomról kell beszélnünk” (ti. a két világháború között), és meg is tesz mindent ennek a tételnek a bizonyításáért. A kisebbségi irodalom legfőbb meghatározó jegye az, hogy „nem teljes értékű irodalom”, „az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű irodalom”. A kijelentéseket tovább halmozva, egy teljesen elrajzolt képet kapunk: „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvű irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum.”¹⁰ A továbbiakban kiderül, hogy az elmondottak a kisebbségi irodalom 1945 előtti helyzetét minősítik, 1945 után ugyanarra a „képződményre” már a nemzetiségi jelző érvényes. Ennek az irodalomnak a jelzője a vitalitás és szuverenitás, vagyis már egy öntudatosabb, minőségileg magasabb rendű irodalommal van dolgunk. A nemzetiségi irodalom a külön sajátosságokat, az eltérő jelleget hangsúlyozza, és az önállósodás útját járja. Függetlenségét igyekszik megőrizni a mindkét irányból várható hatásokkal szemben. A többségi nemzettel „érintkezik”, „hatásokat fogad el tőle”, de megőrzi „saját nemzetiségi különjelleget”. A szerző hasonló módon bánik el az „anyanemzet–kisebbség”, „egész–rész” viszonytal is: a nemzetiségi irodalomnak „fől kell mondania az 'egységes irodalom' elvére kötött eszmei szerződést,

⁷ Pomogáts Béla: *A romániai magyar irodalom*. Bp. [é.n.] 15.

⁸ Markel, Michael: *Egy kisebbségi irodalom identitásválsága* (Ford. Végh Balázs). *Látó* III(1992). 8. sz. 63–69.

⁹ Béládi Miklós: *Kisebbségi irodalom – nemzetiségi magyar irodalom = A magyar irodalom története 1945–1975*, IV. Bp. 1982. 9–17.

¹⁰ Béládi Miklós: *i.m.* 10.

független entitássá kell válnia...”¹¹ Béládi elismeri a történelmi tudat, a hagyományok, a kultúra és közös nyelv tényét, de félti a nemzetiségi irodalmat az „anyanemzeti irodalom intervenciójától”.

A kisebbségi (esetenként nemzetiségi) irodalomnak ezt az elferdített képét korrigálják Görömbei András és Pomogáts Béla tanulmányai: ők a magyar kisebbségi irodalmat az egyetemes magyar irodalom perspektívájában értelmezik. Az egyetemes magyar irodalom fogalma¹² analógiája a „kultúrnemzet” fogalmának, lényege a sokféleség, az értékpluralizmus, de az egység is: „Egység az irodalmi, nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözőségi társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi és részirodalmi feladataiban.”¹³ Pomogáts az összmagyar irodalmat „irodalmi respublicának” tekinti, amely lényegében megegyezik Görömbei „egyetemes magyar irodalmával”, hiszen mindkettő egyetlen gyűjtőfogalom alá sorolja a magyarországi, a kisebbségi és a nyugati magyar irodalmat. Ebben az összefüggésben megváltozik, átértékelődik a kisebbségi irodalom helyzete; legfontosabb talán az, hogy megszűnik függőségi viszonya és másodrendű szerepe, és azonos művészi eséllyel érvényesülhet az „irodalom köztársaságában”. Esélyes arra, hogy megszűnjön kisebbségérzete, peremléte, az a szkizofrén állapot, amelyet Gerhardt Csejka a romániai német irodalom kapcsán a perem és a középpont viszonyában tár fel. Szerinte a kisebbségi tudat térbeli helye a perem, és az általa létrehozott írásművészet a középpont utánzása.¹⁴ Nyilvánvaló túlzásai ellenére igazság is rejlik Csejka esszéjében, hiszen az utóbbi négy évben ettől a traumától szeretne megszabadulni a magyar kisebbségi irodalom is. Emiatt értelmezi át hét évtizedes történelmének tudatalakzatait is, önként vállalt és rákényszerített funkcióit. A kisebbségi irodalom öntisztulási folyamatának vagyunk-e tanúi? Vagy csak egyszerűen értékválsággal van dolgunk, ahogy azt Dávid Gyula értelmezi?¹⁵ Ezt majdan az irodalomtörténet fogja eldönteni, a kortárs elemző feladata egyelőre az, hogy jelezze és számba vegye a változás folyamatát és tüneteit.

A kisebbségi irodalomnak kényszerhelyzetéből (Görömbei András: „speciális történelmi létezéséből”) adódóan lényegétől idegen, irodalmon kívüli funkciókat is fel kell vállalnia. A romániai magyar irodalomba két évtizedes története alatt irodalmon kívüli értékek is beépültek, létrehozva a sajátos kisebbségi ideologikum és az általános esztétikum bonyolult keverékét. Az irodalomkritika és az irodalomtörténet elfogadta, esetenként kanonizálta azt a „kisebbségi ars poeticát”, és értékmérőként fogadta el olyan művek esetében is, amelyeknek kevés közük volt az irodalmisághoz. Az igényesebb irodalomkritikában is kialakult egyfajta kettős elbírálás, amely egyszerre érvényesíti az ideologikum és az esztétikum elvárásait. Bertha Zoltán például a nyolcvanas évek erdélyi magyar irodalmában egyaránt elemzi a helyzettudatot és az esztétikai tudatot, mint egymástól elválaszthatatlan sajátosságot.¹⁶ Hasonlóképpen fogalmaz Pomogáts Béla is, szerinte az erdélyi irodalom nemcsak „szó és grammatika”, hanem „művészet és erkölcs”.¹⁷ A Bertha Zoltán által vizsgált kétféle tudat keveredése nem mindig szerencsés, Cs. Gyimesi Éva is az erkölcsi-ideológiai és az esztétikai szempont

¹¹ Béládi Miklós: *i.m.* 13.

¹² „A magyar irodalomba közvetlenül beletartozik mindaz az irodalmilag figyelembe vehető érték, mely bárhol a világon magyar nyelven keletkezett. Ezt az irodalmat nevezzük egyetemes magyar irodalomnak.” Görömbei András: *i.m.* 1328.

¹³ Pomogáts Béla: Korfordulón – Magyar irodalom a huszadik század végén. *Forrás* XXIV(1992). 8. sz. 65.

¹⁴ Csejka, Gerhardt: Wenn sich der Rand nach der Mitte verzehrt. *Neue Literatur* XLIV(1993). 3. sz. 12–14.

¹⁵ Dávid Gyula: A kisebbségi magyar irodalom válsághelyzetei. *Hitel* V(1992). 3. sz. 92–96.

¹⁶ Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. *Tiszatáj* XLIV(1990). 3. sz. 66–80.

¹⁷ Pomogáts Béla: Erdélyi irodalom. *Korunk* LII(1993). 6. sz. 29–32.

összemosásának torzszüleményeiként fogja fel „A felemelt fő dramaturgiája” (Gáll Ernő) és a „megmaradás esztétikája” (Görömbei András) jellegű metaforákat.¹⁸

Az „ideologikus elváráshorizont” valójában a volt kommunista rendszer terméke, hiszen homogenizálási törekvése kiterjedt az esztétikára is. Ennek ellensúlyozására dolgozta ki a kisebbségi ideológia a „védekező helyzet tudatot” (pl. „a sajátosság méltósága” – Gáll Ernő). De a romániai irodalom már létrejöttkor átfogó védekező ideológiát dolgoz ki: a transzszilvanizmust. Hasonló funkciót töltött be később a Kriterion Könyvkiadó könyvsorozata nyomán kialakult Forrás-nemzedék kultusza. Jellemző, hogy 1989 után a romániai magyar (és hatására a többi kisebbségi magyar) irodalom fiatalabb írói fölöslegesnek, akadálynak érzik a kollektív védekező ideológiát (és egyáltalán mindenféle ideológiát), és helyette érvényre szeretnék juttatni az „esztétikai tudatot”; a közösségi elméletek helyett az egyén szabadságát, a szuverén alkotót helyezik a középpontba.¹⁹ Nem érdektelen tehát külön is kitérni a szabadság fogalmának néhány értelmezésére a romániai magyar irodalomban, ugyanis ennek az irodalomnak sajátos szabadságkultusza van. Kányádi Sándor többször is hiányérzetünk fenntartójának nevezte a költészetet. Ha megállapítását kiterjesztjük a kisebbségi irodalom egészére, akkor ez az irodalom valamely etnikum hiányérzetének a fenntartója is lehet (pl. Szilágyi Domokos költészete). A hiányérzet legfőbb okozója a teljesség utáni vágy, a szabadság hiánya. Vagyis: „A nemzeti identitásnak, önazonosságnak és önkifejezésnek [...] alapvető kritériuma a szabadság.”²⁰ A nemzeti kisebbség elméletekkel és magával a művészettel kompenzálhatja ezt a hiányt, megteremtve a szabadság illúzióját, illetve a szabadság illúziójának az elméletét. Adott körülmények között ez a forma nemcsak ideologizált és nemcsak esztétizált lehet, és ma már nyilvánvaló számunkra az is, hogy csak kisebbségi körülmények között születhetnek valódi szabadságideológiák és valódi szabadságesztétikák.

A kialakuló „szabadságesztétika” nem egyértelműen a kollektív ideológia, illetve kollektív esztétika ellentétéként jelent meg a romániai magyar irodalomban, hanem benne van az egyetemesség utáni vágy is – annak a lehetősége, hogy az irodalmi művek a „helyzettudattól” független elbírálásban részesüljenek, és csakis az esztétikai tudat hasson rájuk. Ebben az érdeknélküli szándékban minden íróember és minden irodalom elemi törekvése fejeződik ki, sőt: ebben a távlatban szemlélve képtelenségnek tűnik a kisebbségi irodalom fogalma, ugyanakkor elértéktelenedik a nemzeti irodalom–kisebbségi irodalom viszony is. Egyedül az egyetemes és általános irodalmi értékek számítanak, a sajátos elveszíti kizárólagos jelentőségét. A kisebbségi író is az esztétikum egyetemességében véli felfedezni az alkotói szabadságot, így az utóbbi időszakban egyre sürgetőbben fogalmazódott meg az igény, hogy a művészi alkotásban és befogadásban egyaránt és elsősorban az esztétika szempontjai érvényesüljenek. Másrészt adott az az aggodalom, amely a „szabadság dzsungelétől” félti a kisebbségi irodalmat. Görömbei

¹⁸ Cs. Gyimesi Éva az 1992-ben Kolozsváron megtartott irodalomtudományi konferencia („*rték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban*”) bevezető előadásában (*rtéktudat és önreflexió*) egy meghatározott korszakban az egész magyar irodalomra jellemzőnek véli az „ideologikus elváráshorizontot”: „És egyáltalán, ugyanaz történt jobbra itt is, mint egész kultúránkban: az értékek kényszerű egybemosása, felcserélése, a szakértelemből fakadó kritikusabb differenciálás alárendelése a közösségi sorsvállalásnak. Ebből pedig szükségszerűen következett, hogy az egymással össze nem mérhető irodalmi értékek pluralizmusa helyett egy rövid, hetvenes évekbeli időszak kivételével, egyetlen értékrend uralkodott: az, amelyik az ideologikus elváráshorizontnak megfelelt.” (Hungarológia 1994. 5. sz. 13.)

¹⁹ Ez a tisztázó szándék indította el a sepsiszentgyörgyi Európai Idő 1991-es évfolyamában a transzszilvanizmusról szóló vitát is. Sántha Attila, Virág Zsolt, Sólyom Noémi és Kozma Emese vitaindító megnyilatkozásaira (Európai Idő 1990/46), Tánczos Vilmos *Transzszilvanizmus és nemzeti identitás* c. tanulmányára (Uo.1991/4–9.) és mások hozzászólásaira utal Cs. Gyimesi Éva a *Gyöngy és homok* (Kriterion, Buk. 1992) utószavában.

²⁰ Görömbei András: *Sokféleség és egységtudat...* 1327.

András például mértéktartásra és óvatosságra int a „közösségi” irodalom bírálatában; az elrugaszkodások, az elvakult „bunkózások” pótolhatatlan károkat okozhatnak a kisebbségi irodalomnak.²¹ Az elkötelezett, „sorsproblémás” irodalomszemléletet valló Sütő András tragikummal vegyes felháborodással fakad ki azok ellen az „irodalmi körök” ellen, amelyek csodaszert látnak az irodalomban, és „élet előtt való értéként” kezelik, holott „csak az élet után következik”. A kisebbségi irodalomban „tömény etika az esztétika is”. „Az etika, a morál nélküli irodalom öncélú játék...”, amely süket és vak az élet tragédiáira.²² Önkéntelenül is Görömbei Andrást és Sütő Andrást igazolják Gerhardt Csejka megállapításai a Romániából kivándorolt német írók beilleszkedési nehézségeiről. A kivándorolt irodalom az új közegben funkciócserére kényszerül, mert az új közönségnek főleg esztétikai elvárásai vannak a művésztel szemben, egyfajta szolgáltatási elvnek kell tehát megfelelnie. A kisebbségi irodalom viszont más beállítottságú, teljesen más elképzelése van a művészet lehetséges funkciójáról: a „közösség szolgálatának” klasszikus elve (hagyományos felfogásban), valamint a szolgálat teljes megtagadása (a modern autonómia szellemében) adják meg a művészi tettnek és akarataknak a súlyát, járulékos értékét, tekintélyt kölcsönözve neki. A szabad piac törvényeivel szembeesülve feltétlenül csalódik a kisebbségi író, vagy a piac csalódik őbenne. Vagy túlságosan erőlteti bizonyos szükségletek (nosztalgia, egzotikum, naivitás stb.) kielégítését, vagy – teljesen ellentmondva ennek – azért okoz csalódást, mert lemond minden küzdelemről és olyan unalmassá válik, mint a többiek.²³

A folyamatban lévő elvi és esztétikai tisztázásoknak „áldozatul esik” a kettős kötődés elmélete és a vele szorosan összefüggő híd-szerep is. A korábbi idillikus irodalomszemlélet irányított állapotot kényszerített a kisebbségi irodalomra azzal, hogy kétféle identitást jelölt ki számára. Egyrészt a nyelv, a kultúra, a régebbi történelmi hagyományok és az érzelmi kapcsolatok a nemzeti irodalomhoz „kötik”, másrészt „állampolgárságát”, állami létezését, anyagi és részben kulturális keretét az utódállam határozza meg. A kettős identitásnak ez az elmélete pragmatikus jellegénél fogva is az autonóm nemzetiségi irodalmak meghatározásában volt nélkülözhetetlen; beleépült abba a védekező ideológiába, amellyel az egyes nemzeti kisebbségek az államnemzet beolvasztási törekvéseit ellensúlyozták. Mára ez az elmélet identitászavar forrásává is válhat: egyszerre hangsúlyozza „az irodalmi kultúra egységének és különbözőségének a tudatát”.²⁴ Az egészséges irodalmi tudatot állítja helyre Görömbei András azzal, hogy a magyar kisebbségi irodalmakat az egyetemes magyar irodalom integráns részének tekinti a közös nyelv és a közös nemzeti hagyományok révén, viszont egyéniségüket sem veszítik el ebben az „egyetemességben”: „szemléletükben, problematikájukban, a művészi inspiráció számtalan tényezőjében egyre erőteljesebben a saját belső struktúrájuk és történelmük határoz-

²¹ „A magyar közírásban s olykor a szépirodalomban is szinte már általános divattá lett a közösségi gond vállalásának lebecsülése, gúnyolása, a legkülönfélébb teóriákkal alátámasztani vélt szembeállítás az 'egyetemességgel', s 'szabadság-orientálttal', 'személyiség-orientálttal', 'posztmodernnel'. Mindennel, ami csak az illető keze ügyébe esik, s bunkónak használható, mert újabb vagy újabbnak látszik, mint az avított, anakronisztikusnak tartott 'sorsproblémás', 'közösségi' stb. irodalom. Pedig oly evidens, s oly sokan, sokszor és szabatosan leírták már, hogy ezek nem szembeállítható minőségek, mert nem minőségek, hanem jelzőértékű sajátosságok. Bármilyen típushoz sorolható művek lehetnek remekek, s lehetnek gyengék.” Görömbei András: *Tünődés Sütő András naplójegyzeteinek olvasása közben – kitérőkkel*. Alföld XLII(1991). 8 sz. 84.

²² Sütő András: *Erdélyi sors, erdélyi irodalom*. Hittel V(1992). 12. sz. 3–14.

²³ Csejka, Gerhardt: *i.m.* 13–14.

²⁴ Pomogáts Béla: *Korfordulón...* 63.

za meg”.²⁵ Ha létezik kettős kötődés, akkor az nem funkcióként határozható meg, hanem sajátosságként.

A kisebbségi irodalom „híd-szerepét” a korai transzszilvanisták fogalmazták meg először. Fontos kultúraközvetítő szándék kapcsolódott hozzá, de a szomszédos és az együttélő népek megbékélésének programja is. A kisebbségi írók keresték tehát a történelem kreálta kényszerhelyzetben azokat a lehetőségeket, amelyek a kisebbségi humánium hasznára válhatnak. Vannak irodalomtörténészek, akik ma sem zárják ki a „híd-építés” lehetőségét, így például Görömbei András is vállalkozott a „híd-szerep” átértékelésére: a kisebbségi és a nyugati magyar írónak egyszerre adottsága, lehetősége és kötelessége is a kultúra közvetítése, a kapcsolatok építése. A nyugati magyar írók magyar irodalmi értékeket közvetítenek a Nyugat felé, ugyanakkor nyugati irodalmi értékeket is a magyar irodalom felé. A kisebbségi magyar író fordításaival és kölcsönös tájékoztatásaival felvállalhatja az „interetnikus érintkezést”, a „közös kulturális tradíció” kialakítását. A híd-szerep tehát „speciális lehetőség” és nem „alapfunkció”. „Nem szabad a nemzetiségi és nyugati magyar irodalmak alapfunkciójával, az autonómia-igényű személyiség és közösség esztétikai önkifejezésével összetéveszteni. A híd eszköz, nem pedig cél.”²⁶ Mint már láttuk, a kisebbségi irodalom újabb törekvéseiben keveset foglalkozik sajátos helyzetével, egyetemesség- és szabadságorientált felfogásában egyaránt elértéktelenedik, közömbössé válik a kettős kötődés és a híd-szerep korábban megfogalmazott elmélete. Dávid Gyula szerint ehhez hozzájárult az is, hogy „nem mutathatók ki a híd-építés háromnegyed évszázadának könyvtárnyi könyvbe foglalt eredményei.”²⁷ Valójában kompromittálódott a híd-építés eszméje: a nacionalizmussal, a gyűlölködéssel szemben a kisebbségi humánium újra tehetetlennek bizonyult. Ezeket a fogalmakat számba véve Láng Gusztáv is hasonló eredményekre jutott a már említett debreceni irodalmi tanácskozáson: „...azok a minősítések, melyek a kisebbségi irodalmakkal kapcsolatban mint annak sajátossá tevői gyakran megfogalmazódnak – kettős kötődés, híd-szerep, kultúraközvetítés, és még ezt a fogalomsort bizonyára lehet gyarapítani – nem többek üres általánosságoknál.”²⁸

1989-cel tehát megváltozott a kisebbségi irodalom státusa, szemlélete, értékorientáltsága. A történelem fintorának vagy a sors iróniájának foghatjuk fel a tényt, hogy éppen az a politika segítette változáshoz, szemléletváltáshoz, amelytől folyton megválni akart. A kisebbségi irodalom napjainkban éli meg azt a szabadsággal járó lehetőséget, hogy védekező, önellátó, sorsproblémás stb. irodalomból teljes értékű irodalommá, azaz egyetemes irodalmi értékévé váljék. Adott tehát a lehetőség, de adott a lehetőségekkel járó kísértés is. Az 1992-es kolozsvári irodalmi konferencia bevezető előadásában ezeket az erdélyi irodalomra váró lehetőségeket vázolta fel Cs. Gyimesi Éva: „A megkülönböztetés, ami eddig talán kényszerűség volt, hogy tudniillik van az összmagyar kultúra és ezen kívül a kisebbség kultúrája, amely azért egy kicsit más, nos, ez a különbségtétel tarthatatlanná vált, vagy hamarosan azzá válik. A közönség számára megszorodott választékban csak az az érték fog elkelní, ami érdeklődésre tarthat számot azon túl is, hogy Erdélyben hozták létre.”²⁹ Másrészt Sütő András a tengeren túli magyaroknak tartott előadásában a kísértésektől óvja a kisebbségi és azon belül az erdélyi magyar irodalmat: „Most tehát, amikor számba veszem magunkat egy ilyen cím alatt, hogy Erdélyi sors, erdélyi irodalom, akkor újból meg kell állapítanom azt, hogy erdélyi irodalomról

²⁵ Görömbei András: *Sokféleség és egységtudat...* 1333.

²⁶ Görömbei András: *i.m.* 1334.

²⁷ Dávid Gyula: *i.m.* 95.

²⁸ Láng Gusztáv: *Egy definíció „körülményéről”, Alföld XLII(1991). 2. sz. 18.*

²⁹ Cs. Gyimesi Éva: *i.m.* 10.

nem beszélhetünk anélkül, hogy az erdélyi népeletről nem szólnak egyidejűleg.”³⁰ Nem választható el tehát a kettő, mert nem az európai demokrácia körülményei között élünk, hanem „egy dráma kellős közepén”.

A mai Kelet-Európában két intézmény küzd tehát az irodalom – azon belül a kisebbségi irodalom – lelkéért: az esztétikum és a politikum. A politika, az ideológia ideiglenes veresége nagyszerű kalandokra bátorítja az esztétikai, művészi törekvéseket. Reméljük, hogy a majdani irodalomtörténet is ezeket fogja számba venni.

³⁰ Sütő András: *i.m.* 9.

MEGEMLEKEZÉS

Fodor Katalin

(1931–1994)

Mikor 1974-ben megkezdtem egyetemi tanulmányaimat, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem lélektan-pedagógia tanszékén három magyar pszichológiatanár dolgozott: Zörgő Benjamin professzor, Fodor Katalin és Kulcsár Tibor adjunktusok. A sors szeszélyének tulajdonítható, hogy ma már egyikük sincs közöttünk. Mindhármukat életük aktív szakaszában érte a halál, hogy megvalósíthatatlan terveket és befejezetlen életművet hagyjanak hátra. 1977-ben mindhárman megélték a pszichológus-képzés felszámolásának keserűségét, ám közülük csak Fodor tanárnő lehetett jelen 1990-ben a lélektan tanszék újjáéledésénél. Sajnos, ő sem sokáig.

Az életrajzi adatok tanúsága szerint Fodor Katalin 1931. február 15-én született Majsa-Miklósváron. Szatmári gimnáziumi tanulmányait követően a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen szerez pedagógia-lélektan szakos oklevelet 1953-ban. Már 1951-től az egyetem lélektani tanszékén gyakornok, és közíróként egyaránt elévülhetetlen érdemeket szerzett a hazai magyar nyelvű pszichológia művelése, fejlesztése és népszerűsítése terén. Hozzájárulása az erdélyi magyar nyelvű pszichológiai kultúra kialakításához a legjelentősebbek egyikeként minősíthető.

Írásait 1956 óta közli rendszeresen a Korunk, A Hét, a Dolgozó Nő, a Tanügyi Újság, majd később a TETT hasábjain. 1958-ban jelenik meg a bukaresti Akadémiai Kiadó gondozásában a *Gondolkozáslélektani tanulmányok* című, Zörgő Benjamin szerkesztette kötet; az ebben közölt tizenkét tanulmány közül ötnek fő szerzője, további háromnak pedig társszerzője. Román nyelvű tudományos dolgozatait a Studia Universitatis Babeş–Bolyai közli. Az egyetemen elsősorban általános lélektant tanít a tanári szakok hallgatóinak, míg a lélektan szakon a széles körű általános és szakmai műveltséget feltételező pszichológiatörténet előadást tartja magyar nyelven. Több középiskolai tankönyv és szakkönyv fordítása szintén a nevéhez fűződik. Az 1975-ben egyetemi jegyzet formájában megjelent *Îndrumător psihodiagnostic* második kötetében a szóbeli jelentést vizsgáló tesztek ismerteti.

1977-ben átkerül az egyetem kutatói központjába, ahol főkutatóként dolgozik. Egy évvel később megvédi doktori disszertációját, melynek témája a nyelvi szabadasszociációk információ- és jelenléti analízise az általános és nyelvi intelligencia életkori és egyéni sajátosságainak függvényében.

Egy olyan időszakban, amelyben a lélektan művelése és népszerűsítése a hatalom nyíltan pszichológia-ellenes viszonyulásával kellett szembenézzen, Fodor tanárnő oroszán részt vállalt abból a kollektív erőfeszítésből, mely célul tűzte ki, hogy biztosítsa az erdélyi magyar anyanyelvű lélektani szakirodalmat. Így például a TETT 1978-ban megjelenő *Lélek és tudomány* című számában nemcsak szerzőként jelenik meg a neve, hanem a szakmai lektorálás feladatának vállalásával is támogatja a kiadvány megjelenését. Ebben a periódusban jelenik meg legjelentősebb műve is *Tudat és jelentés* címmel (Bukarest 1983). A kötet elsősorban századunk legfontosabb pszichológiai irányzatait és iskoláit mutatja be, de megtalálható benne a filozófiatörténeti előzmények és a XIX. századi fiziológiai, illetve kísérleti megközelítések ismertetése is. A szerző sikeresen valósítja meg vállalt feladatát: múltja felől úgy közelíteni meg a modern pszichológiát, hogy az egymásnak ellentmondó irányzatokban is felfedezze a

folytonosságot, a kísérleti eredmények iránti tiszteletet és az interdiszciplinaritás irányába történő nyitást.

A nyolcvanas évek derekán visszatér a tanszékre, ahol Kulcsár Tibor halálát követően egyedül végzi a lélektan magyar nyelvű oktatását az egyetemen.

Az 1989-es decemberi eseményeket követően elsők között ismeri fel a változások által feltárt lehetőségeket és a cselekvés szükségességét. Részt vesz az újonnan beinduló pszichológusképzés szervezésében, kezdeményezője a Magyar Pszichológiai Társasággal való kapcsolat felvételének, létrehozza az Életfa Családsegítő Társaságot, előadásokat tart, interjút ad a rádió, illetve a televízió számára. Kezdetől fogva bekapcsolódik az újjászülető Erdélyi Múzeum-Egyesület tevékenységébe és javarészt az Ő fáradozásainak eredményeképpen kerül az EME könyvtára a ma tulajdonát képező lélektani művek birtokába. Az első pszichológus és gyógy-pedagógus évfolyamot még Ő vezeti be a szakma két elméleti diszciplínájába, az általános lélektanba és a szociálpszichológiába, az 1992–93-as tanévtől kezdve azonban nem vállal több órát az egyetemen. Viszont 1992-től a gyulafehérvári Hittudományi Főiskola hallgatói számára tart bevezető előadássorozatot Kolozsváron, Gyergyószentmiklóson, Csíkszeredában és Sepsiszentgyörgyön. Ugyanakkor a nagyváradi Sulyok István Református Főiskolán pszichopedagógiát és pasztorálpszichológiát is oktat; itteni hallgatói közül kerülnek ki a jövőbeli jogászok, szociális gondozók és hitoktatók. A gyulafehérvári Hittudományi Főiskola rektorátusának méltatása szerint előadásai több száz hallgató számára nyújtanak élvezetes élményt. Ez az együttműködés publicisztikája szempontjából is gyümölcsözőnek bizonyul. Két cikket jelentet meg 1994-ben a Keresztény Szóban és az év végén jelenik meg a *Bevezetés a pszichológiába* című, 123 lapnyi terjedelmű jegyzete is a gyulafehérvári Főiskola gondozásában. Sajnos azt már nem érthette meg, hogy a félév végi vizsgán jegyzete hatását a hallgatókon is felmérhesse.

Fodor Katalinnal az egykori Bolyai egyetem lélektani tanszékének utolsó aktív képviselőjét vesztettük el. Mintegy négy évtizedes tanári pályája során egyetemi hallgatók százai hallgatták előadásait és győződhetek meg kiváló előadói képességéről. Írásait mindig a szakmai igényesség, a tudományosság szempontjainak szem előtt tartása és az interdiszciplináris megközelítés lehetőségeinek érvényesítése jegyében fogalmazta. Világosan látta a szakma széles körű ismeretetésének jelentőségét, de saját megfogalmazása szerint idegenkedett a lélektan „gyékényen árusításától”. Pszicholingvisztikai kutatásai hazai viszonylatban úttörő jellegűek voltak, *Tudat és jelentés* című könyve pedig az egyetlen átfogó magyar nyelvű pszichológiatörténeti mű, mely Erdélyben megjelent. Sajnos, sem érdemeit, sem erőfeszítéseit nem méltányolták mindig, minden körben érdemlegesen. Mi több, olyan fordulópontokkal is szembesült élete során, amikor igazságtalanul mellőzöttnek érezte magát. Innen származtatható utolsó két írásának keserű hangvétele és az az él, mellyel tulajdon szakmájáról nyilatkozik. Megnyugtató viszont, hogy e két közleményéből az is kiderül: az egyházak részéről végre teljes megbecsülést élvezhetett élete utolsó két és fél évében, mintegy betetőzésként annak az elismerésnek, mellyel volt tanítványainak százai adóztak neki.

Fodor Katalin mindenekelőtt pszichológiatörténésznek tartotta magát. Ma már Ő maga is, kitörölhetetlenül, része az erdélyi lélektan történetének.

Vargha Jenő-László

Varga Árpád

(1951–1994)

Ha az erdélyi magyar történetkutatás majdani historiográfusa a számbavétel során eljut e két évszám határolta személyiséghez, Varga Árpád 43 évnyi életének értékelésekor aránylag kevés hátrahagyott művet talál. Teljes joggal emeli ki majd a tanulmányok, közlemények pontosságát, olvasmányos stílusát, a minden szükséges részletre kiterjedő forráskutatás lehetőségét, de a mennyiség okán hajlamos lehet az életmű lebecsülésére. Mércéje azonban ez esetben hamisnak bizonyulna. Ugyanis mi, Varga Árpád kortársai tudjuk és valljuk, hogy e számszerűen talán kevés közlemény mögött a tragédiás sorsot szinte emberfeletti akarattal, szívós kitartással legyőző erőfeszítés munkált. Életművének igazi emberi értékét a történeti tanulmányok és a megírásukhoz szükséges kitartó, a nyomorúságos körülményeket szellemi teljesítménnyel lebíró munka együttes számbavétele adja meg.

Életútján végigtekintve sorsfordulóját is jelképértékűnek érezzük. Váradon végzett középiskolai tanulmányai után 1970-ben iratkozott be a Babeş–Bolyai Egyetem bölcsészkarának történelem szakára. Régészeti érdeklődése indokolta pályaválasztását, de már az első évben professzora, Jakó Zsigmond hatására a művelődéstörténettel jegyezte el magát. Tanulmányai során alaposan elsajátította a közép- és koraujkori források használatához szükséges paleográfiai és latin nyelvi ismereteket, szakdolgozatában a váradi káptalan hiteleshelyi működését foglalta össze részletes levéltári kutatások alapján. Pályakezdése szép reményekre jogosított, személyével az erdélyi történetkutatók nem túl népes csapata fiatal, jól felkészült szakemberrel gyarapodott. 1974 őszétől a Székelyudvarhelyi Múzeumban dolgozott muzeográfusként.

Kicsi, de a közös célért lendületesen együtt munkálkodni képes együttest talált a székely anyaváros tudományos gyűjteményében, és mi sem természetesebb, mint hogy az ifjú történész munkakörén túli feladatok vállalásával is bekapcsolódott a Múzeum tevékenységébe. Rendezte a céhes iratok gyűjteményét és Zepeczánér Jenővel együtt először ismertette a Székelyderzsen föltárt Szent László-freskót. Amikor a Múzeum új kiállítási csarnokának fölépítésére került sor, nemcsak a szervezésben segédkezett, hanem – mi sem természetesebb – délutánonként beállt a munkások közé. 1976. október 6-án a tető fedőlemezeinek elhelyezésekor érte a végzetes baleset: lezuhant és gerinctörést szenvedett. Kéthónapos fiatal házas volt akkor... Görög tragédiába illő sors: a közösség érdekében végzett önkéntes munkáért nem jutalmat, de életre szóló büntetést kapott: 18 évig ágyhoz kötöttek élt.

Nincs olyan gályarabság, amelyet az arravaló elme kutatólaboratóriummal ne tudna változtatni – írta valahol Németh László. Varga Árpád élete e gondolat valóságát bizonyítja. Szívós gyakorlással újból megtanult írni, gépelni, és ágyhoz kötött életének a választott pálya lehetőségei szerinti folyamatos művelése adott értelmet. Amíg Székelyudvarhelyen élt, közvetlenül hozzájutott a forrásokhoz, Mezőtelegdre költözve azonban a nehezen megszerezhető másolatokra volt utalva. Így is folyamatosan dolgozott, jobbára az asztalfióknak, hiszen a Művelődéstörténeti Tanulmányok-sorozat (melynek második kötetében a váradi káptalan hiteleshelyi tevékenységéről írott tanulmánya átdolgozott szöveggel nyomdafestéket látott) betiltása után a történészeknek alig maradt közlési lehetőségük.

A fordulat után az újjáéledő Erdélyi Múzeum hasábjain 1991 óta folyamatosan jelen volt korábban írt vagy frissen papírra vetett tanulmányaival, könyvismertetéseivel. Helytörténeti írásait pedig szívesen közölte a nagyváradi Harangszó.

Fojtogató életkörülményeit szívós kitartással végzett mindennapi munkával, céltudatos és értelmes tevékenységgel lebíró személyisége azért is példamutató marad, mivel lelki alkata

inkább pesszimizmusra hajlott, s neki mindenén túl a passzivitást sugalló borúlátását is sikerült legyőznie. Mindehhez nagyban hozzájárult a tragikus balesetet követően felesége, majd élete végéig és elsősorban édesanyja áldozatos támogatása. Élete szemünk előtt valósította meg Pál apostol híres paradoxonát: „Az én erőm erőtlenség által ér célhoz.”

Sipos Gábor

SZEMLE

A magyar népi kultúra táji tagolódása

Magyar Néprajzi Atlasz I–IX. Szerkesztette Barabás Jenő. Akadémiai Kiadó. Bp. 1987–1992

Az utóbbi két évtizedben a magyar néprajztudomány jelentős összefoglaló munkát tett a kutatók asztalára, megteremtve ezzel a magasabb szintre való továbblépés feltételeit. 1977 és 1982 között megjelent a *Magyar Néprajzi Lexikon* öt kötete, számos eredeti kutatáson (is) alapuló szócikkkel. Folyamatban van az új szintézis, a nyolckötetes *Magyar Néprajz* közreadása. (Az eddig megjelentek közül az V–VII. kötet a folklórt és a népi vallásosságot, a III. pedig a kézművességet tárgyalja.) A harmadik nagy jelentőségű kiadvány a *Magyar Néprajzi Atlasz* (a továbbiakban: MNA) kilenc kötete, amely 634 térképlapon mutatja be a magyar népi kultúra különböző elemeinek térbeli tagolódását.

A különböző anyagi, társadalmi és szellemi természetű javak, kulturális elemek, jelenségek teljes magyar folklórterületre vonatkozó feltérképezése, a formaváltozatok elterjedési területeinek kirajzolása már önmagában is fontos tudományos eredmény, s ennek a jelentősége nagymértékben növekszik, mert a szakembert további összefüggések felderítésére ösztönzi. Felvetődik pl. a kérdés, hogy mi az oka az egyezéseknek; még inkább, hogy mivel magyarázhatóak a különbözőségek. Az esetek többségében csak elmélyült elemzés tud választ adni arra, hogy földrajzi-ökológiai, társadalomtörténeti, településtörténeti stb. tényezők, belső fejlődés vagy kulturális kölcsönhatás, diffúziós vagy migrációs folyamatok állanak-e a háttérben. A térképlapok együttes számbavétele fogódzót nyújthat a magyarság etnikai sajátosságainak a megragadásához, továbbá a nagy- és kistájak, etnikai csoportok kulturális körülhatárolásához. A kartográfiai módszernek a néprajzkutatásban játszott szerepéről Barabás Jenő könyvéből tájékozódhatik az érdeklődő. (*Kartográfiai módszer a néprajzban*. Bp. 1963)

Az MNA, e fontos, egyszerre forrás- és szintézisjellegű kiadvány több évtizedes erőfeszítés eredménye; koordinálása a nemrég elhunyt Barabás Jenő érdeme. A munkálatok megkezdését az európai tapasztalatok számbavétele előzte meg. (Vö. tőle: *Az európai néprajzi atlaszmunkálatok tanulságai*. Ethn.LXVI. 1955. 409–426.)

A múlt század végi, e század eleji német és francia nyelvatlásokhoz képest a néprajzi kartográfia számára komolyabb ösztönzést jelentett a népi kultúrára is kitékintő olasz és dél-svájci nyelvatlász. Az első néprajzi atlaszok Németországban és Lengyelországban készültek a harmincas években, s hatásukra a munka a legtöbb európai országban megindult. A magyaroknál Schwarz Elemér kezdeményezte, majd részletes tervét az ugyancsak nemrég elhunyt Gunda Béla dolgozta ki 1939-ben. 1941-ben 700 helységben 14 kutató végzett gyűjtést. „A kérdőív kis egységeket vett fel, és azokat igen behatóan elemezte. Az alkérdések a vizsgált jelenség formái, funkcionális, kultikus és szociális vonatkozásaira tértek ki, és a történeti szempontokra is figyelemmel voltak” (Barabás, 1955. 419.). A túlméretezett vállalkozásnak azonban csak na-

gyon kis része (a teherhordásra vonatkozó gyűjtés) készült el. A háború miatt aztán az ilyen vállalkozások Európaszerte elakadtak. A háború után újra előtérbe került a néprajzi atlaszok szerkesztésének igénye, s e tekintetben Svájc és a Szovjetunió törtek az élre, jelentős elvi-módszertani tanulságokat kínálva a követők – csaknem az összes európai ország – számára. Időközben felmerült egy közös, egész Európára kiterjedő néprajzi atlasz elkészítésének igénye is.

Mindez lehetővé és egyben szükségessé tette az MNA elvi-módszertani alapjainak a lerakását, amire a szerkesztőbizottság (Barabás Jenő, Diószegi Vilmos, Morvay Judit, Szolnoky Lajos, Gunda Béla) 1955. augusztusi egyeztető tanácskozásán került sor. Ennek főbb pontjait ismertetjük a következőkben, Barabás Jenő nyomán. (*A magyar néprajzi atlasz helye és jelentősége az európai etnológiai vizsgálatokban*. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei XXIV. 1967. 117–135.)

Az atlasz sikerét, jelentőségét elsősorban az határozza meg, hogy milyen mértékben képes képviselni az illető nép kultúráját. A MNA szerkesztőbizottsága e tekintetben teljességre törekedett ugyan, azonban különböző megfontolásból válogatásra kényszerült. Egyfelől a jelenségek kontinentális elterjedésének tanulmányozhatósága miatt tekintetbe kell vennie – természetesen a megfelelő kritikával – az európai atlaszok tematikáját, kihagyva a másutt fontos, de a magyarságra nézve nem releváns kérdéseket. Főleg a szomszéd államok és népek készülő atlaszainak tematikai egyeztetését tartották fontosnak; ez lengyel-magyar-jugoszláv vonatkozásban meg is történt. Másfelől, gyakorlati okokból, mint amilyen a gyűjtés, továbbá a térképezés lehetősége, olyan – tudományos szempontból jelentős – fejezetek maradtak ki, mint a gyűjtögetés, halászat, vadászat, kézművesség, népköltészet, néptánc, díszítőművészet. Az információkat ugyanis teljes mértékben kérdőíves módszerrel kívánták gyűjteni, szemben pl. az orosz és a szibériai néprajzi atlasz gyakorlatával, amely nagymértékben hasznosította a szakirodalmi és a múzeumi anyagot is.

A Szovjetunióban készített atlaszok azért is támaszkodtak korábban nyert információkra, mert vizsgálatukat a XVIII. század közepéig terjesztették ki. A történeti beállítottság tulajdonképpen a magyar atlaszra is jellemző (szemben pl. a némettel), de itt a kutatók az emlékezetben még utolérhető századfordulós állapotokat tekintették kiindulópontnak, igyekezték megragadni a változás időpontját, folyamatát, mibenlétét is.

Míg a svájci, az osztrák, a lengyel, valamint a most készülő román néprajzi atlasz az államhatárokon belül maradt és a nemzetiségek vizsgálatát is célul tűzte ki, addig az MNA, akárcsak a német, orosz, holland, svéd stb. nyelvterületben és etnikumban gondolkodik. Egyfelől a szerkesztők úgy érezték, hogy nincs meg a kellő szakismertetük a nemzetiségek sajátos jegyeinek meghatározásához,

enélkül pedig egyoldalú lett volna a kép, másfelől a határon túli részek anyanyelvi kultúrája nem választható le az egész nemzetről. A peremvidékeken jól tanulmányozhatók az interetnikus hatások, az átvételi, befogadási folyamatok.

A gyűjtőpontok számát 423-ban határozták meg; ebből 165 a határokon kívül helyezkedik el. Az egyes kutatópontok egymáshoz viszonyított távolsága belföldön nem nagyobb, mint 15–20 km.

A külföldi előzmények egyaránt kínáltak példát a laikusokkal és a szakemberekkel végzett munkára. Az utóbbi nyilvánvaló előnyei miatt az MNA szerkesztői a szakemberek gyűjtőmunkájára szavaztak.

A szerkesztők 1956–1958 között elkészítették a gyűjtés alapjául szolgáló dokumentációt; ez egy bevezető gyűjtési útmutatóból és négy füzeti kérdőívvel állt, füzetenként 50–50 témával. Az utóbbiak a néprajz fő témaköréi köré szerveződtek, fontosságuknak, illetve a szerkesztők elvárásainak megfelelően más-más arányban. A földművelés pl. 36, az állattartás 14, az építkezés 15, a lakberendezés 4, a gazdasági építmények kérdése 11, a szállítás 9, a kendermunka 10, az egyéni és társadalmi élet szokásai 32, a világkép 16 témát kapott.

Az egyes témák további olyan kérdéseket tartalmaztak, amelyek gyakran önmagukban is összetettek voltak: három-négy, sőt több elemre is rákérdeztek. A juhtej feldolgozásának összetett folyamatát (egy téma) pl. 14, tovább is tagolódó kérdés megválaszolása alapján kívánták áttekinteni; ezek kitértek a pásztortársadalom hierarchikus rendjére és munkakörére, a gazdák tejből való részesedési elveinek, a tejbemérés lefolyásának, a feldolgozás technológiájának, eszköztárának, építményének, a munkafolyamatok megszervezésének kérdéseire, figyelve a termelési év ciklusai szerinti különbségekre, valamint a történelem folyamán bekövetkezett változásokra. Egyetlen téma kidolgozásának tehát a munkafolyamatok és kapcsolódó szokások leírását, megnevezését, azok szociális és kultikus vonatkozásait, a teljes tárgyi kelléktár rajzait, fényképeit is tartalmaznia kellett. A szerkesztők, a válaszok formalizálása érdekében esetenként már a kérdőívben lehetséges teljes tipológiát kínáltak fel, előzetes szakismereteik alapján.

1959–1969 között a 417 településre kiterjedő gyűjtésben – a IX. kötet végén megjelent tájékoztató szerint –, összesen 159 kutató vett részt, természetesen nem egyforma mértékben; gyakran ugyanabban a helységben a kérdőívet többet megosztották egymás közt. Úgy tűnik, e tekintetben a legnagyobb erőfeszítést az alábbi kutatók fejtették ki (nevük után zárójelben a kutatott falvak száma): Barabás Jenő (52), Kisbán Eszter (42), Kósa László (36), Paládi Kovács Attila (36), Pócs Éva (33), Csalog Zsolt (29), Morvay Judit (23), Füzes Endre (22), Horváth Terézia (20), Ecsedy Csaba (19), Diószegi Vilmos (16), Ikvai Nándor (15).

Barabás Jenő tájékoztatója szerint egy kutatóponton átlag 8 napra volt szükség az összes kérdés tisztázásához. Az alapgyűjtésekre csupán 1967-ig több mint 2000 munkanapot fordítottak, s az eredmény több mint 100 000 jegyzetoldal, 20 000 fénykép és 10 000 rajz. (Barabás Jenő, 1967.131.) A gyűjtés 1969-ben zárult le.

A hatalmas anyag feldolgozását már 1966-ban megkezdték. Az adatokat – a megfelelő rendszerezési elvek

kidolgozása után – szakaszosan vitték térképre, úgy, hogy már az első menetben, bár ritkább pontsűrűséggel, az egész nyelvterületre figyelemmel lehessenek. Így már munka közben kétségek merültek fel a kirívó adatok hitelességét illetően, ezért ellenőrző lapokat szerkesztettek, s a kérdéses eseteket a helyszínen tisztázták.

A térképek léptéke, a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően 1:2 000 000. Ugyancsak ehhez a gyakorlathoz igazodtak, amikor a tájékozódást halvány nyomtű koordináta-rendszerrel, a vízhálózat és az országhatárok feltüntetésével és természetesen a koordináta-pontokat magyarázó helynévtár megszerkesztésével tették lehetővé. A különböző néprajzi jelenségeket a koordináta-rendszerbe szerkesztett geometrikus jelekkel jelölték; ezek feloldását az egyes térképlapok alján kétnyelvű (magyar és német) szöveg, illetve rajzos ábra szolgálja.

A térképezés mellett a szerkesztők fontos feladatnak tekintették a térképre nem kerülő adatok, továbbá a téma kapcsán felmerülő kérdések kommentárok formájában történő bemutatását, megfogalmazását. Noha e tekintetben nem támaszkodhattak külföldi előmunkálatokra, egy 1967-ben közölt *Mutatványból* (Népr.Ért. XLIX. 5–72.) meggyőződhetünk arról, hogy sikerült kidolgozniuk a kommentárok megfelelő szempontjait, kereteit.

A kitűzött célok közül ez ideig a térképek közreadása valósult meg. A kilenc kötetben megjelent 634 térkép a következő tematikus megoszlást mutatja: település 5, földművelés 93, állattartás, szénamunka 92, teherhordás, szállítás 30, építkezés, lakás 61, textilmunka 20, táplálkozás 122, öltözet 44, társadalom, a közösségi élet szokásai 131, néphit, kozmogónia 36.

A teljes anyag három nagy részre osztható. Ebből az anyagi javak termelése, a gazdálkodás bő egyharmadot (37%-ot), a szükségletek közvetlen kielégítésével kapcsolatos tevékenységek, jelenségek (lakás, táplálkozás, öltözet) kb. ugyanannyit, a társadalmi és szellemi élettel kapcsolatosak pedig kb. 26%-ot tesznek ki. Az előbbiekre vonatkozó térképek számát nem sokalljuk, az utóbbiakét viszont keveselljük, és nagyon sajnáljuk a népköltészet meg a népművészet teljes mellőzését. Ugyanakkor feltűnő, hogy a néphit-térképek egy részén kevés az erdélyi adat. Vajon nem azért-e, mert a szakaszos térképezés Diószegi Vilmos tragikusan korai halálával megszakadt, s az ő munkáját senki sem fejezte be? Térképezetlenül maradt a mátkálás témája is. Ugyanakkor 25 lap a keresztnévadás szokásait taglalja, de Erdély és a Felvidék teljes hiányával.

A térképek szerzői: Paládi Kovács Attila (90), Morvay Judit (73), Kisbán Eszter (70), Csalog Zsolt (53), Szolnoky Lajos (53), Diószegi Vilmos (52), Barabás Jenő (51), Füzes Endre (38), Horváth Terézia (38), Pócs Éva (20), Györgyi Erzsébet (17), Hegyi Imre és mások. Néhány lap több szerző közös munkája.

A kommentárok – legalábbis egyelőre – nem jelentek meg. Féltő, hogy csak részben készültek el. Így az olvasó nem tájékozódhatik teljes részletességgel a begyűlt anyagról, melynek csak bizonyos százaléka (Szabadfalvi József szerint csak mintegy fele) került a térképlapokra. (Balassa Iván, Soňa Kovačevićová, Szabadfalvi József: *Három vélemény a Magyar Néprajzi Atlasz I–III. kötetéről*. Ethn. 1989. 453–459.) Így nem szerezhettünk tudomást a térképek szerzőiben felmerülő kérdésekről.

A megszerkesztett anyag természetesen így is sok tanulságot kínál.

A népi kultúra táji tagolódása a különböző elemek esetében más és másként valósul meg. Nagyon sok elem fő típusa a teljes magyar nyelvterületen megjelenik, esetenként, foltokban vagy szórványszerűen más típusoktól, altípusoktól, variánsoktól kísérve. Pl. a kereszttalpas és teknőbölcső, a nyitott, apró ráncú szoknya, a füstölt szalonna, a családszervezet nemzetséggé történő megnevezése, a lövöldözés lakodalomkor, a péntek mint a kenyérsütésre és mosásra tilos nap, a csillag lehullásának élő személy halálára való vonatkoztatása, a szegények etetése a halottak emlékére, a foggal született gyermek majdani rendkívüli sorsában való hit stb. összmagyarnak bizonyult.

Több esetben egy jelenség két-négy típusa él egymás mellett csaknem a teljes nyelvterületen, s ezeknek a szétválasztásához alig kínálkozik szabályszerűség. Többek közt a népi öltözet és a népi jogszokások kérdései esnek e kategóriába. Talán, mert előbbieknél a táji eltérések hordozói nem annyira az öltözetekben, mint azok különböző összefüggéseiben (szabás, szín, díszítmény, viselés mód stb.) megnyilvánuló, lokálisan szerveződő jelfunkciók. Utóbbiaknál (pl. az ingatlan öröklésének vagy a férjzett nő névhasználatának kérdésénél) a többféle rendszer párhuzamos fennmaradását az egyes tájak népességének belső rétegzettsége, sokféle érdekeltsége indokolja.

Milyen helyet foglal el az erdélyi magyar kultúra az összmagyarban? A térképlapokat áttekintve azt látjuk, hogy a nagytáji különbségek csak a legkritikább esetekben vonatkoznak pontosan ugyanazokra a földrajzi egységekre. Még szabatosabban fogalmazva: *a jelenséghatárok csak a legkritikább esetekben esnek egybe.*

Mindamellettt megfigyelhetők bizonyos szabályszerűségek, törekvések. Mindenekelőtt határozottan elkülönül a már Györffy István által felfedezett, majd kutatók sorától (Tálas István, Hoffmann Tamás, Füzes Endre, Balassa Iván) részleteiben jellemzett két nagy gabonatermelő régió: az Alföld és az azt övező hegyvidék extenzív/intenzív gyakorlata a maga szembenálló elemeivel, mint a búza/rozs-termesztés túlsúlya, tanyás szabadgazdálkodás/műveléskényszer, kaszás/sarlós aratás, vendégoldalas rövid szekérral/nyomórudas hosszú szekérral való hordás, a gabonának szem/kéve formájában való tárolása, s ennek megfelelően, az építmény hiánya/csűr megléte, állati/emberi erővel történő szemnyerés, egyfunkciójú nagykapacitású szemtárolók/többfunkciójú tároló építmények stb.

Nyomon követhetők a jórészt ökológiai tényezőkre visszavezethető, hasonló két fő övezetre vonatkozó eltérések a szénamunkában meg az állattartásban is; a hegyvidéken szükségszerűvé válnak a tároló építmények és a vonómarha téli-nyári patkolása.

Az építkezésben a nyersanyagok megléte vagy hiánya alakítja ki a fő formákat (sárfal/boronafal, szelemen/szarufás tetőszerkezet, nádtető/kéves zsúptető stb.). A kendermunka hasonló regionális eltéréseit (kéves áztatás/köteges áztatás, különböző törőszközök/tiló) Szolnoky Lajos hozta összefüggésbe impozáns monográfiájában a kender-, len- és bőrkultúra hagyományaival.

Bizonyára az sem véletlen, hogy a hegyvidéken maradt fenn a mártásoknak lakodalmi ételként való fogyasztása. Itt honos az a hiedelem, hogy a kenyér megakadályozhatja a tűzvész terjedését, vagy az, hogy a házikigyó megölése a családtagok valamelyikének halálát okozza.

A jelenségek terjedésében határt szabhatnak a folyók is. Pl. nyugat-keleti irányban a Duna a hajlított/egyenes szekéroidalak elkülönítője; az utóbbiak a dél-Dunántúlon is előfordulnak. A szőlőprést csak a Tiszától keletre nevezik *sajtónak*. A hasított ágú villák is e területen vannak túlsúlyban a toldott ágúakhoz képest, ami az erdős környezet alkalmas faanyagával is összefügghet. Mindez a kulturális javak nyugat-keleti irányú terjedésének fáziskülönbségeivel.

Egyes, Erdélyben honos kulturális formák azonosak a felvidékiekkel. Pl. mindkét nagytájon gyakoriak a félgömbölyű takarmányhordó kasok; főleg e vidékeken nevezik *szuszéknak* a gabonartató ládát; *kosárnak* a juhászat fedetlen építményét; *csűrnek* a szalagabona és széna tárolására, valamint a szemnyerésre épített gazdasági építményt. E területeken a legutóbbi időkig kézi orsóval fontak, s az ötvenes években már jelenlevő mechanikus fonóalkalmatosságok közül főleg az állórokkák honosodtak meg.

Másfelől az erdélyi magyar népi kultúra több elemében a dél-magyarországgal rokon. Így közös kultúrelem a balkáni eredetű félkör alakú kerek kapa; az ujjas női bőrkabát, *kozsock* (és nem *ködmön*) megnevezése. E területeken gyakoribb az egyik oldalán és vállán nyitott, elején zárt bőrmelles, továbbá a bocskor. Itt készítenek kása nélküli hurkákat (de kásásokat is), itt tesz az anyós széket a völegényes házhoz érkező menyasszony elé, itt építenek be áldozati állatot a ház alapjába.

Más kulturális elemek dél-észak irányban a Középhegységek vonaláig terjednek: a hosszú pendely északi határa Budapest környéke, az *elrejtetés* kifejezése (arra a tetszhalottszerű állapotra vonatkoztatva, melynek során az emberfeletti erejű személy lelke a túlvilágon jár) a Duna-kanyar vonala.

Néhány erdélyi kulturális elem a dél-dunántúliakkal rokonítható, valószínűleg azért, mert mindkét vidék archaikus reliktum-terület. Pl. itt maradt fenn több adat az asszonyok hosszúkás fejrevaló kendőjéről; itt tartják teknőben a kenyeret, nem használva kenyértartó rácsokat.

Más esetekben az egyezés Nyugat-Dunántúl felé mutat. Mindkét nagytájon *majorság* a háziszárnyasok neve; az asztalformák közt megjelenik a talpas asztal; a mosás módja a *szapulás*; a lidércet tüzes rúd (és nem csirke) formájában képzelik el; az újszülöttnek több pár keresztzülője van.

Végül egyes kulturális sajátosságok megléte vagy éppen hiánya Erdélynek kulturális nagytájként markáns arculatot biztosít. E sajátosságok egy része az állattartással kapcsolatos. A takarmányt csak itt szárítják állványon – igaz, itt sem mindenütt –, nyilvánvalóan a csapadék nagyobb mennyisége miatt. A ló befogásához használt *szügyhám* csak itt egészül ki *farhámmal*, ami a szekér fékezésére szolgál, *tartólánccal* kiegészülve. A *járombélfa* csak itt hajlik be a *járomfő* fölé. Csak itt herélik a juhot. Feltűnőek a juhászatban megmutatkozó sajátosságok is: ezek nagyjából a román juhásztorok hatásával magyarázha-

tók. Csak itt vannak (balkáni eredetű) kézzel szállítható pásztoroknyók, ún. *kolibák*, *esztenák*. A juhok összetartására szolgáló építmények csak itt költöztethetők minden esetben, s csak itt téglalap alakúak és többosztatúak. Faldarabjaikat csak itt nevezik *lészának*. Sajátos a juhászat erdélyi terminológiája is: a nyáj csak itt *sereg* vagy *turma*, a főjuhász *bács*, *major* vagy *pakulár*, a fiatal segédpásztor *monyator* vagy *sztrungár*. A tejgazdálkodás fokozott fontosságát jelzi, hogy itt korábban kezdik fejni a juhokat, mint másutt – már József napján, de legalább Szent György napján –, háromszor fejnek naponta, és mindannyiszor fel is dolgozzák a juhtejet. A fejőveder itt alacsonyabb és fejőcsuporral egészül ki. A sajtnyomás eszköze itt kezdetlegesebb (*káva*, *váska*, *krinta* és *kő*), szemben az ékkel, csavarmenettel kiképzett fejlettebb sajtnyomópaddal.

A szállítás sajátos eszközei Erdélyben a *légelyhordó* kampósbot és az *átalvető*. Az építkezés különlegessége az erdővezet jellegzetes tetőfedőanyaga: a *fazsindely* és a *dránica* használata. A régiés kétosztatú házak csak Kelet-Erdélyben maradtak fenn. A főzőhely itt a szobában van, a tüzelőeszköz csak itt a *kandalló*, sarokpihenő nélkül. E fás nagytájon a trágya, mint tüzelőanyag, alig jön számításba.

Valószínűleg a gépi cséplés elterjedésével és a gabona szemként való tárolásával (ez a sokfunkciójú gabonásokban történik) válhatott a csűr egy részéből istálló, melynek jászolába kis tolóablakon (*könyöklő*, *ablak*) lehet a szénát bedobni.

A kenderrost megmunkálásához itt együtt használják a szegsoros, szegrózsás és néhol még a sörtés rostfésűt, míg a többi vidéken – egy-két kivételtől eltekintve – a szegrózsás vált kizárólagos rostminősítő eszközzé.

Az erdélyi magyar népi kultúra az ősszmagyarhoz képest sok mindenben archaikusabb. Ilyen régiesebb elem a rúdguzsaly, a lecsontolt élőfa-ágas mint edénytartó, az égetéssel és faragással előállított magas, álló famozsár, áttört törővel, melyet az utóbbi időben az olajos magvak törésére használtak. Ilyen a tézstasütésre alkalmazott sütőkő. Sajátos formájú: csonkakúp alakú az ivóviztartó fa *kártya*, félgömb alakú az üst. Német hatásra utal a befenekelt vízfordó *légely* megnevezése.

A táplálkozási kultúra is sok régiés elemet mutat. Nagy szerepet játszik a lakosság életében a kukoricalisztből főzött, sajátosan készített (tört) pép, a *puliszka*, melyet más területekhez viszonyítva többféle étellel (káposzta, hagyma, lekvár, mák, tej, túró) fogyasztanak. Téli reggeleken is ezt eszik, míg másutt ilyenkor a levesfogyasztás jellemző. Viszont hiányzik az erdélyi étrendből a húsos köleskása, a kásából liszttel sűrítve főzött pépes ételek sora, a lisztes krumplipép, a piritott lisztpép, a tézstakása, a csíráztatott gabonából készült lepény. Viszont csak Erdélyben fogyasztják a tejben főtt kukoricapépet, a *bálmot*, továbbá a tejjel édesített, kovásztalan kukoricalepényt, a *málét*. A kenyérsütés technológiája, amint azt Kisbán Eszter feldolgozta, itt elmaradottabb. Itt az effjesztőanyag, a sós kovászmag, az alföldi tartósított *párral* szemben kevésbé megbízható: a tézsta nehezebben sül át, a héja megég, ezért kell még melegen leverni.

Erdélyi sajátosság a minden ünnepi és rituális alkalommal felszolgált *kürtőskalács*, viszont itt nem fogyasztanak öntött kelt tézstából sült *buktát*, sem a lakodalmakon

rétest. Ritka továbbá a lakodalmi étrendben a *kása* és a *pörkölt*. Archaizmus itt a szalonna egy vagy két darabban való füstölése. Az újdonságok, pl. a disznófőcsajt a magyar nyelvterületnek ezen a részén a legkésőbb, csak 1940 után honosodott meg. Sajátos ízlésre vall a hurkafélék csomborral való fűszerezése. Érdekes, hogy a heti étrend csak itt kötetlen a magyarság körében.

A társadalomnéprajzi és a hiedelemvilággal kapcsolatos tények elemzésében kevesebb szabályszerű eltérés mutatható ki. Ilyenek a nagyszülők *mámi*, *táti* megszólítása (román hatás?), valamint az *apatárs* kifejezés.

Nem jellemző a vénleányok tuskóhúzással való csúfolása, a pünkösddőlés, lucázás, a pásztorok zajkeltése, alig van adat a kultikus tűzgyújtásról. Gyakrabban felbukkan a leányhalott zászlós temetésének az emléke, bevett szokás a megrontott tehén tejének ruhadarabveréssel való visszaszerzése. A hiedelemvilág itteni sajátos képzetei, hogy a boszorkány fatárgyba fűrt lyukon át nézve ismerhető fel, a holdban kapcát szárító pásztor látható, a nap- és holdfogyatkozást a kereszteleetlenül elhalt gyermek okozza.

Az erdélyi magyar népi kultúra természetesen önmagában sem egységes. Határozott különbségek mutatkoznak a kelet- és nyugat-erdélyi kulturális elemek között; az utóbbiak a Tiszántúl felé mutatnak. Íme, néhány különbség a Székelyföld és a tőle nyugatra eső kistájak közt: a juhtejet a Székelyföldön a juhász, nyugatabbra a parasztaszonyok dolgozzák fel, az előbbieket bárány-, az utóbbiak sertésgyomrot használnak oltónak. A konyha neve a Székelyföldön *eresz*, belső-Erdélyben *pitvar*. Keleten nem volt, nyugaton volt kemence a házban. A szobai tüzelő füstjét a Székelyföldön *kürtő* vitte a padlásra, nyugatabbra konyhai szikrafogó továbbította a lepadolatlan konyhába. Az építmények az erdőben gazdag vidéken borona-, a Mezőségen sövényfalúak. Keletebbre keresztvéges és csapolt, nyugatabbra zsilipelt kiképzésűek a boronaházak. A Székelyföldön a szoknyát *rokolyának*, a posztókabátot *zekének*, belső-Erdélyben pedig *fersingnek*, illetve *szokmány*nak nevezik. A vaját a székelyek *verttejből* *köpüléssel*, *tejverő* *dézsában* *verik*, Erdély többi részén tejfelből rázással állítják elő.

Érdekesen körvonalazódnak a kistáji sajátosságok is. Pl. Háromszéken, mint eléggé nyitott és polgárosult peremterületen a népi kultúra elemeinek viszonylag nagyobb mérvű differenciálódását figyelhetjük meg. Sajátos étel itt a káposztalében főzött köleskása.

Az MNA természetesen a magyar népi kultúra táji tagolódásának az itt vázoltnál jóval átfogóbb és árnyaltabb képét nyújtja. Ám az atlasz nem végcél, csak kiindulópont a további munkához, hiszen nemcsak az a fontos, hogy hol mi van, hanem az is, hogy milyen tényezők állnak a szabályos (és a szabálytalan) eltérések hátterében; hogyan hagyományozódik, hogyan és milyen forrásokból újul meg, terjed, vagy miért veszi el talaját a kultúra egyik-másik eleme. Mi szerint érzik magukat együvértartozónak az egyes kis- és nagytájak lakói. A kutató dolga a magyarázat keresése; ehhez a szakirodalom eddigi eredményeit, a múzeumok gyűjteményeit és a saját tereptapasztalatait is hasznosítania kell.

Kár, hogy a térképlapokat nem egészítik ki a kommentárok, egyrészt feltárva a begyűlt teljes anyagot, másrészt megfogalmazva az illető kutatók minden bizonnyal tanul-

ságos gondolatait. A térképezés már eddig is kitűnő tematikus monográfiák, tanulmányok létrejöttének volt az egyik – nem kevés tanulságot kínáló – módszere (Szolnoky, Diószegi, Kisbán Eszter, Füzes Endre), s a felmerülő kérdések száma csaknem végtelen. Ha a fiatalok figyelmét nem tereli el teljes mértékben a szaktudomány jelenlegi válsága, paradigmaváltása, az MNA, kiegészítve a szakirodalom, a szakgyűjtemények és a terepmunka tanulságaival, nagyszámú és nagy fontosságú tudományos elemzés kiindulópontja lehet. De mindenképpen: az MNA immans tudományos értékű forrásanyag, amely – Barabás

Jenő gondolatait idézve – „következetesen és tömören összegezi [...] a magyar népi kultúra fő sajátosságait”, továbbá nagy tömegű, kettős rendszerezettségű anyagot nyújt, amely „a történeti, társadalmi tudományok műveléséhez nélkülözhetetlen matematikai, statisztikai eljárások alkalmazását is lehetővé teszi”. Térképlapjai a más népek néprajzi atlaszaival összevetve megvilágíthatják a magyar népi kultúra Európában elfoglalt helyét. (Barabás, 1967.133.)

Gazda Klára

Új magyar irodalmi kézikönyv

Új magyar irodalmi lexikon. Főszerkesztő Péter László. Akadémiai Kiadó. Budapest [1994]. 1–3. kötet, XXXVIII+XXXII+XXXII+2332 lap

Úgy tűnik, századunk utolsó évtizede megismétli az első évtized lexikonszerkesztési lázát. Akkor egy állandósultnak tűnő világ adatait igyekeztek számba venni a szerkesztők és kiadók. Aztán eltelt a világháborúkkal tarkított, ideológiáktól és rendszerváltásoktól befolyásolt nyolc évtized. S most újra ott tartunk, hogy egy szellemi stabilizáció reményében ismét felzárkózhatunk az európai lexikon-irodalomhoz. Most már úgy lehet írni és szerkeszteni a lexikon-szócikkeket, hogy nem kell ideológiai szempontokra figyelemmel lenni, tehát a tudományosság mai állása az egyetlen mértékadó. Ugyanakkor üzleti szempontból is nagy az igény a lexikonok iránt: a szakembereknél jóval szélesebb olvasókör vásárolja őket. Így a még a rendszerváltás határán jelentkező kétkötetes Akadémiai Kislexikon után 1993-ban megindult a Magyar Nagylexikon, s már a III. kötete is elhagyta a nyomdát. A Larousse Enciklopédiának és a német Universallexikonnak (Officina) magyar átdolgozása jelent meg. Forgalomba került új színházművészeti lexikonunk – hogy csak a hozzánk eljutottakra utaljunk. Ebbe a sorozatba illeszkedik be a legújabb magyar irodalmi lexikon. Szükségét már legalább egy évtizede minden irodalommal foglalkozó érezte, hisz elődje, a harminc évvel ezelőtti szintén háromkötetes lexikon már megjelenésekor felemásra sikeredett. Ezért a kutató nagyobb bizalommal fordult a Magyar Életrajzi Lexikonhoz vagy a régebbi enciklopédiákhoz.

A most megjelent lexikon főszerkesztője, Péter László hat lapnyi előszóval indítja az első kötetet, s ebben egyrészt felvázolja az előzményeket, másrészt a lexikon szerkesztési elveit magyarázza, igyekezve kivédni a felhozható vádakát. Az előzmények közé sorolja Czwittinger Dávidtól Bod Péteren át Szinnyi József tizenegy kötetes munkájáig az életrajzgyűjteményeket. Három irodalmi lexikonunkat jellemzi behatóbban, a Ványi Ferencét (1926), a Benedek Marcellét (1927) és a Hungária jelzöt viselőt (Révai József és Köhalmi Béla szerkesztésében, 1947). Külön fejezetben tér ki az 1963–1965-ös három kötetet kitevő akadémiai Magyar Irodalmi Lexikonra, melynek összeállításában Benedek Marcellnek már csak reprezentatív szerep jutott, a tényleges munkát Kicsi Sándor vezette. Ez a lexikon a maga 6555 címszavával kétségtelenül átfogta az egész irodalmi életet, az újabb

fejleményeket; azonban nagyon szűken értelmezte az irodalom fogalmát, a nem szépírók kiválasztásánál döntései vitathatók. Meghatározásaira nemegyszer az ideológia is rányomta bélyegét.

Az *Új magyar irodalmi lexikon* tervét Klaniczay Tibor vetette fel 1985-ben, s a kivitelezésével Péter Lászlót bízta meg. 1986. október 6-án alakult meg a szerkesztőség, 1988-ra elkészült az *Útmutató* a szócikkek megírására. A szerkesztőbizottság Klaniczay Tibor elnökletével egyetlen ülést tartott 1988 áprilisában, melyen megvitatta az alapcímjegyzéket; ezután a szerkesztői munka teljes súlyával Péter Lászlóra nehezedett, aki 316 szerző közreműködésével készítette el a több mint tizenegyezer címszó szövegét. Ez az előző lexikonhoz képest közel megduplázódott címszómennyiség a terjedelemben nem jelentett növekedést: ezt rövidítéssel, tömörítéssel érték el. A főszerkesztő már előre jelzi, hogy bizonyára sok vitára ad okot a személyek kiválasztása. A határterületek művelői esetén legalább egy önálló szépirodalmi, irodalomtörténeti, kritikai kötet megjelentetését tartották kritériumnak. A fordítókat ritkábban vették fel, az idegen nyelven tolmácsolókat „igyekeztek” szerepeltetni. Az előző lexikontól eltérően nem közölnek fényképeket – ami sok helymegtakarítást eredményez –, mellőzik az irodalomelméleti-műfaji címszavakat (ezek lényegében nem változtak), és terjedős összefoglaló címszavakat sem állítanak össze. A szerkesztő eleve tagadja, hogy a szócikk hosszúsága arányba hozható a szerző jelentőségével. Az egyes szócikkek a családneveket verzál betűvel adják, a címeiket kurzívval. Az életrajzot rövid utalás követi a tevékenységre, a fontosabb művek s néhol a szakirodalom apróbetűs felsorolása zárja a cikket. A főszerkesztő leszögezi, hogy nem tudják felvállalni az irodalomtörténeti bibliográfia szerepét. A szócikkek után – igen helyesen – feltüntetik a szerző betűjegyét.

Az *Új magyar irodalmi lexikon* három kötetének megjelentetése, méghozzá egyszerre, kétségtelenül rendkívüli teljesítmény. Így az egész mű egységes szempontokat érvényesíthet, és utalásaiban, összefüggéseiben is megítélhető. Legnagyobb erénye a gyors tájékozódási igény kielégítése. Rengeteg személy, folyóiratcím, társaság-csoportosulás, irodalmi pör, kötet- és műcím, nyomda

került bele. Mindegyikről megkapjuk a fontosabb adatokat, s az utalást, ahol folytathatjuk a kutatást. Meglátásunk szerint két fő szócikktípus különül el. Az egyik a rövid típus: négy-öt sortól egy hasábig. Ezek terjedelmét a rendelkezésre álló adatok és a bibliográfia mennyisége szabja meg. Az életrajz után legfőljebb jellemzés következik pár sorban. A hosszú szócikk a legnagyobb alkotóknak jár ki, de ez sem haladja túl az öt-hat hasábot. Itt már esztétikai szempontból minősítéseket, értéktételeket is találunk. Különösen hasznosak a dátumokhoz kötött életrajzok, hiszen ezekért ütük fel leggyakrabban a lexikont. A művek felsorolása teljességre törekszik, s ez szintén hasznos, bár néhol elnyújtja, terjedelemben megduplázza a szócikket.

Lexikonunk nemcsak a XX. századi, az utóbbi évtizedben befutott vagy ismertté vált szerzők beiktatásával lett teljesebb a megelőzőnél, de a XIX. századot megelőző tollforgatók gyakran hiányos adatainak közlésével is. Kollégiumi tanárok, lelkészek, főurak egész sora található benne, többségük egy-két latin vagy magyar mű miatt érdemelte ki a figyelmet.

Az erdélyi lexikon-forgató nyilván mindig a saját tájának szellemi nyomait kéri számon egy lexikontól. Kissé leszűkítve a kolozsvári központú unitárius felekezet képviselőit számoltuk össze. Az első világháborút megelőző időből negyven nevet találtunk. Ezekből tizenhét nem szerepelt az előző lexikonban. Egy Brassai Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Kriza János, Szentiváni Mihály neve fogalommal vált, nem hiányozhat e lexikonból sem. Még a határterületen mozgó történészek, mint Jakab Elek, Kanyaró Ferenc, Kőváry László szerepeltetése is föltétlenül szükséges. Az már széles látókörre vall, hogy most bekerült a névsorba Agh (és nem Ágh!) István püspök, tankönyvíró, Almási Gergely Mihály püspök, énekeskönyv összeállító, Árkosi Gelei Benedek filozófiai szerző (aki talán azonos Árkosi Tegző Benedekkel), Boros György püspök, szerkesztő, egyháztörténész, továbbá Matthias Glorius, Gyergyai Ferenc, Hunyadi Demeter, Kolozsvári Dimén Pál, Kőváry Józsa, Molnos Dávid, Paleologus Jakab, Petrichevich Horváth Boldizsár, Szakmári Fabricius István, Szentábrahámi Lombárd Mihály, akiket eddig jóformán csak az egyháztörténet tartott számon. Unitárius vonatkozású nem személyi címszót csak a *Keresztény Magvető* és a *kolozsvári unitárius diáktársaság* kapott, ez utóbbi az *unitárius*-nál legalább utalószót igényelt volna. Sem a Dávid Ferenc Egylet s annak lapja, az *Unitárius Közlöny*, sem pedig az *Unitárius Irodalmi Társaság* nem bizonyult elég rangosnak.

Kolozsvár viszonylatában hiányoljuk, hogy a mai magyarországi városokétól eltérően sem egyeteme, sem színháza, sem pedig könyvtárai nem kaptak címszót. Igaz, az *Erdélyi Magyar Színjátzó Társaság*-nál az 1792–1809-es időszakra pár adatot közölnek, s a *kolozsvári drámapályázat* (1814–1818) is megér egy fél hasábot. Nem sok

okát látjuk viszont, hogy a kolozsvári nyomdászatot miért kellett két szócikkben ismertetni.

Az erdélyi vonatkozású adatoknál általában több a bizonytalan, hiányos vagy kérdőjeles. Ezek közül csak néhányat emelünk ki, amelyekre egy kis utánjárással Kolozsvárt megoldást lehetett volna találni. Ilyen például Somló Bódog születési dátuma (1873. júl. 21.) és a ma is itt élő J. Nagy Máriaé, a Sándor József halálozási ideje (1945. jún. 6.) vagy a Kozma Ferenc halálozási helye (Kolozsvár). A legtöbb hiányosságot a szócikkek bibliográfiai adatainál találjuk. Az erdélyi olvasónak az az érzése támad, hogy az 1970-es, 1980-as évek itteni kiadványai még nem épültek be az összmagyar irodalomtörténet-írásba, hiszen szövegkiadások, monográfiák csak nem hiányozhatnak egy-egy szócikk anyagából. S e hiányosságokat egy erdélyi lektorálás könnyűszerrel kiküszöbölhette volna. Egyedül a Gábor Dénes jegyezte szócikkek tekintetők kellően tájékozódottaknak.

Itt van például az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*, melynek antológiáját (1975) sem a folyóiratcímével, sem Meltzl Hugónál nem említik. Berde Mária, Bitay Árpád, György Lajos, Kovács Dezső, Sipos Domokos esetében sem az újabb kiadásokról, sem a róluk megjelent monográfiákról nincs adat. Szigeti Józsefet igen hiányos szócikke még élőként tünteti fel, Kovács György halálát sem regisztrálják. A Petőfiről könyvet író Bartók György filozófus vagy Vita Zsigmond művelődéstörténeti írónk is megérdemelt volna egy szócikket. Az Erdélyi Helikon csak folyóiratcímeként szerepel, mint irodalmi fórumot, munkaközösséget nem emelik ki. Legakadémikusabb folyóiratunknak, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeknek nem szentelnek szócikket, habár tanulmányaira több bibliográfiai hivatkozás történik.

Mindezek alapján felmerül az olvasóban a kérdés, miként is viszonyul e lexikon a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*hoz. Az *Előszó* az előzmények között még a címet sem említi, Balogh Edgár és Dávid Gyula nevével történik utalás rá. A szócikkek írói azonban használták az első két kötetet. Az ott szereplőknél kevesebb a hiányos adat. Néha, mint Kara Győzőnél, csak átfogalmazták a romániai lexikon adatait. Az *Új magyar irodalmi lexikon* kétségtelenül aláhúzza a *RMIL* folytatásának szükségességét. Ez lehet az az eszköz, amellyel a romániai magyar irodalom- és művelődéstörténeti kutatás eredményeit bevihetjük az összmagyar tudományosság nyilvántartásaiba.

Tökéletes lexikon nincs. Ezt tudja Péter László is. Ez a lexikon sem az, de tökéletesebb valamivel elődjénél. Így ezután minden irodalomtörténésznek kézikönyvévé válik. Erdélyi viszonylatban jóval nagyobb pozitívum az a sok régebbi múltunkból beemelt név, adat, mint amilyen negatívum az a hiányzó – többnyire bibliográfiai – vonatkozás, amit szóvá tettünk.

Gaal György

A középkori erdélyi városok patríciussága

Gündisch, Konrad G.: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter. (Studia Transylvanica, Band 18.)*

Köln–Weimar–Wien–Bühlau 1993. 165 lap

A Mohács előtti Magyarországon Budán, a Felvidéken, a Dunántúl nyugati részén és Erdélyben fejlődött ki legjobban a városi polgárság elitje, a patríciusság. 1993 végén tette az olvasó asztalára a most Németországban élő erdélyi szász kutató, Konrad G. Gündisch az erdélyi szász városok és Kolozsvár patríciusságáról írt alapvető művét, amely egyben a tübingeni egyetem doktori értekezéseket magában foglaló sorozatának egyik kötete.

A szerző a szász történetírás nesztorának, a szebeni Szász Levéltár egykori főigazgatójának, Gustav Gündischnek a fia, és kezdő éveit a kolozsvári Történelmi Intézetben töltötte. A már Kolozsvárott megkezdett doktori értekezését 1984-ben bekövetkezett kivándorlása után Franz Zimmermann, szintén erdélyi származású tübingeni professzornál védte meg.

A.L. Schlözer óta az erdélyi városok polgárságával minden szász történész foglalkozott, de napjainkig uralkodik a Georg Daniel Teutsch evangélikus püspök és szintén püspök-fia, Friedrich Teutsch romantikus felfogása, miszerint az erdélyi szászok egy parasztokból és polgárokból álló olyan német népcsoport volt, amelyben társadalmi béke honolt. A differenciáltabb s a meglévő szociális különbségeket is jelző felfogás csak lassan, Richard Schuller és Georg Eduard Müller tanulmányai nyomán kezdett kibontakozni. A nagy változást az 1945 utáni marxista történetírás hozta, amely azonban mindenütt, így a városok vonatkozásában is az osztályharcokat vetítette előtérbe. Az 1960-as évektől a romániai szász történetírás is fellendült, s ekkor Gustav Gündisch Szeben, Maja Philippi Brassó és a fiatal Konrad G. Gündisch Beszterce és Kolozsvár patríciusságával kezdett foglalkozni. E kutatások szintézisét adja most K. Gündisch, aki a magyar történetírás periodizálását fogadja el, s 1526-tal zárja kutatását. (Ismeretes, hogy a román történetírás a „harmadik román ország”, azaz Erdély önállósulásával, a szász historiográfia pedig a reformáció lutheri változatának 1547. évi elfogadásával zárja a középkort.)

A patrícius fogalmát a középkori ember a rómaiaktól veszi át. Régebben a vezető városi polgári nemzetségek neve egyszerűen *generationes* vagy *veri cives*; a *civium patriciorum* kifejezés először a kolozsvári új polgárok 1587-ben kezdett jegyzékében bukkan fel. A szerző kutatásának alapját jórészt a kiadott oklevelek képezik (elsősorban az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen im Siebenbürgen*, melynek összeállításában Gustav Gündisch és fia, Konrad is részt vett), de sikerrel használta főleg a Kiss András jegyzékei alapján hozzáférhető kolozsvári és besztercei levéltári anyagot is. A besztercei városi levéltár Albert Berger által elkészített regesztáinak kiadása még nincs befejezve.

A fent jelzett bevezető után Konrad Gündisch az erdélyi városok kialakulását vizsgálja, s eredményei összecsengenek a háromkötetes *Erdély története* megállapításaival. A népvándorlás korának pusztításai miatt, mutat rá, nem lehet szó a Dacia római korából (106–271) származó urbánus élet folytonosságáról, hiszen a 10. századig azok-

ból csak romok maradtak meg. A középkori városok azonban jól kihasználták a hajdani római municípiumok kedvező fekvését, és sok esetben a római úthálózat is részben használható volt. A mai Gyulafehérvár helyén épült római Apulum helyén a 4. században csak falusi település mutatható ki, s itt a 6. században a romok felhasználásával épül fel a szlávok által Belgrádnak nevezett vár (a Maros-völgyi románság máig Bálgradnak nevezi Gyulafehérvárt); a város mai neve Szent István nagypapjától, Gyulától származik. Az erdélyi püspökök székhelye Szent László idejétől egyértelműleg Gyulafehérvár, de itt semmiképpen sem lehet azt állítani, hogy egy régi római város püspöki civitas-szá alakult volna. A város maga a középkorban a szász városokhoz képest alárendelt szerepet játszott, s maga a román kori bazilika sem a város, hanem a püspökség műve.

K. Gündisch Kolozsvár esetében is szóvá teszi a római építészeti alapozás hiányát. Noha a római Napoca nevű municípium az Óvár helyén állt, a 9–13. századból Kolozsmonostor területén egy földvár alapjait ásták ki. A 10. századtól kezdve az Óvár területén magyar várnépek (*iobagiones castris*) laktak, akiket egy várnagy vezetett. A város neve (*castrum Clus*) a gyepűkaput jelentő *clus*ából származhatott. Az 1241. évi tatárjárás itt egy magyar települést pusztított el. 1241 után IV. Béla új várpolitikája jegyében a vármegyei vár Létára költözött, s a tatárok után főképp német telepések építették fel azt az új, Piactérközpontú várost, melynek első kiváltságlevele V. István (1270–1272) korából származik. Gündisch külön hangsúlyozta V. István – 1241 után csak iunior rex – szerepét az erdélyi városok és bányavárosok alapításában, ami eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Kolozsvár esetében szintén a kézműves és kereskedő szász lakosság betelepődése segítette elő az addigi vár várossá fejlődését.

Szemben Gyulafehérvárral és Kolozsvárral, ahol a városiasodás a középkori magyar várakból indult ki, Beszterce és Nagyszében két jellegzetes növekvő város (*gewachsene Stadt*), amelyek a szász alapítású falvakból a 13. század folyamán fejlődtek ki. A városok kialakulásáról írt fejezet összefoglalásában K. Gündisch kiemeli, hogy itt az antik városok nem éltek túl a népvándorlások korát, s noha az őshonos és magyar lakosság urbánus szerepe nem vethető teljesen el, a nem-agrár foglalkozású németiség megtelepedése vitt el a középkori városok kialakulásához.

Jogi szempontból a városok a magyar Anjouk uralkodása alatt érték el önállóságukat a városi öngazgatás kiépítése által. A városok és a céhek megizmosodása felgyorsult a román vajdaságok megalakulása óta, mivel ezután sokkal biztonságosabbak lettek a Levantét Nyugattal összekötő országutak. A városok gazdasági megerősödésével megszilárdult a patríciusi réteg, s a források már *cives et hospites* (polgárok és vendégek) közösségéről beszélnek. A gerébből (később bíró), esküdt polgárokból és „község”-ből álló városi közösség első említése Radnabánya 1268-ban (*gref, 12 gesworen, dy gemeyn*). Az erdélyi Királyföldön megalakuló városokban a legfőbb bíró a főhatalmat

képviselő királybíró. A 14. századtól kezdve a bírakat és gerébekeket (ezek eleinte öröklődő tisztségek voltak), fokozatosan felváltja a választott belső, majd külső tanács. Az utóbbi szervezet tagjai a centumpáterek, tehát a százak bizottságának tagjai. Az erdélyi szász városokban a helyi vezetőség a következő elemekből tevődött össze:

1) A város élén rendszerint *duumvirátus* állott: a jogi vezető a bíró, főbíró vagy (Szeben és Segesvár esetében) a polgármester. A gazdasági vezető neve *villicus* (*Stadthann*, magyarul *folnagy*, románul *funogiu*).

2) A rendszerint 12 tagból álló városi tanács tagjai az esküdt polgárok (*Geschworene oder Bürger*, románul *pârgar*). Közülük választották a bírakat, ők döntöttek a város sorsáról, többek között ők hagyták jóvá a házak adásvételét is.

3) A városi jegyző vagy nótárius, egyetemi végzettségű értelmiségi, vezette a városi jegyzőkönyvet s hol a budai királyi udvarban, hol a román vajdák székhelyén gyakran a város képviselője volt.

Konrad G. Gündisch könyvének három legfontosabb fejezete a háromféle patríciusréteg bemutatása. Ezek a gerébpatríciusok, a külföldi tőkére alapozó vállalkozók és a helyi új patríciuság.

a) A gerébpatríciuság a telepítő lokátorból kialakuló helyi szász nemesség városi változata. A szász romantikus történelem-felfogással szemben már Victor Werner kimondta, hogy a bevándorlók között a parasztok mellett német és vallon kisnemesek is voltak, akik a magyar királyságban a várjobbágyok rendjébe illeszkedtek. A gerébeke német neve *Gräf*, latinul *comes*, románul *greav*. Az erdélyi vallon nemesek (mint például Johannes Latinus) bizonyára kapcsolatban voltak Esztergom és Székesfehérvár vallon-olasz város lakóival.

A szerző főleg Radnabánya, Beszterce, Kolozsvár és Szeben esetében – genealógiai és birtoktörténeti módszerrel – részletes esettanulmányokat végez s bebizonyítja, hogy a szász gerébpatríciuság második vagy harmadik nemzedéke legtöbb esetben beolvadt a magyar nemességbe. Kolozsvárt a 14. századot a Stark és Székely patríciusdinasztiák küzdelme jellemezte.

A szász városi patríciuság terjeszkedését behatárolta a környező területek birtokviszonya. A szabad királyi területen fekvő Szeben vagy Brassó patríciusága aránylag szabadon terjeszthette ki fennhatóságát a kerületre vagy székre, Kolozsvár esetében azonban a gazdag magyar birtokosok (elsősorban a szamosfalvi Mikolák és a kolozsmonostori apátság) megakadályozták egy kolozsvári városi kerület megalakulását.

b) A gerébpatríciuság meggyengülésével, illetve a nemességbe való beolvadásával a 14. században új kereske-

dő-patríciuság jelenik meg, s ez némelykor már a névről is leolvasható (l. a szebeni Niclas Pfeffersak nevű polgármestert). A kutatókat bizonyára a szerző azon eredményei lepik majd meg, melyekben bebizonyítja, hogy a magyar Anjouk idejében a firenzei bankárok erőteljesen behatolnak az erdélyi szász városokba is. Itt elsősorban Matthäus Baldi családtagjairól van szó, akik eleinte a sóaknákat bérelték, majd házat vásároltak Szebenben, Abrudbányán, Kolozsvárott, s főleg a pénzverés, a pénzforgalom és a kereskedelem felvirágzásában szereztek érdemeket. Luxemburgi Zsigmond azonban az olaszok helyett a délnémet tőke képviselőit részesíti előnyben, így kerülnek a nürnbergi Amberger, a frankföldi Trautenberger, a bambergi Lemmel vagy a danckai Hecht család tagjai Szebenbe, Nagybányára vagy Kolozsvárra.

c) Brassóban, Besztercén és Segesvárt főleg a helyi gyökerű kereskedő és kézműves patríciuság veszi át az illető városok vezetését. Besztercén még a 15–16. században is fontos jövedelmi forrás volt a radnabányai arany- és ezüsbányák bérlete. Kolozsvárt a Bulkescher és Mün (Münnich, magyarul Barát) család az 1437. évi eseményekben is szerepelt.

Az erdélyi fejedelemség önállósulása idején az erdélyi szász városok patríciusága harmadik renddé szerveződött. A magyar nemesek, székely főrendűek mellett a szász városok polgársága az erdélyi alkotmány harmadik tartópillére. A szebeni polgármester átvette a hajdani szebeni ispánok (*comesek*) hivatalát, s ezzel az *Universitas Saxonum* jellegére nézve egy városi szövetséggé alakult. Habár Hunyadi János idejében megpróbálták a Királyföld egységét megbontani, Mátyás király véglegesen megerősítette a Szász Egyetem autonómiáját, ami – Közép-Európában egyedi esetként – városi polgárok kezébe tette le Erdély legfejlettebb részének igazgatását.

Konrad G. Gündisch alapvető munkát végzett. Sikerült nyomon követnie az erdélyi városok szociális fejlődését és a patríciuság több rétegének kialakulását. Hiányosság, hogy nem vizsgálta meg Medgyes, Torda, Nagyenyed és Dés polgárosodását, s elnagyolt a bányavárosok fejlődésének és patríciuságának feltárása is. Sajnos, ő is, mint elődei, összetévesztette a középkori Abrudbányát a később feltörekvő Zalatnával, s ezzel elmulasztotta az ottani bányászpolgárság bemutatását is. Erdély középkori négy bányavárosában (4 *Bergstet*), vagyis Abrudbányán, Aranyosbányán, Körösbányán és Kisbányán élénk gazdasági tevékenység folyt; itt is kialakult egy helyi polgárság, s a szebeni vagy kolozsvári patríciusoknak ezekben a városokban több háza és bányája volt.

Binder Pál

II. Pius pápa önéletrajza

Pius II: Commentarii, I. Textus. II. Apparatus. Balassi Kiadó. Bp. 1993, 1994. 646 + 233 lap

A Balassi Kiadó jóvoltából értékes, a mintaszerű nyomdatechnika miatt is figyelmet érdemlő kiadvánnyal gyarapodott a filológia: II. Pius pápa – humanista nevén Aeneas Silvius Piccolomini – önéletrajzával (*Commentarii*), második kötetében a kritikai apparátussal. Mindjárt előljáróban szögezzük le: a kiadvány gondozói, Bellus Ibolya és

Boronkai Iván példás munkát végeztek mind a hiteles szövegnek a különböző kéziratokból való megállapítása, mind pedig a jegyzetek tekintetében. A kiadványt forgatva, e sorok írójának szemei előtt az idő kódéből felbukkant a lipcsei B.G.Teubner cég kiadásában megjelent sok-sok nagyszerű kötet, amelyet boldogult ifjúkorában, a klasszi-

ka-filológia diákjaként a román Naum és Bezdechi, majd 1940-től Förster és Ivánka professzor útmutatásával forgatott.

II. Pius pápa (1405. október 18.–1464. augusztus 15.) nem tartozik az egykőnyvű írók közé. Önéletrajzán, levelein és szónoki beszédein kívül könyvet írt II. Frigyes császárról (*Historia Frederici imperatoris*), a bázeli zsinatról (*Libri III de concilio Basiliensi*), Csehország történetéről (*Historia Bohemiae*) – ebben bőven a huszitizmusról –, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Sőt, mielőtt a pápai tisztséget elnyerte volna, „világibb” témák is foglalkoztatták, például Euryalus és Lucretia szerelmi története, amely Zsigmond királyunk kancellárjának sienai kalandját foglalta versbe, s amelyet a Pataki Névtelen (Balassi?) már 1577-ben magyarra fordított. Később azonban ezt és a hasonlókat mint pápa megtagadta, mondván: „Eneam recite, Pium recipite” (Aeneas dobjátok félre, Pius fogadjátok be).

Az önéletrajzát, amelyhez a kiadvány gondozói csatolták Iacobus Agnmannatus püspök szövegét II. Pius utolsó napjairól és haláláról, a későbbi pápa származásának bemutatásával kezdi; anyjának tizenhét gyermeke közül csak ő és két lánytestvére maradt életben. Többször forgott halálos veszedelemben: háromévesen egy magas falról leesve, fejét egy sziklába verte, nyolcévesen egy ökör felöklelte, sőt, amikor pestisben megbetegedett, már az utolsó kenetet is feladták neki. Orvosának hat aranyat adott a sikeres gyógyításért, amit az nem akart elfogadni (ez ritka az orvosoknál, jegyzi meg a szerző), de végül is azzal az ígérettel vette el a honoráriumot, hogy e pénzt hat szegényt ingyen fog kezelni.

Pályafutásának jelentős állomása volt a titkári tisztség, amelyet egy ideig Frigyes császár, továbbá három pápa (V. Félix, V. Miklós, III. Calixtus) mellett töltött be. A császár korán megjósolta, hogy Aeneas Szent Péter trónusa várja. Kiemelendőnek tartjuk bíráló megjegyzéseit akkor, amikor Calixtus pápa új bíborosokat nevezett ki (kettő közülük unokaöccse volt): az új bíborosok olyan fiatalok, hogy hárman alig teszik ki azt a kort, amellyel általában bírnia kell valakinek e fontos egyházi méltóság elfoglalásakor. Le is szögezi, mint hibát, hogy általában a méltóságot ajándékozzák az embernek, nem pedig a méltóságnak az embert.

Történelmi-irodalmi műveltségének többször tanújelét adja; az ókori írók nyomán emlegeti Hannibal római hadjáratát; Federico da Montefeltro kérésére összehasonlítja Homérosz és Vergilius fegyver-leírásait s ugyanakkor Ptolemaiosz, Sztrabón, Plinius, Curtius Rufus és mások adatai alapján beszél Kis-Ázsiáról. Sallustriustól idézi az ismert szállóigét az egyetértésről („Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur”: Az egyetértésben a kis dolgok gyarapodnak, széthúzásban a legnagyobbak is széthullanak). De nemcsak az ókor nagyságairól ír: Firenze hírességeként említi Dantét (dicséri főművét, de elítéli azt, hogy politikusként – szerinte – téves úton járt); említi Petrarcát (nála azt kifogásolja, amit mi a javára írunk: hogy olaszul írt), Boccacciót pedig megrója pajzanságáért. Firenze más hírességei közt szóba hozza Coluccio Salutati, Leonardo Brunit, Poggio Bracciolinit, továbbá a nálunk „Ozorai” előnévvel ismert Pipót (Filippo Scolari).

Szép vonása II. Piusnak szüleihez való ragaszkodása. Haláluk után remek síremléket állított nekik, melynek latin nyelvű disztikhónban írt szövege magyarul – megtartva az eredeti versmértéket – így hangzik: „Silvius itt nyugszik, Viktória véle, a párja, / Márvány sírjukat ím, rakta a pápa, Pius.”

Az önéletrajzból az is kiderül, hogy a pápasága előtt, de azután is rengeteget utazott bel- és külföldön egyaránt. Túl azon, hogy mindent elkövetett az egyházi fegyelem megszüldésére, a hitélet tisztasága, a hittételek megvilágosítása érdekében, mindenütt nyitott szemmel járt, s ahol valami érdekeset, a szóban forgó népre jellemzőt talált, azt belefoglalta önéletrajzába. Nápolyban járva ír a Vezúvról s annak emlékeztető kitöréséről 79-ben, amikor is az idősebb Plinius, a természetbúvár kíváncsiságától vezérelve, közelebbre akarta tanulmányozni a vulkáni jelenséget s a kengőz megölte. Egyik útján egy pásztor megfejté tehenét és egy zsíros, fekete tálba felajánlotta a pápának, aki „a szegény parasztember buzgalmit és tiszteletadását nem akarva lebecsülni, hiszen azt ajánlotta fel, ami a legdrágább volt neki” (409), a tálát megcsókolta s továbbadta a bíborosoknak, hogy igitanak belőle.

A skótokról feljegyzi, hogy mindig örvendenek, ha valaki szidja előttük Angliát. A Sarentana-völgyet majdnem egész évben hó borítja; ha télen hal meg valaki, tetemét félreteszik, nyáron jön a plébános, és egyszerre temet el mindenkit. Ugyanitt nagy a szerelmi szabadság: nincs lány, aki a házasságig szűz maradna. Az angol-francia háborúskodásokról szólva, lejegyzi Jeanne d'Arc történetét (300–305). Angliában járva szemléletes leírást készít a Szent Pál katedrálisról, de az itáliai templomok, paloták szépsége mellett sem megy el szó nélkül.

Bennünket természetesen közelebbre azok a részek érdekelnek, ahol rólunk esik szó.

Mátyás király és Frigyes császár békekötése alkalmat kínál arra, hogy bővebben szóljon a magyarságról. A *Hungaria* nevet egyesek a *Hunariával* hozzák összefüggésbe, utalva arra, hogy a magyarok a hunok ivadécai. A pápa úgy tudja, hogy a Donon túl most is élnek népek, amelyek a *Hungari* névre hallgatnak. Magyarország hatalmas idővel Lengyelországtól Dalmáciáig és az Adriai-tengerig, Ausztriától a Fekete-tengerig terjedt. Hét ország és nép tartozott hozzá: a horvátok, dalmátok, bosnyákok, szerbek, rácok, bolgárok – ezekről megemlíti, hogy szláv nyelven beszélnek –, továbbá a románok, akiknek a nyelve elferdült olasz, míg az erdélyiek németül szólnak.

Külön ír a székelyekről, akikről azt mondják, hogy ők az igazi magyarok; őseik elsőként indultak el az óhazából; egyedül magukat tartják nemeseknek a magyarok közül; adót nem fizetnek, csak koronázáskor, amikor is ahány családapa, annyi ökröt ad a királynak.

A magyar királyok közül említi Bélát, Andrást és Lajost. Külön kiemeli István királyt, akinek a pápa drágakövekkel ékes koronát küldött, s a magyarok csak azt tisztelik királyuként, akit ezzel megkoronáztak. Hallunk még Hunyadi János és Kapisztrán János győzelmeiről, Hunyadi László megöletéséről, Mátyás királyválasztásáról, amiben nagy szerep jutott Szilágyi Mihálynak.

A magyarokkal kapcsolatban, de tőlük függetlenül is, sok szó esik a török előretörésről, amely a nikápolyi ütközet (1396) és főleg Konstantinápoly eleste (1453) után

vált fenyegetővé. Hiába tartottak ki a magyarok immár nyolcvan éve: ha egész Európa, úgymond, nem egyesül, a félholdnak nem lehet útját állani. (Jogász barátaim diákkoromban meséltek Csekey István jogászprofesszor egyik eszme-futtatásáról, miszerint ha a magyarság nem vállalja el a „nyugat védőbástyája” szerepét, akkor most az oxfordi és a cambridge-i egyetemen a Koránt magyaráznák.) Általában a pápa nemcsak akkor, amikor magyar követekkel tárgyalt, hanem sok más alkalommal is mindenre felemelte szavát a fenyegető török veszedelem ellen, s több esetben nemcsak ígért, hanem adott is támogatást.

A románokról a Drakulának szentelt fejezetben hallunk bővebben. Érdeemes idéznünk a szóban forgó részt: „A valachok a Dunán túl laknak, a Fekete-tenger és azon vidék között, amelyet ma Erdőntúlinak neveznek (regiones Transilvanas), ahol hét német nyelvű város van. A valachok nagyon kezdetleges és romlott olasz nyelvet beszélnek. Vannak, akik szerint az egykor azon földet lakó dákok ellen odaküldött római légiók [utódai]; a légiók élén egy bizonyos Flaccus állott, innen flaccusoknak, majd valachusoknak nevezték őket a hangzók megváltoztatásával. Leszármazottaik a barbároknál is barbárabbak lettek. Élükön korunkban az állhatatlan és változékony jellemű Drakula [a szövegben Dragula – Sz.Gy.] állott, akit az Ige megtestesülésének 1456. évében Hunyadi János, azért, mert átállott a törökökhöz, háborúban legyőzve és elfogva, egyik fiával együtt átadott kivégzés végett egy László nevű helyettesének” (532).

Következnek Drakula kegyetlenkedései: „Betörve a szebeni tartományba, számos népes falut felégetett; igen sok bilincsbe vert, Valachiába hurcolt férfit karóba húza-

tott; a közbiztonsággal csalogatott és Valachián értékes árukkal átutazó kereskedőket megölte és javaikat elrabolta; Vurtiából [Barcaság – Sz.Gy.] 400 gyermeket magához hozatott a valach nyelv tanulása céljából; ezeket egy sütőkemencébe zárva tűzzel hamvasztotta el: saját fajtájából az előkelőbbeket és hozzá közelállókat gyerekeikkel és feleségükkel megölte; udvaroncai közül némelyeket derékig a földbe ásatott és lenyilazott; egyeseknek lenyúzta a bőrét; [...] a székelyek és erdélyiek 53 hozzá menesztett követét bilincsbe verte s földjeiket megtámadva tűzzel-vassal elpusztította. [...] egy Zeganust [cigányt? – Sz.Gy.], mivel egy elfogott tolvajt vonakodott saját kezűleg felakasztani, egy nagy medencében megsütötte s embereivel megetette. [...] Mondják, hogy ily módon harmincezer embernél többet irtott ki” (532–533).

Az író további részleteket is közöl a kegyetlenkedésekről, a fejezet végén pedig megjegyzi, hogy „nagy termetű és tisztességes kinézésű volt, hatalomra méltó külsővel: gyakran ennyire eltér az ember külseje lelkületétől” (533).

II. Pius könyvéből a szerző profilja is kirajzolódik az olvasó számára. Túl az őszinte vallásos hiten és mindazon, ami az egyházzal személyéhez kapcsolódik, előttünk áll egy igazi humanista, felvértezve az antik írók iránti tisztelettel, általános műveltséggel, egy olyan ember, aki magas tisztsége ellenére sem távolodott el népétől. Józanul gondolkodó, világosfejű ember és író volt Aeneas Silvius Piccolomini, könyve értékes forrásanyag a XV. század megismeréséhez, ezért becsüljük íróját és dicsérjük a kiadvány gondozóit.

Szabó György

Egy széphistória szöveghagyománya

Enyedi György: *Historia elegantissima. A szöveget gondozta, a tanulmányt és jegyzeteket írta Káldos János.*

Balassi Kiadó. Budapest 1994. 121 lap

A mai olvasó számára a históriás ének már szinte ismeretlen műfaj, nyelvileg-tartalmilag idegenné vált forma, amelyhez olykor az irodalomkutató is úgy nyúl vissza, mint egy elmúlt kor kövületéhez. Pedig az irodalmi mű, legyen az bármilyen régmúlt kor alkotása, nem pusztán relikvia, hanem üzenet is a mindenkor olvasó számára. Bármely műalkotás csak holt betűk sorozata a papírlapon, amíg a felé forduló, őt megérteni kívánó olvasó kérdéseket nem intéz hozzá, hogy életre keltse. A műalkotás megszólít, hogy párbeszédet kezdeményezzünk vele, s kérdéseink által megszólaltassuk. A megértés és megértetés révén nemcsak az olvasó gazdagodik, hanem a hagyomány is az olvasó megértése által. A műalkotás egy nyelvileg teremtett világ, amely többé-kevésbé közvetlen utalásokat tartalmaz arra a külső világra nézve, amelyben szerzője megalkotta. S amikor a XX. század végének magyar olvasója Enyedi György széphistóriáját veszi kézbe, nemcsak egy elmúlt kor alkotását, hanem az azt körülvevő világot is visszahozza a századok homályából.

A Káldos János gondozásában megjelent szöveg a XVI. századi érzés- és gondolatvilágba nyújt betekintést. A bevezető tanulmányban Káldos rámutat arra, hogy három kritikai kiadás után miért tartotta szükségesnek a széphis-

tória szövegtörténetével kapcsolatos ismeretek összegezését. Egyrészt maga a történet, mint az egyik legnépszerűbb magyar széphistória, másrészt a szerző személye iránti érdeklődés indokolja ezt az újabb kiadást.

Enyedi György (1555–1597) az egyik legnagyobb XVI. századi életművet hagyta ránk, s két alkotása, a Gismunda-történet fordítása és az *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti...* nemcsak magyar földön, hanem Európa-szerte ismert volt. Nagyenyeden született, nemesi család sarja volt. Enyeden kezdte iskolai tanulmányait, itt tanította többek között Hunyadi Demeter, a későbbi unitárius püspök. Kolozsvárott tanult tovább.

1574-ben valószínűleg Bécsben tartózkodott, erre utal széphistóriájának akrosztichonja és kolofonja. Bécsből hazatérve iskolamesteri tisztséget töltött be a Sopron megyei Csepregben. Feltételezhetően tanítói tevékenysége idején adta ki saját pénzén Molnár Gergely *Elementa grammaticae Latinae...* című híres munkáját, nem tudni pontosan, hol. Molnár grammatikájának ez volt a harmadik kiadása, a kolozsvári (1556) és a krakkói (1570-es évek első fele) kiadás után.

A kolozsvári tanács és az erdélyi unitárius egyház támogatásával három és fél évig külföldön tanult, valószínűleg

1583 és 1586 vége vagy 1587 eleje között. Több mint másfél évig tanult Genfben, egy évig Padovában, majd egy évig Olaszország, Németország és Franciaország különböző városaiban.

Hazatérve a kolozsvári Unitárius Kollégium rektorává nevezték ki. Teológiát, dialektikát és feltehetően klasszikus nyelveket tanított. Rektori működése alatt megerősödött a Kollégium helyzete, a városi tanács és főúri támogatók segítettek anyagilag, s a tanárhiány gondja is megoldódott az 1590-es évek elejére.

Hunyadi Demeter halála (1592) után Enyedit választották az unitárius egyház szuperintendensévé. Neki köszönhetően visszaállt az unitárius egyházban a szervezeti egység, amely Dávid Ferenc halálával bomlott föl, amikor is az „adorandista” (Jézust imádó és segítségül hívó) és a „nonadorandista” irányzat közötti ellentét megosztotta az erdélyi unitárius egyházat, s az alföldi, a bánási és a dunántúli területek elszakadtak az erdélyi egyháztól. Fontos szerepet játszott Enyedi a megerősödő ellenreformációval szemben vívott harcban is. Ezt bizonyítja több mint 200 prédikációja, valamint két, kéziratban is megmaradt vitairata (egyik a katolikus Cserényi Mihállyal, másik az unitáriusból reformátussá, majd katolikussá vált Szilvási Jánossal folytatott vita).

Életének főműve az *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet*. Ebben azokat a bibliai helyeket igyekezett megcáfolni, amelyekre ellenfelei a Szentháromság tanát alapozták. Műve 1598-ban jelent meg Kolozsvárott, Heltai nyomdájában, Toroczkai Máté unitárius püspök gondozásában. Ez a mű vált Európa-szerte az erdélyi unitarizmus legismertebb kritikai bibliamagyarzatává. Rövid időn belül Nyugaton is elterjedt és terjedelmes vitairadalom megszületését eredményezte. Toroczkai Máté fordításában magyarul is megjelent 1619-ben Kolozsvárott.

Enyedi György másik legismertebb munkája Gismunda és Gisquardus története, amely eredetileg Boccaccio *Dekameronjának* egyik novellája (a 4. nap első története). E novella Enyedi korában egész Európában ismert volt, s elterjedésében fontos szerepet játszottak a különféle humanista fordítások. Első ízben Leonardo Bruni fordította latinra 1438-ban. Legnagyobb hatása a Philippus Beroaldus verses latin átültetésének volt, ezt használta forrásként Enyedi György is. Beroaldus fordítását többször kiadták a XV. és XVI. században.

Enyedi széphistóriává dolgozta át a történetet. A műfaj megválasztása nem véletlen, hiszen a XVI. század legkedveltebb műfaja a históriás ének, amely magába foglalja a történeti énekeket, a széphistóriákat és a vallásos históriákat. A széphistória szórakoztató jellegű novellisztikus verses műfaj, tárgyköre profán és témája a szerelem. A szónak abban a korban még nem volt műszoí értelme, a „szép” csak jelzőként szerepelt, amellyel a szerző ajánlotta históriáját, s később terjedt el a „széphistória” műszóként.

A históriás ének az írásbeliség terméke, de nem csak írásban, hanem szóbeli közvetítéssel is terjedt. Kezdetben dallam kísérte, majd írásban, illetve nyomtatásban terjesztett olvasmányszöveggé elszakadt a dallamtól, s egyre nagyobb hangsúlyt kapott a műfaj nyelvi és formai szépségének gazdagítása. Az irodalmi nyelv pallérozása mellett az európai irodalom magyar nyelvű közvetítésében is

nagyon fontos szerepe volt a históriás éneknek, ugyanis e műfaj kétharmad része idegen prózai, drámai és lírai alkotásokból való átdolgozás.

Az 1570-es évekig a bibliai és történeti énekek domináltak e műfajt, majd a XVI. század utolsó harmadában a széphistória vált uralkodóvá. Boccaccio novellái közül négyet alakítottak át széphistóriává magyar földön: Voltér és Grizeldisz történetét Istvánfi Pál (1539), Titus és Gisippus esetét Szegedi Veres Gáspár (1577), Gismunda és Gisquardus históriáját Enyedi György (1574) és a Vitéz Franciscóról szóló novellát valószínűleg Ráskai Gáspár (1552) fordította magyarra.

A XVI. század végi és a XVII. század eleji magyar szerelmi témájú irodalom szoros kapcsolatban állt a korabeli európai irodalommal, de a hasonlóságok ellenére sok, attól eltérő vonást is mutatott. Az eltérés legfőbb okai egyrészt a magyar hagyományban, másrészt a reformáció hatásában keresendők. Az európai irodalomtól eltérően a magyar irodalomban még az érett reneszánsz idején is tovább él a „vitéz” eszménye, amely a középkori lovageszménnyel rokonítható. Abban is eltérés figyelhető meg, hogy magyar földön a reformáció háttérbe szorította a világi témát, még mielőtt kialakulhatott volna egy anyanyelvű, humanista világi költészet. S ugyancsak a reformáció hatására a világi tematikában a szórakoztató szándék ellenére rendkívül hangsúlyosak az erkölcsi kérdések.

Az egyház többször panaszt emelt a novellisztikus és mesés tárgyú széphistóriák ellen, mivel a világi szerzők egyre profánabb területekről választották témáikat. Ennek ellenére a históriás ének, mint műfaj, termékeny hatást gyakorolt a prédikátor-szerzőkre is, akik ennek mintájára szedték versbe a bibliai történeteket. A prédikátor-szerzőknél a történet többnyire csak ürügy az erkölcsnevelő tanítások kifejtésére. Humanista műveltségüknél fogva ezek a szerzők is feldolgoztak profánabb témákat, de náluk a hangsúly mindig a moralizáló, oktató célon volt.

A XVI. század hetvenes-nyolcvanas éveinek széphistóriáiban kétféle szerelem-kép jelenik meg: a művek egy csoportja az érzés születését, virágzását és általában tragikus végét ábrázolja. A szerelem leírása ezekben rendkívül igényes, de az érzést magát pusztító voltában mutatja meg a szerző, s elítéli. A kor divatjának megfelelően antikmitológiai motívumok épülnek be a művekbe, például Páris és Heléna története, de Heléna a magyar széphistóriákban elveszti antikmitikus vonásait, s a házasságtörő asszony megtettesítőjévé válik. A széphistóriáknak egy másik csoportja a szerelmet az Istennek tetsző házasság szemszögéből ábrázolja. Itt már nem a szerelem leírása a lényeges, hanem az erkölcsi kérdések. A szerzők a szülők felelősségét hangsúlyozzák a gyermekek Istennek tetsző házasságra való irányításában, s a humanista felfogásnak megfelelően könyörtelenül ostromozzák az érdekházasságot. A XVI. és a XVII. század fordulóján egyre több olyan széphistória születik, amelyben az erényes, önmegtartóztató, állhatatos és testiséget nélkülöző szerelem eszménye jelenik meg. A kor valláserkölcse az ilyen szerelmet tartotta a jó házasság alapjának.

Enyedi széphistóriája a második csoportba sorolható. A történet röviden arról szól, hogy Tancredus olasz király egyetlen lányát, a szép Gismundát férjhez adja Ardea új uralkodójához, és mivel a férj nemsokára meghal, Gis-

munda visszatér atyja udvarába és örök özvegységet fogad. A szerző humanista felfogását igazolja a következő, ízes magyar nyelven megfogalmazott gondolat: „Ilyen esküvés-
sét atyja jóvalla, / Ifjúságnak lángját meg nem gondolja, /
Hogy férfitől asszonyember búcsúja, / Eh farkasnak mint
báránnytól elállta.” Ezzel előrevetíti, ami bekövetkezik:
Gismunda és Gisquardus, atyjának jó erkölcsű, szegény
származású főkancellárja egymásba szeretnek. Tancredus,
fölfedezve a fiatalok kapcsolatát, Gisquardust elfogatja és
megöleti, s szívének elküldi lányának, aki fájdmában meg-
mérgezi magát. Tancredus, megbánva tettét, egy koporsó-
ban temeti el a szerelmeseket.

Enyedi műve humanista gondolatvilágával kiemelkedik
ama korabeli széphistóriák közül, amelyekben a szerelem
célja az Istennek tetsző házasság. Elismeri a szerelem
jogosságát, gyönyörködtetőnek ábrázolja, és antik-mitoló-
giai példákkal igazolja az érzés szépségét, felemelő voltát.
A szerelem nála is végzetes, romlásba döntő hatalom, de
nem vak erő, amely az emberek szándéka ellenére érvé-
nyesül. A szerelem vágya emberi mivoltunk természetes
hozzátartozója, amely csak akkor válik pusztítóvá, ha
természetellenes akadályokba ütközik, mint amilyen az
özvegyi fogadalom vagy a rangkülönbség. A titkos viszony
Enyedinél is bűn, de a széphistória erkölcsi rendjében az
apa kapzsisága és gögőssége a legnagyobb vétek. Tancre-
dus tehát vétkezik, amikor nem számol az emberi termé-
szettel, s emiatt a szerelmesek kénytelenek titokban talál-
kozni, s újra vétkezik, amikor a származás szerinti nemes-
séget minden egyéni tulajdonságnál fontosabbnak tartja, s
Gisquardust meggyűlöli, mihelyt fölmerül annak a lehető-
sége, hogy az trónörökösévé válhat.

Tancredus első vétkével kapcsolatban Enyedi így inti az
apákat: „Ifjak közt ha látod az szeretetet, / Féneképpen,
kérlek, ne rettentsed, / Szeretnek dúhi mert nagyot tétet, /
Isten szerént házasságra sőt intsed.” A származás szerinti
nemesség felmagasztalásáról így szól: „Bolondságnak
mondom azzal kérkedni, / Eleinknek jelével dücsöködni, /
Jó erkölccsel semmit bizonyítani, / Nemességnek nyom-
dokit nem követni.” Az egyéni érdemeket, a tudást és a jó
erkölcsöt mindennél fontosabb értéknek tartja, s ez a fel-
fogás egybecseng prédikációinak ama vonulatával, amely-
ben elítéli a vagyonért, címekért való felekezeti áttérést.
Hiszen a vagyon mulandó, csak az erkölcsi és szellemi gaz-
dagság biztosíthat múlhatatlan nemességet az embernek.

Káldos János számba veszi a széphistória 6 kéziratát és
15 nyomtatott kiadását, s ezek között kívánja megtalálni
azt a szöveget, amely a szerző eredetijét leginkább megkö-
zelíti. Az alapszöveg megtalálása nem könnyű feladat,
mivel olyan műről van szó, amelynek nincs a szerzőtől
származó autográf példánya. Heinrich Arnold és Dézsi
Lajos egyértelműen a Kolozsvárott 1582-ben megjelent
nyomtatott kiadást tekintette alapszövegnek. Fölmerült

ugyan egy ezt megelőző kiadás lehetősége is, de ez nem
bizonyított. Bod Péter említi, hogy a széphistória 1577-ben
Debrecenben megjelent. Dézsi Lajos feltételez egy ennél is
korábbi kolozsvári kiadást. Végül Varjas Béla 1938-ban
megtalálta a széphistória 1577-es debreceni kiadását a
Teleki Tékában, s ennek a címlapján szerepel a „nunc
primum” felirat. Varjas filológiailag megvizsgálta a debre-
ceni és a kolozsvári kiadás szövegét, s megállapította, hogy
az utóbbi átdolgozás, amelynek szerzője nem Enyedi.

Káldos valamennyi variáns figyelembevételével megki-
sérli rekonstruálni a szöveg történetét. Anélkül, hogy
bemutatnánk az általa végzett összehasonlító mikrofiloló-
giai vizsgálatot, amely a szakember számára rendkívül
tanulságos, legfontosabb következtetéseit szeretnénk is-
mertetni. A széphistória két fő változatát különbözteti meg,
amelyek között elsősorban terjedelmi, de szöveg-, stílus- és
szemléletbeli eltérés is mutatkozik. Az első, rövidebb
változat szövegei a széphistória legkorábbi ismert varián-
sai. Ezek szövege erősen romlott, ezért nem tekinthetők
alapszövegnek. Bebizonyítja, hogy létezett a széphistóriá-
nak egy hosszabb változata 1576 előtt, amelyről nincsenek
pontos adataink, de feltételezhető, hogy a második változat
valamelyik öse volt.

A második változat szövegeit két csoportra lehet osztá-
ni: az egyikből hiányzik az argumentum, de két részre van
osztva a vers, akárcsak a második szövegcsoporthoz. Az
első csoport szövegeit a „Második rész” című osztja kétfelé,
a második csoportéit, ugyanazon a helyen, egy prózai
betét. Az első csoport szövegei bizonyíthatóan a második
csoportból származnak.

Jelenlegi ismereteink szerint csak két variáns, a Széll
Farkas-kódexbeli kézirat (1630-as évek) és a Kolozsvárott
1582-ben nyomtatásban megjelent változat őrzi az argu-
mentumot, ezért az alapszöveget e kettő közül kell kivá-
lasztanunk. Mivel az előbbi tele van hibával, az utóbbit
tekinthetjük a széphistória alapszövegének.

A rendelkezésünkre álló szövegek egymáshoz való vi-
szonyának fölvázolása után Káldos arra a következtetésre
jut, hogy ma nem lehet kizárni egy, a debrecenit megelőző
kolozsvári kiadást, amelynek fölkutatása a jövő feladata.

Íme tehát egy széphistória, amely megszólítja a mai ma-
gyar olvasót, s olyan kérdéseket intéz hozzá, amelyeknek
egy részét már megválaszolták több mint négy évszázad
befogadói, más része pedig további kutatást, mélyebb
megértést igényel. S a művel folytatott párbeszéd egy
hatástörténeti folyamat része, amelyben a szöveg kimerít-
hetetlen jelentésgazdagsága lépésről lépésre mutatkozik
meg, s csakis azáltal marad élő, hogy minden kor olvasója
fölfedez benne valami újat, neki szólót, ha valóban nyíltan,
a megértés szándékával fordul hozzá.

Bodrogi Enikő

Katolikus misszionáriusok jelentései

*Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Edidit: István György Tóth. Roma–Budapest
1994. 459. lap. Bibliotheca Hungariae in Roma. Fontes 1.*

Tóth István György jól ismert név a magyar értelmiségi
és egyháztörténeti kutatások területéről. Az MTA Törté-
nettudományi Intézetének munkatársaként Benda Kálmán,

Jászay Gabriella és Kenéz Győző társaságában összegyű-
tötte és sajtó alá rendezte a *Moldvai csángó-magyar
okmánytár (1467–1706)* két vaskos kötetét. A mostani

könyve elé írt emléksorok („Verba docent, exempla trahunt. In memoriam Colomani Benda”) jelzik, hogy mesterének példája mélyen gyökeret vert lelkében, a história, a tudomány iránti elkötelezettség jegyében.

Bevezetőjének tanúsága szerint Benda Kálmán hívta fel figyelmét a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) levéltári anyagaira, ugyanakkor egész munkája során élvezte a Rómában dolgozó magyar és nem-magyar levéltárosok-kutatók támogatását. Forráskiadványa sem jelenhetett volna meg az olasz kormány és az Alexander von Humboldt (Bonn) ösztöndíj nélkül. A dolgok természetéből adódik, hogy – a Római Magyar Akadémia és a Ráday Gyűjtemény mellett – az MTA Történettudományi Intézete biztosította a megjelenést, de patrónusai közt szerepel a „Kulturális és történelmi emlékek feltárása, nyilvántartása és kiadása” program is.

Mindenesetre értelmes célra és érdemes kutatóra fordult a támogatás: ezt a gondolatot ébreszti bennünk, ha tanulmányozzuk Tóth István György újabb könyvét. Úgy érezzük, hogy jól megtanulta mesterétől „a forráskiadás szabályait”. Benyomásunk megalapozottságát igazolja az a kötetbe foglalt 27 magyarországi és 39 erdélyi jelentés a XVII. századból, amelyet római katolikus misszionáriusok készítettek.

Indulásképpen idézzük a szerzőt: „A misszionárius a 20. században elsősorban távolból érkezett papot jelent, aki négerok vagy indiánok között terjeszti a katolikus hitet. A 17. században azonban a katolikus egyház nemcsak távoli földrészekben tartott fent missziókat, hanem Európa számos országában is térítettek misszionáriusok: a protestáns Angliában és Hollandiában éppúgy működtek, mint a török birodalomban vagy akár Itáliában, az ott élő albánok és görögök között. A 17. században Magyarország is elsősorú missziós területnek számított.” (A helytálló megállapításban csupán a „misszionárius” fogalom jelenkori leszűkítését kifogásolhatjuk, hiszen századunkban nem-katolikus hittérítők is dolgoznak, így például a református Babos Sándor Mandzsúriában, de sokan mások is.)

A mű forrásanyagával betekintést nyújt a reformációtól és ellenreformációtól visszhangzó 17. század katolikus misszionáriusainak munkájába, s így szervesen illeszkedik történelmünk és egyháztörténelmünk folyamatába. Abból mi itt elsősorban az erdélyi vonatkozásokat érintjük.

Kétségtelen, hogy akkoriban, a reformáció nyomában, a lutheránus, református és unitárius vallás elterjedésével a katolikus egyház pozíciói erősen meggyengültek Erdélyben. Ahogyan az erdélyi piarista professzor, Biró Vencel írta: „Kevés volt a pásztor, szerteszedt a nyáj...” A katolikus egyház javait szekularizálták, püspöksége megszűnt, templomainak java részét elvették, a jezsuitákat ismételen elűldözték, alig voltak iskoláik, erősen leszűkült a papképzés, a kiadási lehetőségek összeomlottak, a katolikusok száma erősen összezsugorodott, a hívek sokhelyütt nem béráltak, nem gyóntak, nem volt, aki a gyermekeket keresztelje, sok templom nem volt felszentelve. Sok bajt okozott, hogy az egyházszerkezet kereteinek gyengülésével az egyháziak erkölcsi is erősen megromlottak: többen botrányos életet folytattak, elhatalmasodott az iszákosság, kocsmatartás, anyagiaskodás, egyházi javak eltulajdonítása, terjedt a papi nőtlenség semmibevétele.

Ilyen körülmények között nem volt meglepő, hogy a világiak között eluralkodott a válás és újraraházasodás, s ha ezzel az egyházi vezetők szembe fordultak, a megtévedtek más hitre tértek át.

Noha valamennyire stabilizálódott, a katolikus egyház helyzete a XVII. század közepén sem volt rózsás Erdélyben. Ügyeit Bethlen Gábor óta vikárius, püspöki helynök vezette, templomai egy részét visszakapta, iskoláinak száma lassan növekedett, a papok mellett szerzetesek is dolgoztak a térítésen-visszatérítésen, de még nagyon sok volt a gond. A helyzet megváltoztatásában fontos szerepe volt a XV. Gergely által alapított Hitterjesztés Szent Kongregációjának. Irányításával misszionáriusok érkeztek Magyarországra és Erdélybe, és mentették, ami még menthető volt.

Elsősorú fontosságú feladatuknak az egyházszerkező munkát tekintették. Ennek rendjén az érkezők „öréseket” alakítottak, számba vették a híveket, és kolostorokat alapítottak. A ferencesek a régebbi csíksomlyói mellett Mikházán, Szárhegyen, Tövisen és Fehéregyházán létesítettek kolostort, míg a jezsuiták Kolozsmonostoron újjászervezték rendházukat, s valamennyien azon voltak, hogy orvosolják a plébániák paphiányát és erősítsék a hívek lelki gondozását. Erre annál nagyobb szükség volt, mert Erdélyben olyan katolikusokat is találtak, akik 70–80 éves koruk ellenére sohasem gyóntak és sok volt a meg nem keresztelt gyermek, sőt felnőtt is. A hagyományos katolikus vidékek (Csík, Gyergyó, Kászon) még jobban megszárdultak, másutt erősödött egyházuk befolyása (Udvarhelyszék, Kolozs vármegye stb.). Történt ez annak ellenére, hogy az ide küldött bosnyák, olasz és dalmát ferencesek – mint az csángó földön is történt – komoly villongásokba keveredtek erdélyi magyar társaikkal. Az idegenből érkezett misszionáriusok szerepe nem volt jelentéktelen a katolikus egyház életében, de számos hátránnyal járt: nem ismerték az itteni viszonyokat, a nép nyelvét és szokásait, ami munkájukat nagyon hátráltatta. Azért meggondolkoztató, amit Lippay György esztergomi érsek 1665-ben az idegen hittérítők erdélyi kártevéséről ír. Noha ő már csak hatásköri okokból sem lelkesedett a Kongregáció által küldött misszionáriusokért, jelentésében vitathatatlanul munkájuk számos fogyatékoságára világított rá. Nagyon jó gondolat volt a Függelékben (*Appendix*) lévő kérdőpontok közlése: azért, hogy a szerzetesek jelentései minél konkrétebbek legyenek, a Kongregáció 90 kérdőpontra adandó válasza kötelezte őket.

De nemcsak egyháztörténelmi szempontból jelentős a kiadvány: számos művelődéstörténelmi adatot is szolgáltat, különösen az iskolázás területéről. A katolicizmus erdélyi hanyatlása idején különösen fontos volt, hogy a jezsuiták újjáépítették és szervezték hagyományos iskoláikat, így például a kolozsmonostorit. A ferencesek régebbi és újonnan alapított iskoláiban szintén folyt oktatómunka, éppúgy, mint a plébániái iskolákban. Érdekes a ferences Francesco Leone de Modica számbavétele az erdélyi katolikus iskolákról. Szerinte 1638-ban Kolozsmonostoron 140, Gyulafehérváron és Karánsebesen kb. 50–50, Kisfenesen pedig 20 diák tanult, de minden főúri udvarban és székelyföldi plébánián működött alsófokú iskola 15–20 tanulóval. A tanulók létszáma a 17. századi Erdélyben növekedőben lehetett, mert Modesto a Róma olasz feren-

ces 1651–1652 körül három kolozsvári katolikus iskolamester keze alatt 50–60 diákról beszél, Gyulafehérváron közel 100-ról, Csíksomlyón 80-ról, Mikházán pedig 40 tanulóval. Ha nem is olyan sokan, mint a protestánsok esetében, de az erdélyi katolikusok közül is mentek diákok külföldi peregrinációra. Az egyházi központok mellett kisebb-nagyobb könyvtárak működtek. Figyelemreméltó az idegen szerzetesek megfigyelése a latin nyelv erdélyi elterjedéséről: eszerint a latint nemcsak a papok, szerzetesek, értelmiségiek ismerték, hanem a nemesek és katonák is érintkezési eszközként használták.

A katolikus vallás Erdélyben recepta religio volt ugyan, de a protestáns fejedelmi abszolútizmus rendszere eléggé mellőzte, adott esetben elnyomta azt. Az erdélyi katolikus püspök nem volt ugyan az országban, de Bethlen Gábor kora óta működő vikárius igyekezett az egyházszerkezetet vezetni és összetartani. Egyébként a forrásokból kitetszően az erdélyi fejedelmek a XVII. században néha türelemmel, máskor türelmetlenséggel viseltettek a katolikusok iránt.

A hozzánk érkezett misszionáriusok számba vették a rájuk bízott nyájat, a hívek számát, máskor a provincia általános leírását is nyújtják, egyes vidékekről-városokról közölnek adatokat. Számbavételükkel számunkra fontos statisztikai, demográfiai adatokat szolgáltatnak, így mikor Damokos Kázmér ferences 1657-ben azt írja, hogy Erdély lakosságának egyharmada szász, egyharmada román és egyharmada magyar (a székelyekről külön nem beszél). A katolikusok arányát az egész magyar népesség negyedére teszi, Csíkban pedig 20 000 katolikust emleget. Megjegy-

zendő azonban, hogy mindez becslés és nem összeírás eredménye. Igen fontos, hogy 1668-ból és 1670-ből a székely székek plébániáiban élő hívekről pontos adatokat közölnek. A jelentések alapján Tóth István György bevezetőjében összesítő táblázatokban számol be a székely székek vizsgálatának eredményeiről, a katolikusok számának alakulásáról. Táblázatai nemcsak egyháztörténeti szempontból fontosak, hanem általános történeti szempontból is, mert még egyszer érzékeltetik az 1658–1662 közötti idegen dúlások áldatlan demográfiai következményeit, a székelyföldi katolikusok számának visszaesését, amiből következtetni lehet a magyar lakosság súlyos pusztulására.

De a jól informált szerző nemcsak a számok világában, hanem egész bevezetőjében kitűnően eligazít Erdély változatos vallási világában. Minden lényeges kérdést felvet és tárgyal, egyben értékeli, és segít, hogy forrásai beépüljenek az általános és sajátos fejlődésvonalakba. Művének használhatóságát növeli, hogy a latin és olasz nyelvű jelentéseket magyar és német tartalmi összefoglaló előzi meg és bőséges jegyzetanyag kíséri. Háttér *Index* (hely-, név- és tárgymutató) található (ami egyébként helynevek tekintetében még bővíthető volna). Van bőséges bibliográfiája és helynévazonosítója (*Concordantia nominum locorum*). Nemzetközi kitekintését biztosítja, hogy a könyvet nemcsak magyar, hanem német és olasz tartalomjegyzék zárja.

Mindent összevéve: Tóth István György forráskiadványa a történettudomány nyeresége.

Csetri Elek

A Kájoni-kódex teljes kiadásban

Codex Caioni saeculi XVII. (Musicalia Danubiana 14a, 14b^x, 14b^{xx}.) Edited by Saviana Diamandi and Ágnes Papp. Uniunea Compozitorilor și Muzicologilor din România – Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet. București 1993, Bp. 1994. 548, 396 és 397–900 lap

Tizennegyedik kötetéhez érkezett a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének forráskiadványa, a *Musicalia Danubiana*. Amint a sorozat címe is jelzi, célja a Duna menti zenekultúrák jelentősebb forrásaik megjelentetése, közkinccsé tétele. Az első tizenkét kötetben (a tizenharmadik helye kitöltésre vár) a 14. századtól kezdve a 19-ig terjedő anyaggal találkozunk (*Esztergomi Missale, Esztergomi Graduál, Eperjesi Graduál, Vietoris-kódex, Magyar Tántzok*, illetve Joseph Bengraf, Valentin Deppisch, Georg Druschetzky, Esterházy Pál, Istvánffy Benedek, Andreas Rauch és Zacharias Zarewutius, egy-egy kötete). Ezek után került sor a 17. századból származó Kájoni-kódexre – háromkötetnyi terjedelemben.

A szóban forgó *Kájoni-kódex* a Román Zeneszerzők és Zenetudósok Szövetségének közreműködésével látott napvilágot. E jelentős munkára két fiatal tudós vállalkozott: Saviana Diamandi a román, Papp Ágnes a magyar zenetudomány képviselőjében. Diamandinak nem tudunk korábbi zenetudományi munkájáról. Papp Ágnes úgyszólván családi örökségként hozta magával Kájoni iránti érdeklődését és tiszteletét. Édesapja, dr. Papp Géza még csíkszeredai zenetanár korában találkozott a Kájoni-

anyaggal, s akkor az *Organo Missale* tematikus katalógusát jelentette meg (1942). A *Musicalia Danubiana* fennebb említett *Magyar Tántzok* (1784–1810) c. kötetében kétszázharmincnél több darabot tett közzé (1986).

Saviana Diamandi a faksimilé-anyag gondozója, Papp Ágnes a másik két kötetben közölt átírároké; tanulmányokkal mindketten jelen vannak a kiadásban. A két kiadó-fórumot dr. Octavian Lazár Cosma és dr. Dobszay László képviseli egy-egy előszóval. A kötetekben közölt tanulmányokból az olvasó részletes képet alkothat magának a kódex másolóról (Seregély Mátyás és Kájoni János), a kódex történetéről, felosztásáról. A gazdag anyagban való tájékozódást gondosan összeállított mutatók könnyítik meg (zenei műfajok, bejegyzések, kelezések, helységek, címek és szerzők, illetve az anyag csoportosítása lejegyzők szerint). Alapos körültekintésről tanúskodik a bibliográfia, mely a kódex anyagából származó régebbi és újabb kiadások mellett számon tartja könyvek és tanulmányok hosszú sorát is.

A bevezetők és tanulmányok három nyelven: magyarul, románul és angolul (az első kötetben román–magyar–angol sorrendben) olvashatók. Három változatban szerepel a kiadvány címe is: *Kájoni-kódex, Codicele Căianu,*

Caioni Codex. A névhasználatot illetőleg a forrásokban a *Joannes Kajoni*, *Kajoni P. Frater Janos*, másokban *Kajoni de Kūs Kajon* olvasható. A *Căianu*-változatot George Simonis használta először 1936-ban a zenetudományban, s ezt az anakronisztikus névváltozatot használja e kiadvány is a román nyelvű szövegekben. Hasonlóan anakronisztikus a kiadvány címében a *Caioni*-változat; ezt Marțian Negrea alkotta 1940-ben. Az első kötet eredetiben, tabulatúras lejegyzésben való tanulmányozás lehetőségét nyújtja, a második és harmadik a kódex anyagát mai hangjegyzésben teszi hozzáférhetővé a zenetudomány, illetőleg az előadóművészet számára. Az átírás módjáról, tudományos szintjéről a sokoldalú apparátus tanúskodik (általános megjegyzések szakvonatkozásokkal, köztük a tabulatúra-írás is). Külön ki kell emelnünk a Kájoni által szerkesztett repertoár stilisztikai jegyeiről, valamint a Kájoni szerzette művekről (illetőleg a feltételezeten tőle származó darabokról) szóló pontokat.

Igen gazdagon árnyalt kép rajzolódik ki a kódex anyagáról. A lejegyzők szerinti csoportosításból kiderül, hogy a kódex mintegy harmada származik Seregély Mátyástól, a többi Kájontól (néhány darab mindkettőjük nevéhez kapcsolódik).

Lényegében két nagy kategóriát különböztetünk meg:

a) Egyházi zenét (motetták, misetételek, illetve teljes misék, litániák, egyházi „koncertek”, valamint ún. uzuális egyházzene rétegei) és

b) világi zenét (önálló, tisztán hangszeres tételek, a barokk szellemében az ún. számozott basszus technikájával rögzítve; közép- és nyugat-európai hangszeres táncdarabok, Kájoni által lejegyzett magyar, román és cigány népdalok, valamint vokális-hangszeres világi dalok).

Hírügynökségi beszámolók, rövid írások értesítették az olvasóközönséget a *Kájoni-kódex* megjelenéséről, s arról a bukaresti és budapesti tudományos ülészakról, melyen bukaresti, budapesti és csíkszeredai kutatók előadásai hangzottak el.

Az itthoni sajtóvisszhangból a bukaresti *Viața muzicală* két rövid írását idézhetjük Cristina Sârbu és Oltean Șerban-Pârâu tollából (1994. 103. és 106. sz.). Barabás István A Hét (28.sz.), Ferencz Zsuzsa az Erdélyi Napló (31. sz.) hasábjain szövegezték az eseményekről. Legrészletesebben László Ferenc foglalkozott a kiadvánnyal; dolgozatát Horváth Andor sorai vezették be (Kelet-Nyugat, 7. sz.). A szakirodalom minden bizonnyal tudományos szempontok érvényesítésével elemzi és értékeli majd e nem mindennapi kiadványt.

A zenetudomány és előadóművészet a kódexből eddig elsősorban azt az anyagot hasznosította, melyet Seprődi János kolozsvári tanár tett közzé 1909-ben (újra közölve 1974-ben). Ezt gazdagította magyar vonatkozásokkal Szabolcsi Bence. George Simonis faksimilékkel segített a kódex tartalmi vonatkozásait teljesebbé tenni (1936), Marțian Negrea pedig a román népzenei anyaggal kapcsolatban bővítette ismereteinket (1940). A kódex hozzáférhetetlen volta miatt a második világháború utáni munkák mindössze a korábbi anyagra alapozhattak (Romeo Ghircioașiu, Octavian Lazăr Cosma, Gheorghe Ciobanu, Vasile Mocanu).

Csak ezt az anyagot szólaltathatták meg az előadók és mindössze ezt gyümölcsöztethették azok a zenészek is, akik a *Kájoni-kódex*ből merítettek zeneműveik számára (Siklós Albert, Farkas Ferenc, Eisikovits Mihály, Bács Lajos, Doru Popovici, Szabó Csaba, Szegő Péter, Constantin Râpă).

E kiadvány révén most már minden érdeklődőnek a teljes anyag áll rendelkezésére. Így a megszólaltatható, vagy további összehasonlítást és feldolgozást kínáló darabok száma tizenegyszeresére növekedett.

Hálásak lehetünk Muckenhaupt Erzsébet és János Pál csíkszeredai muzeológusoknak, akik az 1985-ös újralfedezésük az egyetemes kultúra számára megmentették és művelődési életünkbe visszahozták ezt a felbecsülhetetlen értékű gyűjteményt.

Benkő András

Erdély restitúciója

Köpeczi Béla: Restitutio Transylvaniae 1712. B. 1993. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar. Román Filológiai Tanszék. Bp. 1993. 92 lap = Encyclopaedia Transylvanica

Az *Encyclopaedia Transylvanica* sorozatban megjelent kötetet a szerző Erdély története egyik legproblematicusabb szakaszának szenteli. *Kísérlet az erdélyi fejedelemség visszaállítására* című tanulmányában, a kötet első fejezetében vizsgálat alá veszi az országrész fejlődésének főbb vonásait. Utal az etnikai és társadalmi sokféleségből eredő sajátosságokra, ezek következményeire és hatására. Rövidre fogva, de világosan mutatja be azt a folyamatot, amely a XVI. század közepétől, az erdélyi fejedelemség megalakulásától a XVIII. század elejéig, a Habsburgok uralmának konszolidálásáig megy végbe a Kárpát-medencében.

Vizsgálódása fókuszában a Habsburg-török-erdélyi politikai háromszög erőinek egymáshoz való viszonyulása és egymásra való hatása áll. Jelzi, hogy jóllehet az erdélyi

fejedelmek tudomásul vették a török függést, de „Valahányszor Bécs kísérletet tett a török visszaszorítására, mindenkor számíthatott az erdélyi fejedelmekre is, akik természetesen érdekeltek voltak Magyarország felszabadításában. Kiderült azonban, hogy a keresztény szolidaritás gondolata nem volt elég az európai erők összefogására, és csaknem másfél évszázadig a császár képtelen volt győzelemre vinni a felszabadítás ügyét.”

Ez a másfél század Erdély történetének „hőskora”-ként vonult be a történelembe. Sokat ígérők Báthori István uralmának évei, hogy majd a századfordulón az ún. Bastakorszak következék. Szinte csodával határos, hogy a nagy romlást a Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György uralma által félmjelzett időszak követte. Erre jellemző a bölcs bel- és külpolitikai, az európai színvonalú

gazdasági koncepció és kulturális kitekintés; mindezek a kis országot az európai tényezők sorába emelték.

A tanulmány a továbbiakban elemzi a XVII. század közepével, II. Rákóczi György meggondolatlan lengyelországi hadjáratával bekövetkező fordulatot Erdély életében, amely Apafi Mihály uralmával a fejedelemség történetének végéhez vezet. A szerző kiemeli, hogy a Bécs 1683. évi ostromával kezdődő osztrák–török háborúk eredményeként kezdődött a Habsburg-birodalom keleti terjeszkedésének és konszolidálódásának időszaka. Bekövetkezett az a folyamat, amelynek eredményeként – Pierre Chaunu francia történész véleménye szerint – az Atlanti Európa kiterjedt keleti irányba, s a földrész tetemes hányada bekapcsolódott az európai vérkeringésbe. A deszpotikus török rendszer pedig végérvényesen csődöt mondott az európai civilizációval vívott harcában.

A szerző szakavatott tollal vázolja fel a Habsburg–török küzdelemként ismert változások folyamatát, amely hosszú időre meghatározta Délkelet-Európa sorsát. A vázolt képsort a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc problematikája zárja, mikor a szatmári béke után beállott a Habsburg-uralom kora.

A tanulmány utolsó része kevésbé ismert adatokat szolgáltat Rákóczi diplomatájának, Klement János Mihálynak arra irányuló intenzív tevékenységéről, hogy Erdély és Rákóczi ügyének megnyerje az angol és holland udvarok jóindulatát, valamint a soron következő béketárgyalások alkalmával Franciaország hathatós támogatását. Az európai politikai viszonyok azonban nem kedveztek ezen erőfeszítéseknek, s „az önálló Erdély ügye így lekerült az európai politika napirendjéről, s jöllehet még időnként

visszatér, de kevesebb eséllyel, mint a spanyol örökösödési háborút befejező békekötések idején”.

A könyv második része Klement János Mihály *Az erdélyi fejedelemség jogainak levezetése 1712* című röpiratát tartalmazza. A röpirat Benda Kálmán fordításában már megjelent 1970-ben *A Rákóczi-szabadságharc és Európa* című kötetben. Ebben Klement jogi alapot igyekezett teremteni azokhoz a diplomáciai erőfeszítésekhez, amelyeknek célja kimutatni az erdélyi fejedelemség szuverenitását a bécsi törekvésekkel szemben. Elemzi a bécsi udvar és az erdélyi fejedelemség között létrejött szerződéseket, kiemelve, hogy Bécs erőszakkal forgatta ki az erdélyieket természetes jogaikból. Bizonyítani igyekszik, hogy „ez az erőszak semmiféle törvényes jogot nem ad az Ausztriai-háznak a rajtuk való uralkodásra. Sőt éppen ellenkezőleg, az ő oldalukon áll a nemzetközi jog és a természeti jog.”

Klement a továbbiakban jogi és történelmi érvekkel próbálja igazolni, hogy a Rákóczi-szabadságharc összhangban volt a népek természetes jogával, mivel „a népnek mindig joga van szembeszállnia az ehhez hasonló elnyomással és visszaszerezni ősi jogait, amikor erre kedvező alkalom nyílik”. Ez esetben Klement megkísérelte a Hugo Grotius vallotta tétel kiterjesztését a Habsburg-ellenes harc jogosságának igazolására.

Köpeczi Béla két tanulmánya francia nyelven is megtalálható a kötetben.

Hangsúlyozni szeretnők a kiadvány mintaszerű tudományos apparátusát. A gondos és pontos tájékoztató jegyzetek eligazítanak a jelenségek értelmezésében, valamint a történelmi folyamatok megértésében.

Magyarai András

Két könyv két régi könyvtárról

1. Boros István: *A Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtár*. Balassi Kiadó. Bp. 1994. 79 lap + 15 színes tábla. 2. György Lajos: *A Kolozsvári Római Katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948*. Argumentum. Bp. 1994. 204 lap

Az a több mint embernyomnyi idő, amelyet könyvszerető emberként könyvtárak polcai között tölthettem el, arra is rádöbbentett, miszerint az unos-untalan idézett szállóigét sokkal tágabb értelemben kell értelmezni; nemcsak a könyveknek és azok íróinak, hanem az őket őrző könyvesházaknak is megvan a maguk sorsa. Pályakezdetemet híres nagyváradi könyvtárak pusztulása árnyékolta be; ezeket úgy hordták szét a szemem láttára, hogy gyakorlatilag semmit sem tehettem a megmentésükre. Éveket dolgoztam Nagyenyeden a Bethlen Dokumentációs Könyvtárban, amelyet 1944 vészterhes napjaiban a szó szoros értelmében egyetlen könyvszerető ember, nevezetesen dr. Musnai László rektor-professzor, bátor kiállása mentett meg az 1849. január 9-én bekövetkezett pusztításnál is végzetesebb fordulattól. Mindezt azért kellett előrebocsátanom, hogy némiképp megindokoljam, miért kerültem annyira az önmagukban is lebilincselő két könyvtártörténetet átszövő személyes reminiscenciák hatása alá.

1. A Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtárról szóló példamutatón tömör ismertetés tulajdonképpen két nagy fejezetből áll csupán: az egyik a Könyvtár története (9–45. lap), a másik a Könyvtár jelenlegi állományának az ismertetése (47–76). Jöllehet a Duna menti Kalocsa térben

viszonylag távolabb esik tőlünk, a gyűjtemény hányatott sorsa és állománya mégis sok szállal kapcsolódik a mi tájegységünkhöz.

A középkori könyvtár magvát a Szent István-alapítású Székeskáptalan gyűjteménye alkotta. Ez a gazdag könyvtár, amely a XVI. század küszöbén már 300–400 kötetet számlált, a mohácsi vészt követő évtizedekben annyira szétszóródott, hogy mindmáig csak két ősnymtatvány került vissza eredeti helyére belőle. Ennek dacára a különböző oklevelekből, valamint jelentősebb európai könyvtárakba került kalocsai eredetű kódexekben olvasható possessor-bejegyzésekből fogalmat alkothatunk az alapítása óta virágzó egyházi és művelődési központ lüktető szellemi életéről a nyugati és a keleti – bizánci – kultúra találkozási vonalán. Egyébiránt ezek az adatok nézetem szerint közvetett támpontot kínálnak Gellért püspök egykori marosvári iskolájának jellegére vonatkozóan is, amely iránt újabban a román művelődéstörténet nem minden célzattól mentes érdeklődést tanúsít. Hasonlóképpen rendkívül tanulságos mindaz, amit Boros István a kalocsai kanonokok és érsek könyvszeretéről (bibliofilia) érvként felsorol. Többek között azt is megemlíti, hogy a szegény családból származó Váradi Péter, aki Vitéz János támogatásával

komoly humanista műveltséget szerzett és huszonegy évig volt Kalocsa érseke, hatalmas könyvtárat hordott össze, s ennek egyik kötete, Nicolaus de Lyra 1481-ben Nürnbergben kiadott bibliamagyarázata jelenleg a Román Akadémia kolozsvári Könyvtárának a birtokában van (14. l. és Jakó Zsigmond: MKvSz. 1958. 345–350).

A Könyvtár újabbkori történetében elhatároló jelentőségű mozzanatot jelentett, hogy br. Patachich Ádám – aki 1776-ban foglalta el Kalocsán az érseki széket –, miután az új érseki palota kifejezetten könyvtári célokra épített keleti szárnyában 1780-ban elhelyezte az eredetileg Nagyváradról elköltöztetett magánkönyvtárát, ezt 1784. június 18-án kelt ajándékozó levelében egyesítette a már meglévő Kalocsai Káptalani Könyvtárral. A régi erdélyi könyvesházak történetének megismerése szempontjából külön nyereség, hogy Boros István az ismertető szükre szabott keretéhez viszonyítva tág teret szentel az ún. Bibliotheca Patachichiana-nak. Nagy elődje alapvetését a szintén Nagyváradról jött Kollonitz László tetézte be. Az ő elévülhetetlen érdeme az, hogy a II. József által megszüntetett szerzetesrendek könyvtáraiból jelentős mennyiséget mentett meg, úgy hogy a possessorbejegyzések „segítenek körvonalazni a XVIII. századi szerzetesrendek könyvtárának állományát” (34). Patachich Ádám és Kollonitz László tervszerű gyűjtőtevékenysége (ez utóbbinak a tudós Katona István történész is a segítségére volt) döntő mód meghatározta a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár enciklopédikus jellegét és a gyűjtemény mindmáig maradáónak bizonyult dokumentáris értékét.

A XIX. század küszöbétől fogva ez a Könyvtár is osztozott a közép-európai főpapi könyvtárak sorsában, amelyek állományuk dinamikus fejlesztésében már nem képesek lépést tartani a világi (akadémiai, egyetemi stb.) közgyűjtemények gyarapodási ütemével. E tagadhatatlan lépéshátrány ellenére könyvtárosai áldozatos kitartása és nagyralátó érsekeinek gondoskodása folytán a könyvtár továbbra is elevenen ható kultúrtényező maradt. Werner Vencel könyvtáros (†1824) négy évtizeden át gondozta (ti. egy személyben könyvkötő is volt) és szakszerűen katalogizálta a könyveket. Az ő példáját követte – hogy legalább még egy nevet említsünk meg – a XX. században Winkler Pál tudós könyvtáros, aki a Nemzeti Múzeum osztályozási tervezete alapján az addigiaknál modernebb szempontú szakkatalógust fektetett fel. A könyvtárlátogató azt is megnyugvással veszi tudomásul, hogy 1990-től állami költségvetési támogatás segíti a könyvtár rendeltetés szerinti működését.

A könyvtártörténet e bármennyire is felületes ismertetéséből sem maradhat ki a szaktudósként is számottevő Haynald Lajos érsek szerepének a méltatása, aki némi római kerülővel került Erdély püspöki székéből Kalocsára, ti. az általa kezdeményezett könyvtárrendezésnek köszönhetően „a könyvtár állománya egységesebbé és áttekinthetőbbé vált”, s csupán a pénzühiány akadályozta meg abban, hogy a hagyatékokból való spontán gyarapodást egy tudományosan átgondolt szakfejlesztési program váltsa fel (38).

Az *állomány ismertetése* címet viselő fejezet már jelleghénél fogva is csak a tájékoztatás igényével készülhetett. A felsorolt kézirati ritkaságok között a mi szempontunkból hasznos lett volna az utóbbi évtizedekben ismételtén vitatott szerzőségű *Kalocsai román nyelvtan* is megemlí-

teni, viszont csak hálásak lehetünk azért, hogy Boros István külön kitér az Erdély történetére vonatkozó kéziratokra, valamint az érdekes szatmárnémeti vonatkozású iskolatörténeti adalékokra (Csausz István jegyzetei, 1810-es évekből származó vizsgatételek stb.).

A nyomtatványokról szóló információk között szemelgetve a mi számunkra főként az alábbiakat érdemes számon tartani: Patachich Ádám és Kollonitz László érsek sok szerzetesi könyvtárból származó ősnymtatványt vásárolt össze; a Főszékesegyházi Könyvtár birtokában harmincat meghaladó nyelven nyomtatott Biblia van, s bizonyára akad közöttük néhány érdekes possessor-beírású román kiadás is; a 722 kötetből álló térképgyűjtemény legrégebbi darabja a zsebatlasz, amelyet Johannes Honterus 1558-ban adott ki Zürichben; a schematizmus-gyűjtemény 4000 kötetből áll; a mi közgyűjteményeinkben bosszantóan foghíjas 18–20. századi naptárgyűjteményük pedig 237 sorozatot számlál. Az utóbbi két gyűjtemény izgatón érdekes helytörténeti adatokat rejtegethet számunkra is.

2. György Lajos posztumusz könyvtártörténeti munkája már borítólappal megdobogtatja a mai könyvszerető ember szívét, hisz az elmúlt közel félszázad leforgása alatt hány és hány magyar egyetemi hallgató, hazai vagy külföldi tudományos kutató töltekezhetett tudással abban a meghitt környezetben, amelyet az 1889–90-es években Csatt Sándor asztalosmester párját ritkító szakértelme és Zachér János könyvtárőr önzetlen ügyszeretete teremtett a II. emeletről akkortájt leköltöztetett Római Katolikus lyceumi könyvtár, majd pedig 1929-től Lyceum-könyvtár, végül pedig az I. számú Akadémiai Fiókkönyvtár nagy olvasótermében. György Lajos e könyvtárnak nemcsak tudós kutatója, hanem kerek két évtizeden keresztül „harcos” őrzője volt. Rendkívüli rendszerező erejével még a könyvállománynak a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárába történt 1975 utáni beolvasztása után is könnyen nyomon követhető módon rajta hagyta keze nyomát a gyűjteményen.

Könyvtártörténetének megejtő hitelességéhez azonban az a körülmény is hozzájárult, hogy dr. Sándor István (1907–1994) – a kiváló Jókai-kutató, irodalomtörténész és néprajztudós, aki a monográfiának ezt a végleges változatát is sajtó alá rendezte – egy emberöltőn keresztül féltő szeretettel gondozta sógorának ezt a kéziratát is. A budapesti Egyetemi Könyvtárban letétbe helyezett gépirati bevezetőjében elmondja, hogy György Lajos éveken keresztül magánlevelekben küldözgette el neki az egyes fejezettöredékeket, s ő a magyar főváros ostromát követő válságos hónapokban mintegy üdülésképp rakta össze e töredékekből a kötetet abban a reményben, hogy így sikerülni fog megmerítenie az elkallódástól. Feltehetőleg György Lajos is készített munkája véglegesítése előtt egy effajta „mozaikváltozatot”, amely akár a kézirati hagyatéka java részével került be a Gyulafehérvári Főegyházmege Levéltárába, akár a férje kiadatlan kéziratát féltő szeretettel őrző Margit néni személyesen adott volt át megőrzésre Jakó Zsigmondnak. Innen adódnak azok a szövegkihagyások, ill. apró változtatások is, amelyeket a *Művelődéstörténeti tanulmányok* II. kötetében (Buk. 1980) közölt fejezettöredékekben dr. Sándor István sérelmezett.

Nos, a monográfia végleges formája a könyvtártörténet megírásának parancsoló szükségességét megindokló és az erre irányuló addigi szórványos próbálkozásokat áttekintő *Bevezetést* követően két nagy fejezetet tartalmaz: *Jezsuita korszak (1579–1773)*, *Piarista korszak (1776–1948)*. A szerző természetesen mind a két részben világosan rendszerezett alfejezetekre osztotta mondanivalóját.

Rögtön az első alfejezet fontos adalékokkal szolgál, amennyiben a manapság már zömben hozzáférhetetlenné vált dokumentációval támasztja alá Jakó Klára *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604* (Szeged 1991) című kiadványát. Mindkettőjük dicséretére legyen mondva, feldolgozásuk olyannyira kiegészíti egymást, hogy a könyvtárnak ezzel a már-már végpusztulásba torkollott fejlődési szakaszával kapcsolatosan legfeljebb csak részletpontosságokat remélhetünk a jövőben. Alapvető voltára jellemző, hogy György Lajos meggyőző érvekkel vonja kétségbe dr. Baráth Bélának azt a feltételezését, miszerint a kolozsvári Református Kollégium Könyvtárában őrzött *Catalogus Bibliothecae Universitatis a Collegio Societ. Jesu Servatus...* című kéziratot a kolozsvári első jezsuita egyetem könyvtárának lajstromával lehetne azonosítani. Jóllehet a szerző már 1941-ben megjelent tanulmányában megfogalmazta fenntartásait, a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárának egyik túlbuzgó munkatársa egy nemzetközi kongresszuson bizonygatta a kérdéses katalógus hitelességét. A meddő vita végére Jakó Klára tett végképp pontot (vö. *i.m.* 32. és köv.).

Egyébiránt a három alfejezet adatbőségét lehetetlen matrözvizit módjára vázolni. Ha mégsem válik átrághatatlan kásahegygé az egész, az kizárólag annak köszönhető, hogy György Lajos lépten-nyomon be tudja vonni olvasóját a könyvtárosi munka rejtett szépségeibe. Példának okáért midőn a kolozsmonostori jezsuita könyvtár (1604–1693) állagának eredetét igyekeznek a könyvtáblákba ragasztott ex librisek alapján tisztázni, a régi possessorok megnevezéséhez a következő megjegyzést fűzi: „Nehéz valamennyi ex librist felsorolni, de annak sejtetésére, hogy egy-egy ilyen régi gyűjteményben mi minden verődött össze kiszámíthatatlan helyekről, részletezés nélkül megemlítjük...” (51–52) Az effajta elejtett megjegyzések önkéntelenül Anatole France-i reminiscenciákat keltenek bennünk, s arról győznek meg, hogy az íróként világhírűvé vált francia antikvárius György Lajosnál az európai műveltség veszélyeztetettségét mélységesen átélő kortársainak életérzése volt az elmúlt száz esztendőben.

Az első olvasásra talán pozitívista tudós szenvtelenséggel egymás alá rótt sorok mögül lankadatlan kutatói elhivatottság heve csap felénk: az évek során a polcok sűrűjéből kerekén 95 őnyomtatványt sikerült egy záros szekrénybe összehordania; irányítása alatt egyetemista munkatársaival 132 darab régi magyar könyvet (1711 előtti kiadást) azonosított és java részüket szakszerűen restauráltatta; ezek közül 10 darab unicum, 14 pedig egyetlen teljes példány.

Hasonlóképpen az ő fáradhatatlan könyvtárrendezői munkájának köszönhetően váltottott ennyire okadatolttá a *Piarista korszak* című rész is, amely időszak alatt a volt kolozsvári jezsuita Akadémia könyvtárának ismét eléggé

hányatott sors jutott osztályrészül, már csak azért is, mivel némelykor egyszerre több gazdája is volt. 1940. július 26-i évi jelentésében írta: „Rendezés közben nem rég az egyik szekrény alján egy halom latin és német nyelvű iratra bukkantam [...] a lyceumi könyvtár múltjára és működésére vonatkozó fontos régi ügyiratok, melyek a bécsi udvari kancellária, az erdélyi kir. főkormányshé, a cs. kir. közoktatásügyi minisztérium, az erdélyi cs. kir. helytartóság és az erdélyi püspök egykorú intézkedéseit tartalmazzák 1775-től 1870-ig” (148–149). (Az 1850-es évekből származó püspöki rendelkezések a bécsi hatóságokkal szemben intranszigen Haynald Lajos könyvtártudományi szakszerűségét dicsérik – a mi megjegyzésünk.) Ezek szerint némileg módosításra szorul Jakó Zsigmondnak a könyvtártörténet forrásaira vonatkozó jegyzete, s ugyanakkor jogos szorongással vetődik fel a kérdés, vajon ez az immár a maga nemében nélkülözhetetlen okmányköteg az államosítás után bekerült-e a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltárába?

Szemelgessünk néhány kevésbé ismert mozzanatot ebből a fejezetből is. A könyvtár időnként privilegizált helyzetet élvezett, ugyanis 1828-tól egyike lett a birodalom kötelezpéldányok gyűjtésére kijelölt könyvtárainak. Tanulságos tény, hogy a nyomdák akadozó beszolgáltatási kötelezettségének a gyarapodási naplók tanúsága szerint a balázsfalvi görög katolikus, illetve a nagyszebeni görögkeleti érseki nyomdák évtizedekig hűségesen eleget tettek. Ez a magyarázata annak, hogy miért van ma is viszonylag olyan sok román nyomtatvány a XIX. század közepéről a könyvtár birtokában. Beszédes tény az is, hogy az 1860 és 1880 közötti években – amikor átmenetileg az ún. „könyvtárszolga (famulus)” szerepét jó tanulmányi előmenetelű, de szegény sorsú gimnáziumi diákokkal töltötték be – a teljes tanulmányi ösztöndíjjal felérő javadalmazást biztosító tisztelet felváltva viselték magyar és román fiúk.

Az 1827-ben a Lyceum-könyvtár megőrzésére bízott, de az idők folyamán nyoma veszett Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság irományai utáni sikeres nyomozás is intő példa arra vonatkozóan, hogy mennyire szigorúan tiszteletben kell tartani a könyvtárak mindenkor belső szabályzatát.

Szívszorító végigolvasni a *Lyceum-könyvtár (1929–1948)* című kötet záró alfejezetet, hisz világosan kirajzolódik belőle, miszerint az 1948. augusztus 3-án az államosítás egy széles ívű modern tudományos könyvtár, az erdélyi művelődés mindenkor könnyen hozzáférhető kincsesházána kiteljesítési munkálatait törte derékba. Éppen ezért az 1949. január 15. és április 3. között véglegesített monográfiára aligha lehet anélkül ráhajtani a fedelet, hogy az annyi emberi korlátoltságot és hivatali packázást átvészelt könyvgyűjtemény további sorsát illetően az akkor már halálos beteg György Lajos szellemében az olvasó ne a zoltáros évezredek mélyéről átcsengő üzenetéből próbálna vigaszt meríteni: „Mít dicsekedsz gagságoddal, / te hatalom embere? / ... Ezért megsemmisít és örökre eltaszít az Isten. / ... Én azonban, mint zöldellő olajfa, / olyan vagyok Istenem hajlékában, / s mindig reménykedem Isten irgalmában.” (Zsolt. 52(51) 3, 7, 10.)

Köllő Károly

Az ausztriai magyarokról

Szépfolusi István: Lássátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában. Magvető Könyvkiadó.

Budapest [1992]. 468 lap

Szépfolusi István könyvéről nem tudunk úgy írni, hogy ne emlékeztessen önmagamat és az olvasót írójának ama missziós munkájára, melyet a Nyugatra szakadt magyarok között teljesít. De ezzel sem pontos a mondandóm, mert ő és az általa igazgatott bécsi Bornemisza Péter Társaság a szó veretes értelmében nemzetragasztó: a nyugati, erdélyi és magyarországi magyarság igazi összetartója, s feladatát a legnehezebb időben is el tudta végezni. Aligha van olyan erdélyi, aki Nyugaton járva-keelve ne talált volna Szépfolusiék házában otthonra.

Mindez dicséretes, de most a könyvről kell írnom; arról az alkotásról, melynek a maga nemében nemigen van párja: az ausztriai magyarság szociográfiája.

Műhelymunka, mégpedig nem megszokott értelemben, mert olyan hely, ahol dolgoznak, sok van mindenféle, de nem Németh László-i értelemben, mert nincs olyan sors, helyzet, melyet a kísérletezéshez szokott elme ne tudna műhellyé emelni. Szépfolusi István azonban nem gályapadból, hanem hivatása teljesítéséből csinált laboratóriumot.

Még 1969 őszén fogalmazódott meg, hogy az alkalomszerű lelkészi családlátogatások során országos felmérést kellene végezni az ausztriai magyar hívek körében; ez nemcsak a jobb tájékozódást segítheti, hanem az Ausztriába szakadt magyar nemzettest helyzetének jobb megismerését is, mert ahogy Bornemisza Péter mondotta – Szépfolusi is idézi –: a bennünk levő romlásunkban „ez több szörnyűségek között, hogy nem tudjuk, mi elég s mi nem az ételben is, az italban is, mint egyéb dolgainkban is, házunk, ruhánk csináltatásában, pénzgyűjtésben”. A könyvben Szépfolusi István a 709 ausztriai magyar család életét nem pusztán az empirikus adatgyűjtés és statisztikai összegezés eszközeivel vizsgálta, hanem azokat kiegészítette a klasszikus magyar hagyomány szociográfiai leírásával.

A könyvben lényegében két hagyományt – mondhatom úgy is, hogy kutatási módszert – ötvöz egybe: az empirikus adatelemzést a szépirodalmi szociográfiával. Ez több, mint tudomány: már-már *ars*. Mindenik fejezet két részre tagolódik: az első a családokhoz való bekapogtatások utáni beszélgetések szépirodalmi megjelenítése, a második a gyűjtött adatok statisztikai összefoglalása. Ezzel sikerült a szerzőnek elérnie, hogy az olvasó a lebilincselően érdekes beszélgetések, némelykor viták után, a tapasztalatokról a példászerűen összeállított statisztikai összefoglalókból is meggyőződjön az ausztriai magyar nemzettest helyzetéről. Ehhez hasonló, a szépirodalmi szociográfiát és az empiria egzaktágát ötvöző vállalkozásra nemigen van példa.

Mennyi magyar élhet Ausztriában? Feltételesen írom, mert a nemzetiségi statisztikában még az olyan demokratikus és toleráns országban is, mint Ausztria – nem lehetünk biztosak. A lélekszám nagyságrendjére ezúttal a „köznyelv” alapján következtethetünk. Ez természetesen nem nyújthat megbízható adatokat, mert könnyűszerrel manipulálható. Elég arra hivatkozni, hogy például sok menekült vagy vendégmunkás az osztrák állampolgárság elnyerése után kizárólag a németet választja „köznyelvének”.

Az 1981. évi ausztriai népszámlálás adatai szerint a magyar „köznyelvűek” száma tíz esztendő alatt 19 117-ről (1971) 15 875-re csökkent. Ugyanakkor ebben az időszakban 7003 magyar kért menedékjogot, s ezek közül 3448 vándorolt más országba. Őszintén szólva ilyen kusza népszámlálási kritériumoktól akadályoztatva e kitűnő könyv adatai ellenére sem tudom, hogy hányan vagyunk Ausztriában.

Pedig Ausztria az egykori Monarchia utódterületei közül a legalkalmasabb az adatszerzésre: ott teljesen ismeretlen a nemzeti kisebbségek felszámolásáért működtetett állandó terror, amely a román vagy a szlávok politikázását megérdemelten oly hírhedté teszi. Az ausztriai magyarság két jól elhatárolható részre osztható: burgenlandi őslakókra (akiket elvitt Trianon) és a bevándorlókra. Az öregebbek között olyanok is vannak, akiket az egykori hivatalszolgálat vagy a megélhetés szólított a trón örökös tartományiba. Szépfolusi István helyzetrajza a toleráns, demokratikus viszonyok között élő magyar nemzetész monográfiája. Éppen ezért, ha elkészülne mindenik kiszakított nemzetészről a hasonló szociográfia, a *Lássátok, halljátok egymást!* jó viszonyítási alapot szolgáltatna a kutatóknak és érdeklődőknek.

Milyen az ausztriai magyar? Mennyire ragaszkodik nemzetiségi hovatartozásához? A könyv beszélgetéseiből és adataiból kirajzolódó kép nem egyértelműen biztató, de nem is elkeserítő. Szépfolusi István – érdeméül legyen mondva – kellő távolságtartással nem definiálja a magyart; a régi szabadelvű eljárás szerint az egyénre bízza, hogy kiki maga döntse el hovatartozását, lelkeségének és érzéseinek milyenségét. Ezt a követelményt töretlenül őrizte kutatómunkájában.

Kérdésünkre a feleletet nem annyira a statisztikai adatokból próbálom kihámozni, hanem a sokkal életszerűbb szociográfiai részből, melyet egyébként a számadatok is megerősítenek.

Még a toleráns demokratikus környezetben sem vállalja mindenki magyarságát. Voltak, akik a kopogtatások során félreérthetetlenül kijelentették, nem éppen goethei németiséggel: nem tartozunk a magyarokhoz; magyarok voltunk ugyan, de osztrákok lettünk. Mások meg arra hivatkoztak, hogy az osztrák állampolgárság megszerzése révén a magyarsággal minden kapcsolatot elváltak. Az olyan szentencia is gyakorta elhangzott, hogy aki osztrák állampolgár, beszéljen németül, pedig a józanabbak szerint, akik önmagukat nem részégitik fikciókkal, az állampolgárság nem a lélekcsere jó, hanem arra, hogy megszerzőik öröklakást vásároljanak, külföldre szabadon utazgassanak és más ilyen egyszerű előnyökre.

Szinte meglepő, hogy némelykor azok a régi németek ragaszkodnak a magyarsághoz, az óházához, akiket az országból a kommunista rendszer kiűzött, de ezek között természetesen olyanok is akadnak – s ez érthető –, akik tartózkodnak néhai honfitársaiktól.

Az ausztriai magyarság többségét a kétszínű alkalmazkodás jellemzi: kifele osztrák szeretne lenni, hogy különfé-

le akadályok ne álljanak érvényesülésének útjában; befelé, ha családjának teljesen nem is, de legalább önmagának megőrizze magyarságát. E kétszínűség miatt – bizonyos értelemben ez az egész kisebbségi léte kiterjeszhető – nem lehet a kisebbségi lét erkölcsileg teljes értékű emberi élet. Természetesen a kétszínűség demokratikus társadalomban önként vállalt, nem a külső kényszerűség erőlteti az emberre. Ez nagy különbség, de a lényegen semmit nem változtat: nem lehet hiteles élet.

Nem lennének tárgyilagosak, ha tagadnók a társadalmi, politikai környezet befolyásoló, olykor meghatározó erejét a különféle nemzetiségekre, miként Szépfalusi szociográfijából is kiderül. Nem mindenütt gondolkodnak és viselkednek úgy, mint az a családapa, aki vegyesházasságában olyan jól megtanult magyarul, hogy ő tanítja gyermekeit anyanyelvükre. Pedig az osztrák–magyar vegyesházasságban élők között a tapasztalatok szerint leginkább a nyelvi különbségből adódnak a nézeteltérések. Ez a szokások és az életmód nagyfokú azonosságából is következik, ezért a nyelv okozza a viszálykodást.

Természetesen nem hiányoznak a dolgok természetes rendjétől eltérő nyelvi viselkedési formák sem. Így a családban kizárólag németül beszélnek, a szülők anyanyelve a gyermekek előtti titkolódzás tolvajnyelvévé vált. A statisztikai adatok szerint, ha mindkét szülő magyar, a gyermekeknek több mint kétharmada beszél magyarul, de ezek közül is feltűnően kevesen olvasnak és írnak anyanyelvükön. A burgenlandiak közül sokan szégyellik magyar nyelvtudásukat. Szépfalusi egy bírósági tárgyalást említi: a tanú olyan rosszul beszélt németül, hogy a bíró kénytelen volt felfüggeszteni a tárgyalást és a tanú miatt tolmácsot hívatni a következő tárgyalásra. Általában a városi gyermekek közül többen beszélnek magyarul. „Összegezéssel megállapíthatjuk, hogy az ausztriai tiszta magyar, ill. vegyes magyar szülők gyermekeiből 40%

beszél vagy ért magyarul, 60% pedig nem beszél vagy alig ért magyarul. Ahol mindkét szülő magyar, vagy a nem magyar fél megtanult magyarul, ott gyermekeik átlag 85%-a beszél, 15%-a pedig nem beszél vagy alig ért magyarul.”

A gyermekek az iskolában is tanulhatnak magyarul, csak hogy erről nem akarnak tudni, pedig az osztrák törvények szerint a szabadon választott második idegen nyelvként a világon bármely ma beszélt és az osztrák egyetemeken tanított nyelvből lehet érettségizni.

A helyes névírás (vezeték és utónév) az identitás vállalásának egyik legkifejezőbb formája. Az ausztriai magyarok között nagyon gyakori különösen az utónevek németes használata, főleg a kereskedelmi alkalmazottak és tisztviselők között. A burgenlandi „magyar őslakók majdnem teljesen felhagytak utónevük eredeti írásmódjával.

A magyarok nagyon jól beilleszkednek az osztrák társadalomba. Ennek alapvető oka valószínűleg az egyéni és családi célkitűzések kielégítő megvalósulása. A magyarok ritka, jelentéktelen bűnözésének oka, hogy az osztrák társadalom aránylag hamar teljes jogú tagként fogadja be őket; a szokásokban amúgy sincsenek lényeges eltérések. A családi és baráti kapcsolatok is gyorsan létrejönnek. A házassévek között a válások száma viszonylag alacsony.

Szépfalusi István könyvéből kiolvasható egy alig érintett, de nagyon fontos tanulság. A bécsi kancellária népcsoporttörvénye csak a burgenlandi magyarokra vonatkozik; ezzel nolens-volens megakadályozza az ausztriai összmagyarok képviselői rendszerének létrehozását, miáltal a közösségi jogok előnytelen helyzete alakul ki. Az ilyen képviselőre még egy olyan demokratikus politikai rendszerben is szüksége van egy népközösségnek, amilyen az osztrák demokrácia és államrend.

Fábián Ernő

Genersich Antal, a romániai magyar orvoslás példaképe

Genersich Antal Emlékkönyv születésének 150. évfordulója alkalmából – Adatok a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek munkásságáról. Szerkesztette Tankó Attila, Péter Mihály. Genersich Alapítvány, Budapest – az EME Orvostudományi Szakosztálya, Marosvásárhely 1994. 208 lap

Ami évekkel ezelőtt még elképzelhetetlennek tűnt, mára megvalósult: most már könyvalakot ölthetnek az egykor fiókban őrzött gondolatok és adatok, valamint az eddigi írott vagy íratlan tiltással szemben őszintén kimondhatjuk azt, ami a szívünkbe és az agyunkba mélyen beitatódott: mi, erdélyi magyarok (is) az egységes és oszthatatlan magyar nyelv, irodalom, kultúra, történelem ... orvostörténelem szellemében érzünk és gondolkodunk.

Tartalmas, alaposan megszerkesztett, izzig-vérig dokumentumhű és -értékű orvostörténeti könyv jelejt meg nemrég a *Genersich Alapítvány, Budapest* és az *Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztálya, Marosvásárhely* gondozásában. Feltétlen elismerés a tanulmánykötet szerkesztőinek, dr. Tankó Attila alapítványi titkárnak, aki az összmagyar szellemet megtestesítő orvosprofesszor Genersich Antal dédunokája, valamint dr. Péter Mihály marosvásárhelyi egyetemi tanárnak, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnökének. De ide kívánko-

zik a kiadást gondozó szerkesztők és a lektorok neve is, akik szintén minden részletre kiterjedő, pontos munkát végeztek. Péter H. Mária, Péterné Mailath Fleur, Kálmán Jenő, Takács Zsuzsanna, valamint Filep Antal és Kapronczay Károly.

A hiányt pótló orvostörténeti kiadvány két önálló részre oszlik, amint ezt kettős címe is tanúsítja. A szerkesztők jelképes beköszöntő szövegnek szánták a Magyar Egységügyi Társaság bemutatását, mint amely 1993 májusa óta az országhatárokon innen és túl dolgozó magyar orvosok szakmai munkáját igyekszik összefogni.

A tanulmánykötet két gyökérből táplálkozik, de törzstük közös. Egyrészt Budapesten az évekkel ezelőtt megalakult Genersich Antal Alapítványból, amelynek kuratóriuma 1991 óta díjazza az arra érdemesülteket, másrészt egyes erdélyi orvosok már a diktatúra éveiben kutatómunkát folytattak, mert hivatásuknak érezték, hogy minél több adatot összegyűjtsenek a romániai magyar orvosképzésről,

a szakmai önszerveződésről és az egészségügyi könyvkiadásról, hogy mindez megmaradjon az utókoroknak.

1992-ben a magyarországi, erdélyi, felvidéki orvosok és nem-orvosok szabadon megemlékezhetek a százötven éve Nagyszombaton született dr. Genersich Antal kórboncnokról, aki a Kolozsvári Tudományegyetem orvoskarának egyik alapító professzora, a modern emberorvoslást szolgáló patológia egyik magyarországi megalapítója, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, kora Magyarországnak nemzetközi hírű tudósa volt. A kolozsvári Házsongárdi temetőben februárban ünnepélyes koszorúzásra került sor, majd egy március végi délelőtt a budapesti orvosi egyetem épületében átadták a jubileumi Genersich-díjakat és emléklaketteket. A díjazottak között több erdélyi orvos nevére bukkanhatunk, mint dr. Szabó István, dr. Jung János és dr. Fazekas András, valamint emléklakettet kapott az EME Orvostudományi Szakosztálya. Előadást tartott dr. Szabó László és dr. Puskás György.

Dr. Genersich Antal magyar orvos volt. Az 1990-ben újjáalakított EME orvos és gyógyszerész tagjai az 1859-ben létrehozott Erdélyi Múzeum-Egyesület később önállósult Orvos-Természettudományi Szakosztályának az első elnökét tisztelhetjük személyében. Az éleslátású gyakorló orvos, a boncolási eredményeket alaposan kielemező kórboncnok, a kedélyes szigorral oktató tanár és a metszeteibe órákon át belemerülő tudós mindannyiunk példaképévé válhat. Mindezek igazolására magát Genersich Antalt idézhetjük: „A jó doktor folytonosan törődik, együtt van betegével. Gyógyítja, vigasztalja, tanácsokat ad neki. Ha pedig szükséges, klistélyt (beöntést) ad neki. Biztatja, eteti, itatja, injekcióval látja el és nem feledi el megigazítani a párnáját sem. No, és ha a beteg mégis meghal – akkor boncolja, búsulja.”

A tanulmánykötet első része tehát Genersich Antal (1842–1918) munkásságának állít emléket. Bemutatja kolozsvári, majd budapesti egyetemi tanári munkáját, felsorakoztatja a törvényszéki orvostanhoz és annak határterületeihez kapcsolódó tudományos eredményeit, megeleveníti a rendkívüli szakmai tapasztalattal rendelkező orvostanár emberi jellemvonásait. A bemutatás sokrétű, gazdag forrásanyagra támaszkodik: a jubileumi emlékjelölés előadásaira; kortársainak és tanítványainak méltatására; a korábbi megemlékezésekre, sőt még olyan irodalmi művek részletei sem hiányoznak, amelyek felidéznek a legendás tudós alakját. Ezen kívül a 150. évforduló alkalmából a magyarországi és a romániai magyar nyelvű sajtóban megjelent tudósítások, a Genersich Emlékbizottság tagjainak, a díjazottaknak és az emlékkönyv szerkesztőinek rövid életrajza, Genersich családfája és jól megválogatott képanyag teszi változatossá, olvasmányossá az első részt.

Genersich az ott töltött majdnem negyedszázad alatt annyira megszerette Kolozsvárt, hogy végrendeletében meghagyta, hogy a kincses városban temessék el.

A kötet második részében szereplő tanulmányok többnyire az 1919–1990 közötti magyar orvoslást mutatják be, nem feledkezve meg múlt századi vagy akár több száz éves gyökerekről sem. „Genersich ekkor már halott (1918. június 4-én helyezték örök nyugalomra), de az itt bemutatott orvosok és gyógyszerészek közvetlenül vagy képletesen tanítványai. Olyan tanítványok, akik a legnehezebb

időben is hűségesek maradtak a tanítókhöz és választott hivatásukhoz” – vallják az előszóban a szerkesztők.

Tudományos alaposság, megbízható adatok, tárgyilagos elemzés, lelkiismeretes adatgyűjtés, mindenre kiterjedő figyelem, sok-sok háttér munka jellemzi a kiadvány második részét. Méltán elmondható, hogy az íráskor szerzői, szerkesztői kutató munkájuk eredményeként valódi orvostörténeti dokumentumot hoztak létre az utókor számára, miközben igazi bibliográfusi és történelmi erényeikről tettek tanúbizonyságot.

A Péter házaspár (dr. Péter Mihály és Dr. Péter H. Mária) sokéves álma valósult meg 1994 nyarán, amikor ez a tanulmánykötet a nyomdából az olvasók, a múltat őrző és megtartani akaró erdélyi magyar orvosok, gyógyszerészek és érdeklődők könyvespolcára került. A második rész megírása csapatmunka volt a javából. Fiuk, dr. Péter Zoltán, valamint a szerzőtársak (dr. Brassai Zoltán, dr. Bocskay István, dr. Rácz Gábor, Dr. Mózes Magda, dr. Cucu Viorica) hozzájárulásán kívül, ki tudja hány „névtelen segítőtársnak” köszönhető, hogy az álom megvalósult. Hiszen a magánkönyvtárak és -gyűjtemények állományai, a barátoknál-ismerősöknél fellelhető írott vagy akár szóbeli adatok a minálunk igencsak mostoha bibliográfusi munka hasznos kiegészítésül szolgáltak.

„Az erdélyi magyarság múltjának és jelenének feltárása, az összegyűjtött adatok közzétevése, különös tekintettel jelenlegi nemzetiségi helyzetünkre, itteni értelmiségünk egyik feladata, mi több, kötelessége” – vallja a második fejezet előszavában dr. Puskás György akadémikus, aki újjáalakításától négy éven át az EME Orvostudományi Szakosztálya elnöki tisztét töltötte be. Majd így fejezi be: „... a szerzők feltáró és gyűjtő tevékenysége ösztönzést jelent a tekintetben, hogy tennünk kell, amit lehet, támogatnunk kell a jövőben is szakíróinkat, hogy ki-kik a maga tehetsége szerint a gyakorlati munkája mellett szakírói tevékenységet is fejtsen ki. E tekintetben is példamutató a szerzők munkája.”

E második rész első írásai az erdélyi magyar nyelvű orvos-, fogorvos- és gyógyszerészképzés történeti vonatkozásait és jelenlegi gondjait taglalják. Különös figyelmet fordítanak a Bolyai Tudományegyetem megalakulási körülményeire, a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet létrejöttére, az első tizenöt év (1948–1962) eredményeire, majd a magyar nyelvű oktatás fokozatos elszorítására irányuló törekvésekre.

A szövegben, valamint külön névjegyzékben is felsorakoznak az évtizedek során az orvosi egyetemen magyarul oktató tanárok nevei; feltűnő, hogy közülük milyen sokan külföldre távoztak. Beszédesebb adatokat szolgáltat a magyar nemzetiségű hallgatók százalékos aránycsökkenésének a követése is az évek folyamán. A rendkívül siralmas 1988–89-es tanév már-már a magyar nyelvű oktatás felszámolását jelezte: megszűnt a gyógyszerészeti kar, a magyar fogászathallgatók nem érték el a szükséges hetes létszámot, az orvosi karon csak 16 magyar diákkal kezdődött meg az oktatás. A változás tehát jókor jött, de nem váltotta be a reményeket.

Külön írás foglalkozik a marosvásárhelyi orvosi egyetem tanárainak tudományos munkásságával; eredményeiket elsősorban az Orvosi Szemlében, illetve a Revista Medicală-ban tették közre.

Az 1919–1990 között megjelent romániai magyar nyelvű orvosi és határterületi szakirodalom, orvosi ismeretterjesztő irodalom és gyógyszerészeti irodalom kiadványairól: könyvekről és füzetekről referálnak a következő tanulmányok, majd az orvosi és gyógyszerészeti folyóiratok kerülnek bemutatásra. Megtudhatjuk, hogy az első erdélyi magyar nyelvű szakfolyóirat az 1920-ban Kolozsváron indított Erdélyi Orvosi Lap; ezen kívül más kolozsvári, temesvári, nagyvárad, marosvásárhelyi, sőt gyergyószentmiklósi és petrozsényi hosszabb-rövidebb ideig megjelenő lap adatait, rovatait is megismerhetjük. A szerzők részletesen méltatják a teljes nevén Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályából köteteit, különös tekintettel az EME újjáalakulása után évente megjelenő Orvostudományi Értesítő számaira. Összesen 20 magyar nyelvű vagy részben magyar nyelvű egészségügyi folyóirat kerül bemutatásra, közülük 17-et a két világháború alatt adtak ki. Jó néhánynak a fénymásolt lapja is megtekinthető a kötetben.

A kiadvány következő írásai a kisebbségi orvosegységeket sorakoztatják fel, külön figyelmet szentelve az EME Orvostudományi Szakosztályának a működésére, a vándorgyűlések és orvoskongresszusok bemutatására. Ezt követi egy 723 címet tartalmazó jegyzék, amely egyrészt 1919–1990 között Romániában megjelent magyar nyelvű

orvosi, egészségügyi és határterületi önálló kiadványokat, másrészt 23 orvos-író Romániában megjelent, magyar nyelven írt szépirodalmi munkáit tartalmazza. A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyászati Intézet magyar nyelvű jegyzetei külön jegyzékben sorakoznak.

A kötet utolsó tanulmánya egy rövid összegezés; ebből megtudhatjuk, hogy az országunkban megjelent hétszáznál több orvosi, egészségügyi, gyógyszerészeti és határterületi önálló munka túlnyomó többségét – mintegy háromnegyedet – ismeretterjesztő és egészségvédelmet szolgáló könyvek és füzetek alkotják. Ez a szám tiszteletre méltó ugyan, viszont alacsony a különösen 1945 óta megjelent orvosi és gyógyszerészeti szakkönyvek száma.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának tagjai, a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek, kivándorolt vagy máshol élő társaik, de bárki más számára is hasznos adatokat tartalmaz ez az orvostörténeti tanulmánykötet. Bár az erdélyi magyar orvostársadalom nem nyújtotta, nem nyújtja mindig az itthonmaradás és a becsületes helytállás követendő példáját, ez a könyv mégiscsak arról tanúskodik, hogy a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek igyekeztek kiállni az elmúlt évtizedek próbáját.

Ábrám Zoltán

Az értékváltás kérdései irodalmunkban

Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban. Az 1992-es kolozsvári konferencia előadásai. Szerkesztette Cseke Péter. Hungarológia. Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek 5. A Nemzetközi Hungarológiai Központ kiadása. Bp. 1994. 216 lap

1992. szeptember 24–26. között a kolozsvári egyetem Magyar Filológiai Tanszékének szervezésében irodalomtudományi konferencia zajlott le, 27 hazai és határokon túli magyar előadó és nagyszámú érdeklődő közönség részvételével. Az eseményről annak idején röviden a sajtó is hírt adott, de most, hogy az ott elhangzott előadások szövege egybegyűjtve, kötetben is megjelent, jó alkalom kínálkozik arra, hogy visszatérjünk néhány felvetett kérdésre, amelyek ma sem vesztek időszerűségükből.

„A magyar irodalomtörténet-írás értékszemléletének revíziója elkerülhetetlen” – fogalmazza meg a kötet egybeszerkesztője előszavában. Lépten-nyomon szemben találjuk magunkat ezzel az igazsággal, s a konferencián felvetődött kérdéseket talán azért is időszerűeknek érezzük, mert az elmúlt két év óta nem sok történt ezen a téren; legfőlegbb középiskolás magyar irodalom tankönyveink berkeiben mozdult valami.

Melyek voltak azok a kérdések, amelyekre a konferencia előadói és hozzászólói a feleletet keresték? „Melyek a huszadik századi magyar irodalom értékelésének felülvizsgálatra szoruló problémái?” „Hogyan viszonyul a magyar irodalom sajátos értékrendje az európai irodalom értékeihez?” Milyen problémák merülnek fel az anyaországon kívüli magyar irodalmak értékeinek eddigi megítélésében? Hol a magyar irodalom helye a világirodalomban? Egység és/vagy pluralizmus van-e jelen az értékek szemléletében? „Milyen a kritikai nyelvezet színvonala?”

Az irodalmi értékváltás jelenségkörét tehát a konferencia meglehetősen átfogóan és sokrétűen ragadta meg. A plenáris üléseken elhangzott két (pontosabban három + kettő) előadás (*Az értéksematizmustól az értékpluralizmusig* – előadók Veres András, Schulcz Katalin és Varga László – és *Érték és értékrend* – előadók Kibédi Varga Áron és Tamás Attila), valamint a három szekcióban (*Kritikai értéktudat, Irodalomértelmezési horizontok: XIX. század, Irodalomértelmezési horizontok: XX. század*) elhangzott huszonkettő s az őket követő viták egy színvonalas, igényes tudományos konferencia légkörét nyújtották. A megújuló magyar tanszéknek minden esélye megvan arra, hogy fórummá nője ki magát tudományos életünkben.

Bár az irodalmi értékváltás kérdéseiről erre minálunk csak a 89-es változás óta lehet ilyen konferenciákat tartani, sőt egyáltalán beszélni is, maga a folyamat (még hozzá a mai problémákat is felvető formában) irodalmunkban is jó egy évtizedes. A kritika ugyan nem (vagy csak áttételesen) beszélhetett róla (erre – megrovó élel – céloz is Cs. Gyimesi Éva a konferencia anyaga előtt közölt *Értéktudat és önreflexió* c. írásában), de nyilvánosság elé került egy olyan irodalom, amelynek – sajátos dolog! – olvasótábora is toborzódott, pedig maga ez az irodalom jórészt túllépett az író és olvasó közötti hagyományos kommunikációs kapcsolat keretein, sőt olykor kimondottan tagadta az ilyenfajta kapcsolatot, mintegy az alkotás szuverenitását féltve akármilyenfajta közönségigény tudomásulvételétől.

Amikor tehát ma egy irodalomtörténetes-konferencia tűzi napirendjére az értékváltás jelenségkomplexusának vizsgálatát, ezt külön is időszzerűnek érezzük: kritikánknak fel kell zárkóznia ehhez az irodalomhoz, kulcsot kell szolgáltatnia megértéséhez, lehetővé kell tennie, hogy meghatározhatók legyenek ennek az irodalomnak az értékei, leírható legyen saját értékrendje, elválasztható legyen benne a maradandó érték a divathóborttól vagy az akarnok sarlatánságtól.

Az értékrend változásának másik – és nem kevésbé fontos – terepe a közelebbi vagy a távolabbi irodalmi múlt. Tulajdonképpen minden korszakban végbemegy a megelőző korszak irodalmi hagyatékának újraolvasása, újraértékelése, minden korszak leméri a maga értékrendjét az elődökén, babérkoszorúkat tépázva meg, „igazságot szolgáltatva” elsüllyedt értékeknek. A mi esetünkben azonban nem csak erről van szó, hanem egy olyan – a kommunista irodalomirányítás által hol durva és primitív, hol kifinomultabb vagy egyenesen rafinált eszközökkel érvényesített – értékrenddel való szembefordulásról, amelynek meghatározó vonása az *irodalmonkivüliség* volt. „Európának ebben a részében – mutatott rá előadásában Kibédi Varga Áron – sokan – jogosan – azt várják el az irodalom szakembereitől, hogy az eddigi *hamis* történelemszemléletet helyettesítsék egy *igaz* történelemszemlélettel, írják át sürgősen a magyar irodalom történetét úgy, hogy minden irányzat és író az őt *valóban megillető* (magas vagy alacsony) helyre kerüljön” (51).

A távolabbi irodalmi múlttal tulajdonképpen nincs is nagyobb baj, s ezt a jelen kötet is bizonyítja, Kőlcsey, Kármán, Erdélyi János, Arany, Petelei, Gárdonyi képe nyilván gazdagabb lesz Gyapay László, Szilágyi Márton, Korompay H. János, Dávidházi Péter, Kozma Dezső, Nagy Sándor elhangzott előadásai nyomán. Ugyanez mondható el a XX. századi „irodalomértelmezési horizont” területén: még Kántor Lajos Székely János-tanulmánya is (amelyben a *Mórokat* szembesíti Szabédi László életének és művének egyes vonatkozásaival) inkább az értékváltás jelenségén kívül támaszthat vitát. Ez utóbbi előadás-tömb kapcsán azonban máris jeleznénk egy olyan hiányérzetünket, amely nemcsak (sőt nem is elsősorban) ezzel a konferenciával, hanem mai kritikai életünk egészével kapcsolatos: a közelmúlt romániai magyar irodalmi értékrendjének mind ez ideig lényegesen el nem kezdődött érdemi megmértetését.

Hangsúlyoznunk kell: a *romániai* magyar irodalomról beszélünk, mert épp ezen a konferencián hangzott el és ebben a kötetben most megjelenik az a három előadás, amelyeknek szerzői – egybehangolt kutatómunka eredményeként – végigkísérik az irodalomértékelés kritériumainak változásait a második világháború utáni évtizedek magyarországi irodalmában. Igaz, itt csupán a magyar kritikátörténet egy szeletéről van szó, hiszen Veres András, Schulcz Katalin és Varga László „mindössze” az 1945 utáni magyar novellairodalom „értékorientációs műelemzését” végzik el, megállapításaik azonban a vizsgált korszak egész értékváltozási folyamatára (mechanizmusára) érvényesek. A szerzők három szakaszra bontva vizsgálják kiválasztott novellamintáikat, s e vizsgálat eredményeként határozzák meg az 1945–1948-as éveket mint az irodalom politikai irányításának *előjátékát*, az 1948–1962-es idő-

szakot mint politikai irányításának *offenzív* szakaszát (ezen belül az 1948–1952-es periódust „egy világosan tagolt és szilárdnak képzelt *külső* normarendszer euforikus elfogadásának és interiorizálásának uralkodóvá válása”-ként; az 1953–1956-os éveket „a sematikus szemlélettel való leszámolás” első kísérleteként; az 1957–1962-es éveket pedig ismét a korábbi offenzív irodalomirányítás megnyilvánulásaként), míg a továbbiakban az 1963–1968 közötti szakaszt az irodalom politikai irányítása *szinttartó* szakaszának nevezzük (amelyben – mondják – „a rendszerrel nem ellenséges egyéb irányzatok is szóhoz juthatnak, természetesen marxista használati utasítással. A kísérletezés joga hatályba lép, korlátait a későbbi három T – a tiltás, türés, támogatás – informálisan kitapasztalható működése szabja meg.”), végül pedig az 1968-cal kezdődő harmadik szakaszt, az irodalom politikai irányításának *defenzív* szakaszát (amelyben „a meglévő adminisztratív rendszabályozási reflexek ellenére is egyre inkább érezhetővé válik a hatalom 'vitaminhiánya'”).

A romániai magyar irodalomban a második világháborút követő több mint négy évtizedben az egyes szakaszok hatásai nyilván más dátumokra (is) esnek, különösen eltérő jellegű az utolsó szakasz, amikor nálunk az irodalom politikai irányításának „szinttartó” és új „offenzív” szakaszai váltogatják egymást. A három előadó által bevezetett fogalmakkal és szemlélettel azonban legközelebbi irodalmi múltunk értékrevíziójának munkájában a mi esetünkben is termékenyen lehetne dolgozni.

Az értékkonferencia résztvevője és most e tanulmánykötet olvasója örömmel állapíthatja meg, hogy az előadók között fiatal hazai kutatók egész csapata van jelen. (Szeretnők remélni, hogy az „öregek” nem szemléleti okok miatt maradtak szinte teljesen távol!) Nem csak a kolozsvári magyar tanszékről vagy szerkesztőségekből ismert nevekkal találkozunk itt (Józsa T. István, Kereskényi Sándor, Berszán István, Kiss Mihály), hanem vidékiekkel is: a kézdivásárhelyi Borcsa Jánossal, a Szatmár megyei Börvelyben tanító Végh Balázssal. (Kántor Lajos és Cseke Péter révén a „középnemzedék” van jelen, akárcsak az egész konferencia összehozójával, Cs. Gyimesi Évával.)

Viszont épp azért szembetűnő, hogy a romániai magyar irodalom értékváltás-problémáinak tárgyalása milyen nagy mértékben *érzelmi megközelítésű*. Holott – Veres András, Schulcz Katalin és Varga László tanulmánya a bizonyosságra – ezt a közelmúltat, annak jelenségeit csak az irodalmi tények alapos ismeretéből és vizsgálatából kiindulva lehet hitelesen megközelíteni.

Utaltunk már rá előbb, hogy a 60-as évek végétől a romániai magyar irodalom képe más, mint a magyarországi. Itt a „leszámolás” (vagy inkább a leszámolás lehetőségében való reménykedés) igen rövid szakasza után az író igen hamar rájött, hogy ő szorul defenzívába a hatalom „szinttartást” hirdető jelszavai mögött kibontakozó új „offenzív” irodalomirányítási gyakorlattal szemben (még ha ez az „offenzíva” a legfelsőbb szinttől távolodva és főleg a hetvenes évek végéig, hajlamos volt – a látszatok megőrzésének feltétele mellett – bizonyos toleranciára is). Viszonylag hamar elkülönült a hatalom céljait felvállalók vagy érdekből-gyávaságból kiszolgálók (a valóban „udvari költők” vagy inkább irodalompolitikuskok) kis tábora attól a nagyobb írotábortól, amely az olvasókhöz szólás lehetőség-

géért vállalt ugyan bizonyos kompromisszumokat, de az irodalom politikai irányításának éberségét kijátszva – olykor bizonyos irányítók „cinkos” összekacsintásától kísérve – kereste és nemegyszer meg is találta a szinten maradás, sőt a továbblépés lehetőségét.

Mindebből legalábbis két dolog következett: egyik felől az, hogy az olvasóközönség szemében az irányítás éberségét kijátszó részekbe húzódott meg az érték, hiszen az alkotásként szerves egészében másságot képviselő művek már el sem jutottak a nyilvánosság elé (vagy nem itthon). Másik felől az, hogy miközben a „direktben” közösségi mondanivalót közvetítő művekre az irodalom politikai irányításának tiltása nehezedett, a hatalom megtűrte (tudjuk, csak átmenetileg) azt a kortárs európai irodalomhoz felzárkózott irodalmi közlésmódot, amely egy modernebb írói eszköztárral, sokszorosan áttételesebben lényegében ugyancsak közösségi gondokat-életérzéseket fejezett ki. Általánosító sarkítások helyett, mint például, hogy „köreinkben” a kisebbségi intézményekre láthatatlan nyomást gyakorló 'magánzók' is cerberkedtek – hol egy pofa sőr mellett, hol intézményi folyosók nem éppen atyafiságos légkörében”; hogy ha „valaki a szubjektum, az individuum önmegvalósításának korlátait kezdte feszegetni (s nem átalotta erkölcsileg-esztétikailag előtérbe helyezni az egyén önmagához való viszonyát), akkor az már a 'kisebbségi közmegegyezés' tiltó gesztusával találkozhatott” – érdemes lenne tárgyyszerűen megvizsgálni, hogyan is működött a *gyakorlatban* az a mechanizmus, amelynek résein például a Kereskényi Sándor által elemzett Egyed Péter nemcsak költőként, prózairóként vagy esszéiróként lehetett jelen, de egyik – az utóbbi időben már többszörösen inkriminált – intézményünkben, annak közvetítésével „az individuum önmegvalósításának korlátait” feszegető költők, próza- és esszéírók egész sorát juttatta kötetnyilvánossághoz. Csak fel kell lapozni a konferencia anyagát közlétező kötetben Borcsa János előadását, s ott a beszédes névsor: Méliusz Józseftől, Páskándi Gézától és Szilágyi Domokostól Szócs Gézáig, Markó Béláig, Visky Andrásig és Kovács András Ferencig.

Teljesen elhibázott – mert a hetvenes-nyolcvanas évek romániai magyar irodalmának a *tényeivel* ellenkező – a beállítás, amely szerint ebben az irodalomban a „képviselő- és szolgálat-ideológia” jegyében egyfajta belső homogenizációs törekvés működött volna. Különben

azt Borcsa János is megállapítja, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján „egy 'közösségközpontú' és szolgálatelvű, illetve sematikus [...] irodalomképről (költészeteszményről és gyakorlatról) egy személyiség- és 'szabadság-központú' (Cs. Gyimesi Éva kifejezése mindkettő), illetve létértelmező irodalomra történik meg az átváltás...” (79). Hogy is állunk akkor a „védekező kollektivitás”-nak a bizonyos „görcs”-vel, amelynek következtében „a különvélemény már-már közösséggellett bűnnek minősült” (Cs. Gyimesi Éva)?

Senki sem tagadja, hogy a diktatúra utolsó évtizedeiben – tulajdonképpen erről a korszakról van szó – kritikai életünkben nem igazán nyílt tér a különböző érték kategóriákra építő kritikai nézetek nyilvános konfrontációjára. Sőt a „tisztos közepszer” sem került a maga helyére, hanem ilyen-olyan meggondolásokból megkapta a dicséretet is, nemcsak a jóindulatú mellébeszélést. Mindez azonban annak volt a következménye, hogy miközben a hatalom „offenzívája” különös gonddal irányult arra, hogy visszaszorítsa, majd végképp felszámolja a romániai magyar szellemiségnek irodalmában testet öltő másságát, miközben irodalmunk számára nemzetiségünk léte vagy nemléte volt a tét, másodlagossá vált az, hogy maga a mű, esztétikumában milyen értéket képvisel. A mű, mint esztétikai univerzum által közvetíthető érték keretében (igaz, olykor az esztétikum ellenében is) felértékelődött az a „rejtőzködve védekező belteljes és cinkos nyelvhasználat” (Cs. Gyimesi Éva), amely író és közönsége (e közönség bizonyos, a hagyományos irodalmi kommunikációkhoz kötöttebb része) számára az író időszzerű mondanivalóját közvetítette. Csakhogy a homogenizáció elsődleges célpontjává lett kisebbségi magyar irodalom ebben a helyzetben nem *fenntartója* volt „a kultúrát átjáró ideológiai kódnek”, hanem *áldozata*.

Ideje lenne végre leegyszerűsített ellen-mítoszoktól mentesen és a tényekből kiindulva (bármennyire is kényelmetlen ez azoknak, akik hivalkodva állítják szembe a tényismeretet az értelmezéssel) hozzáfogni egy olyan értékrendszer kimunkálásához és alkalmazásához, amely egyszerre alkalmas arra, hogy napjaink irodalmának termésében eligazítsa az olvasót, s ugyanakkor arra is, hogy hiteles értékszempontok alapján eleget tegyen a Kibédi Varga Árontól fentebb már idézett elvárásnak.

Dávid Gyula

Erudíció és értelmiségi felelősségtudat

Gáll Ernő: *A nacionalizmus színeváltozásai. Literátor Könyvkiadó. Nagyvárad 1994. 216 lap*

Az *írástudók árulása* című, 1928-ban közölt kiváló esszéjében Babits Mihály Julien Bendának a Szellem újkori eltévelyedését, nemtelen ügyek mellé szegődését ostorozó nevezetes munkájához fűzvéen aggodalmas-tünődő megjegyzéseket, egyebek között megállapította, hogy a bölcsék már régen rájöttek: a világ sorsa nem az ő vállakon nyugszik. A nemzetek jövője és a tömegek megélhetése – így fogalmazott a költő – a Cselekedet embereinek – értsd: a politikusoknak – a kezébe tétetett le, a Cselekedet emberei pedig az Igazság ethoszával és az Erkölc par-

csaival nem sokat törődnek. Babits rezignált szavainak a papírra vetése óta mintha mást se akart volna bizonyítani a történelem, mint azt, hogy mily mélységesen igaza volt a nagy poeta doctusnak. Noha a társadalomtudósok egy része – őrizvén a XVIII. század szép illúzióit – még mindig nemigen akarja belátni, az elfogulatlan szemlélet számára immáron nyilvánvaló, hogy az emberek és embercsoportok életét, valamint a közöttük fennálló kapcsolatokat nem annyira a felvilágosult értelem, mint inkább a lelkek mélyrétegeiből fölsistergő irracionális, illetve az elvakult

érdek igazgatja. „A költő hiába vonít” – jajdult föl a józanság világméretű omladozása közepette Radnóti Miklós, mintegy félszázaddal ezelőtt, s hogy fájdalmasan igazat szólott, annak sárgacsillagos megaláztatása és az abdaki agyonlövésére lett a legkézzelfoghatóbb bizonyítéka.

Nagyon keserves dolog tudni azt, hogy az ideológiai-politikai hevületek ellenére kilátástalan az értelem minden jószándékú erőfeszítése, de még keservesebb dolog lenne az, ha kudarcra kárhoztatottsága miatt a ráció földná az önmagába vetett hitet. Bármennyire tisztában legyen is azzal, hogy a hatalom hullámlovasait és a tömegindulatok konkvizitátorait nem érdekli se a moralitás, se az intellektualitás szava, a maga eredendő hivatásához hű írástudónak kötelessége újra meg újra kiállni a porondra s riadoztatni a bajban. Vállalnia, ezerszer, ha muszáj, a heroikus pesszimizmus – igenis, van ilyen! – attitűdjét.

A nacionalizmus furiái ellen folytatott küzdelemben – amely, íme, századunk alkonyán Közép-Kelet-Európában ismét elháríthatatlan kötelességévé lett az igaz értelmiségnek – kiváltképpen szükség van arra a szellemi-lelki krédóra, amely a tisztánlátás szkepszisét szilárd helytállássá, a sziszüphoszi sziklagörgetés gyötrelmét az állandó újrakezdés konokságává képes változtatni. Az 1989-es politikai földindulást követően, részint az addig is garázdálkodó pártállami nacionalizmusok folytatásaképpen csaknem egész Kelet-Európát maguk alá gyűrték az etnikai ellenségeskedések. Manapság a Lajtától keletre, különösen a Balkánon és a Kárpátok térségében, mindenfelé ordas nemzeti indulatok villogtatják a dühüket. A józan értelem, mint kiveret kutya, riadtan cselleng az együttélő népek egymásra találását hirdető ökümenikus ideológiák romjai között.

A politikai paroxizmus tombolásával az elméleti vizsgálódás hideg-szép nyugalmát, a társadalmi égbolt elborulásával az erkölcs imperatívuszait szembesarkító értelmiségi felelősség-tudat megnyilvánulását véljük fölfedezni Gáll Ernő nemrégien megjelent új könyvében. A nagyváradi Literátor Kiadó gondozásában közrebocsátott munka a szerzőnek a nemzetelmélet, a kisebbség-szociológia és az eszmetörténet határterületén folytatott, mintegy negyedszázaddal ezelőtt elkezdett kutatásaiba nyújt újabb betekintést. Egyszersmind arról a nagy kihívásról is tanúskodik, amellyel a sovinizmus buzgárainak hirtelenváratlan felszínre törése folytán 1989 után Közép-Kelet-Európában nemcsak a szó szűkebb értelmében vett társadalomtudomány, hanem általában az intellektuális tisztesség is szembekerült.

Gáll Ernő lényegében a mostani kötetével is azon az úton halad, amelyre a *Tegnapi és mai önismeret* (1975) című könyvével lépett, s amelynek horhosoktól szabdaltságot kaptatóján eddig a *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések* című, 1987-es tanulmánygyűjteményével jutott a legmagasabbra. A tematikai tájékozódása tehát immár tiszteletre méltóan hosszú idő óta nem változott, de jórészt koncepcionális tekintetben és módszertani téren is az iménti munkái révén kijelölt csapást járja. Akárcsak azokra, e mostani munkájára is alapvetően az a megközelítésmód jellemző, amelyet a rosszindulat alkalmasint az „egyfelől...másfelől” hol ide, hol oda sikló „dialektikájaként” jellemezne, mi azonban inkább a körültekintő intellektuális komolyság, a kollíziós

viszonyokra rendkívül érzékeny, a dolgokat színükről és visszajükről egyként látni akaró analitikus szellem kifejeződéseképpen értékeljük. *A nacionalizmus szineváltózásai* esetén még a vele kapcsolatban fölróható legfőbb hibát, sőt még azt a körülményt is, hogy a hiba – tudniillik a szakirodalmat vizsgáló erudíció nagymérvű túltengése a gondolkodást nekilendítő reveláció kárára – egyszersmind becses erényként is fölfogható, maradéktalanul megtaláljuk Gáll Ernő korábbi munkáiban. Ebben is, miként azokban, a tisztességes számtartó köteleességérzetével vesz a szerző leltárba csaknem mindent, amit az utóbbi években-évtizedekben minálunk vagy máshol, túl az óperencián a nemzetiségi problematikára és a nacionalizmusra vonatkozólag írtak. Korántsem válogatás nélkül ugyan, de már-már ömlesztve zúdítja az olvasó elé a honi és idegen, a jelentős és kevésbé jelentős, a kelet-európai etnikai bonyodalmakat tökéletesen értő és az azokra teljesen botfűlű szerzők ilyen-olyan alkotásait, ám a maga álláspontját a legtöbbször csak a lajstromba vett szakmunkák egyik vagy másik következtetéséhez fűzött megjegyzései révén jelzi.

A Gáll Ernő korábbi munkáival való tartalmi, szemléletbeli és módszertani összecsengése ellenére azonban, *A nacionalizmus szineváltózásai* legalább két vonatkozásban számottevően újat hoz, s ez, nézetünk szerint, bőven elég ahhoz, hogy a kötetet a hazai magyar tudományosság jelentős megvalósításai közé soroljuk. Mindenekelőtt az a kusza politikai közeg, kétségekkel és várományokkal csordultig telt történelmi helyzet és feszültségektől terhes társadalompszichológiai állapot kölcsönöz a kötetnek újszerűséget, amelyben az megszületett. Manapság egy ilyen munkát – elméleti hozadékainak fölbecsülésén túlmenően – közügyi állásfoglalásként is minősíteni lehet. A sovinizmus jelenkori döbbenetes fölgerjedése, a nemzeti intolerancia mai nagy fölsárgállása közepette, Gáll Ernőnek a nacionalizmus természetrajzát, társadalmi-történelmi gyökérzetét, szerkezeti bonyolultságát és funkcionális többarcsúságát illető elemzéseit még akkor is sajátos nyomatékokat kapnak, amikor esetleg általánosan ismert dolgokról szólnak, s az eszme-futtatásai még akkor is újszerűen hatnak, amikor untig ismételt társadalomelméleti fölismerések körül forognak.

„Értelmekkel pesszimizista, akaratommal optimista vagyok” – mondotta egykoron egy olyan közéleti férfiú és politikai gondolkodó, akit pályájának egyik korábbi szakaszában, nem is olyan régen – a neomarxizmus szellemi árterületén időzve – Gáll Ernő példaképének tekintett: Antonio Gramsci. Ha *A nacionalizmus szineváltózásait* közügyi állásfoglalásként vesszük szemügyre, kétségkívül hasonló magafártásbeli dichotomiát olvashatunk ki belőle. Egyként ott van Gáll Ernő kötetében az az ember, aki ma már sejt – s meglehet, szomorú is miatta –, hogy a világ megválthatatlan, s ott van az az értelmiségi, aki mindazonáltal nem hajlandó földadni a jövőbe vetett bizodalmit: a megválthatóság reményét. Tudja, mert tudnia kell, hisz élete primér tapasztalatai tanították meg rá, s tanítják ma is folytonosan, hogy a nacionalizmust se magasaróptú bölcseleti fejtegetésekkel, se tárgyyszerű tudományos analízisekkel meglakályosítani nem lehet. Ám azt is tudja, hogy a Szellemnek a tények előtt, ha ez utóbbiak csalárd módon pártot ütnek ellene, meghajolnia nem szabad.

Igaztalanok lennénk Gáll Ernővel szemben, ha úgy vélekednénk a mostani munkájáról, hogy újszerű tartalmait kizárólag csak kívülről, napjaink áldatlan társadalmi és történelmi feltételeitől kapja. A kontextuális újszerűségénél nem kevésbé fontos a méltatott munka belső bece sem. Bár a kötet egymástól független, a lábukon önmagukban is szilárdan megálló tanulmányokból tevődik össze, egy szintetikus jellegű tudományos mű körvonalai sejlenek elő belőle. Annak az összefoglaló, a nemzet és a

nacionalizmus kérdéskörét sokrétűen megvilágító elméleti kompendiumnak az ígérete ölt itt fölöttébb határozott formát, amelynek megalkotását már évek óta várja Gáll Ernőtől a szakmai közvélemény. Meggyőződésünk szerint ez az elméleti kompendium, ha majd elkészül, annál jelentősebb lesz, minél sikeresebben fogja revelációvá változtatni a bele épített szerzői erudíciót.

Nagy György

Metamorphosis Transylvaniae

Hitel. Erdélyi Szemle. Csikszereda 1994. 1 (január–február), 2 (március–április), 3–4 (május–augusztus)

A címet meggondoltan választottam; semmiképpen sem politikai értelmezés szerint, mert akkor könnyen társítható lehetne Apor Péter egykori programhirdető könyvcímével. Koszta Nagy István „laptulajdonos és szerkesztő” Csikszeredában megjelenő Hiteléről van szó. Ő munkatársaival kisebbfajta metamorphosisra vállalkozik: a honi társadalomkutatásba akar olyan nóvumot bevinni, amely nélkül nemzeti (nemzetiségi) önismeret nem lehetséges, s a politikai cselekvésnek is eligazítója lehet.

Eddig mindössze négy száma jelent meg, de az ezekben közölt írások és a dokumentumok máris feljogosítanak a véleménymondásra. A szándékról az első számban az olvasókhoz címzett sorok is elárulják, hogy „az akkori és mindenkor erdélyi fiatal magyarság és Széchenyi István nemzetépítő cselekvésre ösztökélő hitével indítjuk újra az 1936-ban útjára bocsátott új Hitelt. Gondolatnyit sem változtatva annak programadó szándékain.” Ha jól értem, az új Hitel a réginek hagyományait igyekszik folytatni: a helyzetfeltáró önismereti munkát eszköznek tekinti a társadalomépítő program részkérdéseinek kidolgozásához. De nem szándékoznak megelégedni a pusztán tudományos vizsgálódásokkal, hanem mozgalmat is kívánnak indítani, önismereti munkatáborokat, módszertani nyári táborokat szervezni, ahol fiataljaink elsajátíthatják a társadalomismereti kutatások módszereit, a felvevő számbavétel munkáját tanulva, dolgozva elvégezhetik.

A négy első számot figyelmesen végigolvasva reménytel tekinthetünk az új Hitel jövője felé. Nemcsak azért, mert napjaink szűkös világában minden valamennyire ígéretes próbálkozásnak – legyen folyóirat, könyv, társaság – örvendezni kell. Ez a minimum. Ha csak ennyi volna az érdem, nem kellene róla írni. Viszont a Hitel, ha így szerkesztik és írják a munkájába bekapcsolódó szerzők, új színe lesz az erdélyi társadalomkutatásnak és rajta keresztül nemzetiségi kultúránknak. Ez nem megalapozatlan lelkesedés, melyet az alkalom emel ünnepélyes hangulatúvá, hanem a helyzet tárgyilagos számbavétele.

Eddig-is volt mifelénk társadalomkutatás, de jórészt alkalomszerű, innen-onnan összeszedett szövegrészekkel, idézetekkel, hivatkozásokkal „korszerűsítve”; csak ritka esetben alapozódott a modern szociológiai kutatások módszereinek alkalmazására, a társadalmi folyamatokra. Ennek a kíváncsornak a Korunk sem tudott megfelelni.

Sok szó hangzott el a nemzetiségi önismeretről, de azok jórészt a spekulációk alkalmazásával kerekedtek tabuszerű intellektuális

Egész erdélyi nemzetiségi kultúránkból hiányzik az önismeret mélysége, mert e testről – a nemzetiség helyzetéről – nincsenek megbízható tudományos ismereteink. Elsőrendűen a jelent vizsgáló társadalomkutatásokra gondolok, márpedig a test helyzetének ismerete nélkül az önismeret sem lehet megalapozott, s a cselekvés – a politikát is ide értve – szintén elkerülhetetlenül nem mindig helyes irányú ösvényekre csángálhat. A nemzetiségi politikát bárhol a világon – ez nincs égtájához kötve – mindig fenyegeti a hübelebalázskodás és a donquijoteizmus szélmalomharca. Ebben az összefüggésben a Hitel vállalkozása, ha programját maradéktalanul és következetesen teljesíti, erdélyi nemzetiségi kultúránk hasznára lehet.

A Hitel első száma tartalmaz kerekasztal-beszélgetést közlő a romániai magyar társadalomkutatás mai helyzetéről. Részletes ismertetése nem lehet feladatunk, csupán Biró A. Zoltán egy félmondatát ragadom ki: „Tulajdonképpen egy ügynevezett romániai magyar tudománypolitikára volna szükség.” Az EME keretében a legjobb kutatók bevonásával a szükséges tudománypolitika alapelveit és irányát a társadalomtudományokra is ki lehetne dolgozni.

A Hitel ésszerűen tagolódik: a Metamorphosis Transylvaniae-rovat jórészt a politikai írásokat hozza, igaz, ezek – legalábbis eddig – inkább reflexiók, mint tudományos értekezések. Európai gondolatként Lengyel László esszéje (*Kelet-európai lélek európai mérlegen*) a legjobb írás, a politikai rovatban. A Hitel törzsanyagát alkotó tanulmányok a legértékesebbek, ezekben érzem az említett új hangot és tájékozódást. Dicséret illeti a szerkesztők azon szándékát is, hogy mindenik számban dokumentumokat is közölnek (melyek különben az érdeklődőknek hozzáférhetetlenek lennének), így az olvasó helyzetünkről árnyaltabb és egységesebb képet tud kialakítani.

Az első szám a romániai magyar egyházak küzdelméről közlő dokumentumot. Bemutatja a vallásügyi törvénytervezetet is, hogy az olvasók tudomást szerezzenek a romániai felekezetek által közös egyetértésben elkészített előterjesztésről. A második szám a Szabadelvű Kör dokumentumait közli, a harmadik-negyedik pedig Vincze Gábor összeállítását és tanulmányát a romániai földreformokról.

Természetesen terjedelmi okokból e rövidre fogott írásban nem térhetek ki mindenik tanulmány elemzésére, csak azokra, melyeket fontosabbnak tekintek és van róluk mondandóm.

Mindjárt az első szám tanulmányai közül Feischmidt Margit cikkét emelem ki (*Szimbólumok – avagy Mátyás király és Matei Corvin – harca*). Erre is mondom, hogy ilyen tudományos megközelítésű elemzésre olyan szükségünk van, mint a vízre. A tanulmány a reprezentáció két módját: a nyilvános beszédet és a rítust vizsgálja a szimbólumok harcában. A szerző bemutatja – meggyőzően – az esszencialista-nacionalista és epokalista diszkurzust, úgyszintén a demokrata diszkurzust is, amely „a román törvények és a nemzetközi szervezetek által előírt, a »védett műemlékekre« és a szerzői jogra vonatkozó normákat tartalmazza, valamint ezek szellemében a szobron végrehajtott változtatások elítélése”. Nem akarom a vitát hullámoztatni, csak annyit mondhatok, hogy demokrata diszkurzus csak akkor létezne a fenti értelemben, ha Románia jogállam volna, a törvényeket alkalmaznák, és nem a jogi kétszínűség, a képmutatás uralkodna. Ennek hiányában legfeljebb csak in abstracto létezhet a demokrata diszkurzus. Az ilyen és ehhez hasonló kérdések tudományos tisztázásáért kellene a politikai írásokat a társadalomtudományiak színvonalára emelni.

A Hítel második számában olvasható *A Kis-Homoród menti falvak gazdálkodása felmérésének tapasztalatai* címet viselő összefoglaló írás. A kutatócsoport több faluban (Homoródmás, Lövete, Szentegyháza és a déli falvakban) vizsgálta a családok szerkezetét, a gazdálkodás tárgyi és alanyi feltételeit, a föld tulajdonát és használatát, a népesség jövedelmét, fogyasztását és a gazdálkodás módját, eszközökkel való ellátottságát. A következtetések, megállapítások érdekesek, elgondolkoztatóak. A módszerről azonban lenne megjegyzésem. A kutatócsoport résztvevői közlésüket jórészt a lakossággal való beszélgetésekre alapozták. Érdekfeszítő, ahogy a frappáns vélemények egymás mellé kerülnek, csak hogy ilyenszerű elrendezésben nem mindig érik el a céljukat. A szociográfia műveléséhez kiforrottabb íráskészség kell, erre nem jó a csoportmunka. Így – az egyébként érdekes és értékes – írás a vélemények egymás mellé rakásával szétesik. Ha a Hítel a magyar szociográfiát hagyományaink szerint vállalja, akkor az ilyen műfajú írásokkal írástudókat bizzon meg, ha nem, akkor a tényfeltáró módszernél kell maradnia.

A másik érdekesnek ígérkező tanulmány (Németh Zsolt: *Adatok a marosvásárhelyi OGYE Orvosi Karának magyar tagozatáról az utóbbi évek tükrében*) olyan írás, amelyből megállapíthatjuk, hogy mi van, de nem tudjuk,

hogyan mi. A *Történelemírás és identitástudat* (Edith Szegedi) címéhez képest szintén kielégítetlenül hagyja az érdeklődőt.

Elismeréssel kell szólnom Molnár Jenő tanulmányáról: *A Székelyföld gazdasági körzetfelosztásáról*, mely Nagy Gyulának jó évszázaddal ezelőtt készített körzetfelosztását aktualizálja, a mai viszonyokra is gondolva. Meggyőződésem, hogy a racionális régiókénti gazdaságfejlesztés, ha valaha ilyenre sor kerül, e körzeteket nem hagyhatja figyelmen kívül, enélkül nincs organikus gazdasági élet. Az írás az RMDSZ gazdaságpolitikájához is eligazítást adhat.

Nem hagyhatom szó nélkül Vécsei Károly 1991 július–augusztusi marosvásárhelyi hangulatkép című tanulmányát. Az írás a maga módján módszeresen felépített és sok érdekes dolgot is megtudhatunk belőle, de nem tudom kikerülni a magyar–román viszony kutatására vonatkozóan az olyan dolgokat, amelyeknek fontossága nyilvánvaló. Nem jó a Marosvásárhelyre vonatkozó népességi adatok bemutatása: tetszik, nem tetszik a század elején és a két háború között a város népességének több mint kilencven százalékát a magyarok alkották, a románokat tömegesen az iparosítás (lényegében a belső gyarmatosítás) hozta a városba uralkodni. Ezért a város román népességét a kikérdezés, az interjúkészítés során két csoportra kellett volna osztani: jövevényekre és az „öslakosokra”. A jövevény, mert a hely nem otthona, mindig agresszívebb, az ún. „öslakó” megértőbb, mert megszokta az együttélést. Enélkül nem lehet tárgyilagos, a valóságot megközelítő képet alkotni az etnikai viszonyokról és konfliktusokról. Hasonló mondható az RMDSZ-re vonatkozóan feltett kérdésekkel kapcsolatban is (értékelés és igénylés). Csak magyarokat kérdezgettek; hol maradt a románok véleménye, akiknek többsége egyáltalán nem rokonszenvezik az „etnikai párttal”, ezért ők „elementáris szervezési problémák megoldására” nem is gondolhatnak.

E néhány kritikai megjegyzés nem akarja homályosítani a Hítel újszerű vállalkozását. Az elismerés hangvételével olyan kitűnő tanulmányokat említhetek, mint *A mezőgazdasági tulajdonviszonyok változásának csapdajellege Romániában* (Vincze Mária), *A magyar kisebbség New Deal-ja* (Kosztá N. István), *Élet a Nyugati-Kárpátokban* (Ion Aluș–Traian Rotariu–Mezei Elemér) és másokat.

Fábián Ernő

Magyarázó kiadvány a magyarországi kisebbségi törvényről

Bodáné Pálok Judit–Cseresnyés János–Vánkosné Timár Éva: *A kisebbségek jogai Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest 1994. 380 lap*

A közép-kelet-európai kommunista rendszerek a 80-as évek végére összeomlottak. Mint ismeretes, e folyamat nyomán a „proletár internacionalizmus” által elnyomott, de el nem fojtott nemzeti érzelmek csaptak a felszínre, régióinkban erőteljesen fellángolt a nemzeteket, illetve népcsoportokat megosztó és szembeállító nacionalizmus. Ennek kapcsán a történelemből annyira ismerős, de egészen napjainkig nem megfelelő fontosságúként kezelt kisebbségi kérdés újra az érdeklődés homlokterébe került.

Ugyanakkor jelenleg egyre inkább felismerést nyer az a tény, hogy a harmadik évezred küszöbén az eljövendő közös Európa biztonságának és stabilitásának egyik alapvető feltétele a nemzeti kisebbségek ügyének átfogó rendezése, kötelező jogi előírások és megfelelő nemzetközi ellenőrző mechanizmusok megalkotása révén. E folyamat elengedhetetlen összetevője az arra irányuló állami kötelezettségvállalás is, belső jogszabályozás útján.

A fentiekbe szervesen illeszkedik be a Magyar Köztársaság Országgyűlése által 1993. július 7-én döntő többséggel (96,5%-os szavazati aránnyal) elfogadott LXXVII. sz. törvény: *A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól*, amely első e téren régióink posztkommunista országaiban. E jogszabály részletes bemutatására, magyarázatára vállalkozott a neves kisebbségvédelmi szakemberekből álló szerzői együttes.

A törvény szabályozásának általános elveit tartalmazó rész közli a *Preambulumot*, amely megfogalmazza azokat a nemzeti és etnikai kisebbségek aktív védelmével kapcsolatos alapelveket, jogalkotói célokat, amelyek az Országgyűlést ezen kiemelkedő törvény megalkotásakor vezették. Továbbá részletezi a törvény alaptételeit: a kisebbségeket eleve megilletik a biztosított jogok; a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának; államalkotó tényezők; a nemzeti és etnikai önazonossághoz való jog alapvető, egyént és közösséget egyaránt megillető emberi jog; minden állampolgárnak joga van a szabad identitásválasztásra; a kisebbségek sajátos egyéni és közösségi jogai alapvető szabadságjogok.

A törvény összhangban áll a nemzetközi emberi és kisebbségi jogi egyezményekkel és dokumentumokkal, ugyanakkor több esetben előremutató megoldásokat is tartalmaz a nemzetközi gyakorlat számára. A bevált nemzetközi szabályozás hiánya, valamint a hazai kisebbségek valós helyzetéhez történő alkalmazkodás kényszere egyes helyeken eddig még ki nem próbált megoldásokat eredményezett. A törvény és a belső jog viszonya kapcsán megemlítendő, hogy némely szabályozása módosításokat indokol egyes törvények rendszerében, illetve összhangba hozandó egyes jogszabályok rendelkezéseivel. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek között tapasztalható jelentős különbségek ellenére a törvény a szabályozandó jogviszonyokat egységesen kezeli. Felismerve, hogy a kisebbségek jogai nem érvényesülhetnek megfelelően csupán az egyéni állampolgári jogok keretében, a törvény azokat közösségi jogokként is megfogalmazza. Ez a tény többletjogok biztosítását és sajátos jogintézmények (kisebbségi önkormányzatok) létrehozását igényelte.

A törvény további alapvető rendelkezései közül még megemlítendő: nemzeti és etnikai kisebbségnek tekintendő minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számbeli kisebbségben van, illetve az, amelyik a törvény előkészítése során kisebbségként való elismerését kérte: a bolgárok, cigányok, görögök, horvátok, lengyelek, németek, örmények, románok, ruszinok, szerbek, szlovákok, szlovének, ukránok. (Megjegyzendő, hogy a cigányság egyik rétege nemzeti kisebbségnek tekinti magát, másik rétege magyarnak; míg a zsidó közösségek, szervezetek többsége elzárkózott attól, hogy akár nemzeti, akár etnikai kisebbségnek minősüljön, ezt csak egy kis létszám igényli.) Tilos a kisebbségek hátrányos megkülönböztetése, a beolvasztásra vagy bizonyos területek nemzeti vagy etnikai viszonyainak megváltoztatására irányuló politika; a kisebbségek törvényes joga helyi és országos önkormányzatok létesítése, amelyeknek alapvető feladata a kisebbségek érdekeinek védelme és képvisellete a megállapított hatáskörök gyakorlása révén.

A könyv második része az egyéni kisebbségi jogokat taglalja: etnikai önazonossághoz való jog; egy kisebbséghez való tartozás vállalása és kinyilvánítása; kettős vagy többes kötődés lehetősége; egyesületek, pártok, szervezetek létrehozása; családi hagyományok ápolása; a név anyanyelv szerinti feltüntetése hivatalos okmányokban; az anyanyelv, saját kultúra, hagyományok megismerése és ápolása; anyanyelvű oktatás; kapcsolattartás az anyaországgal vagy más országban élő kisebbségekkel.

A kisebbségek közösségi jogait elemző részből kihangsúlyozandók a következők: a hivatalos magyar álláspont szerint az egyéni kisebbségi jogok, illetve az általános emberi jogok tiszteletben tartásával önmagában véve nem valósul meg a kisebbségi közösségek teljes körű jogvédelme; a közösségi jogok szükségességének elismerése és azok szabályozása az identitástudat megőrzésének elengedhetetlen feltétele. Ily módon a törvény az alábbi kisebbségi közösségi jogokat biztosítja: az önazonosság megőrzése, ápolása, átörökítése; történelmi hagyományok, szellemi kultúra megőrzése, gyarapítása; anyanyelv ápolása, fejlesztése; társadalmi szervezetek, helyi és országos önkormányzatok létrehozása; rendszeres rádió- és televíziós műsorok sugárzása, illetve ezen műsorok vétele anyaországból; anyanyelven történő nevelés, oktatás feltételei megteremtésének kezdeményezése; saját nevelési, oktatási, kulturális, tudományos intézményhálózat kialakítása; jelképek használata; széles körű nemzetközi kapcsolattartás; országgyűlési képviselő; országgyűlési biztos.

A kisebbségek önkormányzatait – amely tény egyébként is példaértékű régióinkban – bemutató rész vázolja a törvényelőkészítés során felmerült elképzeléseket a kisebbségek önszerveződésére vonatkozóan. Az önkormányzati megoldás a magyar alkotmány szerkezetének rendszeréből is adódik, és mivel a nemzeti és etnikai kisebbségek államalkotó tényezők, a magyar társadalom integráns alkotói, ennek az önkormányzatiság elve esetében is érvényesülnie kell. A törvény által biztosított önkormányzati modell erős helyi kisebbségi érdekképviselőre ad lehetőséget, illetve gyakorlatilag döntő beleszólást biztosít a kisebbségeket leginkább érintő területeken. A kisebbségi önkormányzatok a már működő helyi önkormányzat elveire, jogi tételeire épülnek, illetve a települési önkormányzati rendszerbe integrálódnak. Ezáltal a kisebbségi jogok a helyi közügyek intézésével együtt érvényesülhetnek. Kisebbségi önkormányzatok működhetnek községekben, városokban, valamint a főváros kerületeiben. Viszont nem lehet megyei, valamint fővárosi szinten kisebbségi önkormányzatot létrehozni. Kisebbségi települési önkormányzatnak nyilváníthatja magát az a települési önkormányzat, ahol a képviselők több mint felét egy kisebbség jelöltjeiként választották meg. Ha az önkormányzati testület képviselőinek legalább 30%-át ugyanazon kisebbség jelöltjeként választották meg, e képviselők kisebbségként legalább 3 fős helyi, közvetett módon létrejövő kisebbségi önkormányzatot alakíthatnak. A közvetlen módon létrejövő kisebbségi önkormányzatok életrehívása választás útján történik. Ahol nem létezik helyi kisebbségi önkormányzat, ott egy kisebbség képviselőt a települési önkormányzatban a szószóló látja el.

A továbbiakban a kötet ismerteti a helyi kisebbségi önkormányzatok hatáskörét. A települési önkormányzat által

létrehozott polgármesteri hivatal köteles a helyi kisebbségi önkormányzatok munkáját segíteni. A törvény előírja az országos kisebbségi önkormányzat létrehozásának lehetőségét, amelyet kisebbségi elektorok választanak meg. Több nemzeti és etnikai közösség közös, társult országos önkormányzatot alakíthat. Szintén részletesen elemzi a mű az országos kisebbségi önkormányzatok hatáskörét, amelyek az illető kisebbség kulturális autonómiája megteremtésének érdekében intézményeket hozhatnak létre, illetve összehangolják azok működését.

A kiadvány ötödik részében a szerzők a kisebbségek helyi szószólójának feladatkörét, a hatodikban a kisebbségek művelődési és oktatási öngazgatását taglalják. Leszögezik, hogy a kisebbségek kultúrája szerves része a magyarországi kultúrának; össztársadalmi érdek ezek fennmaradása. A kisebbségek megmaradásának alapvető feltétele az anyanyelv elsajátítása, annak teljes használata, amelyet az anyanyelven való tanulás alapol meg. A kisebbségek kötődése sajátos, kettős: lojálisak hazájukhoz, de kötődnek egy másik nemzethez, kultúrához is. Am ők egyre inkább kétnyelvűek: saját nyelvük használata háttérbe szorul a domináns magyar mellett, amelyen leginkább kommunikálnak. A szerzők kritikusan szólnak a magyarországi nemzetiségi oktatásról, amely ez ideig nem tudta maradéktalanul biztosítani az anyanyelv eredményes oktatását, a kisebbségi identitástudat fejlesztését, a nemzetiségi kultúra ápolását. Ehhez hozzájárultak az iparosításból, urbanizációs robbanásból adódó negatív következmények, így a hagyományosan paraszti kisebbségi települési és családi közösségek felbomlása, amely az anyanyelvhasználatot háttérbe szorította. A kisebbségek művelődési és oktatási öngazgatásának meghatározó fontosságú eleme tehát az anyanyelven történő oktatás. A törvény lehetővé teszi az anyanyelvi vagy magyar nyelvű oktatást is, szülői döntés alapján. Mindezek előrelépést jelentenek a jelenlegi igen változatos képet mutató nemzetiségi oktatáshoz képest, amelyet általában két nyelven folyó tanítás jellemez. A cigány kisebbség iskolázottsági hátrányainak csökkentése érdekében sajátos oktatási feltételek teremthetők. A kisebbségek oktatási intézményeiben biztosítani kell az illető kisebbség és anyaországa történelmének tanítását, kulturális hagyományainak megismerését. Az anyanyelvű oktatáshoz szükséges pedagógusokat az állam biztosítja.

A kötet hetedik részének tárgya az anyanyelvhasználat. A LXXVII. sz. törvény biztosítja, hogy a Magyar Köztársaság területén anyanyelvét bárki mindenkor és mindenhol szabadon használja. A kisebbségi nyelvhasználat feltételeit – külön törvényben meghatározott esetekben – az állam biztosítani köteles. A polgári és büntetőeljárások során, valamint a közigazgatási eljárásokban az anyanyelv használatát a vonatkozó eljárásjogi törvények biztosítják (1952. évi II. törvény, 1973. évi. I. törvény, 1957. évi IV. törvény, 1972. évi IV. törvény). A szerzők leszögezik, hogy a kisebbségekhez tartozóknak az anyanyelv használata ugyanolyan szuverén joga, mint a többségi magyar anyanyelvűeknek. Az ebből eredő költségeket, illetve azok jó részét az állam magára vállalja. A fentebb említett külön törvény jelenleg kidolgozás alatt áll: mivel Magyarország kifejezte csatlakozási szándékát a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájához, ennek ratifikációs folyamata előkészületben van. Ezáltal racionálisan

lehetséges mértékben biztosítva lesz a kisebbségi nyelvek használata az oktatásban, tömegtájékoztatásban, jogi és közigazgatási ügyekben, gazdasági és társadalmi életben, a kultúra területén.

A könyv nyolcadik részéből kitűnik, hogy a kisebbségek, illetve az érdeükben kifejtett tevékenység támogatására az Országgyűlés létrehozta a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Alapot. Ugyanakkor ebben a támogatásban hazai és külföldi szervezetek, alapítványok és magánszemélyek is közreműködhetnek. A szerzők elemzik továbbá a kisebbségi önkormányzatok gazdálkodását és vagyonát, bevételi forrásait.

A kilencedik rész a törvény zárórendelkezéseit tárgyalja: ezek tartalmazzák a honos népcsoportok megnevezését, a népi kezdeményezés lebonyolítását, a hitelesítési eljárást, a kisebbségi kompenzációs keret kormány általi biztosításának módját, az országos kisebbségi önkormányzatok működési költségeinek biztosítására szánt egyszeri vagyoni juttatást (összesen 300 millió forint), a helyi önkormányzati kisebbségi képviselők megválasztási módját, rendszerét, a szükséges iratmintákat.

Az utolsó, tizedik rész a kisebbségi jogok megjelenésével foglalkozik egyéb jogágakban (az államigazgatásról szóló 1957. évi IV. törvény, a Munka Törvénykönyv 1992/XXII. sz., a köztisztviselők jogállásáról szóló 1992/XXIII. sz., az anyakönyvekről, házasságkötési eljárásról és névviselesről szóló 1982/17. sz. törvényerejű rendelet, személyi adatok védelméről és közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992/LXIII. sz., közoktatásról szóló 1993/LXXIX. sz. törvény).

A szerzők kiemelik, hogy a magyar kisebbségi törvény több előírása – a megalkotása során – kedvező elbírálásban részesült az Európai Tanács szakemberei részéről. Így a Jogi és Emberi Bizottság 1992. novemberi, velencei ülésén jelentősnek értékelte, hogy a szabad identitásválasztás elve elsőként került be egy belső jogviszonyokat szabályozó törvénybe, valamint azt, hogy a törvény „igen figyelemre méltó módon helyezi a hangsúlyt a kisebbségek egyéni és kollektív jogainak tételes felsorolására, az önazonosság megőrzésének és a földrajzi kötődésnek a szavatolására”. Ugyanakkor a bizottság a magyar szabályozást a legelőremutatóbb, legprogresszívebb európai jogi megközelítések egyikének értékelte. Hasonlóképpen dr. Christophe Pan professzornak, a FUEV elnökének véleménye szerint a magyar törvényben elfogadott definíció a népcsoportokat illetőleg megfelel a nemzetközi vita legvégső állásának. Worms úr, az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének kisebbségi ügyekkel foglalkozó szakértője kifejtette, hogy a honos kisebbségek meghatározásával a magyar jogalkotók választ adtak a nemzetközi szervezeteiket, köztük az Európa Tanácsot foglalkoztató egyik kényes kérdésre (e tény annál is sokatmondóbb, mivel közismert, hogy az 1994 novemberében elfogadott európai kisebbségvédelmi keretegyezmény megkerüli a nemzeti kisebbségek meghatározását). Ugyanis a honos kisebbségek preferálása megfelel az európai szemléletnek és joggyakorlatnak. Nyugat-Európában kifejezetten zavart kelt és ellenérzést vált ki ezek egybemosása a vendégmunkások, bevándorlók, menekültek stb. csoportjaival. A szlovén alkotmány és az osztrák népcsoporttörvény is a honos nemzeti kisebbségekre vonatkozik. Szintén előremutató a

törvény azon jogalkotói szándéka, hogy a kisebbségi lét megőrzése esetenként csak „többletjogokkal” biztosítható (önkormányzatok alkotási joga). Az említett Jogi és Emberi Bizottság keretében neves jogi szakértők kifejtették, hogy a magyar törvény a kisebbségi önkormányzatokra vonatkozóan olyan részletes szabályozást tartalmaz, amely majdnem minden szintű közigazgatási egységet átfog. A riportéri jelentés nemzetközi szempontból referencia értékűnek ítélte meg ezen önkormányzatok létrehozásának jogát. Ismeretes, hogy a nyugat-európai országok egy része a regionális autonómia révén területi alapon oldja meg a hatékony részvétel problémáját, ahol a közigazgatási határok megegyeznek a népcsoportok települési területeivel; más esetekben viszont konzultatív szerepű kisebbségi testületek létrehozását szorgalmazzák. A magyar megoldás túllép ezen, mert a konzultatív funkción felül döntéshozóként való részvételt és az egyetértési jog révén gyakorlatilag döntő beleszólást biztosít a kisebbségeket leginkább érintő területeken.

Kiadványukban a szerzők – mint elsőrangú kisebbségvédelmi szakemberek – alapos, mélyreható módon elem-

zik, kommentálják a magyar nemzetiségi törvény úgyszólván mindenik cikkelyét, átfogó, világos képet nyújtván az olvasónak minden tekintetben e rendkívül fontos jogszabályozás jelentőségéről. Külön érdemük, hogy a legtöbb fejezetben részletesen tárgyalják az odavágó nemzetközi előírásokat, dokumentumokat, ajánlásokat kisebbségvédelmi vonatkozásban, egyes kisebbségi jogok feletti vita állását 1992 végén és összehasonlítást végeznek a magyar törvény megfelelő paragrafusaival. (Még nem vehették figyelembe az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1201-es Ajánlását, amelyet 1993. február 1-én fogadtak el.)

A kötet tartalmazza az 1993/LXXVII. sz. törvényt, valamint a magyarországi kisebbségek adattárát (szervezetek, egyesületek, művelődési, oktatási, egyházi intézmények, alapítványok, rádió- és televíziós adások, kiadványok).

Említésre méltó a felhasznált kisebbségi és jogi irodalom gazdag jegyzéke is.

A kötethez Wolfart János, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal elnöke írt előszót.

Szigeti László

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Benkő Samu záróbeszéde az EME 1994. március 19-i közgyűlésen

Ha a Párkák szorgalmasabbak lettek volna, és úgy pörgetik a történelem guzsalyáról azt a rengeteg szöveget, amit az évtizedek rátekertek, hogy 1956-ban ismét munkához láthatott volna az Erdélyi Múzeum-Egyesület, akkor nyilvánvalóan egyhangú szavazattal Kelemen Lajost választjuk elnöknek. Ő akkor nyolcvanéves volt, de még bírta a munkát, és olyan abszolút tekintélye volt az erdélyi magyar tudományosságban, hogy nem lett volna kétséges: zászlóként magunk elé őt állítjuk. Egyebet nem tehattünk, mint emlékkönyvben tiszteltünk akkor a nyolcvanéves Kelemen Lajos előtt.

Tizenkét év múlva, a prágai tavasz idején, ha ugyancsak szorgalmasabbak a Párkák, és akkor következik be ama közép-kelet-európai történelmi dominójelenség, természetesen Szabó T. Attila lesz az EME elnöke. Hogy miért, azt az életművével bizonyította.

1989 decemberében, amikor betegágyánál felkerestük Jakó Zsigmondot, a kezdeményezők egyhangú véleményével őt kértük meg: legyen elnöke az újrainduló Múzeum-Egyesületnek. Hogy miért, azt a most elmondott elnöki beszédéből mindnyájan hallhattuk és négyéves munkájából bőven megtapasztalhattuk.

Éppen ezért, mivel az Alapszabályunk úgy intézkedik, hogy az EME tiszteleti tagsággal tünteti ki mindazokat az erdélyi tudósokat, írókat és művészeket, akik különleges teljesítménnyel gyarapították az erdélyi magyar kultúrát, és mi mindaddig ennek az előírásnak még nem tettünk eleget, sőt még ügyrendjét sem dolgoztuk ki annak, hogy tiszteleti tagságot a szakosztályok alapján közgyűlési szavazással kell megerősítenünk – ezért az új választmánynak azt javasolom, hogy már első értekezletén tűzze napirendre ezt a kérdést, és a következő közgyűlésünkön elsőként válasszuk Jakó Zsigmondot az Egyesület tiszteleti tagjává.

Engem — akik ismernek — nem tartanak túlságosan álszerű embernek, de — bevallom — zavarban vagyok, hogy az elsorolt jeles elődök után Önök most a szavazatukat rám adták. Összehasonlíthatatlanul kisebb az én tudományos teljesítményem annál, mint amilyent a röviden jellemzett előttem járók magukénak mondhatnak.

Egyet tudok, hogy talán a hűségüket megtanultam, és ebben követni tudom őket.

Még egy kérdéstről szeretnék ezen a helyen és ezen alkalommal beszélni. A Múzeum-Egyesületnek, amikor vállalta hagyományai folytatását, számolnia kellett azzal, hogy csak nagyon nehéz, hosszadalmas és kemény harc árán szeresheti vissza azt a vagyont, amit nemzedékeken keresztül gyűjtöttek össze eleink. Mi tapintatból ezt a kérdést mostanáig nem vittük a nyilvánosság elé. Tökéletesen egyetérték volt elnökünkkel, amikor — válaszolva bizonyos napisajtóbeli kijelentések, megnyilatkozások megcáfolását sürgető kívánalmakra — azt mondta, hogy levéltári altisztekkel nem fogunk vitatkozni történelmi kérdésekről. De miután a jelenkori román történelemtudomány egyik legjelentősebb személyisége, a nemrég elhunyt David Prodan emlékiratával maga a román tudományosság lépett a nyilvánosság elé az erdélyi magyar intézmények ügyében, és hogy ezt a könyvet a kolozsvári akadémiai Történelemtudományi Intézet mai napig funkcióban levő igazgatója tette közzé, illetve rendezte sajtó alá, tovább nem hallgathatunk.

Engedjék meg, hogy ebből a tudományos igénnyel írt és a testamentárius által bizonyára megfontoltan most publikált könyvből néhány sort felolvassak, mindenekelőtt azért, mivel véleményem szerint a most megválasztott vezetőségnek, a romániai magyar társadalmi szervezetekkel együttműködve, ezzel a problémával mint gyakorlati jogi kérdéssel és mint tudo-

mányos kérdéssel egyidejűleg kell szembenéznie. A következőket olvashatjuk ebben a kiadványban, David Prodan akadémikus *Memorii* című könyvében:

„Igen. Előttünk áll egy nagyszerű kultúra, híres felsőfokú tanintézetek, teológiák, európai arculatú könyvtárak, a Nyugat fényeit különösen élvező értelmiség.

Igen, az építmények, amelyekre hivatkoztok, nagyszerűek. De hol könyvelődik el az az óriási munka, századokig tartó szenvedés, mely ezeket felemelte? Igen, a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár lenyűgöző. Csakhogy ez nem a ti kultúrátoknak a műve, az egészet külföldről szereztétek be, és készen hoztátok hajón. Az uradalom pedig, amelyre felépült az egész püspökség, a környező román jobbágyszőlőkből állott. Lenyűgöző a marosvásárhelyi Teleki Téka is, de ez mindenekelőtt a főúri Teleki család nagy uradalmainak a tükré, amely kiterjedt egészen a román Kővár uradalmáig. Lenyűgöző az Erdélyi Múzeum művelődési építménye is, mikor úgy tesz, mintha maga testesítené meg az erdélyi kultúrát. De alapjául mindenekelőtt az erdélyi arisztokrácia dús gazdagsága szolgált. Van ennek egy rendkívül gazdag történeti levéltára is. De nemcsak ennek az arisztokráciának az erényeit őrzi, hanem a mi végtelen sok szolgáltatásunkat és munkánkat. Végül is az a kérdés: Vajon az a kultúra, amellyel büszkélkedtek, csak a ti hozományotok? Hol számoljuk el a mi századokon keresztül végzett iszonyatos mennyiségű munkánkat, végeleáthatatlan terheinket, amelyekkel mindez felépült? Jobbágyság révén, akiknek közel háromnegyede román volt.

Ezeknek a kulturális javaknak az államosítása éppen annyira igazságtalan volt, hogy ti riadót fújjatok? Hogy minket ismét kizárjatok belőle? Az államosítás nem »csausizmus«, hanem nagy történelmi jóvátétel.” (Naționalizarea nu-i ceaușism, e o mare reparație istorică.)

Ezeket a szavakat David Prodan, a kiváló román tudós írta 1990. január közepén, amikor a leghűségesebb tanítványait Bukarestbe küldte, hogy Iliescu elnököt felvilágosítsák arról, hogy a román kultúrát milyen veszedelem fenyegeti Erdélyben.

És furcsa módon, az itt felsorolt érvek majdnem szóról szóra ismétlik azokat a szavakat, amelyeket a 40-es évek közepén Daicoviciu professzor mondott Nagy Gézának, az EME akkori főtitkárának. Emlékeztetem Önöket, hogy Prodan ebben a könyvében nem éppen a tisztelet hangján szól Constantin Daicoviciuról, és nem úgy jellemzi, mint a legnagyobb jellemet.

Nem ez a helye annak, hogy itt most bírálat tárgyává tegyem mindazt, ami román tudományos oldalról az EME-ről elhangzott. Csak egy-két megjegyzést fűznék hozzá:

A kiváló tudós, David Prodan, biztos, hogy kegyelmi ajándékban részesült: sokat dolgozott, szerette népét, nem tört hatalomra. Az örökkévalóságban — kiránduló ember lévén — valószínűleg hét végén találkozik hasonló járókelő emberekkel, például botjukra támaszkodó, peregrináló erdélyi magyar diákokkal, és benézhet útizsákjukba; megláthatja bennük azokat a könyveket, amelyeket azért hoznak, mert elmenetelükkor írásbeli kötelezvényt adtak iskolájuknak, hogy egy aranyat érő könyvvel jönnék haza, és azt majd átadják annak a könyvtárnak, amelyet 1948-ban a román állam elvett. De találkozhatnak égi tájakon egy 90 éven túli férfiúval is, aki az elíziumi mezőkön botanikusként éppen növényt vagy csigát gyűjt. Holnap lesz halála 100. évfordulója. Történészként a professzor könnyen felismerheti: Kossuth Lajos a neve a botanizáló öregúrnak. Az ő révén szabadultak fel az akadémikus ősei Csorján 1848-ban két évtizeddel hamarabb, mint a Kárpátok koszorúján kívüli román jobbágyságok. Emlékeztetni szeretnénk arra is, hogy a növényt gyűjtő Kossuth Lajos elküldte az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek néhány maga gyűjtötte növényét és néhány tengeri csigáját. S ehhez az ajándékhoz nem tapadt egy csepp verítéke a csorjai jobbágyságoknak. De égi kirándulásán találkozhatnak a román tudós más természet- és kultúraszertő személyiségekkel is: például két püspökkel: Batthyány Ignáccal és Majláth Gusztávval, akik Erdélyen kívüli, dunántúli vagyonukat építet-

ték be azokba az erdélyi intézményekbe, amelyeket Batthyaneumnak vagy Majláth Gimnáziumnak neveztek. Mind a kettőből román állami vagyon lett a „történelmi reparáció” rendjén.

A romániai magyarság nemzeti jellegű közvagyonra hiteles, jogszerű eredetét elvitató megállapításokkal szemben nekünk igenis nagyon tárgyilagosan, higgadtan, de most már a tudomány eszközeivel, érveink hűvös felsorakoztatásával kell vitába szállnunk, és nem lehet nyugtunk addig, amíg az egyházakkal és a többi magyar művelődési intézménnyel együtt, törvényes úton nem vesszük ismét birtokunkba azokat az intézményeket, amelyeket sajátunknak tekintünk, és amelyekről soha le nem mondunk. Álláspontunk az, hogy visszaszerzendő intézményeinkből senkit kirekeszteni nem akarunk. Mi az erdélyi románokkal, megmaradt szászokkal, azzal a néhány zsidóval, örménnyel, akik még vállalták az erdélyi sorsot, együtt élünk, igenis együtt akarjuk használni örökségeinket, csak tisztázni akarjuk a tulajdonjogot, mert a tulajdonviszonyok rendezése alapkérdése minden demokratikusan berendezkedő társadalomnak.

Erről ennyit szerettem volna mondani.

Ami további munkánkat illeti, én azt hiszem, hogy semmi programmódosításra az új vezetőségnek nincs szüksége. Az a programbeszéd, amely négy esztendővel ezelőtt Jakó Zsigmond professzor szájából elhangzott ezen a helyen, ma is érvényes. Az a mérleg pedig, amelyet ma itt ismerttettem, és amelyet Önök jóváhagyólag tudomásul vettek, ugyancsak hiteles és érvényes. Ki van jelölve a tér, ahol munkálkodhatunk. Én nagyon bízom abban, hogy a mostanában tanulmányaikat végző fiatalok, azok, akik most írják első dolgozataikat, előbb-utóbb elérkeznek hozzánk. Természetesen mi is meg kell hogy tegyünk a lépéseket feléjük: nyitott szívvel, sajnos, üres zsebbel megyünk eléjük. Tőlünk telhetően támogatjuk őket új utakat kereső kísérletező kedvükben. Bízunk benne, hogy az erdélyi magyar írásbeliség legjobb hagyományait vállalva, fiataljaink nyomába lépnek azoknak, akiknek munkája meghatározó jellegű volt az erdélyi magyar kultúrában.

Ezeket a kérdéseket szerettem volna Önök elé tárni, jelezvén, hogy ebben az új szakaszban most már eljött az ideje annak, hogy bátorítva önmagunkat is, emelt fővel merjük vállalni múltunkat, jelenünket, jövőnket.

Megköszönve jelenlétüket, az új vezetőségbe vetett bizalmukat, ez évi rendes közgyűlésünket berekesztem.

Summary of the Articles

Mihály SEBESTYÉN: *Sámuel Zilahi and the Library of the Calvinist College from Marosvásárhely*

Sámuel Zilahi as a senior student between 1776–1780 started to work as a librarian of the college library. His accounts reflect all the events connected with the activity of the library. As a student in the Netherlands he bought books both for the Teleki Library and for the college-library. After his return he became a professor of the college and chief of its library. He was an associate of the Erdélyi Nyelvmívelő Társaság (Association for Hungarian Linguistics). This study presents his career.

Mária JUDIK: *Classicist-empire Doors from Kolozsvár*

The architectural monuments of Transylvania from the end of the 18th and the beginning of the 19th century were first studied by József Biró, and recently by Margit B. Nagy. Mária Judik (1905–1976) was deputy-director of the University Library of Kolozsvár, her art-historical activity took place in the 1940-ies, and was influenced by such collaborators like Géza Entz, Zoltán Felvinczi Takács, Lajos Kelemen and Zsigmond Jakó. This study is a fragment from M. Judik's unpublished dissertation written in 1945.

Emese EGYED: *The Rediscovered Poet. Results and Secrets in Studying Ábrahám Barcsay*

Ábrahám Barcsay was a member of Maria Teresia's Hungarian Noble Guards. He was of Transylvanian origin, but half of his lifetime he served the court. He was a prominent figure of the resistance movement of Hungarian nobility, friend with Ferenc Széchenyi, Antal Károlyi, Lőrinc Orczy, József Hajnóczy. In 1795 he was charged of plotting against the court. He was a man of culture, a peace-loving officer and an original poet. His poetic epistles reflect the problems of private and social life. He also urged on writing his fellows.

Zsigmond VITA: *The „Virágkosár” (Flower-basket), a Youth Almanach from Nagyenyed from the Age of the Reforms*

The Youth Almanach „Virágkosár” was published at Nagyenyed due to the activity of István Vízi and it reflects the ideas of the Age of the Reforms. It contains prose, poetry and translations propagating the national and social renewal of the society. Most of the collaborators are students of the Calvinist College (István Vízi, János Zeyk sen., János Gáspár etc.). From literary point of view the writings of this Almanach belong to the so called „popular trend”.

József MARTON: *The 1927 Concordat between the Holy See and Romania*

In the introduction of this study the author treats the problems of the state and church relationship, together with the history of concordats.

After that, looking at the many drafts of the concordats, he takes up the various opinions and bargings that took place for almost ten years, before it was accepted by both parties.

With this concordat the Holy See obtained assurance that the Roman and Greek Catholic minority would be able to practise their religion freely and run their institutions in a state, where the Greek Orthodox are in great majority. Naturally, the Holy See had to make some concession to obtain this. The concordat was in force up to 1948 and it was especially favourable to the Greek Catholics.

József MÁRIÁS: *The Ecoes from Transylvania of László Németh's Journey-account „Magyarok Romániában” (Hungarians in Romania)*

In the summer of 1935 four young writers from Hungary (Iván Boldizsár, Dezső Keresztury, László Németh and Zoltán Szabó) paid a visit to Romania to see the conditions in which the Hungarian minority lives in this country. In Bucharest they could meet the student groups of professor Gusti, the members of the „Iron Guard” as well as some sympathizers of the Left. So they could form an idea about

the contradictions existing in the younger generation. At Brassó (Kronstadt), a trilingual city; they met a more elevated ideological situation. All their experiences were reflected in a study written by László Németh and published in the „Tanú”. In it he reconsiders his theory about a united „Danube-Europe”. The four youngsters for their visit and their opinion expressed had to face very different ecoes, some of these considered them even traitors of the nation. These ecoes are presented in this study.

György NAGY: *The Traps of an Ideological-political Fiction. Contributions to the Clarification of the Notions „államnemzet” (state-nationality) and „nemzetállam” (national state) in Eastern Europe*

This study draws a parallel between the conception of Austro-Hungarian dualism about the „homogenous and indivisible Hungarian political nation” and the principle of the 1923 Romanian Constitution of the „homogenous and indivisible Romanian national state”. It presents that peculiar situation of Central-Eastern Europe in which those Romanian intellectuals who protested against the Hungarian conception, after World War I became the propagaters of the theory „Cuius regio, eius natio”.

András BENKŐ: *István Lakatos (1895–1989)*

This study presents the life and activity of István Lakatos, at the occasion of his birth-centenary. It reflects his activity as a musician: the propagator of modern music; as a historian of music: his studies about great musicians; as a musical critic etc. The author consults all the manuscripts as well as the printed writings of I. Lakatos and points out his place in the Hungarian musicology from Romania.

Translated by Gaal György

Contents

Mihály Sebestyén: Sámuel Zilahi and the Library of the Calvinist College from Marosvásárhely.....	1
Mária Judik: Classicist-empire Doors from Kolozsvár.....	17
Emese Egyed : The Rediscovered Poet. Results and Secrets in Studying Ábrahám Barcsay.....	29
Zsigmond Vita: The „Virágkosár” (Flower-basket), a Youth Almanach from Nagyenyed from the Age of the Reforms.....	42
József Marton: The 1927 Concordat between the Holy See and Romania.....	50
József Máriás: The Ecoes from Transylvania of László Németh's Journey-account „Magyarok Romániában” (Hungarians in Romania).....	60
György Nagy: The Traps of an Ideological-political Fiction. Contributions to the Clarification of the Notions „államnemzet” (state-nationality) and „nemzetállam” (national state) in Eastern Europe.....	74
András Benkő: István Lakatos (1895–1989).....	84

Workshop

Árpád Varga: The Antecedents of the Rákóczi Liberation in Udvarhely Country.....	101
József Hajós: The Past of the Hungarian Philosophy. Notes to Tibor Hanák's Synthetical Work.....	107
Balázs Végh: The Literature of National Minorities of Our Days.....	123

Commemorations

Jenő-László Vargha: Katalin Fodor (1931–1994).....	131
Gábor Sipos: Árpád Varga (1951–1994).....	133

Review

Klára Gazda: Regions of the Hungarian Folk Culture (Magyar Néprajzi Atlasz I–IX.).....	135
György Gaal: New Hungarian Literary Encyclopaedia (Új magyar irodalmi lexikon).....	139
Pál Binder: Patricians in Middle-Age Transylvanian Towns (Konrad G. Gündisch: Das Patriziat siebenbürgischer Städte in Mittelalter).....	141
György Szabó: The Autobiography of Pope Pius II (Pius II.: Commentarii).....	142
Enikő Bodrogi: Text-traditions of a Romance (György Enyedi: Historia elegantissima).....	144
Elek Csetri: Reports of Catholic Missionaries (Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania /1627–1707/)	

András Benkő: The Complete Edition of Codex Caioni (Codex Caioni saeculi XVII).....	148
András Magyar: The Restitution of Transylvania (Béla Köpeczi: Restitutio Transylvaniae 1712).....	149
Károly Köllő: Two Books about Two Old Libraries (István Boros: A Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtár, Lajos György: A Kolozsvári Római Katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948)...	150
Ernő Fábián: Hungarians from Austria (István Szépfalusi: Lássátok, halljátok egymást!)	153
Zoltán Ábrám: Antal Genersich – a Model from the Hungarian Medicine from Transylvania (Genersich Antal Emlékkönyv születésének 150. évfordulója alkalmából).....	154
Gyula Dávid: The Changes of Value in Our Literature (Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban. Az 1992-es kolozsvári konferencia előadásai)	156
György Nagy: Erudition and the Responsibility of Intellectuals (Ernő Gáll: A nacionalizmus színeváltozásai)	158
Ernő Fábián: Metamorphosis Transylvaniae (Hitel. Erdélyi Szemle).....	160
László Szigeti: An Explanation to the Minority Law of Hungary (Judit Bodáné Pálok–János Cseresnyés–Éva Vánkosné Tímár: A kisebbségek jogai Magyarországon)	161

Comunications

The Speach of Samu Benkő at the Closing of the General Meeting of the Transylvanian Museum Society from the 19 th March 1994.....	165
Summary of the Articles	168
Contents.....	169
Sumar	171

Sumar

Sebestyén Mihály: Zilahi Sámuel și biblioteca Colegiului Reformat din Târgu Mureș	1
Iudik Mária : Porțile empire-clasiciste ale Clujului	17
Egyed Emese: Poetul renăscut. Rezultate și mistere în cercetarea referitoare la Barcsay Ábrahám	29
Vita Zsigmond: <i>Coșul cu flori</i> , un almanah al tineretului din Aiud în epoca reformelor	42
Marton József: Concordatul din 1927 între Sfântul Scaun și România	50
Máriás József: Ecoul în Transilvania al jurnalului de călătorie <i>Maghiari în România</i> de Németh László	60
Nagy György: In capcana unei ficțiuni politico-ideologice. Contribuții la aporetica est-europeană a „națiunii-stat” și a „statului național”	74
Benkő András: Lakatos István (1895–1989)	84

Atelier

Varga Árpád : Antecedentele revoluției conduse de Francisc Rákóczi II. în Scaunul Odorhei	101
Hajós József: Din trecutul filosofiei maghiare. Note pe marginea sintezei lui Hanák Tibor	107
Végh Balázs: Literatura minoritară azi	123

Comemorare

Vargha Jenő-László: Fodor Katalin (1931–1994)	131
Sipos Gábor: Varga Árpád (1951–1994)	133

Cronică

Gazda Klára: Compartimentarea regională a culturii populare maghiare (Magyar Néprajzi Atlasz I–IX)	135
Gaál György: Un nou dicționar al literaturii maghiare (Új magyar irodalmi lexikon)	139
Binder Pál : Patriciatul orașelor medievale transilvănene (Gündisch Konrad G.: Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter)	141
Szabó György: Autobiografia Papei Pius al II-lea (Pius II : Commentarii)	142
Bodrogi Enikő: Tradiția textului unei istorii galante (Enyedi György: Historia elegantissima)	144
Csetri Elek: Rapoartele misionarilor catolici (Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania, 1627–1707)	146
Benkő András: Codicele Kájoni în ediție completă (Codex Caioni saeculi XVII)	148
Magyari András: Restituția Transilvaniei (Köpeczi Béla: Restitutio Transylvaniae 1712)	149
Köllő Károly: Două cărți despre două biblioteci vechi (Boros István: A Kalocsai Főegyházmegeyi Könyvtár, György Lajos: A Kolozsvári Római Katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948)	150
Fábián Ernő: Despre maghiarii din Austria (Szépfalusi István: Lássatok, halljátok egymást!)	153
Ábrám Zoltán: Genersich Antal, exemplu al medicinei maghiare din România (Genersich Antal Emlékkönyv születésének 150. évfordulója alkalmából)	154
Dávid Gyula: Problemele mutației valorilor în literatura noastră (Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban. Az 1992-es kolozsvári konferența előadásai)	156
Nagy György: Erudiție și conștiință de responsabilitate intelectuală (Gáll Ernő: A nacionalizmus színeváltozásai)	158
Fábián Ernő: Metamorphosis Transylvaniae (Hitel. Erdélyi Szemle)	160
Szigeti László: Legea minorităților din Ungaria într-o ediție comentată (Bodáné Pálok Judit – Cseresnyés János – Vánkosné Tímár Éva: A kisebbségek jogai Magyarországon)	161

Comunicările societății

Cuvânt de încheiere la Adunarea Generală Anuală a Societății Muzeului Ardelean (19. martie 1994.)	165
Summary of the Articles	168
Contents	169
Sumar	171

Tartalom

Sebestyén Mihály: Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára	1
Judik Mária : Kolozsvár klasszicista-empire kapui	17
Egyed Emese: A megelevenedő költő. Eredmény és titok a Barcsay-kutatásban	29
Vita Zsigmond: A <i>Virágkosár</i> , egy reformkori nagyenyedi ifjúsági zsebkönyv	42
Marton József: A Szentszék és Románia konkordátuma 1927-ben	50
Máriás József: Németh László <i>Magyarok Romániában</i> c. útirajzának erdélyi visszhangja	60
Nagy György: Egy ideológiai-politikai fikció csapdájában. Adalékok az „államnemzet” és a „nemzetállam” kelet-európai aporetikájához	74
Benkő András: Lakatos István (1895–1989)	84

Műhely

Varga Árpád : A Rákóczi-szabadságharc előzményei Udvarhelyszéken	101
Hajós József: A magyar filozófia múltjából. Jegyzetek Hanák Tibor szintéziséhez	107
Végh Balázs: A kisebbségi irodalom ma	123

Megemlékezés

Vargha Jenő-László: Fodor Katalin (1931–1994)	131
Sipos Gábor: Varga Árpád (1951–1994)	133

Szemle

Gazda Klára: A magyar népi kultúra táji tagolódása (Magyar Néprajzi Atlasz I–IX.)	135
Gaal György: Új magyar irodalmi kézikönyv (Új magyar irodalmi lexikon)	139
Binder Pál : A középkori erdélyi városok patriciussága (Gündisch Konrad G.: <i>Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter</i>)	141
Szabó György: II. Pius pápa önéletrajza (Pius II.: <i>Commentarii</i>)	142
Bodrogi Enikő: Egy széphistória szöveghagyományja (Enyedi György: <i>Historia elegantissima</i>)	144
Csetri Elek: Katolikus misszionáriusok jelentései (<i>Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania, 1627–1707</i>)	146
Benkő András: A Kájoni-kódex teljes kiadásban (<i>Codex Caioni saeculi XVII</i>)	148
Magyari András: Erdély restitúciója (Köpeczi Béla: <i>Restitutio Transylvaniae 1712</i>)	149
Köllő Károly: Két könyv két régi könyvtárról (Boros István: <i>A Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtár, György Lajos: A Kolozsvári Római Katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948</i>)	150
Fábián Ernő: Az ausztriai magyarokról (Szépfalusi István: <i>Lássátok, halljátok egymást!</i>)	153
Ábrám Zoltán: Genersich Antal, a romániai magyar orvoslás példaképe (Genersich Antal Emlékkönyv születésének 150. évfordulója alkalmából)	154
Dávid Gyula: Az értékváltás kérdései irodalmunkban (Érték és értékrend az egyetemes magyar irodalomban. Az 1992-es kolozsvári konferencia előadásai)	156
Nagy György: Erudíció és értelmiségi felelősségtudat (Gáll Ernő: <i>A nacionalizmus színeváltozásai</i>) ..	158
Fábián Ernő: <i>Metamorphosis Transylvaniae</i> (Hitel. Erdélyi Szemle)	160
Szigeti László: Magyarázó kiadvány a magyarországi kisebbségi törvényről (Bodáné Pálok Judit–Cseresnyés János–Vánkosné Tímár Éva: <i>A kisebbségek jogai Magyarországon</i>)	161

Egyesületi közlemények

Benkő Samu záróbeszéde az EME 1994. március 19-i közgyűlésén	165
Summary of the Articles	168
Contents	169
Sumar	171

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.
55. kötet. 1993. 1–2. füzet.
55. kötet. 1993. 3–4. füzet.
56. kötet. 1994. 1–2. füzet.
56. kötet. 1994. 3–4. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei: 1. 1992., 2. 1993., 3. 1994.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei: 64. kötet. 1991., 65. kötet. 1992., 66. kötet. 1993, 67. kötet. 1994.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.
2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

Erdélyi Tudományos Füzetek

210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi munkássága. Könyvészeti adalék.
211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.
212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.
213. Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben.
Csetri Elek, Fábián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.
214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdasázig.
215. Kovács András: A radnóti várkastély.
216. Muckenhaupt Erzsébet: XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyv-kötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.
217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).
218. Az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos ülésszakon elhangzott előadások.
219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén elhangzott előadások.
220. Szentkatolnai Bálint Gábor.
Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.

Erdélyi Történelmi Adatok

VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.

MEGJELENÉS ELŐTT:

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei
4. 1995.

Megrendelhető utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. Románia.